

דברי מבוא

בפתח החוברת שני מאמרים הממשיכים דיונים שהחלו בהם ישראל ברטל ושושנה הלוי בקתדרה ב (חשון תשל"ז). יהושע קניאל ממשיך את הבחינה מחדש של המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' מזוויות ראייה נוספות; חנה רם מאירה באור חדש את ראשיתה של עבודת-האדמה בידי יהודים בארץ-ישראל, ביפו, ואת גלגוליו של 'פרדס מונטיפיורי'. במרכז החוברת השישית — היבטים שונים בתולדותיה של ירושלים. בראשם מאמרו של יהודה קרמון על מגמות היסוד בהתפתחותו של הנוף העירוני של ירושלים, בשלהי המאה הי"ט. אדר ארנן מצייר את תמונת האוכלוסיה בירושלים בין 1883 לבין 1915, כפי שהיא עולה מספרי-הנפוס (נפשות), ספרי הרישום של תושבי ארץ-ישראל. רות קרק מתארת את הקמתה של עיריית ירושלים ופעילותה מסוף שנות השישים של המאה הי"ט. במדור ה ת ע ו ד ה ארבע אגרות ששיגרה עדת התימנים בירושלים לד"ר משה גאסטר, בעקבות ביקורו בארץ-ישראל בשנת 1907. מדור הביבליוגרפיה מביא רשימה מוערת בת 172 ערכים של עיתונים וכתבי-עת יהודיים שנדפסו בירושלים בשנים תרי"ב–תרפ"ג. חותם את החטיבה מבחינה כרונולוגית מאמרו של גדעון ביגר על התפתחותן של 'שכונות הגנים' בירושלים בראשית התקופה המנדטורית, כשינוי מהותי בצורת הבנייה ובתנאי המגורים והחיים בירושלים החדשה.

כן הובאה בחוברת סקירתו של מרדכי גיחון על מעמדה הגיאוגרפי והגיאואסטראטגי של 'רצועת עזה' מן התקופה הפרעונית ועד מלחמת-העולם הראשונה כחבל ארץ המקשר בין מצרים וארץ-ישראל.

ועדת המערכת:

פרופ' יהושע בן-אריה, חגי בן שמאי, ישראל ברטל, ד"ר אברהם גרוסמן, ד"ר יורם צפריר –

האוניברסיטה העברית ✧ יואב גלבר – אוניברסיטת בן-גוריון ✧

ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה ✧ ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב ✧

פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בראילן

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת המערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

המונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בעיני בני-הדור (1882–1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה*

יהושע קניאל

מן המקובלות הוא להשתמש במטבעות הלשוניות 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. הן נפוצות ושגורות בפי כול: במחקר, בספרות, בפובליציסטיקה ובמקורות בני-הזמן. מן הראוי לעמוד על משמעותם, שכן יש קשיים מתודיים לא מעטים בהתייחסויות השונות אליהם.¹ נדון להלן בצורות השימוש השונות בהם במקורות בני-התקופה ובהיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית.

ראשית השימוש במונחים ומשמעותם בעיני בני-הדור המונחים נוצרו על-ידי בני-התקופה ורב השימוש בהם. חשוב, על-כן, לבדוק כיצד בא הדבר לידי ביטוי בכתביהם. ההתייחסות במקורות באה בדרך-כלל בהקשר למערכת היחסים ביניהם או לכל קבוצה בנפרד. לא תמיד מוזכרים המונחים במפורש, לעתים, בעיקר בתחילת התקופה, נמצא להם תחליף, כמו 'בעלי החלוקה', 'יישוב עתיק' או 'דור ישן דור חדש'.² עדיין שימוש נפוץ במונחים, אך הם החלו כבר להשתרש³ והשימוש בהם נעשה אינטנסיבי ורווח ביותר משנות התשעים ואילך. נתייחס להלן רק למקורות המזכירים מפורשות את המונחים הללו ושיש להם משמעות מבחינה זאת.

* המאמר הוא פרק מבוא מתוך חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בנושא 'היחסים בין הישוב הישן והישוב החדש בתקופת העליה הראשונה והעליה השנייה (1882–1914)', שנכתב בהדרכת פרופ' נ' קצבורג באוניברסיטת בראייל, רמת-גן.

- 1 לאחרונה דן בכך י' ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות, קתדרה, ב (חשוון תשל"ז), עמ' 19–3. הדיון להלן בא להאיר ולהעיר על זוויות-ראייה ופינות נוספות, בעיקר בתחום השימוש במונחים על-ידי בני-הדור וההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית ובתחום מערכת היחסים בין שתי הקבוצות החברתיות האלה.
- 2 מבחר דוגמאות לכינויים אלה ראה אצל: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, ב, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 350, 657, 741; י' ריבלין, מגילת יוסף – מבחר מאמרים ורשימות (בעריכת נ' קצבורג), רמת-גן תשכ"ו, עמ' 160; מ"ל לילינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 6; ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), ארכיון י' אייזנשטאדט A25/13, עמ' 349, טורים 18–19; המליץ, תרמ"ה, גל' 16; שם, תרמ"ט, גל' 82–86. מ' פרידמן מציין בספרו, חברה ודת – פרק בהתפתחות האורטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל (1917–1936) [בדפוס], כי המונחים נתגלגלו עקב ההבחנה, שרווחה אצל המשכילים, בין היהדות המסורתית מחד גיסא וציונות המשכילים מאידך גיסא. תודתי נתונה לו על שהפנה תשומת לבי למסקנתו זו.
- 3 דרויאנוב, שם, ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 706; 'ואלה החדשים הנופלים – הנפילים – על התושבים הישנים'; מגילת יוסף, שם, עמ' 173; ... גם כשיפיקו מחוללי רעיון עבודת האדמה את חפצם, וייסדו באה"ק ישוב חדש'. הדברים נכתבו בשנת תרמ"ה (1885) סביב הוויכוח על הכרוז 'קול מהיכל'.

היישוב הישן

'היישוב הישן' מוגדר כיישוב שנוסד על בסיס הפילאנטרופיה, 'העזרה סתם',⁴ 'נשען כולו על כספי החלוקה'.⁵ ירושלים היא 'המרכז ליישוב הישן',⁶ אך לא היא בלבד אלא מצויים ערי 'יישוב ישן' נוספות, 'מרכזי היישוב הישן בצפון ארצנו—צפת וטבריה'.⁷ בערים חיים היהודים 'את חיי הישיבות והכוללים והחלוקה'.⁸ אנשי 'היישוב הישן' הם אלה הנחשבים על החוגים האורתודוקסים⁹ ומהווים את רוב מניינו ורוב בניינו של היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹⁰

בצד הגדרות והתייחסויות סתמיות ומתונות אלה, מצויה תדמית שלילית ביותר של 'היישוב הישן' בבטאוניו של 'היישוב החדש'. היא נבעה בחלקה מתוך המשקע של היריבות המרירה בין שתי הקבוצות במשך שנים מרובות. 'היישוב הישן' נתפס כ'המשך מחיי הגלות',¹¹ ואילו היישוב החדש שאף 'לחדש' ולהינתק מהגולה ומכל מה שהיא מסמלת.

הקהילה העברית בירושלים, המהווה את הרוב הגדול של בני-העיר, אינה אלא 'גיטו גלותי'.¹² תדמית זו היא בעלת השלכות גם לתחומים אחרים. 'היישוב הישן', 'ברובו איננו עובד' ומחייטו בעיקר על עבודה בלתי-פורייה.¹³

בני הישוב הישן אחוזים עדיין חבלי שנה ושקועים בחיי בטלה המפרכים ומהרסים את גופם, המחלישים את כוח חייהם, ונדחפים הם לתוך זרועות של חיי הגלות המעליבים את האדם והעברי שבהם.¹⁴

העובדה שחלק מתושבי הערים הקדושות היו זקנים, שעלו לארץ כדי לבלות כאן אחרית שנותיהם,¹⁵ הביאה כנראה להכללה של ירושלים הישנה, אשר כל מי שעלה אליה 'הר הזיתים מחוז חפצו ומטרתו'.¹⁶ לא יפלא, על-כן, שדברו על 'היישוב הישן' הרקוב אשר אינו מסוגל לפעולה עצמית.¹⁷ חברי התנועות הסוציאליסטיות, ובעיקר אנשי 'פועלי ציון', שהושפעו מהטרמינולוגיה המהפכנית

4 האחדות, תרע"ה, גל' 1-2.

5 האחדות, תרע"א, גל' 36.

6 השלח, תרנ"ז, עמ' 440.

7 האחדות, תרע"א, גל' 34, 38.

8 העולם, 1908, גל' כז.

9 המוריה, תרע"ב, גל' 170.

10 האחדות, תרע"ע, גל' 2; תרע"א, גל' 20-21; תרע"ב, גל' 1-2; החרות, תר"ע, גל' 38; ראה גם להלן, הערה 76.

11 אהרנוביץ, כתבים, א, תל-אביב תש"א, עמ' 152; על הסף—קבץ לענייני החיים והספרות, ירושלים תרע"ח, במאמרה של ר' ינאית, עמ' 6-7: 'ישוב זה כמו שהוא אינו יכול לשמש דוגמא ומופת לעתיד "הישן"—ירושלים וטבריה וצפת—בצורתן של עכשיו הן המשך הגלות', אך היא טענה שגם 'החדש' אינו חדש במהותו.

12 הפועל הצעיר, תרס"ט, גל' 20-21.

13 האחדות, תרע"ב, גל' 1-2; תרע"ד, גל' 26. כאן הכוונה גם לאיכרי המושבות שאינם עובדים בעצמם.

14 האחדות, תרע"ב, גל' 43-44; שם, בגל' 29-30 נכתב על 'היישוב הישן העומד במרדו ואינו רוצה לעזוב את מנהגי חייו הבטלים מימים ושנים'. גם הרב קוק מדבר על 'תרדמת החיים' ו'רוח עצבון' השולטים ב'יישוב הישן'. ראה: א"י הכהן קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' קפו.

15 א"מ לונק, יסודי ספירותינו, ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 184, הערה 1.

16 העולם, 1908, גל' יז. הדברים הגיעו לידי כך שבעקבות התדמית של עלייה זו, נראתה ארץ-ישראל לחוגים מסוימים כ'ארץ קברים', לעומת העלייה הצעירה ותאבת החיים המבקשת לעשותה ל'ארץ התחיה'. ראה: דער יודישער ארבייטער, תרס"ח, גל' 11. בן 'היישוב הישן', י"א סגל ווייס, יצא נגד הסילוף שבדעה זו. ראה בספר זכרונותיו, בשעריר ירושלים, ירושלים תש"ט, עמ' 108, הערה 2.

17 הצבי, תר"ן, גל' ו; האחדות, תרע"א, גל' 15; החרות, תרע"ד, גל' 219.

ברוסיה, גינו את 'הכוחות השחורים של היישוב הישן',¹⁸ ולא נעדר אף הביטוי 'המאה השחורה' הירושלמית.¹⁹ לשיא הגיעו כנראה דבריו של הסופר יוסף חיים ברנר. בוויכוח עם העיתון 'הצבי', אשר טען שה'יישוב הישן' עומד איתן מבחינה ארגונית והוא הכוח החזק ביותר בין יהודי ארץ-ישראל, שלף ברנר מנדנו את מיטב כושר הביטוי הסרקסטי, ושאל כיצד מהין 'הצבי' להתגרות ב'יישוב החדש' בהעמידו לנגדו את ה'יישוב הישן' אשר—

יסודו רק: עצלות, הליכת בטל, חנופה, מרמה, התרפסות, פראות, מכירת הבכורה בנזיד עדשים, גזילת פרוטות העני, אינטריגות של קהל... כלום נכחד ממך אדוני רב החסד מצב כחם החברתי והפוליטי של החרסים הנשברים, השטריימלים המקבלים, ושל אדוני הכוללים האזורים. כל אנשי היישוב הישן, הקרוע, המחולק, המפורר.²⁰

בקטע זה חברו התדמית השלילית של ה'יישוב הישן' יחד עם כשרונו הספרותי ועטו השנון של ברנר, אשר קיבץ בכפיפה אחת את כל כינויי-הזלזול וביטויי-הלעג, שכוונו כלפי קבוצה חברתית זו.

היישוב החדש

מאמתי החלה תקופת ה'יישוב החדש', לפי השקפת בני קבוצה זו עצמם? נמצא שאכן נתנו דעתם לכך. שנת 1882 שימשה בתודעתם כשנת מפנה. בשנת 1907 הרבו לחגוג בעולם הציוני את חגיגת-היובל של התחלת ה'יישוב החדש' בארץ-ישראל.²¹ לאחר כחמש שנים שוב החלו לעשות את חשבון הנפש וחשבון ההישגים לעומת המטרות במשך שלושים שנות ה'יישוב החדש'.²² ציון ש'ההגירה העברית במובנה האמיתי החלה רק לפני כ-30 שנה',²³ אך נשמעו קולות, בודדים אמנם, שהביעו דעה שונה. האיכר והסופר משה סמילנסקי, שעמד לא אחת בריב עם ה'יישוב הישן', הדגיש בעת חגיגות מחצית-היובל ליסוד פתח-תקוה ש'יום הוסד פתח-תקוה הוא גם יום הוסד כל היישוב החדש'.²⁴ בדומה לו כתב עסקן יישובי אחר, שאת תקופת ה'יישוב החדש' צריך היה לחשב משנת תרכ"ט, שאז נוסד בית-ספר 'מקוה ישראל', אלא שהדבר לא נעשה עד שלא נוסדו מושבות בפועל, ויש לזכור כי המושבה הראשונה פתח-תקוה נוסדה קודם הרעמים הידועים ועל ידי אנשי ירושלים.²⁵

מה חידש ומה יצר ה'יישוב החדש'? מה תקוות תלו בו? ומי הם מייצגיו? גם על כך השיבו בני-הזמן. בשם ה'יישוב החדש' רגילים לקרוא 'את המוסדות שהולידה תנועת חבת ציון ושנוסדו בעיקר על ידי הנדיב וחברות אחדות במשך חצי היובל האחרון'.²⁶ הקולוניסטים הראשונים הם 'חלוצי היישוב

18 האחדות, תרע"ג, גל' 46.

19 דער אנפאנג, תרס"ז, גל' 1.

20 הפועל הצעיר, תרס"ט, גל' 10—בחתומת יוסף חבר. תגובה להצבי, גל' קכ.

21 נוסח הזמנה מיום א' בתמוז תרס"ז לחג חצי-היובל להיווסד היישוב החדש, מצוי באצ"מ A25/59: הפועל הצעיר, תרס"ט, גל' 1. על התקופות ב'יישוב החדש', ראה: המאיר, א (ניסן תתמ"ב לגלותנו / תרע"א), חוברת ב, עמ' 93.

22 האחדות, תרע"א, גל' 44–45: תרע"ב, גל' 7: הפועל הצעיר, תרע"א, גל' 14–15.

23 מ' שיינקין, דברי שלום ואמת—מכתב גלוי לקהילות היהודים בתורקיה, יפו תרע"א, עמ' 7.

24 הצפה, תרס"ג, גל' 109.

25 סיכומו של י' אייזנשטאדט לקראת הקונגרס הציוני הראשון, באצ"מ A25/16, עמ' 182. שם מצוי משום-מה התאריך תר"מ. ייתכן שיש שיבוש בכתב-היד.

26 הזמן, תרס"ז, גל' 86.

החדש' ותפקידם להגשים את רעיון התחייה.²⁷ התקווה היתה שהם יניחו את 'היסוד לבניין האומה',²⁸ 'את היסוד לתנועה לאומית כבירה, חיה וטבעית'.²⁹ תדמיתו של ה'יישוב החדש' היא של 'יישוב צעיר',³⁰ שיצר ערכים חדשים של סדר ומשמעת, הנהגה פנימית במושבות, המשוחררת מחותם הגלות—ובכך סוד קיומו.³¹

ה'יישוב החדש' נוסד על-ידי העזרה הציונית ומטרתו היתה 'לבסס ולבצר את אשיות הכלכלה של היהודים בארץ. להספיק עבודה ומחיה להמוני העם ועל ידי כך לעורר גם את מרצם ויוזמתם האישיים והחברתיים'.³² הם ניסו להוכיח 'כי הישוב החדש הוא ישוב חי המביא פרי תנובה לעמלים בו'.³³ בתוך ה'יישוב החדש' נכללו האיכרים היהודיים והפועלים החקלאיים כמו גם בעלי-מלאכה שונים וסוחרים בערים, שחיו 'חיי יצירה מודרניים'.³⁴ על-כן מדובר על יצירת 'ישוב חדש עובד'.³⁵ בצד המושבות העבריות, שהן היסוד לבניין ה'יישוב החדש',³⁶ מצויות 'ערי הישוב החדש', יפו וחיפה.³⁷ בערים האחרות אין השפעתו ניכרת, 'מלאכי הישוב החדש, אך בקצות כנפיהם נגעו בירושלים'.³⁸

התדמית של ה'יישוב החדש', המשתקפת מהצגת הדברים עד כה, מצויה בעיקרה במקורותיה. לא כך היו פני הדברים במקורות המייצגים את ה'יישוב הישן'. אין הם מסכימים להגדרות מלאות הקילוסים. לעתים אף נמצא תדמית שלילית ביותר: 'הישוב החדש של האספסוף אשר זה שנים אחדות שוטף לארצנו הקדושה ואוחזים מעשיהם הישנים בידיהם לרמוס ברגל גאווה על מצות התורה'.³⁹ כאשר השוו את אורח-חייהם לזה של בני-המושבות, לא הרגישו נחיתות כלשהי לעומת 'אלה המתמירים לבעלי הישוב החדש'; אדרבה, הם הרגישו כי היו בעמדת יתרון, מסתפקים במועט. את אשר יוציאו אנשי זכרון-יעקב או ראשון-לציון—

27 א"ד גורדון, האומה והעבודה, ירושלים תשי"ב, עמ' 107–108. הוא מציין 'על אלה בני הישוב החדש, נשען לעת עתה כל בניין בית ישראל החדש'.

28 'אהרנוביץ', שם, עמ' 40; הוא מביע אכזבתו כי פוגשים אותו בין רוכלי אוסטרליה.

29 א"ד גורדון, שם, על הדברים הנוראים, עמ' 117. הדברים נאמרו במסגרת הביקורת על צעירי המושבות הנוהגים אחר 'תכלית', אינם עובדים בעצמם ועוזבים את הארץ לבקש 'כסף וחיים'. יש בדברים אלה כדי ללמד על התדמית של ה'יישוב החדש', שכלל למעשה את המבקרים עצמם.

30 האחדות, תרע"א, גל' 2–3.

31 הפועל הצעיר, תרע"ג, גל' 1.

32 האחדות, תרע"ה, גל' 1–2.

33 העברי, תרע"ב, גל' מח. בדיווח על ביקור משלחת קולוניסטים אצל הברון בפאריס במטרה להחזיר לו 400,000 פרנק על חשבון הלוואה שקיבלו.

34 ארכיון תנועת העבודה (להלן את"ה), ארכיון מ' שיינקין, 105 V, תיק 12. הגדרתו בנאום על יהודי הארץ לפני המלחמה.

35 האחדות, תרע"ד, גל' 22–23.

36 שם, גל' 25. בין הדברים על חשיבות מפעלו של הברון רוטשילד. במסגרת תפיסה זו מעניינת הגישה כלפי הישוב החקלאי הוותיק, פקיעין, הנכלל ב'יישוב החדש'. ראה: השלח, תרנ"ז, עמ' 353: 'פקיעין היא אמנם לא מושבה חדשה ולא רעיון הישוב החדש הולידה, אך מפני שבחיהם קרובים יושביה אל בני הישוב החדש, ראויה היא להזכר בזה'.

37 האחדות, תרע"א, גל' 38; תרע"ב, גל' 1–2.

38 החבצלת, תרס"ז, גל' 34.

39 החבצלת, תרס"ט, גל' 26. הכוונה כנראה לצעירי העלייה השנייה.

על תלבושת ובנותיהם יספיק לנו על כלכלת השנה; המחסור וחיי הצער לא ישליכו חתיתם עלינו, כי ידידינו מאז ומקדם המה; מדת הסבלנות גדולה היא אצלנו וגם עובדים חרוצים הננו ככל המוני אכרי בני ישראל.⁴⁰

מודעים היו לביקורת הקשה שהוטחה כלפי המערכת החברתית והערכית של בני-המושבות. הם השתלבו בביקורת זו ושבצו אותה במסגרת מערכתם נגד ה'יישוב החדש' ויצירתו, שהוצג לפניהם כדוגמה שיש ללמוד ממנה לצורך השתחררות מחיי-החלוקה. מלבד הטיעון שבעייתם לא היתה חוסר רצון לעבוד, הם התריסו:

ומה יראו צעירי הישוב הישן בהישוב החדש, חבל של אכרים עצלים המקבלים חלוקה הרבה ובלע"ז שטיצע גדולה ועושים מעט, חבר של בעלי חלוקה נפרזה. חבל של אכרות כמו פרות הבשן קוראות רומאנים ושתי משרתות ערביות לכל אחת. חבל של פקידים פורקי עול שמים, פוסעים על ראשי אכרים חרוצים וטובים. אדרבה יראו נא בעלי הישוב 'החדש' את צעירי הישוב 'הישן' שהם עובדים בזיעת אפים עבודות קשות ופרנסתן בצער ובדוחק.⁴¹

מערכת היחסים

כאשר משתמשים המקורות במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' ומזכירים אותם בכפיפה אחת, הם מובאים בדרך-כלל כדי להציג את העימות ביניהם: 'רוח רעה עברה בין המושבות ובין ירושלים, בין הישוב החדש ובין הישוב הישן, בין האכרים ובין בני החלוקה, בין ועד חובבי ציון ובין ועד כל הכוללים'.⁴² הוצגו כאן זה מול זה המוסדות של שתי הקבוצות והניגוד המתבטא במערכת החברתית והכלכלית. הדברים נכתבו בשנת תר"ן (1890), אך במשך הזמן לא התקרבו הקטבים זה לזה. לאחר עשרים שנה (בשנת 1910) כתב דוד בן-גוריון: 'תהום עמוקה מפרידה בין שני חלקי הישוב העברי בארץ ישראל. בין החלק היותר קטן, הישוב החדש, ובין החלק היותר גדול, הישוב הישן'.⁴³ עיתון פועלים התמרמר, דרך כתבו הירושלמי, שלעתים רחוקות ניתן היה לפגוש בירושלים הישנה, יהודי שיתעניין בחיי ה'יישוב החדש'.⁴⁴ חוסר התעניינות זה לא נבע רק מאדישות. התהום נפערה תוך חשדנות הדדית, שנאה ובוז. בני-הזמן לא היו רק הנפשות הפועלות בזירה והמפעילות את מערכת היחסים, אלא ביקשו גם, לעתים, לעמוד על פשר המאבק:

עין בעין ראינו כי דבר הישוב היה כעש לראש החלוקה וכרקב לגבאי כל הכוללים, וכעש וכרקב התאמצו הגבורים האלה לאכול במסתרים את שרשיו של הישוב החדש מתחת, אולי

40 החבצלת, תרנ"ה, גל' 49.

41 החבצלת, תרנ"ה, גל' 22. לדעה זו הסכימו אחר-כך גם אנשי העלייה השנייה: 'הישוב הארצישראלי החדש כמו הישן, ניזון כלו מכספי התמיכה וכלו רקוב על ידי השנווררות'. ראה: האחדות, תרע"ב, גל' 14-15, מתוך דיוני הוועידה השנייה של פועלי יהודה.

42 מב"ה הכהן, מערב עד ערב, וילנה 1904, עמ' 40.

43 האחדות, תר"ע, גל' 2; והשווה: שם, תרע"א, גל' 16. רחל ינאית מגדירה בצורה מתונה יותר: 'נודמנו יחד הישן והחדש—ולא נתאחד'.

44 דער יודישער ארבייטער, תרס"ט, גל' 23; אצ"מ A25/44/64, זכרונות 'מחיי החלוצים' בטיטוה: 'ועוד רחוקים היו הירושלמים מהבין את ערכו של הישוב החדש'.

ימות בעפר גזעו אולי יכרת ולא יחליף, אולי תחדל יונקתו... מה הדבר הזה? איה פתרון החידה הנפלאה הזאת? מדוע התנגדו עמודי הישוב אל הישוב?⁴⁵

ד' בן-גוריון איש ה'ישוב החדש' דן, לפי נקודת-ראותו, בצד השני של המטבע:

והישוב החדש, שמתחלת בריאתו הזהירו לפניו אפקים לאומיים רחבים, התיחס בביטול ובכוח לישוב הישן, ויש גם אשר יחס לו ערך שלילי לעבודת התישבותנו בא"י. בני הישוב החדש הביטו על הישן כעל גוף שאין בו רוח חיים, ומתוך השקפה זו התיחסו לכל המתרחש ונעשה בחיי הישוב הישן בשוויון נפש ובהיסח הדעת.⁴⁶

הוא לא חסך משבט לשונו את הסדרים הפרועים שבחלוקה, אותה ראה כשורש כל רע. כנופייה של חמסנים ציבוריים מנהלת אותה, עושקים את ההמון ומשלשלים לכיסם את כספי-הציבור. הוא הושפע מהתדמית השלילית של ה'ישוב הישן', אך הוא הטיח אשמה ב'בני הישוב החדש שהקימו חומת בוז בינם ובין הישוב הישן' ובשאת נפש התרחקו מכל פעילות ציבורית בקרבם. היריבות נמשכה והעמיקה במשך השנים. כל צד האשים את משנהו בכוונות הרס ובשנאה יוקדת כלפיו. ר' יוסף ריבלין מראשי ה'ישוב הישן' פנה לסופרי העיתונים היהודיים בחוץ-לארץ בדברים אלה:

אל תוסיפו ללכת את ירושלם בקרי ובשנאה כבושה ונוראה, אל תביאו עליכם את החדש אשר רק למען הרוס שתות הישוב ולבל יזכר ולבל יפקד לעולם, אתם בונים מגדלים ברעיון ישוב חדש, למען קעקע הישן וזה וזה לא יתקיים.⁴⁷

הרגשה זו קיננה בלב אנשי ה'ישוב הישן' במשך כל התקופה, אם כי לא תמיד בצורה כה חריפה. לעתים הופיעו ביטויים קיצוניים, מליציים אמנם, אך היה בהם משום עדות לרגשות רווחות ביחסים ההדדיים. א' בן-יהודה סיפר בעיתונו, 'הצבי', על שלושה כוללים בצפת, אשר שלחו לחוץ-לארץ מכתבי-השמצה נגד המושבות ותגובתו היתה: 'מכתבים כאלה שלחו מאחדים מבני הישוב הישן אשר עוד לא התקררה דעתם וחותרים חתירה תחת העולם החדש הולך ומתכווץ על חרבות העולם הישן'.⁴⁸ ברור שאין מדובר כאן בהרס כמשמעו, אך ה'ישוב הישן' חשש מהרס עולמו, כלכלתו ואורחות-חיי עקב המלחמה המתמדת שהתנהלה נגדו: 'אנו רואים עבודה תכופה המכוונה רק להשפיל ולגנות את כל אלה שהקריבו את נפשם, שהפקירו את רכושם ואת כבודם לטובת הכלל, לטובת הישוב'.⁴⁹

45 הכהן (לעיל, הערה 42) מסביר זאת על רקע מלחמת-הקיום והחשש מכריתת כספי החלוקה, ולא מתוך שנאה לציון או ליישוב הארץ, כפי שרבים אחרים האשימו את ה'ישוב הישן'.

46 האחדות, תר"ע, שם. ודוק אין הוא קובע שה'ישוב הישן' התנגד לעבודת ההתיישבות, אלא מציין שייחסו לו זאת.

47 מגילת יוסף, עמ' 164. הדברים נאמרו בלהט הפולמוס סביב הכרוז 'קול מהיכל' בשנת תרמ"ה. לעתים מתייחסים להרס רוחני, ראה הכרוז 'מי לה' אלי': לשעה ולדורות — אוסף כרוזים ומודעות בעניני דת ודק, א, ירושלים תשל"א, עמ' 53: "... התלקטו פה להחריב את הישוב הישן, הישוב על טהרת הקודש, למשון את נערי בני ישראל ממקום תורה ממקור היראה ולהעביר אותם למולך אל בתי החנוך שלהם'.

48 הצבי, תרנ"ז, גל' ל: במקום אחר הוא מצוטט בחבצלת, גל' ל, ממכתבו לפינס כאומר: 'נוריד עז מבטחו של הישוב הישן למען הקים מחרבנו אשיות ישוב חדש'. על כל הנושא, ראה: הצבי, תרמ"ח, גל' ל. בן-יהודה מתפלמס אמנם על פרסום מכתבו הפרטי, אך דברים אלה אינו מכחיש. עיקר הצטדקותו מופנית כלפי משפט אחר שכתב: 'כי כל הימים שלא יעקר התלמוד מירושלם לא יכון הישוב בארץ אבותינו'.

49 המוריה, תרע"ג, גל' 306.

גילויי שנאה מצויים היו בשני הצדדים; אך כמדומה שחריפות הלשון שבאה לעתים לידי ביטוי בעיתונות המשכילית כלפי ה'יישוב הישן', אינה מצויה בעבר השני של המתרגם. הסופר י"ג כתב בשנת תרמ"ח:

קודם כל יגרשו מירושלים ומשאר ערי הקודש את כל היהודים היושבים שם ולא תשאר פרסה למען אשר נוכל לקרוע לנו שם חלונות ולהעביר את כל הרוחות הרעות המעפשות את אווירא דארעא דישראל המחכים.⁵⁰

ביטויים כאלה לא באו כמובן מתוך חלל ריק, אלא מתוך הרגשה שה'יישוב הישן' התייחס אל 'החדש' כאל אויב שיש להחריבו.⁵¹ הרוחות התלהטו בעיקר בעת העימותים הקשים בשנות השמיטה, כאשר חובבי ציון ראו באיסורי הרבנים בירושלים אמצעי במלחמתם נגד עצם קיום המושבות וה'יישוב החדש'. הביטוי 'שונאי היישוב' נפוץ, על כן, ורווח ביותר.⁵² בשנים האחרונות של תקופת דיונונו, כאשר ה'יישוב החדש' היה לעובדה מוגמרת, קיימת היתה מצדו התייחסות לסכסוך מתוך עמדת כוח, ואולי אף מצוי קורטוב של הבנה למניעי מלחמתו של ה'יישוב הישן', שחשש כי באים להצר צעדיו כשתש כוחו:

בירושלים ובשאר ערי ארץ ישראל אלפים מאחינו חיים בדרך ישן נושן. ביניהם ובינינו הרבה נקודות משתפות, הרבה שאיפות משתפות. אבל זרם רחב, ואדיר, שאי אפשר לעצור כמו החיים בעצמם, מבדיל בינינו. מחשבותינו לא מחשבותיהם, אנו חיים על פי ה'חדש', לא כמוהם. באנו הנה אחריהם. הם בכח החוש של שמירת עצמם, נלחמו בנו כמו עם אויבים. אבל הזרם אי אפשר לעצר בו. וינידו ידם ביאוש עלינו. גם אינם יכולים ואולי גם אינם רוצים להזיק לנו.⁵³

התמורות במשמעות המושגים

לאחר שעברו למעלה משלושים שנה מאז ראשית ההתיישבות החדשה, חל שידוד מערכות מסוים בתוך היישוב היהודי. המסגרות החברתיות והערכיות של העבר התרופפו קמעה. היתה פתיחות יתר הדדית. היריבות העזה, המרידות והזעם, שנתלוו אליה, פינו מקומם למחשבה שנייה; אם כי היו עוד לעתים פרצי ריב סוערים, הם נסובו בדרך-כלל על אירועים או תופעות מסוימות. אף כאן לא היו הדעות גזורות תמיד על-פי העמדות המקובלות, אלא בהתאם לאינטרסים המידיים. הלכה וגברה ההרגשה שהחלוקה המקובלת בין ה'יישוב הישן' וה'חדש' אינה תופסת עוד. הדבר אף מצא את ביטוי בכתובים.

50 מתוך מכתבו לשמעון ברנפלד: היקב, תרנ"ד, י"ג בתור חובב ציון, עמ' 3-4. דברים ברוח זו כתב גם לאשיש אחרים. ראה: י"ל גורדון, אגרות, א, ורשה תרנ"ד, עמ' 197; ב, ורשה תרנ"ה, עמ' 9, שם ציין כי איננו מקוה בעת הזאת לגאולת ישראל בארץ אבותיהם, בין השאר משום שיד הרבנים תקיפה.

51 החרות, תרע"א, גל' עח: 'מה לא נעשה על ידי בעלי הישוב הישן—למען הפריע בעד מעשיהם של החובבים והציונים? ... וכתבי פלסטר נשלחו לכל ארצות הגולה להבאיש את ריחם של ה"חדשים" ולא נתקרה דעתם עד שאחזו בשנה שעברה בנשק חדש להכות בו את הישוב ולהחריבו. הכריזו שמיטה בארץ בזמן הזה ...'.

52 הצבי, תרמ"ט, גל' כד, כה; הפועל הצעיר, תרע"א, גל' 23-24 מדבר על עיתוני ה'יישוב הישן' השונאים את המושבות.

53 ההשקפה, תרס"ח, גל' כח. מדבריו של א' סולומיאק הביל"וי, שהתיישב בירושלים ונמנה עם המשכילים המתונים. לדעותיו לא הסכים פרופ' ב' שץ המשיב לו בצורה חריפה בגל' לא.

ה'אידישער קעמפער' מסר בסקירה מפי סופרו הירושלמי, שחלוקת היישוב ל'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' נכונה היתה רק בנושאים כלליים כמו השמיטה, כאשר כל צד החזיק בדעה שונה. אך לא תמיד הם ייצגו צדדים מנוגדים. בעת שביתת פועלי-הדפוס בירושלים בשנת תרס"ט (1909), התאחדו חלקים גדולים מה'יישוב החדש' יחד עם ה'יישוב הישן' כדי לדכא את תנועת הפועלים. רואים מכאן, הוא ציין, שקלסיפיקציה מסוימת אפשרית במקרה אחד, אך אינה תופסת במקרה אחר.⁵⁴ בהתבטאויותיהם של אנשי העלייה השנייה קיבל לעתים המונח 'יישוב ישן' משמעות רחבה יותר, כאשר גם העלייה הראשונה, 'המושבות הישנות', נכללו בהגדרה זו. בדברים שנשא ברל כצנלסון בוועידה הרביעית של פועלי יהודה (תרע"ד), דיבר על הפועלים התרים אחר עבודה 'במושבה הישנה' ועל החברים 'שבמושבות הישנות' והזכיר את 'היישוב הישן בעל העבר של שלשים ומעלה'. ואילו הפועלים—עניייהם 'נשואות מעבר ליישוב הישן. אנחנו נכונים לעבור את כל המדורות של היישוב הישן'.⁵⁵ ברור שכוונתו היתה לאנשי העלייה הראשונה, אנשי 'היישוב הישן' בפיו. מקור אחר מורה במפורש על הרקע לכינוי זה כלפי המושבות:

ישובנו הישן כלומר אותן המושבות שאכריהם מעט מעט מתקרבים להשקפות ירושלמיות וצפתיות. אותם האיכרים והעסקנים שחושבים לאפשר התפתחות ישוב עברי בלי עבודה עברית. ישובנו הישן הזה הוא בעל מום גמור.⁵⁶

לא רק האיכרים הואשמו בכך, אלא גם עסקני היישוב הוותיקים 'קרובים ברוחם ובנשמתם ליישוב הישן'—וכך נוצרה ההרגשה על 'היישוב החדש שנתיישן'.⁵⁷ חשוב להצביע על הגוונים השונים בהתבטאויות הנובעות מהשינויים במושבות ובחוגים עירוניים מסוימים—הן מבחינת הצורך בהבחנה מתודית מתאימה בכל מקרה של אזכור המונחים הללו והן עקב העובדה שהם מורים על המעבר לחלוקה גמישה בין 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. יש להבין כי כאשר מכונים איכרים או עסקנים אנשי 'יישוב ישן', אין הדבר מורה בהכרח על קבלת הנוהגים ואורח-החיים של ה'יישוב הישן'. הדברים נאמרו לעתים לצורך ניגוח וכדי להבליט את חוסר המעש, היוזמה והמעוף של ההתיישבות הוותיקה וההנהגה הממסדית.⁵⁸ יחד עם זאת, קיים ערעור מפורש על המיון המקובל ומשמעויותיו. חרה להם, לאנשי ה'יישוב הישן', על כי הודבק להם הכינוי של שונאי ה'יישוב החדש' והעבודה העברית:

מי היה אותו בכור השטן שהמציא ראשון את הפתגם המלא רעל 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש', אשר מטרתו היתה אך להשפיל את כבוד ה'יישוב הישן'. ומדוע ההפרדה המסורתית שלפיה 'יישוב ישן' אומר עירות, והוא לחוד, ויישוב חדש אומר מושבות והוא לחוד? והרי חלוקה זו מרעילה את היישוב כלו ומסכנת את קיומו. כי עתה הרעל הזה חדר אף למושבות, 'גם שמה

54 אידישער קעמפער, תרע"א, גל' 46—דבריו של הסופר ראובני, אחיו של יצחק בן-צבי.

55 ב' כצנלסון, כתבים, א, עמ' 26–27.

56 הפועל הצעיר, תרע"א, גל' 18; תרס"ט, גל' 9; תרע"ד, גל' 1–2. שם מכונים אנשי הוועד של רחובות, בעת סכסוך עם אנשי 'השומר', כשונאי ה'יישוב החדש'.

57 הפועל הצעיר, תרע"א, גל' 17.

58 השלח, תרס"ה, עמ' 484: 'היישוב החדש שלנו הוא כבר בן עשרים וחמש. השם "חדש" שוב אינו מתאים לו לא לפי שנותיו ולא לפי טבעו ותוכנו. ריח של זקנה כבר נודף ממנו. השם חדש-ישן שנתן לו אחד מעסקנינו בכנסיה הזכרונית, מתחיל להתאים לו באמת'.

מפעפע כבר הרעל של חדש וישן. המלחמה כבר נטושה על פני כל והיא נעשית מריה יותר ויותר.⁵⁹

למעשה, טענו, קיים ערבוב מושגים מוחלט. אלה המכונים 'יישוב חדש', 'הם כל אלה שכבר נושנו בארצנו, שכבר עברו עליהם עשרות בשנים' (הדברים נכתבו בשנת 1913) ואילו חלק גדול מהמכונים 'יישוב ישן'—זה מקרוב בא. הכוונה ודאי לעלייה שנתוספה באותה תקופה ל'יישוב הישן'. זאת ועוד, אנשי ה'יישוב הישן' בני ירושלים ויפו השקיעו מהונם ב'יישוב החדש', הצלחתו 'היא קרובה אל לבנו יותר מאל אלה שהם רק צועקים בשמו, כי אנחנו הננו היותר קשורים אל אדמת הקודש, עליה גודלנו, ועליה חונכנו, ובה השקענו את כל כחותינו'.⁶⁰

כשם שקיימת התנגדות לטיעון כאילו ירושלים מתנגדת ל'יישוב החדש', כך אין ליחס לכל בני המושבות התנגדות חלילה לתורה ודת. רבים בהם הם אנשים פשוטים יראי אלקים ככל בית ישראל.⁶¹ אנשים אלה, וכן חוגים שונים ביישוב העירוני, הם למעשה היסוד ל'זרם של היהדות המסורתית', שנתפס על-ידי בני-הזמן כחלק של ה'יישוב הישן' הנמצא בתוך ה'יישוב החדש'.⁶² יש גם קולות שצינו שיש אמנם ליקויים ופגמים בשני המחנות, אך יש להכיר בכך 'כי כלפי חוץ אין הבדל בין ישוב חדש ליישוב ישן שם יודעים רק ישוב עברי, לכן צריכים אנו להזהר לא לחלול כלפי חוץ, לא להשפיל את כבוד עם ישראל בעיני שכניו החדשים'.⁶³ גם 'זרבבל, מראשי מפלגת 'פועלי ציון' בארץ-ישראל שהיה לא אחת בעל דבבו של ה'יישוב הישן', פנה מעל במת מועצת המפלגה בקריאה 'לאחד את כל קבוצות היהודים השונות שבארץ ישראל, את הישוב הישן והחדש'.⁶⁴ היו אלה ייחולים בלבד, ואם כי היתה התקרבות מסוימת, היתה המציאות שונה. האחדות החברתית והארגונית היתה מהם והלאה.

ראינו, אפוא, נסיונות לשנות את הסיווג הקיים וערעור על היבטים שונים בתדמיתן של הקבוצות. 'יהודי מארץ ישראל', שאינו מזדהה בשמו ומציג עצמו כלא-חרדי, שיבח במאמר שהופיע בעיתון 'העברי' את הפעילות המתעוררת ביישוב היהודי האורתודוקסי. אגב זאת, קבע אמת-מידה חדשה וחריגה למיון הבין-קבוצתי. הוא הציג תפיסה כוללת ולא רק מזווית ראייה אחת, תפיסה הקרובה במשהו למציאות הארץ-ישראלית המשתנה:

עד היום חשבו אצלנו כך: יש ישוב ישן וישוב חדש. הראשון—הוא של החרדים, והשני—של החפשים. אבל, באמת, אין הדבר כך. הישוב הישן איננו רק זה של היהודים שבאו למות בא"י, כשם שאין החדש שייך רק לאלה שבאו לשם תחית א"י. באמת, הישוב הישן הנהו זה שאין לו בסיס, בעוד שהחדש הוא זה שנוסד ומתקים על בסיס ידוע. אלה היהודים בערים החיים על החלוקה, אלה הספרדים החיים על פרנסות הנמצאות מחוץ לעבודת-האדמה, מלאכה ומסחר-מסודר, כל אלה הקבצנים, הרוכלים, כלי-הקדש למעלה מן המדה הנחוצה—כל אלה,

59 המוריה, תרע"ג, גל' 300.

60 שם, תרע"ד, גל' 402.

61 החבצלת, תרנ"ו, גל' 13.

62 המוריה, שם.

63 החרות, תרע"ג, גל' 309.

64 האחדות, תרע"א, גל' 2-3.

אם גם אינם חיים מן החלוקה—אבל, מאחרי שאין לארץ תועלת מהם והם ופרנסותיהם תלויים באויר הרי הם שיכים להישוב הישן, ולהיפך כל אותם היהודים החיים מעבודת-האדמה, מסחר, מלאכה ותעשיה—כל אלה שייכים הם להישוב החדש. אם יהודי זה חרד או חפשי, משכיל או למדן—בזה אין כל הבדל, העיקר הוא, אם מועיל הוא לישוב או אינו מועיל.⁶⁵

בעיני ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית בספרו של יצחק בן-צבי על ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, לא נעשה נסיון להגדיר את המונח 'יישוב ישן'. בדיונו בעליות החסידים והפרושים במפנה המאות הי"ח והי"ט, הדגיש את חלקם של האחרונים. בעוד החסידים מתרכזים בעיקר בגליל, בטבריה ובצפת, הרי הפרושים—תלמידי הגאון מווילנא—התבססו בירושלים. הם רכשו בה עמדה מכרעת: 'בזכות עלייתם זו הצליחו להניח יסוד ליישוב האשכנזי הישן ולהטביע עליו את חותמם'.⁶⁶ במקום אחר הוא שייך את היישוב הישן ליישוב העירוני בארץ, 'בעיקר בארבע ארצות הקודש'.⁶⁷ שלושה מאפיינים מוצאים אנו כאן:

- א. קביעת ה ת ק ו פ ה —דהיינו שה'יישוב הישן' במובן זה תחילתו בראשית המאה הי"ט, עם עליית הפרושים וייסוד 'הישוב האשכנזי הישן של ירושלים'. אם כי העניק בן-צבי את כתר הנחת היסודות לפרושים הירושלמים, למעשה הורחב כינוי זה וכלל גם את החסידים. לא נמצא הבחנה בין חסידים ופרושים מבחינת ההתייחסות למושג 'יישוב ישן'. כך, אם כן, יש לראות את ראשית היישוב הישן בשלהי המאה הי"ח, עם עליית החסידים.⁶⁸ ייחודה בכך שחידשה את העלייה האשכנזית המאורגנת בקבוצות. עלייה זו לא נקטעה ולא התפזרה, אלא היתה לה המשכיות, הכתה שרשים והניחה יסודות לגידול כמותי ואיכותי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.
- ב. א פ י ו נ ע ד ת י —המונח 'יישוב ישן' מכונן לבני-העדה האשכנזית.⁶⁹ יש להוציא מכלל ההגדרה את בני העדה הספרדית, אשר עד שנות השמונים של המאה הי"ט היוו את רוב היישוב היהודי בארץ-ישראל.⁷⁰ הנך למד מכאן שהמונח בצורת שימוש זו אינו בא לציין העדפה של עדה זו על עדה אחרת במובן של ותיקות-יתר ביישוב או שיישובה בארץ-ישראל 'ישן' יותר משל רעותה, שכן העדה הספרדית היתה מושרשת וותיקה יותר.
- ג. א פ י ו נ ג י א ו ג ר א פ י —ה'יישוב הישן' מוגדר כעירוני המתרכז בארבע הערים הקדושות, ירושלים, חברון, צפת וטבריה.

65 העברי, תרע"א, גל' י; ראה תגובת י"ח ברנר למאמר זה, בהאחדות, תרע"א, גל' 24.

66 "בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 306.

67 שם, עמ' 413.

68 "קלוזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב. הפרק הראשון פותח בהקמת היישוב הישן מעליית החסידים והפרושים: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 9, בהקדמה; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, מבוא.

69 ראה גם: מ' אליאב, 'קווים להתפתחותו של הישוב הישן במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 45.

70 "בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט', פרקים, א, עמ' 108, טבלה מס' 1; M. Eliav, 'Intercommunal Relations within the Yishuv at the end of the Ottoman Period', *Offprint from the International Conference on Jewish Communities in Muslim Lands* (1973), p. 8

ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית, רואה את התקופה שתחילתה בשנות השמונים של המאה ה-19 כפותחת פרק חדש בדברי-ימי היישוב. על כן כונתה הקודמת לה 'תקופת היישוב הישן'.⁷¹ את ה'יישוב החדש' רואים כמייצג אותו חלק ביישוב היהודי שהחל לעלות בשנות השמונים ואילך. עלייה זו מכונה 'העלייה הראשונה', דחפיה ומניעיה שונים מהעליות הקודמות. היא בעלת אופי לאומי ומדיני. שאיפת העלייה נבעה מכוח מאויים ציוניים וחלוציים. היא ביקשה לבסס את חיי הכלכלה והחברה של יהודי ארץ-ישראל על תשתית בריאה ואיתנה, וכבר נשאלה השאלה, מה חידוש יש כאן?—

עליה ראשונה על שום מה? הרי קדמו לה שרשרת של עליות מעלייתם של 'אבלי ציון' במאה העשירית ועד עלית החסידים והפרושים, היא עלית היישוב הישן, שלא נפסקה גם בשנות העליה הראשונה? אלא... עליה זו שינתה מן המטבע שטבעו העליות הקודמות לה. הן המשיכו בארץ ישראל באורח החיים, בצורות ההי ו בדרכי הפרנסה שהיו רגילות בהם בארצות הגולה, ואילו היא יצאה לדרך חדשה, דרך גאולת העם על ידי היאחזות מחודשת באדמת מולדתו ההיסטורית.⁷²

בשנים האחרונות רבו הקולות המדגישים את ראשוניותו של ה'יישוב הישן' בפריצת-הדרך לעולים הבאים אחריהם, את חשיבותו בעוברו כחלוץ לפני המחנה של 'חובבי ציון', בהנחת היסודות של המושבות הראשונות ואת העובדה שה'יישוב החדש' הינו המשך ישיר ל'ישן'.⁷³ אם כי יש בסיס נכון לדעות אלה, הן הובעו בעיקר בתחום ההתנחלויות והבירורים על זכות ה'ראשונים' ועל רקע התהייה וההתחטאות על ההשכחה והעוול שנגרם ל'יישוב הישן' על-ידי ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית. כן קיים הרצון, הלגיטימי כשלעצמו, להוכיח את רצף הדורות ואת ההמשכיות ביישוב היהודי, כך שלא יתקבל הרושם המוטעה כי ההתיישבות היהודית החלה עם העלייה הראשונה דווקא. אך למעשה גם חוקרים אלה לא נסו לטשטש את ההבדלים העמוקים והאופי השונה של שתי קבוצות חברתיות אלה.

קשיים מתודיים בקביעת קריטריונים להבחנה הבין-קבוצתית מצאנו שההבחנה בין ההגדרות 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' ברורה יותר כאשר היא נעשית לפי חלוקה תקופתית; לאמור, עד שנות השמונים תקופת ה'יישוב הישן' ומכאן ואילך מתחילה תקופה חדשה בצמיחת ה'יישוב החדש'. בעיות מתודיות מרובות מתעוררות כאשר בודקים מושגים אלה בזו האחרונה ובנושא דיונו, תקופת העלייה הראשונה והשנייה (1882–1914).

71 ג' ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863–1904, תל-אביב תשכ"ט. החלק הראשון בספר דן עד שנת תרמ"ב ונקרא 'תקופת היישוב הישן'; י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 123; מ' פרידמן, 'על מבנה הנהגת הציבור והרבנות ביישוב הישן האשכנזי בשלהי השלטון העות'מני', פרקים, א, עמ' 274. שם מציין כי המונח 'יישוב ישן' הוא בעל משמעות רק ביחס למונח 'יישוב חדש'.

72 ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 28; על הייחוד בעלייה הראשונה, ראה: מ' ברסלבסקי, פועלים ואירגונייהם בעליה הראשונה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 13; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' יג-יד.

73 ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840–1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 7; ג' קרסל, פותחי התקופה, ירושלים תשל"ו, עמ' 11; שאר ישוב כהן, 'הגר'א ותלמידיו—מייסדי היישוב החדש בארץ ישראל', פרקים, א, עמ' 237–249.

קשיים אלה בולטים במיוחד כאשר מבקשים לעמוד על היחסים בין היישוב הישן והיישוב החדש בתקופה זו, הנתפסים בדרך-כלל כיחסי עוינות ויריבות.⁷⁴ לכאורה התשובה פשוטה ביותר וראינה במובאה שצוטטה לעיל על ההבדל בין העלייה הראשונה וקודמותיה. שמא ניתן אף לסווג את היישוב הישן והיישוב החדש בשנים 1882–1914, בהתאם לאותם קווים אופייניים שהם למעשה הקו המוליך בתדמיתם בהיסטוריוגרפיה של הדור האחרון. תדמית זו לא צמחה בחלל ריק והיא מעוגנת במציאות מסוימת. יחד עם זאת, היא כוללת ביותר ופשוטנית מדי.

כאשר יש צורך בתשובה לשאלות ספציפיות אין בה כדי לספק. לא תמיד ניתן לקבוע אם פעילות כלשהי בתחום החברתי, התרבותי או הכלכלי נעשתה במסגרת היישוב הישן או החדש ואם היא קשורה למערכת היחסים הבין-קבוצתיים או שמא אין לה נגיעה בכך.

נצביע להלן על הקשיים המתודיים הללו, תוך בדיקת מספר קריטריונים מקובלים להבחנה בין היישוב הישן והיישוב החדש.⁷⁵

א. העלייה לארץ-ישראל שלאחר שנות השמונים של המאה הי"ט אינה בעלת גוון אחיד. אין היא מורכבת דווקא מן האלמנט המכונה היישוב החדש. קשה לקבוע כמה מהעולים היו חדורים תודעת הרעיון הלאומי בהתגלמותו החדשה, אם כי אלה היו הדומיננטים מבחינה חברתית ותרבותית. יחד עם זאת, במשך כל התקופה—תקופת העלייה הראשונה והשנייה—ממשיך היישוב הישן לגדול. לא רק בגלל ריבוי טבעי שהשפעתו זעומה היתה ולעתים שרר מצב של גרעון בתנועה הטבעית של האוכלוסיה, אלא בעיקר עקב קליטת עלייה רחבה המתוספת אליו ונטמעת בו. דומה שחלק גדול מכלל העולים בתקופה זו מצטרף ליישוב הישן דווקא, והוא עדיין מהווה את הקבוצה הגדולה ביישוב היהודי בארץ-ישראל.⁷⁶

ב. נכון הוא שגם בתקופת דיונו היוו ארבע הערים הקדושות את מקום הריכוז הגיאוגרפי העיקרי של היישוב הישן, אך גם בערים אלה נוצרו מוקדי-השפעה של בני היישוב החדש. יחד עם זאת, בערים שעיקר התפתחות היישוב היהודי בהן הוא בתקופת העלייה הראשונה והשנייה—כמו יפו וחיפה—היו קבוצות ואישים שניתן לזהותם עם היישוב הישן. משמע שהערים הן מעורבות מבחינה זאת ולא ניתן לזהות מקום-מגורים עם השתייכות לאחת הקבוצות החברתיות הללו. מאידך, רואים את המושבות והקבוצות שנוסדו בתקופה זו כמבטאות, הלכה ומעשה, את יצירתו של היישוב החדש, אך כפי שנראה להלן מתעוררות גם כאן שאלות מתודיות מסוימות.

ג. רואים את היישוב הישן כחברה נתמכת ללא בסיס כלכלי איתן.⁷⁷ המתפרנסת מ'החלוקה', צדקה ותמיכה כספית של בני חוץ-לארץ. יש לציין שקבלת כספים מ'החלוקה' חייבה את מקבליה

74 גת, שם; נ' קצוברג, 'הפולמוס הרוחני בעולם היהודי והישוב בירושלים במאה הי"ט', פרקים, א, עמ' 309.

75 קשיים מתודיים דומים הועלו על-ידי א"מ ליפשיץ, במאמרו 'הישוב הישן', כתביו, ג, ירושלים תשי"ז, עמ' קמא-קנד; עומד על כך גם ר' קולת, 'התארגנות הישוב החדש וגניבוש תודעתו המדינית עד למלחמת העולם הראשונה', קשת, מח (קיץ תש"ל), עמ' 22.

76 על חשיבות העלייה כגורם מאזן לגרעון הטבעי של האוכלוסיה, ראה: ע' שמלץ, 'קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', פרקים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52–76. לפני מלחמת-העולם הראשונה מספר היהודים בירושלים היה כ-45,000 נפש, למעלה מ-27,000 השתייכו לכוללים השונים וקיבלו חלוקה. ראה: השלח, תרע"א, עמ' 271; העולם, 1913, גל' יז (בטעות הודפס שם בעמ' 16, גל' טז). בטבריה מצוי יישוב יהודי ישן 'העולה לשתי שלישיות מכל התושבים', ראה: האחדות, תרע"א, גל' 36; ראה גם לעיל, הערה 10.

77 פרידמן, שם.

להתנהג לפי הנורמות החברתיות המקובלות על ה'יישוב הישן'. יש לבדוק, אפוא, אם קבלת 'חלוקה' יכולה לשמש קריטריון קובע להשתייכות ל'יישוב הישן'. מוכח שהיו מתיישבים במושבות השונות שנהנו מן ה'חלוקה'.⁷⁸ האם שייכים הם ל'יישוב הישן'? שמא נאמר, שדמיה-חלוקה לא היו עיקר הכנסתם של בני-המושבות האלה. הם התפרנסו מעמל כפיים, אם בעבודת-האדמה ואם בשירותים, ועל כן אינם שייכים לקטגוריה של ה'יישוב הישן'; אך הרי מן המפורסמות הוא שדמי ה'חלוקה', שחולקו ברוב הכוללים, היו זעומים ובעיקר בתקופת דיונונו—כאשר ההכנסות הכספיות לא הדביקו את קצב גידול אוכלוסיית ה'יישוב הישן'. ברוב המקרים לא הספיקה 'חלוקה' זו אלא כדי שכר-הדירה השנתי ולא אפשרה קיום מינימלי.⁷⁹ עובדה זו ואחרות הפנתה את הציבור המכונה 'יישוב ישן' לחיי-עבודה ולחיפוש אחר מקורות-תעסוקה. בצורה ברורה ביטא את הדברים הביל"וי ו' דובנוב:

ברוסיה חושבים שמקבלי החלוקה לא עובדים אלא יושבים בבית הכנסת וקוראים תהלים. אך הם שוכחים שמכסימום החלוקה היא 15–20 רובל לשנה והסכום לא מספיק לקיום מינימלי. אבל לאכול ולשתות צריך גם בארץ הקדם. על כן היהודים מתחילים לעבד במקצועות שונים וגם במסחר.⁸⁰

מלבד זאת, התבססות על תמיכה ועל חיי-חלוקה נמצאה גם במגזרים אחרים ביישוב. חלק מההתיישבות החדשה נתמכה על-ידי מקורות חוץ, כמו מפעלו של הברון רוטשילד, 'הנדיב הידוע', קופות 'חובבי ציון' ומאוחר יותר—מוסדות התנועה הציונית. קיים אמנם הבדל יסודי, באשר ה'תמורה' לתמיכה זו היתה בעבודה ובתוצרת ואף יועדה למטרה זו, ומלבד זאת היתה החלוקה הישנה בגדר 'מוסד' עם אידיאולוגיה ואילו החדשה היתה תופעת ארעי; אך למרות זאת מוצאים אנו התבטאויות בדבר 'החלוקה החדשה' ועל חיים בחסדי אחרים. אנשי תנועות הפועלים בעלייה השנייה מכנים לא אחת—לעתים בהתרסה לעגנית ולעתים בכובד-ראש—את האיכרים או את הנהגת היישוב כ'יהודי החלוקה' ומשווים מבחינה זאת את ה'יישוב החדש' ל'יישוב הישן'.⁸¹ זאת ועוד: השאיפה לקיום כלכלי איתן לא היתה נחלת ה'יישוב החדש' דווקא. אם כי מסיבות שונות—שלא כאן המקום להרחיב עליהן את הדיבור—הביצוע במגזר יישובי זה היה יעיל וכולט יותר. אך רבות כבר נכתב על השאיפות בתוך ה'יישוב הישן' לצאת מחייה-חלוקה, על הקמת ה'חברות' מתוך רצון להתיישבות, לעבודת-אדמה ולפרודוקטיביזציה, על היציאה מחוץ לחומות והיחזמות בבנייה ובפיתוח ההתיישבות היהודית העירונית. יוזמות אלה חורגות מהתדמית השלילית של ה'יישוב הישן', תדמית שנבעה בין השאר מתפיסת האידיאולוגיה הציונית, שראתה דווקא

78 ראה למשל: את"ה 18/105 V, שיינקין. דו"ח מיום כ"ג בסיון תרע"א, על מקבלי חלוקה במושבות הגליל. נדון על כך ביתר פירוט במקום אחר. נציין עם זאת שהתופעה לא היתה נרחבת, אך משמעותית דיה כדי לעורר תשומת לב.

79 א"ש הרשברג, משפט היישוב החדש, וילנה תרס"א, עמ' 8; השלח, שם, עמ' 273.

80 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 551; א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, ד (תרנ"ט), עמ' 163, מציין שבירושלים 'כמעט תשע עשרות מיושביה עוסקים ועובדים בכל מיני אומנות ומשלח יד'. על נושא זה, ראה: ש' אביצור, 'תזוזות כלכליות ומעברים לחיי עבודה ביישוב הישן', קשת יג (אביב 1971), עמ' 102–124.

81 הפועל הצעיר, תרע"ד, גל' 35; האחדות, תרע"א, גל' 2–3. בישיבת המועצה של מפלגת פועלי ציון אומר שם י' זרובבל: 'מכל קצוי תבל זורם הנה זה עשרות שנים כסף התמיכה, ולא ליישוב הישן בלבד, אלא גם לחדש ולצעיר, ואנו עומדים ומצפים... שמא הברון... שמא הציונים, ולא תוקף אותנו גועל נפש, ואין זה אפילו מרגיז אותנו, כלום זה אפשר, שהיישוב ואפילו החדש, אינו יכול לברא דבר-מה בעצמו?'

בעבודת-האדמה את הביטוי לחיים יהודיים חדשים ומלאים.⁸² נראה על כן כי למרות שהתו האופייני ל'יישוב הישן' הוא קבלת דמי 'חלוקה', הרי עצם קבלת 'חלוקה', או הכינוי 'אנשי חלוקה' או הסתייגות בתמיכה כספית מחוץ-לארץ, אינם יכולים לשמש מדדים קבועים להשתייכות ל'יישוב הישן'. מאידך, אי התפרנסות מ'חלוקה' בלבד, או קיום כלכלי מכובד מתעסוקה או מסחר, אינם מורים בהכרח על השתייכות ל'יישוב החדש'.

ד. בתחום הרוחני-דתי נמצא זהות תרבותית וזיקה רעיונית הדוקה בין חלקים מאיכרי המושבות וחוגים מסוימים ביפו ובחיפה ובין ה'יישוב הישן'. שמירה קפדנית וקנאית על דת ומצוות ואורח-חיים מסורתי אינם יכולים לשמש אמת-מידה להשתייכות לקבוצה זו או אחרת. מקובל לראות את העמדה הקיצונית בשאלת שמירת השמיטה כאופיינית ל'יישוב הישן'. אף האשימוהו בשימוש קיצוני באיסור זה כאמצעי להרוס את ה'יישוב החדש'; אך הרי ידוע שהיו איכרים במושבות שהקפידו על הליכה לאור פסקי המחמירים דווקא, ומפורסם מאבקה של עקרון בנושא זה. היש לראות בהם אנשי 'יישוב ישן'? זאת ועוד, את החינוך החרדי המחמיר נוטים ליחס ל'יישוב הישן' ומרכזו הירושלמי. אולם עובדה מוכחת היא התופעה שרבים במושבות נענו ליוזמה, שיצאה מאנשי ה'יישוב הישן' בירושלים, ושלחו את בניהם ללמוד בחדרים שיסדה במושבות חברת 'שומרי תורה' הירושלמית. למוסדות חינוך אלה, שנוהלו בדרך הישנה, היתה הצלחה ניכרת. במושבות התעוררו על רקע זה ויכוחים ומריבות בין חרדים ומשכילים.

ביישוב היהודי התגבש ציבור חרדי השונה באופיו מהתדמית המקובלת של ה'יישוב הישן' המקורי. נוצרה כעין קואליציה בין החרדים לאופיה הרוחני של ארץ-ישראל—ויהיו אלה אנשי ה'יישוב הישן', בני המושבות וחוגים שונים בערים.⁸³ הם לא ראו בעין יפה את החילוניות המתפשטת והכובשת, כך שדבקות במסורת ועמידה על עקרונות דתיים אינה בלעדית ל'יישוב הישן' דווקא. ה. מקובלת ההבחנה שמייסדי ה'יישוב הישן' ראו את מטרת עלייתם במסגרת המאוויים הדתיים, ושאיתם היתה להקדיש עצמם ללימוד תורה ועבודה ה'.⁸⁴ מאידך, עליית ה'יישוב החדש' יסודה בשאיפה להתחדשות לאומית ויצירת תפנית באורח-חיו של היהודי. אך אצל הדור השני והשלישי של בני ה'יישוב הישן'—ובעיקר בתקופת דיונו—אידיאל זה של העולים הראשונים נחלש תוקפו; אם כי היה מיוצג עדיין על-ידי בעלי העמדה הרשמית ושימש תשתית רעיונית ומטרה ראשונית, הרי רבים לא יכלו, או לא רצו, לפעול לפי עקרונות אלה בחיי-המעשה.⁸⁵

ו. אין לראות את ה'יישוב הישן' כגוף מונוליטי בעל עמדה אחידה בכל תחומי הפעילות. הוא הורכב מבעלי קשת מגוונת של דעות. נמצא בו אישים בעלי רעיונות חדשניים, חוגים השואפים

82 הצגת המאבק בין ה'יישוב הישן' ל'יישוב החדש' על רקע של פרודוקטיביזציה נגד חיי-חלוקה נראית כפשטנית מדי. ראה למשל: מ' דורמן, 'היישוב הארץ ישראלי בעיני העליה השנייה', ספר הזכרון לגליה ירדני-אגמון, תל-אביב תש"ל, עמ' 240.

83 נזכיר כאן רק לדוגמא את המאבק נגד אגודת 'בני משה', שהתנהל בשנות התשעים ובמרכזו לא עמד ה'יישוב הישן' דווקא אלא חוגים לאומיים חרדים בראשות י"מ פינס. או הסכסוכים בין איכרי פתח-תקוה לבין הפועלים על רקע חברתי-דתי והאחרונים ראו בכך מאבק נגד ריאקציה ומשטר ה'חלוקה'.

84 ראה למשל: נ' קצבורג, מגילת יוסף, במבוא, עמ' 21.

85 את"ה 12/105 V, שיינקין מציין שבעלי הגיל הבינוני והצעירים ביישוב הישן חיפשו כבר פרנסות במסחר ובמלאכה ושאפו לחיי יצירה מתוך עבודה.

לידע והשכלה בעלת אופי מתון וקבוצות הפועלות לפריצה מתוך המסגרת החברתית והכלכלית הנתונה. לעתים קשה הקביעה אם תופעות וסממנים אלה הם במסגרת ה'יישוב הישן' או שמא יש לראותם כביטוי להשפעת ה'יישוב החדש'; ואולי נטשטשו כאן הגבולין: היו אישים וקבוצות שסוג פעילותם אופייני לתדמית של ה'יישוב החדש', אך קשה לשייכם אליו עקב אורח־חיהם השונה או אי־הסתגלותם לאידיאולוגיה המייצגת של ה'יישוב החדש'.⁸⁶

ז. קיימת תדמית כללית של 'יישוב ישן' קנאי, השש אלי חרמות, אך טבעי הדבר שהקולניים והצעקניים נשמעים יותר, כופים לעתים את דעתם על ציבור רחב באמצעות סנקציות חברתיות ואחרות. בכך מטביעים את רושםם על הציבור כולו ונשכחת העמדה המתונה שמייצגיה נגררים לעמדה קיצונית.⁸⁷

ח. חלק מהניגודים בין 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' יש לראות על רקע חיכוכים רגילים בין מתיישבים ותיקים ומהגרים חדשים. כאשר הראשונים חוששים לאיבוד הבכורה וההנהגה, המהגרים החדשים הם גם בעלי אמצעים אשר מקורותיהם מהציבור היהודי בחוץ־לארץ ומתעורר החשש הטבעי של הוותיקים שמא ייגרע חלקם. אם כי בתקופה זו קלט ה'יישוב הישן' המקורי עלייה גדולה, לא נוצר קונפליקט חמור על רקע זה. שמא יש לומר שעולים אלה לא רק נקלטו אלא אף נטמעו ב'יישוב הישן', שהיה רגיל בזרם של עלייה מתמדת; ואילו גלי־ההגירה של הטיפוס החדש לא נקלטו בו אלא אף עמדו מנגד.

ט. ראינו לעיל שהשימוש במונח 'יישוב ישן' מכון בעיקרו כלפי בני העדה האשכנזית.⁸⁸ כיצד יש להתייחס לשימוש במונח 'יישוב חדש' בהקשר של בני העדה הספרדית? שפן מצאנו מתיישבים ופועלים בני העדה בתוך המושבות החדשות, רוב בני העדה התפרנסו מיגיע כפיים ולא נהנו מ'חלוקה'. כמו כן היתה תמיכה ברעיונות הלאומיים החדשים, כפי שבאה לידי ביטוי בעיתון 'החרות'.⁸⁹ נראה שיש לבדוק כל תופעה או הבעת דעה לגופו של עניין, דהיינו אם הן תואמות עמדות ודעות ב'יישוב החדש' ולא לפי השתייכות עדתית דווקא.

86 נזכיר כאן רק לדוגמא אישים כמו: יחיאל מיכל פינס, יצחק אייזיק בן־טובים, חיים מיכל מיכלין, יעקב גולדמן, או אפרים כהן־רייס שאינו פועל במסגרת ה'יישוב הישן' אך אין לשייכו ל'יישוב החדש'. על הקושי בראיית ה'יישוב הישן' כחטיבה אחת בעלת גוון אחיד, ראה: ג' קרסל, אם המושבות פתח־תקוה, פתח־תקוה תשי"ג, עמ' 5.

87 ברוח זו, למשל, דבריו של הרב מוהליבר בסכמו את ביקורו בירושלים, בראשות השיירה של חובבי ציון בשנת תר"ן. הוא מדגיש את המתיונות שמצא בעיר: 'מצאנו בה אנשים לאלפים יראים ושלמים מופלגים גדולים בתורה, צנועים ומתונים ואינם מהקנאים לשם שמים, והם סבלנים צנועים ומעלים'. ראה סקירתו: 'מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה', ספר שמואל, בעריכת י"ל הכהן־פישמן, ירושלים תרפ"ג, עמ' מח.

88 אם כי יש גם דעות אחרות. ראה: מ' רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב, עמ' 169. המדבר על 'יישוב ישן ספרדי'. באחד המקורות אף כורכים יחד 'את בני ה'יישוב הישן' אשכנזים וספרדים' כיסודות שנולדו וגדלו בארץ והסתגלו לתנאי חיה, בניגוד לבני ה'יישוב החדש' אשר הדבר נקנה לו 'לא על נקלה ולא בזמן קצר'. ראה: האחדות, תרע"ג, גל' 2.

89 החל להופיע בירושלים בשנת תרס"ט. היה אף נסיון להעבירו ליפו ולהפכו לבטאון החוגים המשכילים הלאומיים־בארץ ישראל. ראה ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 41068 תיק 504. הכרוז ליסוד עתון חדש ומכתבו של העורך חיים בן עטר אל מב"ה הכהן בדבר הקשיים והתנאים להעברת העתון ליפו. ברטל שם עמ' 16, מדגיש את ההשתלבות במודרניזציה ובתהליכים הכלכליים החדשים כמבטאים את ה'חדש' בקהילה הספרדית. אך נראה שבקרב חוגים מסוימים בה לא נעדר גם הממד הערכי. הדברים טעונים עדיין ליבון והבהרה.

י. התדמית של ה'יישוב הישן' ו'החדש' כאחד, ובעיקר התדמית השלילית של 'הישן', מושפעים לא מעט על-ידי הספרות הפובליציסטית והפולמסנית של התקופה הנדונה. בלהט הקיטרוג הוצג ה'יישוב הישן' כטפילי, מאוכלס במורדי אור חשוכים, בעלי הנהגה מושחתת הרודפים כל נסיון לתיקונים ולהבראה חברתית ועיקר מגמתם להרוס את ה'יישוב החדש' ומפעליו.⁹⁰ מאידך, גם ההאשמות הכוללניות על פריקת עול המסורת ב'יישוב החדש', ובעיקר במושבות, מוגזמות. התדמית של אנשי העלייה הראשונה והשנייה—המקובלת כעלייה של אידיאליסטים מחיי הלאומיות היהודית, הנכונים להקריב הכול, אם כי יש בה הרבה מן האמת—מופרזת קמעה בשל האידיאליזציה של תקופת הראשונים. מאידיאליזציה זו 'סבל' ה'יישוב הישן' שלא תאם וזדמית

91.11

סיכום ומסקנות

א. קיימת תדמית מסוימת של ה'יישוב הישן' ושל ה'יישוב החדש' בהיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית, ובעיקר במקורות בני-הזמן. תדמית זו, שנוצרה בתנאי מאבק, מושפעת רבות מהפולמוסים המרים, מרגשות הטינה והאיבה העזים של שנות דור ויותר. החוקר את תולדות התקופה חייב להשתחרר מכך ולבחון את התופעות בהתאם למציאות ההיסטורית.

ב. ה'יישוב הישן' המקורי, שלפני שנות השמונים של המאה ה'י"ט, לא היה בעל גוון אחיד. אנשיו מצאו עצמם מעורבים בסוגי פעילות ערכית וחברתית שהיו מסממניו של ה'יישוב החדש'. הלכה ונוצרה שכבה אורתודוקסית שונה בצביונה מהתדמית המקובלת של ה'יישוב הישן'.

ג. גם ה'יישוב החדש' לא היה גוף מונוליטי. אלמנטים שונים בערים ובמושבות זהים היו מבחינות שונות עם ה'יישוב הישן' והזדהו עמו.

ד. עם עבור השנים, הזדקנו המושבות הוותיקות והתמסדו. הן שהיו סמל לניגוד החריף לאורח-חיינו של ה'יישוב הישן', פסקו להיות ראש-גשר מוביל בהנהגת ה'יישוב החדש'.

90 עמד על כך בקצרה ב"צ גת, שם: לעתים הושפעו גם חוקרים בני זמננו מגישה זו. ראה: למשל, ג' ירדני, שם, עמ' 248, על 'קני הצרעות הרבים אשר בירושלים'; בעמ' 145–146, מתוארים ממוני ירושלים בנימה לגלגנית ועוקצנית כל שהיא. באותו עניין ראה גם: ג' קרסל, פותחי התקוה, עמ' 60, שם מבקר גם המחבר את אחד מגדולי התורה שכן עמדתו נוגדת בצורה חריפה את ההשקפה הלאומית המקובלת עלינו. ר' יוסף ריבלין, מראשי ועד כל הכוללים, שת לבו לתדמית הגרועה שיש ל'יישוב הישן' בעיתונות ובכתבי-העת: 'וישללו מהם צורתם האנושית ויתנו למו תחתיה צלם דמות חיה טורפת, חיה בעלת פה פעור, אך לא כול חלוקה ותמיכה, הצועקת בקול ולא יסף: הב! מדבריו בעת ביקור שיירת חובבי-ציון בשנת תר"ן. ראה: ח"מ מיכלין, בראי הדורות, תל-אביב תש"י, עמ' 58–59. ראה: א' דרויאנוב, מימים ראשונים, כך ראשון, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 83–85. מכתבו של ח' חיסין על המרכיבים האידיאולוגיים בעליית הביל"ויים.

ה. בתקופת העלייה השנייה, בה היו הצעירים הציונים והסוציאליסטים נותני הטון, נוצר עימות אידיאולוגי וחברתי חריף בינם ובין המושבות שהפכו בעיניהם לכעין 'יישוב ישן'.

ו. לעתים קיים היה שיתוף-פעולה בין ה'יישוב הישן' ובין חלקים ב'יישוב החדש' נגד התסיסה של צעירי העלייה השנייה.

ז. לקראת סיומה של התקופה נוצר טשטוש מסוים במיון המקובל בין 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. אין הכוונה למוסדות המופרים, אלא בעיקר לקבוצות-ביניים או קבוצות-שוליים בשתי החטיבות גם יחד.

ח. בני-התקופה עצמם הרגישו בתהליכי השינוי שחלו ביישוב. על כן, היו קולות של ערעור על הקלסיפיקציה המקובלת של ה'יישוב הישן' וה'יישוב החדש'. נעשו גם נסיונות לבטלה ולקבוע אמות-מידה חדשות למיון הבין-קבוצתי.

לא באנו כאן לקבוע מסמרות והגדרות. ביקשנו להצביע על הבעיות המתודיות, ללבן את הנושא מהיבטיו השונים ולנסות לבחון כיווני-דרך בהבנת המונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. ההסתייגויות שהועלו כאן, אין פירושן שהשימוש במושגים אלה אינו אפשרי. נראה עם זאת שקיימים קשיים בשימוש בקריטריון זה או אחר כקנה-מידה עיקרי להבחנה הבין-קבוצתית. יש, על כן, לנהוג משנה זהירות בניתוח המקורות בנושא ובהסקת המסקנות.

התחלות של עבודת־אדמה בידי יהודים באיזור יפו

חנה רם

נסיונות ראשונים של עבודת־אדמה בידי יהודים נעשו בסביבת יפו שנים רבות לפני ייסוד 'מקוה־ישראל' (1870), והמושבה פתח־תקוה (1878). התחלות אלה קשורות בשמותיהם של ר' רפאל יהודה ב"ר מנחם לוי, רבה של קהילת יפו: 'גן מונטיפיורי'—הידוע בשם המשובש 'פרדס מונטיפיורי'—ובגברת קלוריןדה מינור, מנהיגת כת 'שומרי שבת' ומייסדת המושבה האמריקנית 'הר־התקוה', בקירבת העיר יפו.

אין מדובר כאן בראשיתה של 'פרדסנות', כמקובל להניח, שכן הפרדסנות של אותה עת לא היתה כרוכה, בהכרח, בעבודת־אדמה. הפרדסים, או ליתר דיוק 'ביארות' (בוסתנים), השתייכו ברובם לאנשי העיר, מוסלמים אפנדים ואנשי־דת, ומיעוטם לשייח'ים מכפרי הסביבה, ביניהם ראשי־שבטים של בדווים־למחצה.¹ אלה ואלה החכירו את קרקעותיהם לבעלי־אמצעים המוסרים את עבודת־האדמה לפלחים, בתנאי אריסות, ועוסקים בשיווק הפרי.² חוכרים־סוחרים אלה הם הפרדסנים של אותם ימים, כדברי בן התקופה, הסופר והעסקן י' גולדמן הכותב כי—

... כל עיקרן של הביארות אינו אלא לשם מסחר. לפנים היו נוצרים רבים מתושבי בארות באים, מוכרים הגנות ושבים לעירם ובשעה שנתברכו הפירות חוזרים ובאים ויושבים עדי שלחו פירותיהם לחו"ל...³

ואמנם, עד הרבע האחרון של המאה הי"ט היה סחר־החוץ רובו ככולו בידי נוצרים. יהודים החלו לחדור לתחום זה באמצעות המסחר באתרוגים.⁴

1 A.J. Rustum, *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition of Syria 1831-1841*, II-IV, Beirut 1936, pp. 83-84

2 לפירוש ראה: ש' אביצור, חיי יום יום בארץ־ישראל במאה הי"ט, תל־אביב 1972, עמ' 189-191.

3 י' גולדמן, 'יפו לפנים והיום', לוח א"י לשנת תרנ"ט בעריכת א"מ לונק, ירושלים תרנ"ח, עמ' 58. והשווה: אביצור, שם, עמ' 204-205.

4 ב'פולמוס האתרוגים' של שנות השבעים בין סוחריה הספרדים של יפו ובין סוחריה האשכנזים של ירושלים, כותבים בני סלאנט, בין השאר, 'כי עיקר ויסוד המסחר מאתרוגי אה"ק לחו"ל נתיסד ונבנה על ידינו בשנת תרי"ט'—מכתב אל הראשון־לציון יש"א ברכה (יעקב שאול אלישר), י"ז תמוז תר"ן (1890). ראה: ס' 1710⁶, תיק 188 במכון לכתבי־יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים. באותו עניין כתב מ' סלמון על '... הגנות והפרדסים אשר חדשים מקרוב ניטעו בידי אנשים מאירופה, אשר באו להתישב בארץ הצבי בשנים אלה, והמה על חופי הים במסיבות עיר הקודש יפו...'. עיין: ג' קרסל, יהודה וירושלים—עיתונות של מ. סלמון, 1877-1878, ירושלים תשט"ו, עמ' 102.

לכאורה היו יהודים— ככל הנתינים העות'מאניים— רשאים לקנות קרקעות ולעבדן בהתאם למעמדן החוקי, עם כל הנובע מכך לעניין זכות קניין הבעלות עליהן.⁵ במציאות היו פני הדברים שונים: האדמות הראויות לעיבוד התרכזו בעיקר ממזרח לעיר— איזור פרדסיה המפורסמים של יפו. מצפון השתרעו שטחים רחבים המכוסים דיונות של חול. נותר האיזור הדרומי-מזרחי, המרוחק יותר ממקום-יישוב. במצב של חוסר-הביטחון ששרר באותם ימים, לא יכלו יהודים לממש זכותם לרכישת קרקעות למטרות חקלאיות מחשש התרחקות מן העיר. כך ניתן להסביר את העובדה, כי התחלות של עבודת-אדמה בידי יהודים נעשו במקום ובזמן ייסודה של המושבה האמריקנית הראשונה, שעשויה היתה להקנות להם תחושה של ביטחון יחסי, נוסף על עידוד ותמיכה ממשית. המקום— בין נחל מוצררה (אילון) במזרח, ודרך המלך (כיום דרך פתח-תקוה) בדרום— היה באיזור מאוכלס בדלילות על-ידי נודדים למחצה שהיו חשודים בשיתוף-פעולה עם שודדי-הדרכים אשר הטילו אימתם על הסביבה ועל כל המישור הדרומי של ארץ-ישראל.

סביר להניח כי אל מקום כזה — הידוע לשימצה גם בקרב אוכלוסייתה המוסלמית של יפו⁶— הגיע ר' יהודה הלוי זמן קצר בלבד לפני בואם של האמריקנים. השמועה על כוונתם להעתיק את מקום-מושבם בירושלים אל יפו, עשויה היתה לעודד איש כהלוי, המעורה בחיי-המקום, להקדים את בואם; לזכות בעיסקה הכדאית עבורו כפרט ומועילה לקהילתו, דהיינו: לרכוש גן נטוע בחלקו— בכך ליהנות מזכות הקניין על הקרקע כ'מלך'⁷— להוסיף נטיעות חדשות ולצפות לעזרה מן המתישבים החדשים.

תמונה זו עולה מן המקורות שבידינו, כולל מכתב ר' יהודה, מיום ה-23 ביולי 1853, שנכתב בידי גב' מינור⁸, הנזכרת לעיל. ושטר המכר של 'הבייארה הידועה על שם מע' (לת) הרב יאודה לוי', אשר רכש אותה סר משה מונטיפיורי⁹— מר' יהודה, הנזכר, ומשני שותפיו: ר' אברהם פינסו¹⁰ מירושלים

5 האדמות היו ברובן— 'מירי', אשר זכות קניין הבעלות עליהן שייכת לממשלה, וזכות השימוש ואכילת פירותיהן— לעובד אותן. בעל זכות השימוש ב'מירי' לא היה רשאי לנטוע עצים-פרי או עצים אחרים, ללא רישיון מאת הממשלה. משניתן הרישיון, קיבלה הממשלה מדי שנה מעשר מן הפרי ('בדל עושר'); וכאשר דובר בבניינים, חפירות ותעשיית רעפים— היה התשלום כפול. בתמורה להגבלות אלה (עד לביטולן בשנת 1912) ניתנו זכויות מיוחדות, שפירושן עורר בעיות: היו שפירשו אותן כאילו הקרקע שעליה קיימות נטיעות מאבדת סגולותיה המשפטיות ונעשית אוטומטית למלך (עיי, למשל: א' דרויאנוב [עורך], כתבים לתולדות חבת ציון וישוב א"י, א, אודיסה תרע"ט, תעודה 434, עמ' 762). אך יש גם, שאדמת מטעים נשארת במעמד 'מירי'. על-פי: מ' דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, ירושלים תשי"ג², עמ' 46, 80-83. והשווה: א"נ פולק, תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וא"י, ירושלים 1940, עמ' 73.

6 תעודה משנת 1313 לה'ג'רה (1895): המקור בארכיון הציוני, תיק 1/153/127.

7 ראה לעיל, הערה 5.

8 נשלח לארצות-הברית אל חברה מיסיונרית (ראה להלן). המקור שמור ב-American Jewish Archives, Cincinnati, Ohio. העתקים: הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, תיק J33/75 ובמחיצאות לתולדות תל-אביב-יפו.

9 המקור בארכיון הציוני שם, תיק דוד ילין, מס' A/153. שתי התעודות פורסמו על-ידי ש' הלוי, 'פרדס מונטיפיורי', קתדרה, ב (תשל"ז), עמ' 153-164. גב' הלוי לא ציינה כי מכתבו של ר' יהודה אינו מקור אלא העתק, וחשבה שהוא מכון אל משה מונטיפיורי.

10 עיין עליו: פרומקין וריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 213; מ"ד גאון, 'יהודי המזרח בא"י, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 554; ג' ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 91.

ור' יחיאל בכר מחברון.¹¹ במרחק לא רב נמצא גן נוסף—של גר-הצדק דוד יהודה קלסן (Klasen, או: Closen). גן זה היה חלק ממשק גדול, שהקים ב'גבעת-התקוה', בשכנות למשק של פרדריך סטיינבק, איכר פרוסי בעל נתינות אמריקנית.¹² ר' יהודה—המעיד על עצמו שהיה 'יהודי ראשון שהתחיל יחידי לעבד את האדמה על-ידי נטיעת גן... עד כי הישמעאלים כאן [יפו] נדהמו לראות יהודי מעבד את האדמה'¹³—ביקר את האמריקנים מיד עם התיישבותם במקום וקשר אתם קשרי-ידידות אמת.

במכתב (שנזכר לעיל) מבקש הלוי, בעידודם ובהמלצתם, מכונת-השקיה משוכללת כדי להחליף את המכונה בגינתו—

... שהיא גדולה מאד, מופעלת על-ידי פרדות ומצריכה הוצאות מרובות¹⁴—ואני שמעתי מפי האמריקנים הנמצאים כאן, כי בארצך מצויה מכונה המעלה את המים מן הבאר באמצעות הרוח או על-ידי משאבה המונעת בידי אדם אחד...

המכתב נשלח אל מר ג'ונס, המכונה 'החזוואי מניו-אינגלנד', נציג 'חברה אמריקנית [מיסיונרית] השואפת לשפר את מצב היהודים בארץ-הקודש על-ידי עבודת-אדמה'.¹⁵ הנ"ל עמד להגיע למושבה כדי לסייע לאנשיה ללמד יהודים מתושבי יפו לעבוד את האדמה בשיטות מודרניות המקובלות בארצו.

התשובה בוששה להגיע, וחששו של הלוי, שמא '... עד אשר תגיע העזרה תינקו יגווע...'. אמנם נתאמת; המכונה לא נשלחה ומר ג'ונס, שהגיע רק כעבור שנה, מצא את הגן חרב לחלוטין. לא נותר לו אלא להתחיל הכול מחדש בהשתתפות הלוי וכמה יהודים מיפו ובעזרתה של גב' מינור, שנשאה בהוצאות הכספיות.¹⁶

התקשרויות בין יהודים ובין מיסיונרים מסוימים לא היו בבחינת תופעה חריגה, אם כי מערכת היחסים ביניהם היתה מורכבת ביותר: בצד מלחמת-החורמה במיסיון ובמוסדותיו והרגישות הרבה בכל הנוגע להמרות-דת ולציד-נפשות, נעשו נסיונות של שיתוף-פעולה. מאידך, החשדנות בכוונות המיסיונרים העיבה על היחסים וגרמה גם לחוגים המתונים לנקוט עמדה זהירה ולעתים אף מסויגת. מלחמת קרים (1853–1856), שהגבירה את המצוקה הכלכלית והעמיקה את החדירה המיסיונרית, הסבה גם את תשומת-הלב של יהודי המערב לחשיבותם של יהודי המזרח במערך הפוליטי ועוררה שתדלנים יהודיים לפעול אצל המעצמות (צרפת ואנגליה) להשפיע על תורכיה לשפר את מעמדם של

11 ליד חברון; התיישב ביפו בשנת תרט"ו (1855) והיה מלמד בתלמוד-תורה שהקים בביתו. נפטר בשנת תרכ"ו (1866), ונקבר בבית-העלמין של יפו. ראה: פ' גראייבסקי, 'רשימת ישני עפר ביפו', זכרון לחובבים ראשונים, יג, ירושלים תרפ"ח.

12 ראה להלן, הערה 38.

13 ראה לעיל, הערה 8.

14 זוהי ה'אנטיליה': מתקן שאיבה בעל מנגנון מורכב לאספקת מים בתנאי שאיבה מסורתיים, מן הסוג הכבד ביותר, האופייני לסביבת יפו. פרטים עיין: אביצור (לעיל, הערה 2), עמ' 217–220.

15 ראה לעיל, הערה 8.

16 ראה: J.L. Lesser (ed.), *The Occident and American Jewish Advocate*, XII, Philadelphia, 'Letter From Palestine', April 4, 1854, p. 204.

יהודי ארץ-ישראל. בד בבד החלה גם פעילות למען יישוב ארץ-ישראל, שנבעה בעיקרה מן החשש שמא תזוהה החקלאות עם המיסיונריות. על רקע התעוררות זו, שבה משמשים בעירבוביה רומאנטיזאציה של המזרח עם מגמות פוליטיות, וחיפוש אמת דתית עם תסיסה משיחית-נוצרית, התנהל פולמוס מעל דפי עיתונות החוץ החושף את השפעתם ותרומתם של מיסיונרים על התחלות של חקלאות יהודית בקירבת יפו. 'הג'ואיש כרוניקל' ניצל את גל האהדה המעורר בעיתונות הנוצרית ה'קול קורא מארבעת ערי הקודש', כדי לעורר את תשומת-לב קוראיו לעובדה, כי—

הקריאה מארץ-הקודש איננה רק זעקה של אומללים הרעבים ללחם, כי אם בקשה לתעסוקה במלאכת-כפיים, קריאה להגנה בפני החוק השרירותי ומעל לכל—דרישה לעבוד את האדמה. ויעידו על כך האמריקנים, שהעסיקו—ועדיין מעסיקים—יהודים בחקלאות.¹⁷

ברוח דומה כתב ה'אוקסידינט', שעמד במיוחד על שתי נקודות: הוא הוקיע את החברות הנוצריות שנצלו את חוסר הישע של יהודי ארץ-הקודש ואת שאיפתם להשתחרר מתלותם בכספי החלוקה;¹⁸ הוא דחה את השמצות המיסיונרים, בייחוד את הטענה נגד רבני ירושלים שהסתמכו, כביכול, על התלמוד כדי לאסור על הכפופים למרותם כל מלאכת-כפיים, ובכלל זה עבודת אדמה—השקפה שמצאה מהלכים גם בקרב חוגי המשכילים היהודיים. כנגד טענות אלה הביא העורך את מכתביהם של משה זאקס ור' יהודה הלוי (ראה להלן). לפי שלא תלה תקוות בעזרה שתבוא מתרומות של נדבנים מאנגליה ואמריקה, הציע 'לשלב את נכונותם של יהודים בארץ-הקודש לעבוד את האדמה עם ההתלהבות של המיסיונרים, הידע המקצועי שלהם והמכשור המודרני שבידיהם כדי ליסד חוות חקלאיות ולהעסיק בהן יהודים רבים ככל האפשר'. עם זאת הוא לא התעלם מן הקשיים שעלולים היו לעמוד בדרכה של תכנית מעין זו, בייחוד מן הקושי לשכנע את הרבנים באמינות כוונותיהם של המיסיונרים, לא פחות מכפי שיהיה קשה להבטיח כי האחרונים יביעו נכונות להגיש עזרה חומרית ליהודים בלי להטיף את הדוקטרינה שלהם בגלוי או בהסתר.¹⁹

ב'מכתב מארץ-ישראל' אל המו"ל הגיבה גב' מינור למאמרו הנזכר; היא דוחה מעליה כל חשד של מיסיונריות, וכעדות לטוהר כוונותיה מצביעה על האמון הרב שנתנו בה רבנים מירושלים, ובתוכם הרב הראשי ונשיא היהודים הגרמניים. אלה ואחרים הבטיחו לספק לקבוצתה עובדים ככל שידרש; כן סיפרה על יחסיה הידידותיים עם יהודי יפו ועם רבה של הקהילה, החכם יהודה הלוי, ששיתפו עמה פעולה בהעסקת יהודים מיפו 'בבייארה שנטעו ובשיפוצים העורך עתה מר ג'ואנס ברכושו של הלוי'. היא הדגישה שתשומת-לב מיוחדת הוקדשה לצעירים המודרכים על-ידי חוואים מנוסים.

The Jewish Chronicle, X (1854), no. 37 17

18 העיתון ציין לרעה במיוחד את המיסיונרים מהכנסייה האנגליקאנית העשירה 'הנעזרת בקונסול הבריטי ג'ימס פין [הידוע כתומך נלהב ביהודים] צייד המשומדים, נעדר כל מצפון שאינו בוחל בשום אמצעי כדי לממש את שיטותיו הבזויות של חמו ד"ר McCaul אשר אינו נרתע מלהעביר על דתם את האומללים הנתונים לחסדיו, בריאם כחולים'. גם גב' מינור האשימה את הקונסול האנגלי ברדיפות בלתי-צודקות שהביאו בסופו של דבר לגירושם בכוח מבתם החדש בארטאס, בעיקר משום שסירבו לעסוק במיסיונריות בקרב היהודים. ראה: אוקסידינט, פברואר 1854, עמ' 544–543; אפריל, עמ' 200.

19 שם.

בהמשך כתבה: יש כאן עמק עשיר שאפשר לקנותו, וזהו מקום מצוין להקמת מושבה עברית. אך דרושים לנו אמצעים כדי לרכוש אותו, וגם דרוש כסף לבנות בתי אבן בשביל כל עובד ומשפחתו, רפתות לבהמות וחומה גבוהה למחסה. כן הוסיפה, כי ר' יהודה, שהשתוקק בכל לבו להצלחתם, הציע לבנות בשלב ראשון על אדמתו עשרה בתים לבני משפחתו וידידיו ולהפוך את הגן והקרקע שברשותו חווה לדוגמה. מאידך, היא ציינה: אין לשכוח את העזובה השוררת בארץ הבלתי־מיושבת ואת העובדה שיהודים דוכאו במשך זמן רב, ועדיין חשופים לפגיעות ולעלבונות, בעיקר עתה, בעבודתם החדשה—עבודת־האדמה: 'לפי שעה התחלנו בקנה מידה קטן אך בהצלחה מרובה: תבואות החורף והירקות עלו יפה, הבאיירה ליד ביתינו עמוסה פרי, מצב בריאותינו מצוין, הפועלים היהודים חרוצים, שואפים ללמוד והם אסירי תודה לנו'.²⁰

דמות מרכזית בפולמוס נגד המיסיון היה כתב ה'אוקסידנט' בארץ־ישראל, גר־הצדק ורדר קראסון, הידוע בשמו העברי מיכאל בועז ישראל. בשורה של מאמרים ביקורתיים יצא נגד המיסיונרים ושיטותיהם, והתריע מפני יצירת מצב שבו תיעשה החקלאות בארץ שם נדרף למיסיונריות נוצרית. כחקלאי מנוסה, שניהל חווה גדולה ומשגשגת בפילאדלפיה מולדתו, ראה עצמו בקי בכל הקשור לחקלאות. ואמנם, מאז עלייתו לארץ־ישראל (1848) הקדיש את חייו לשיבת היהודים אל עבודת־האדמה, שבה ראה את חזות הכול: את אושר האדם, את גורל העמים ומקור הכוח והרכוש.²¹ ביסודה של השקפה זו עמדה תפיסה דתית־מיסטית: אמונה בשליחות של בני־דורו להגשים את חזון ישעיה, כפי שבא לידי ביטוי בפסוקים: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכרמיכם; ואתם כהני ה' תקראו משרתי אלוהינו...'. (סא ה-ו). בפעילות המיסיונרית ראה את הגשמת חלקה הראשון של הנבואה. כדי להתחיל במימוש חלקה השני היה, לדעתו: 'להחזיר את השוקת ההפוכה למצבה התקין, על היהודים ליטול מהנוצרים [הכוונה למיסיונרים העוסקים בחקלאות] את תפקיד המעסיקים, לשוב ולתפוס את מעמד כהני ה', על־ידי העסקת פועלים ערבים הניתנים להשגה במחיר של 3–4 פיאסטר ליום'.²² את רעיונו זה ניסה, ללא הצלחה, להגשים בתחילת שנת 1853 על־ידי ייסוד 'חווה לדוגמה' בעמק־רפאים ולישם בה את השיטה המשופרת של החוואות האנגלית־אמריקנית.²³

על בסיס זה יסד בתחילת שנת 1854, יחד עם משה זאקס,²⁴ חברה בשם: 'חברה קדושה תפארת ישראל העוסקים להרים קרן עבודת הקרקעות', עליה נמנו ר' עזריאל הויזדורף, בנימין לילנטל, הרב יוחנן מרקוס הירש, אב"ד של קהילת לונדון (כגיבור) וגר הצדק קלסן—בעל משק ב'הר־התקוה'.

20 אוקסידנט, אפריל 1854, עמ' 200–206.

21 C. Roth, *Personalities and Events in Jewish History*, Philadelphia 1953, p. 166. וראה עליו: מ' אליאב,

אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל־אביב תשל"א, עמ' 37, הערה 124; 218; 243–244 והערה 21.

22 ראה: אוקסידנט, 1853, עמ' 607–611; אפריל 1856.

23 החברה נוסדה בלונדון בהשתתפות ד"ר אברהם פִּינֵש, עורך ראשי של ה'ג'ואיש כרוניקל' וסלמן סקוורה, יהודי אמיד, שצירף אליו כמה נוצרים משותפיו לעסקים. כוונת החברה היתה ליסד מושבות יהודיות בסביבת טבריה, צפת ולאורך מישור־החוף הדרומי של א"י. התכנית לא יצאה אל הפועל, כי סקוורה כרת חווה עם שותפיו, בניגוד להלכה. דבר זה עלול היה לפגוע במטרה העיקרית של החברה—להעביר את המתיישבים לחברות המסתיות ולבטל את הרעיון שבשמו הוקמה. ראה: ג'מ גלבר, 'משה זאקס', סיני, א (חשון תרצ"ח), עמ' קעח; והשווה: אוקסידנט, שם.

24 ראה: סיני, שם, עמ' תקסח–תקפב; מ' אליאב (לעיל, הערה 21), עמ' 215–225.

שליד יפו—נתמנה כמפקח על העבודה החקלאית במושבות היהודיות העומדות לקום.²⁵ תכנית החברה היתה:

לחכור כמה מן הגנים הטובים ביותר בסביבת יפו... להקים מחסן ביפו בו ירוכזו עודפי יכול, שישארו מן הייצוא לאנגליה ולאמריקה, והם ימכרו לתושבי יפו והסביבה... ולהקים ועדה בלונדון או באמריקה, שתפעל בשיתוף-פעולה עם הוועדה המוקמת עתה בירושלים, כדי לפקח על ניהול הגנים והמחסן...²⁶

בכרו שפרסם קראסון ב'אלגמאיינע צייטונג', פנה אל יהודי גרמניה, אנגליה וארצות-הברית— וחזר על פרטי תכניתו.²⁷ הוא ביקש מן הנדיבים להקדיש מעזבונוניהם סכומי כסף לעידוד החקלאות בארץ-ישראל. כמו כן, נאמר שם, כי החברה החלה כבר בעבודתה, לוותה סכום של 2000 פיאסטר (בריבית של 12%) כדי לחכור אדמה בסביבת יפו, לקנות ציוד, בהמות עבודה וכיוצא באלה.²⁸ השמועות על בואו של משה מונטיפיורי הפיחו תקווה בלב אנשי החברה בדבר עזרה צפויה. במסעותיו הקודמים לארץ-ישראל, נענה מונטיפיורי ברצון להצעות דומות, מה גם שהחברה לא העלתה רעיון חדש.²⁹ למעשה, נתן קראסון ביסוס אידיאולוגי למצב קיים. שפן, 'תכניות התיישבות' מוזמן מסעו השני (תקצ"ח-תקצ"ט) והשלישי (תרי"ט) הושתתו על אותו עיקרון בהבדל אחד: אז דובר בעבודת-אדמה שתעשה בידי פלאחים—כאריסים³⁰ ואילו עתה מדובר בעבודת-אדמה בידי פועלים שכירים ערבים ובפיקוח של יהודים. זה היה המצב שמצא מונטיפיורי ביפו, בעלותו בפעם הרביעית (1855) ובידו פירמאן לרכישת אדמות בסביבת העיר ובירושלים. מספר על כך א"מ לונץ:

בשנה הזאת [תרט"ו] באו אליו שליחים מאחינו יושבי צפת אשר אמרו 'עם הספר' [רמז לרעיון כהני ה'], כי אם יעלה בידם לתת לה פלחים שכניהם תבואה ושורים לחרישה אז ישיגו תמורתם חלק גדול מיבול השדות אשר יהיה די למרכולת ביתם וגם לזרוע בשנה הבאה. השר שמח מאד על בקשתם זאת וימלא משאלתם כמסת ידו הנדיבה למען ירגילו את עצמם מעט מעט בעבודת האדמה [ההדגשות שלי—ח"ר].³¹

ביפו היה המצב שונה: כאן מצא מונטיפיורי יהודים העובדים את האדמה—מזה שנתיים בקירוב— בהדרגתם ובפיקוחם של חוואים אמריקנים מנוסים, אשר בעצמם היו נתונים במצוקה חומרית קשה,

25 כאן המקור לטעותו של פרנקל, שביקר בארץ-ישראל באותו זמן (1856), שמע על החברה ועל 'פרס מונטיפיורי', בלבד בין השניים ומסר את הדברים הידועים והמקובלים עד היום, לפיהם מינה מונטיפיורי את קלסן למפקח על הגן ועל עשרים האיכרים היהודים וכו' (ראה 'Nach Jerusalem'). והשווה: קתדרה, ב, עמ' 155, הערה 9. בידינו עדות על כך ממקור ראשון, ראה להלן.

26 ראה: אוקסידנט, י, שם.

27 ראה: אליאב (לעיל, הערה 21), עמ' 215, הערה 29.

28 אוקסידנט, מרס 1854.

29 אוקסידנט, יב, שם.

30 על נושא זה עמד בהרחבה: י' ברטל, 'תכניות התיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי', שלם, ב (ירושלים תשל"ו), עמ' 291–296; הנ"ל, 'שתי אגרות מיהודי הגליל למשה מונטיפיורי', קתדרה, ב (חשון תשל"ו), עמ' 141–152.

31 א"מ לונץ, 'תמיכה לעוסקים בעבודת אדמה', ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 125. והשווה: י' ברטל, שם.

ללא כל סיכוי של תמיכה מן החוץ, ולא היה עליו אלא לרכוש את הגן של ר' יהודה הלוי החכור על-ידי גב' מינור ועובד על ידם, בכך לבוא לעזרתם, וחשוב יותר—לדאוג ליהודים המועסקים על-ידם, בחסותו ובתמיכתו.³²

בהודעה שנתפרסמה זמן קצר לאחר הרכישה נאמר:

The Hebrew Biarrah which Mrs. Minor leased and cultivated, and she afterwards disposed of to Sir Moses Montefiore, the wealthy Jewish banker, is now cultivated
by Jewish labor under the direction of that gentleman...

אי-ידיעת העובדות כפשוטן היתה ביסודן של ההנחות המוטעות שקבעו את מקומו של ג' מונטיפיורי' בהיסטוריוגרפיה היהודית. שכן אלה הושטו מ'יומני יהודית ומשה מונטיפיורי' בעיבודו של מזכירו א' הלוי.³⁴ הם גם לא הובנו מהדברים שרשם מונטיפיורי בכתב-ידו ביומנו המקורי משום היותם מעורפלים למדי, כפי שנראה להלן:

Great expense incurred to complete my purchase of Rabbi Levi Judah's land at Jaffa I find at the last moment when I am here, pay the purchase money... that the person in possession claims to hold a lease of the property, now refuses to give it up... Mr. Kayat says the American Consul told him she claims 7,000 piestas for improvements before she will give me possession...

מהמשך דבריו מסתבר כי אשה זו אינה אלא גב' מינור:

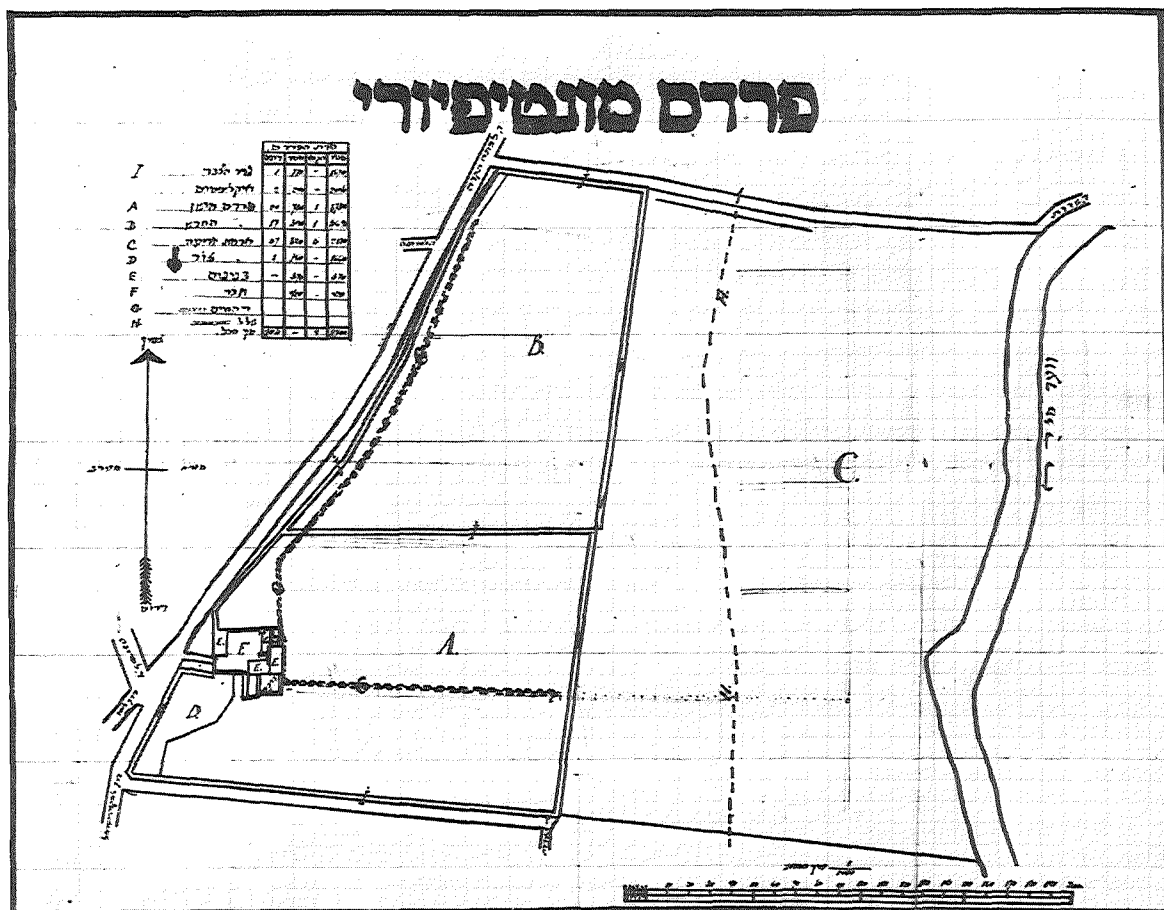
at last... I had deputed Mrs. Minor to conduct the work and to remain in charge of the property for three months [ההדגשות שלי—ח"ר], and give her 50 sovereigns to defray the expenses. I have appointed Rabbi Judah Levi to act as the Ecclesiastical Governor...

32 השווה הנאמר כאן עם מסקנתו של: ר' ברטל, קתדרה (לעיל, הערה 30), עמ' 143. כן אין לקבל את ההנחה, כי לקנייה של מונטיפיורי 'לא היתה כל משמעות לגבי בנין הארץ'. ראה גם: ש' הלוי (לעיל, הערה 9), עמ' 158. שאלמלא קנייתו היה הפרדס נמכר לערבים או לכל היותר לגרמנים, כפי שהיה גורל המושבות האמריקניות.

33 *The Occident*, no. 1, כפי שצוטט מכתב העת הנוצרי, L. Loewe (ed.), *The Presbyterian*, April 1880, p. 20; *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, II, London 1890

34 שם נאמר רק כי 'לפני שעזב מונטיפיורי את הארץ, קנה ביפו חלקת אדמה עם בית ובאר המספק מים בשפע ואחדים מניי ישראל הועסקו מיד בעבודה על חלקת אדמה זו. הידועה בשם בייארה...'. על דבר הסלקציה והעיבוד של יומני מונטיפיורי ואשתו יהודית, בידי מזכירו א' הלוי, עמד כבר בהרחבה ר' ברטל, שלם (לעיל, הערה 30), עמ' 231–296.

35 יומן מונטיפיורי בכתב-יד שמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, יולי–אוגוסט 1855, עמ' 27–28. על כך עמד כבר ש' רפאלי ('פעולות הנוצרים ליישוב הארץ', לוח א"י, בעריכת א"מ לונץ, תרע"ב). בהתייחסו למושבה 'הר-התקוה', הוא אומר, בין השאר: 'משנהפכה להם התקוה לרועץ, בא סיר משה מונטיפיורי לעזרת האכרים האלה ויקנה מהם את הכרם הנודע בשם כרם משה וימסור ההנהגה לידי המחזיבים האלה' (שם, עמ' 81). ואמנם בעת שביקר מונטיפיורי במקום היה מצב המושבה בכ"רע. העזרה המצופה מן החוץ לא הגיעה וגם גב' מינור חלתה וכעבור שלושה חודשים נפטרה, בנובמבר 1855. ראה: אוקסידינט, 1856, עמ' 203.

מפת 'פרדס מונטיפיורי', כנראה משנות השמונים למאה הי"ט (ארכיון ציוני מרכזי)

הסבר אפשרי להצנעת חלקה של גב' מינור ואנשי קבוצתה היה חששו של מונטיפיורי מקשירת שמו, בדרך כלשהי, בנוצרים מיסיונרים. מצד שני, ידוע כי מונטיפיורי לא חסך כל מאמץ כדי לשפר את מעמדם של יהודי ארץ־ישראל באמצעות המלאכה ועבודת־האדמה—בכך תמימי־דעים גם הממעיטים ממפעלו—יכול היה באופן זה להגשים את שאיפתו בלי לפגוע בעקרונותיו כיהודי דתי, ועוד יותר לא לעורר את זעמם של החוגים הקיצוניים בירושלים. אחת הבעיות הקשות שעמדו למכשול, ולא רק בדרך לעבודת־האדמה, היתה המצב הבטחוני. ומונטיפיורי דאג, לפני צאתו את הארץ, שהשלטונות ישלחו למקום שלושה חיילים מדי לילה כדי

להבטיח את שלום האנשים והרכוש. היו אף שראו בדבר שינוי לטובה ביחס השלטונות אל היהודים בארץ, הראוי לציון והבלטה.³⁶

לאחר מות גב' מינור, המשיך בנה צ'ארלס בדרכה. בעת ביקורו החמישי בארץ, הזכיר מונטיפיורי ביומנו, מיום 17 במאי 1857, תזכיר שהגיש לו מר מינור על הנטיות החדשות שנטע בגן.³⁷ אולם צ'ארלס הצעיר (בן העשרים) והחלש, לא החזיק מעמד זמן רב וחזר למולדתו עם קבוצה מבני-המושבה. המעטים שנותרו, סבלו מהתנכלויות בלתי-פוסקות של הערבים מכפרי הסביבה ומשודדי-הדרכים. גניבות רכוש מן הבתים, גול הפרי והרס העצים היו למעשי יום-יום, באזור בו בוצעו במשך שנתיים (1855–1857) 15 מקרי-רצח ומספר רב של מעשי אונס ושוד. אחד המקרים הבולטים, בעיקר בשל השלכותיו הפוליטיות, אירע בליל ה-11 בינואר 1858; חמישה ערבים מבני שבט סואלמה—שחנה מעבר לירקון הקרוב—פרצו אל בית משפחת וולטר דיקסון, פצעוהו קשה, אנסו את אשתו ובתו, הרגו את חתנו פרידריך סטיינבק (שכנו של קלסן, כנוצר לעיל) ושדדו את כל תכולת הבית. המקרה החמור עורר את רוגזם של הקונסולים האמריקניים במזרח, והסנט של ארצות-הברית דן בעניין ופרסם את התעודות אודותיו. לפרשה היו הדים רחבים, מעבר למדינה, משום שנוצלה על-ידי הנוצרים כדי למחות נגד יחסם העוין של המוסלמים, בייחוד בשנים 1856–1857 כאשר התפרעו המוסלמים בשכם, ירושלים ויפו, רצחו, פצעו ושדדו את בתי-האוכלוסיה הנוצרית ואיימו לטבוח את כל הנוצרים בסוריה כולה.³⁸

ספק, אם המושבה הקטנה היתה מוסיפה להתקיים עוד זמן רב גם אלמלא אירע מקרה זה. אך התקפת הרצח גרמה לשרידיה לנטוש מיד את המקום. עם יציאת אחרוני האמריקנים, עזבו גם היהודים את 'גן מונטיפיורי' ותוך שנים ספורות לא הותירו בו ערביי הסביבה כל חלקה טובה.³⁹

36 בכתב העת 'פרסביטריאן' נחפרסמה המודעה הבאה: '... this is the marvel that this plan is so much favored by the Turkish government, that the Sultan has directed the Governor of Jaffa to send three soldiers every night to protect the Biarrah. Such a mark of favor could not have been anticipated two years ago, and is most significantly a change which will result favorable for Jews' (אוקסידנט, אפריל 1856. אולם כדרכה של היעילות התורכית לא החזיק הדבר מעמד זמן רב, ועל כך יעידו ההתרחשויות בסביבה זו (ראה להלן).

37 ראה: יומנים (לעיל, הערה 33), עמ' 65. תזכיר זה לא נמצא עד כה. והשווה: הלוי (לעיל, הערה 9), עמ' 154–155. בהקשר למסע זה ולאותו עניין כותב אליעזר הלוי—תוך שהוא מבלבל בין 'פרס מונטיפיורי' לבין הגן של קלסן—אודות תזכיר אחר, שערכו (על-פי בקשת מונטיפיורי) רופאו Dr. Hodgkin ו-Mr. Galloway. לפיו היתה בשנת 1856 ההוצאה 27,700 פיאסטר מצריים, ואילו ההכנסה—27,544 ומספר העצים—1407. לדבריו הפתיע הדין-וחשבון את מונטיפיורי ואת אנשי ועדת 'הקרן' ('The Appeal Fund Committee'), שבכספה נקנה הגן, בהשוותם גרעון זה לרווחים הגדולים שנושאים פרדסים דומים באותה סביבה. ראה: יומנים, עמ' 68.

38 עיי': 'Outrages at Jaffa', XII: Ex. Doc. no. 54, United States, Senate Executive Documents 1857–1858. יש משום הגזמה בהצגת הפרשה כגורם להתערבות אמריקנית במזרח העתיק: המוזיאון לתולדות תל-אביב-יפו. יש משום הגזמה בהצגת הפרשה כגורם להתערבות אמריקנית במזרח התיכון. ראה: מ' נאור, מעריב, ט' תשרי תשל"ו (14 ספטמבר 1975), 'התערבות אמריקה בארץ במאה שעברה', עמ' 37–38. אמנם הפעילו הקונסולים לחץ לנקוט צעד קיצוני נגד התורכים ולהשיג לפחות הפגנת-כוח של הצי-האמריקני הנמצא במזרח התיכון, בחופי יפו. למעשה, דחה מפקד הצי האמריקני (Charles H. Bell) את הרעיון להיכנס להרפתקה שעה שהיה ברור כי הרוצחים יענשו (ואמנם הם נתלו). מה עוד שהדבר עשוי היה לשרת את האינטרסים של אנגליה, שהיתה אז בעלת ההשפעה באזור. כל שנותר היה לעשות—הנפת הדגל האמריקני מעל בנייני הקונסוליה בירושלים וביפו לאות מחאה.

39 רועה הצאן במשק של קלסן, ערבי בשם אבדאללה, נזכר בעדות שמסרו בני משפחת סטיינבק בדבר הרצח. ראה תעודות הסנט, שם, עמ' 4–5, 7–8.

היחיד שלא נפגע היה דוד קלסן, שהמשיך לנהל את משקו יחד עם משפחת אליעזר ליפמאן למערמאן, כשהוא נעזר בערבים שכירים. באופן זה קיים, הלכה למעשה, את עקרונותיה של 'חברה קדושה' יחד עם קרסון ניסה ליישם בחברות ליישוב ארץ-ישראל של שנות השישים. כך מוצאים את שני הגרים בין ראשוני התומכים בחברה הראשונה ליישוב ארץ-ישראל (1860–1864) מיסודו של ד"ר חיים לוריא; הם 'הבטיחו לה את עזרתם בהכשרת מועמדים לעבודת החקלאות וביקשו לבל יתמהמהו גדולי הרבנים ודברי הדור בהסכמותיהם לחברה'.⁴⁰ בעידודו של קלסן התיישב במשקו משה בן יונה מחרסון, העביר אליו את בית-המלאכה לסיד ולבנים, שייסד בירושלים, ובנה לו תנור. בהשפעת הגר הוא נעשה לתומך נלהב של חברת יישוב ארץ-ישראל ושיגר אליה מכתב בו כתב, בין השאר:

... והנה ראיתי המכתב שבא ממעלתכם להגה"צ... לעשות קאלאניות לעבודת האדמה, איש תם וישר הג"צ הנ"ל שאין כמוהו בכל הארץ שאינו רוצה להנאות מעל אחרים אפילו שווה פרוטה וגם יודע בטוב העניינים ועבודת האדמה ללמד לבני ישראל... מחמת הבשורה הזאת כי פקד ה' ארצו ונחלתו עזבתי את מלאכתי ונחתי פעלי ויצאתי בכל הכפרים הסמוכים ליפו לדרוש ולחקור הטוב טוב מכל השלשים בקשות (תקנות החברה) שבקשתם ממר דוד הנ"ל להודיע לכם על נכון—לקנות אדמה. סמוך ליפו יש הרבה לקנות כמה שתמצאו לקנות וכו', כמה היא מוציאה שערים...

לפי שבעיית חוסר-הביטחון בארץ עמדה אז במרכזו של ויכוח ציבורי בין המצדדים לבין המתנגדים לחברת יישוב ארץ-ישראל,⁴¹ התייחס הכותב גם לשאלה זו: 'כל הדרכים וכל המקומות ב"ה [ברוך השם] אין בהם שום סכנה, כמו באיראפא'. ולבסוף ציין כי—'יש פועלים לשכור מלאכה בזול ויש גם הרבה יהודים מיפו וירושלים שרוצים לעבוד עבודת אדמה'...⁴² קלסן הצטרף גם אל התומכים בחברה החדשה ליישוב ארץ-ישראל, שנוסדה בברלין בשנת 1864. וכמו ביחס לקודמתה, גם הפעם היה נימוקם העיקרי של מתנגדיה החשש לכשלונה בגלל חוסר-הביטחון בארץ. באותו עניין שלח קלסן מכתב אל הרב צבי קאלישר, ב-12 בינואר, בו כתב: 'בנוגע לשאלתך בדבר היחס כאן יכול אני להבטיחך, שהסדר והחופש כאן בהרבה מקומות ובפרט כאן ביפו כמעט אותו כמו בפרוסיה'.⁴³ בשנה זו נפטר לפתע גר-הצדק (תמוז תרכ"ה),⁴⁴ קרוב לוודאי כאחד מקרבנות מגיפת הכולירע אשר פרצה אז והיתה חמורה במיוחד ביפו, שנתרוקנה מכל תושביה.

40 ג' קרסל, 'החברה הראשונה ליישוב ארץ-ישראל', ציון, ז (תש"ב), עמ' 198.

41 בראש המתנגדים עמד, בתחילה, מ' זאקס. נסיונו הרב בארץ הביא אותו לשלול את תכנית החברה ולראות בה אשליה. המציאות הוכיחה את צדקת דבריו, אף-על-פי שהותקף בזמנו קשות בשל כך, והיו שראו בו הפכפך. ראה: קרסל, שם, עמ' 199–200.

42 המגיד, ו (ח' תמוז תרכ"ב), עמ' 203.

43 המכתב הזה וכן מכתב מהוידורף הובאו על-ידי קאלישר בהמגיד, ג (1864), גיליון 38, המוקדש לחברת יישוב ארץ-ישראל, כהוכחה נגד טענות ה'גויאיש כרוניקל', 'המפחיד העם בקול פחדים מן הפראים ממושלי הסולטאן'. ראה גם: י' קלויזנר (עורך), כתבי יסוד של הציונות הדתית, ב, ירושלים תש"ז, עמ' רכג–רכד.

44 הלכנו, ב (ערב ראש-השנה תרכ"ה), עמ' 290.

עם חלוף המגיפה, פנה זלמן נתן ספיר (ח.ז.ן) מעל דפי 'הלבנון', אל חברת יישוב ארץ-ישראל לבוא לעזרת—

האיש היקר הר"ר דוד מרוזיצא הוא האיש אשר בכל כחו עמל ויעמול להושיב קאלאניע סמוך ליפו, וזה קבץ אנשים להושיבם בפרדס (ביירא) של הגר דוד קלאסן והיקר ניתחבא בשעת עברה בפרדס ואולם אך נפשו הציל, כי בעת ההיא נפלו על הפרדס ערבים ויבזו כל אשר לו מחוט ועד שרוך נעל...⁴⁵

עוד בחייו, מכר קלסן את אחוזתו במחיר 25,000 גרוש ליהודי מעולי בבל, וזה החזיק מעמד במקום עד סוף שנות השישים; אחר-כך מכר את האחוזת לערבי שעבד את האדמה.⁴⁶ המחצית השנייה של שנות השישים עמדה אף היא בסימן של נסיונות להפיח רוח-חיים בחברות ליישוב ארץ-ישראל ולהמריצם לפעילות מחודשת למען הקמת מושבות עבריות בסביבת יפו. עתה היו אלה האמריקנים מקבוצת הכומר אדמס, חברי 'כנסיית המשיח', שעוררו תקוות גדולות—עם הקמת מושבתם בתחום יפו שמחוץ לחומה, מחד, וגרמו למפח נפש עם כשלונה האומלל של המושבה, מאידך.⁴⁷

היו שחיפשו את הסיבה לכך בחוסר-הביטחון בארץ ואלה חידשו את הוויכוח בשאלה זו שלא ירדה למעשה עד אז מן הפרק. ר' יהודה הלוי ומאיר המבורגר, נחלצו להגנת הארץ מפני אלה המוציאים את דיבתה רעה. למטרה זו נועדו כתבותיהם בעיתונות העברית של התקופה, המשקפים את חיבתם הגדולה לארץ-הקודש, את תמימתם ומסירותם. למענה נאחזו בכל שביב של שמועה, גם אם לא תמיד היתה בדוקה.

עידוד רב וגיבוי מלא קיבלו השניים מעורך 'הלבנון' יחיאל ברי"ל. בהגיע אליו ידיעות בדבר כוונת האמריקנים 'אוהבי היהודים' להושיב יהודים במחיצתם וללמדם את עבודת-האדמה, כתב: 'על דעתי יקומו עתה יתעוררו ראשי חברת ישוב א"י גם המה להוציא מחשבתם הטובה לפעולות אדמה... עתה לא יוסיפו המיראים את המתנדבים מאחינו בקאליניען להמס ליבם...'. הכותב

45 לפי שקלסן לא הספיק לסיים את ענייני המכירה והוא חשש שמא בנו (הנוצרי) לא יקיים את צוואתו, מינה כאפוטרופוס על עזבונו את ר' הירש בערליגר, אב"בית-דין לונדון, ואת הקונסול הפרוסי בירושלים, ד"ר רוזין. אלה פרסמו מודעה, 'שכל מי שיש לו איזה זכות ועדקה על אחוזת המת יודיע הדבר... ששה חודשים מהיום דלמטה'—16 אוגוסט 1865. המגיד, ט (כ"ו חשון תרכ"ה), עמ' 347–348. ואמנם פרצו סכסוכים בין הבת, שהיתה נשואה ליהודי באלכסנדריה, לבין אחיה הנוצרי. בהיותה ביפו לרגל מות אביה, התאסלמה הבת ונישאה למושל העיר. כל מאמצי ראשי הקהילה, מ' המבורגר וגיסו בלאטנר, לא הועילו להשיבה אל חיק היהדות. לפרטים ראה: הלבנון, ג(ר"ח אדר תרכ"ו), עמ' 54–55; ג (י"ד אדר תרכ"ו), עמ' 162–163.

46 על-פי עדותו של קארל נטר, המספר (בדין-וחשבון ששלח לכ"ח על המצב בארץ-ישראל) ש'בעיר יפו על אחוזת המנוח קלאססען גר הצדק מצאתי ג"כ איש יהודי מתעסק בעבודת אדמה. האיש ההוא בא שמה מהעיר בגדאד וב' אלפים פרנק בידו וחשב כי אין טוב רק לקנות קרקע ולעבדה ולהחיות נפשו ביגיע כפו, אבל שכח את חכונת הערבי אשר שכר לעבוד את אדמתו אשר לשלל פניו מועדות. עתה כוחותיו עזבוהו וכיסו ריק ויש את נפשו למכור אחוזתו ולשוב לעיר מולדתו...'. המגיד, יג (כ"ג סיון תרכ"ט), עמ' 162–163.

47 ראה חליפת מכתבים של מחלקת המדינה. המקור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, ס' 849: *Quarterly Statement*, 1900, Foreign Office, Series no. 195. vol. 808: Sh. Eldelberg, *The Adams Colony in Jaffa 1866–1868*, pp. 40–42. עברית: 'המושבה האמריקאית ביפו', ספר הדואר למלאות לו שלושים וחמש שנה, ניו יורק תשי"ז, עמ' 224–230.

הציע לחברת יישוב ארץ־ישראל לשלוח שליחים כדי ללמוד מקרוב על טיבם וכוונותיהם של אנשי אמריקה 'שיושיבו אתם עשר משפחות וכשיוודע הדבר ליהודי אמריקה יתרמו אלה ביד נדיבה'.⁴⁸ בעקבותיו יצא מ' המבורגר בדברים נלהבים על 'אלה הבאים מאמריקה ליסד קאלניען ולהכליל פאר ארצינו', אך מיצר 'שעד היום לא נוספו על בני אמריקה כמה מאחינו לעבוד אתם יחד את הארץ'.⁴⁹ הוא פרסם גם 'קול קורא לאחינו בני ישראל', בו קרא ליהודי העולם לקחת מוסר משאינם מבני ישראל ולא להיות 'למשל ולשנינה אצל בעלי הקולוניא האמריקאנים שתמיד שואלים לנו למה אינכם קונים לכם מעט קרקע'.⁵⁰

בעקבות פרסומים אלה נתבקש מאיר המבורגר על־ידי הויזדורף, שהזדמן אז ליפו, להשיב על שאלותיו של יהודי מרוסיה, נציג קבוצה גדולה של יהודים שהיו מעוניינים להצטרף למושב האמריקני וביקשו פרטים עליה.⁵¹

המבורגר פרסם את התשובות לשאלות שהופנו אליו כפי שקיבלם מאדמס, והוסיף עליהם פרטים משלו. בין השאר, הזהיר את המתעדים לעלות לארץ.

לבל ידמו בנפשם שתיכף ומיד בבואם הנה יוכלו לאכול מטוב הארץ או אחר ב' או ג' חדשים. לא כן! ארץ ישראל נקנית עתה ביסורים קשים ובעבודה קשה, בהשתנות האויר ושנוי המאכלים. והגם שנמצאים כאן כמעט כל הפירות וירקות כמו בחול משונים הם בטעמם וריחם וגם מזג האויר, החום והקור משונה מאד מבחו"ל ולא כל גוף יכול לסבול החום, ורק זה שחבתו לאה"ק תרוממהו על כל המניעות, ומדמה בנפשו כי אם אפילו ימות כדאי לו הדבר והזכות להיות נקבר באדמת הקודש, לאדם כזה כל מר מתוק וכל רע טוב . . . אבל כל מי שבא לכאן בכונה קודם למעשה לעשות משא ומתן ולמלא אמתחתו כסף ולמצוא תענוגי עוה"ז ולא לרצות אבני קודש, לאיש כזה יותר טוב שישאר בביתו בחו"ל וכל איש מאחב"י שבא לכאן בכונה כנ"ל לא הצליח . . . וע"כ אלו האנשים שבדעתם לבא הנה לתכלית החיות נפשם מיגיע כפם ולא לשום פניה אחרת, הם יצליחו . . .

וכדי למנוע מהעולים מלהספח אל אוכלי לחם חסד, הוא ייעץ לעלות רק לאלה היכולים להחיות נפשם מכספם לכל הפחות משך שנה אחת אחרי קנייתם את הקרקע ועשייתם כל הדרוש לעבודת־האדמה.⁵² 'אך אם קצרה ידם לחכות זמן מה עד אשר תוציא האדמה את פריה אז יותר טוב שישארו בחו"ל, מלסבול חרפת רעב פה ולדרוש החלוקה . . .'.⁵³ הציפיות הגדולות להצלחת האמריקנים היו לשווא. לא עבר זמן רב מאז הגיעם ליפו ושמועות

48 הלבנון, ג (מרחשון תשכ"ז), עמ' 305–307.

49 שם, ד (י' אדר תרכ"ז), עמ' 57.

50 המגיד יא, אוגוסט 1867.

51 המכתב נשלח מאנשי פ . . . ז (לדעת ז' וילנאי, היא העיירה פוניבז') אל אחד מחשובי העיר וילנא, הסופר והעסקן הנודע ר' מתתיהו שטרשון. אליו צורפו שאלות כי ימציא אותן לאנשים בני־סמכא.

52 הרעיון ביסודו נעשה אקטואלי בראשית שנות התשעים בעקבות ה'עלייה המבוהלת' של תקופת ז' טיומקין, משבר הקרקעות והירידה מן הארץ; הוא מומש באגודות וה'אחויות' שהוקמו בשנות התשעים של המאה ה'ט ובראשית המאה העשרים. ראה: ח' רם, 'אגודת נטעים', חרשת המעשה, בעריכת ש' אביצור, 1974, עמ' 159–168.

53 ראה: המגיד, יא (כ"ג סיון תרכ"ז), עמ' 198–199; שם (כ"ה אלול תרכ"ז), עמ' 209–210.

רעות—בייחוד על מנהיגם אדמס—החלו מגיעות אל העיתונות. אולם, חובבי ציון בארץ, להוציא את משה זאקס,⁵⁴ ובחוף־לארץ, סירבו להאמין בהם, הוסיפו להביע אופטימיות בהצלחתם ולפרסם מאמרים בשבחים. היוזדורף, שחשש מהשפעה מזיקה העלולה להיות לשמועות אלה על המאמצים ליישוב ארץ־ישראל, פנה אל ר' יהודה הלוי להביע את דעתו בעניין—ר' יהודה, כעמיתו המבורגר, דחה מכול וכול את ההאשמות וראה בהן השמצות ותעמולת שיטנה שהתנהלה נגד אדמס על־ידי היהודי המומר לוינטל, סגן־הקונסול האמריקני ביפו—ומראשי המיסיון בעיר. למעשה, לא לכך היו נתונים מעיניו. כל דאגתו היתה לחברת יישוב ארץ־ישראל, ועצתו לה: 'עת לעשות לשם ישוב ארץ־ישראל'. על כן, הוא העלה בשנייה⁵⁵ תכנית מקיפה: להשיג פירמאן לשם החכרת אדמה בקרבת העיר מידי השלטונות ולמסור אותה לעיבוד בידי יהודים; או—כאלטרנטיבה—להקים יישוב יהודי—דוגמת המושבה האמריקנית—בשטחים מרוחקים יותר. להלן התכנית, כפי שהועלתה במכתבו אל ר' צבי הירש קלישר:

... בכדי לקנות [אדמה] צריכה הוצאה רבה וממון הרבה והמעוץ יצטרך לדבר אחר, כי על כן יכול להיות שיוציאו מאמר ופירמאן מאת השולטן שיתן לנו אדמה בשכירות בזה האופן דהיינו שיקח השררה יו"ד ל"ק המעשר ממה שיתן האדמה, כי כן הוא המנהג באלו המקומות ע"ד ונחתם חמישית וכו' ואם תאמר השררה שכבר היא מושכרת ומוחזקת ביד אחרים ... לזה אגיד כי יש תח"י אדמה ומקום שלא תחזיקו בה אחרים מקום שיכולים לעבוד בה כמו ק"ן [מאה ושישים] בעה"ב [בעזרת השם יתברך] לכל אחד צמד בקר והוא לצפונה של העיר הלזו יפו ת"ו ויש לה ג"כ חוף הים והוא רחוק מכאן כמו ד' או ה' פרסאות והארץ רחבת ידים, ודרומה שהוא חלק שבט יאודה יש אדמה שאם יבואו רבבות אלפי ישראל יש להם אדמה ומקום לזרוע ולעבוד והיא חרבה מיום החרבן ויש מקומות שעדין נראים הבתים והחומה שלהן ... רחוק מכאן כמו ט"ו או עשרים פרסאות ועל זה יתנו השררה בשמחה ובסעד טוב כי זהו להם רווח והכנסה חדשה ...

בהמשך פירט את ההוצאות הדרושות לכל נפש.⁵⁶ תכניתו של הרב יהודה הלוי לא יצאה אמנם אל הפועל, אך לימים נוסדו על אותן האדמות 'מקוה־ישראל' בדרום, והעיר תל־אביב בצפון. טרם חיסולה של המושבה האמריקנית, ביקר מונטיפיורי בארץ בפעם השישית (1866) ומצא את הגן עזוב וחרב לחלוטין. מאוכזב ממפעלו ביפו, בניגוד להתפתחות בירושלים, כתב ביומנו:

54 בכתבה מיום ה' ר"ח כסלו שנת ברכו"ת (תרכ"ח/1867) אל אליעזר ליפמאן (שישב זמן־מה עם משפחתו במשק של קלסן) ובה הביא את העובדות לאשורן לפיהן ה'אמריקאנישע קאלאניע בע"הק יפו ת"ו עזבו אחת אחת את יפו וכל יגיעותם להבל וריק'. בהמשך הוא פירט את הסיבות שהביאו לכך, מציע הצעות משלו ומתייחס לכל העצות הרבות שנתנו ליישוב כאל 'הבל הבלים'. ראה: המגיד, יא (כ"ח כסלו תרכ"ח), עמ' 395. תגובה זו עוררה את זעמו של המבורגר שהשיב עליה בחריפות כ'שקר מוחלט'—ראה: המגיד, יב (כ"ד אייר תרכ"ח), עמ' 92.

55 ראה: הלבנון, ד (5 בינואר 1867). הובאה אצל: ר' שפירא, מאה שנה מקוה־ישראל—תר"ל—תש"ל, תל־אביב 1970, עמ' 44.

56 המגיד, יא (כ"ח תמוז תרכ"ז), עמ' 236; והשווה: קלוזנר (לעיל, הערה 43), עמ' רעג—רעז. התכנית נשלחה בצירוף מכתב לא' כרמיה. על תכנית זו, ומכתבים שהגיעו אליו מטבריה, צפת שכם ויפו עם מאות תחיתות של יהודים המבקשים להצטרף לחברת יישוב ארץ־ישראל, הסתמך ר' קאלישר כדי להזים את השמועות על ה'ארץ אוכלת יושביה'.

I regret . . . not being able to report the same of the land of Jaffa, which has been unfortunately let to persons who being unable to resist the threatened attacks of the neighbouring Arabs, deserted the place—altogether. The consequence is that⁵⁷ the houses are completely demolishe and the trees destroyed

רק כעבור שנתיים הושיב מונטיפיורי יהודים מצפון־אפריקה במקום, מתוך הנחה שיהודים אלה, המורגלים לחיות במחיצת ערבים, מעוררים בתרבותם ודוברים את שפתם, יוכלו להתמודד עם בעיית חוסר־הביטחון ולעמוד—אם יהיה צורך בכך—מול התקפות השכנים והשוודדים. לצורך זה פנה אל רב העדה המוגרבית בירושלים, חכם דוד בן־שמעון, המכונה צוף דב"ש. על דבר ההסדר עמו לא נאמר דבר ביומנים, על אף שבידינו כמה מקורות אחרים המספרים על כך,⁵⁸ ביניהם מכתב גלוי אל עורך ה'חבצלת', שבו נאמר כי מונטיפיורי—

התיעץ עם מע' הרב כמוהר"ר צוף דב"ש—להנחילה לחמש משפחות מבני ישראל מק"ק המערבים לעבדה ולשמרה ולטעתה ולשבת בתוכה למצוא להם מחיה מעבודתם, והסכים הרב הנ"ל ויפל גורל ויצא הגורל על ארבע משפחות מתושבי עה"ק ירושלים תוב"ב והחמישי וכה בגורל הא' ישראל שמחון מתושבי ק"ק יפו תוב"ב, וישבו יחדיו חמש משפחות הנ"ל בשדה הנחלה . . . וגם תלאה רבה עברה עליהם מחלות קשות מהעדר מחסה ומחסור, מחוץ ומשרב ויראת זוחלי עפר . . . ומיראת גנבים ושוודי לילה. וינוסו ארבע המשפחות לנפשם ולא נשאר זולתי איש ישראל הנז"ל אשר חזק לבו מצור, כאיש חיל האיש מנעוריו כאשר חזותו תוכיח עליו לבד מאשר נודע לעין כל את אומץ לבבו כי לא יחת מפני כל, כאשר נודע בהלחמו עם חיתו טרף וכל מאומה אין בידו ויחנק פריץ חיות וימיתהו, ויבטח בכוחו כי רב ויעבוד וישדד את האדמה ויחל לבנות ולנטוע בשדה הנחלה ההיא. ויודיע לה"ר דב"ש הנ"ל לשלוח משפחות אחרות להיות בעזרתו כמצות השר . . . ויענהו הרב הנ"ל כי אין איש אשר ירהיב בנפשו עוז לשבת בארץ המלחמה ההיא . . . וכראות האיש ישראל הנ"ל כי אין עוזר וישא ויסבול לעבדו המון תלאות שונות ויוציא מכספו לגדור פרצות ולנטוע . . . כי תמיכת השר לא היתה די לעבודה הרבה אשר נטל עליו . . .⁵⁹

נסיון זה, בניגוד לקודמו, נועד מראש לכישלון. בעוד שקבוצת היהודים נהנתה אז מתמיכה חומרית ומוסרית של האמריקנים אשר הדריכו אותם גם בעבודת־האדמה, הובאו המשפחות הירושלמיות למקום נידח ועוין ולתנאי־חיים שמתחת לסף העוני, וללא מושג כלשהו בחקלאות. כל שניתן להם היה סכום כסף, המיועד בעיקרו לרכישת ציוד, שיפוץ הבתים ההרוסים ולנטיעות חדשות בגן החרב. במכתב מיום כ"ה במנחם אב שנת תבר"כ (1868/ח) אל הרב נתן אדלר הכהן, רבה הראשי של יהדות בריטניה, ומשה מונטיפיורי, כתב שמחון:

57 ראה: יומנים (לעיל, הערה 33), פרק כד, עמ' 187.

58 עדות מסייעת ובה פרטים נוספים על משפחת שמחון והתלאות שעברו עליה בגן ראה: הארכיון הציוני, תיק A/153, שם, אוסף של תעודות לא מסומנות.

59 ראה: החבצלת, שם.

עבד את תמוז שנה נלגית את ברתך לבס
נתן אדלר הכהן נפיו יחי
 נשני בך משה הער והטפסר נשיא ישראל עומד בפרץ תהלתו מלאה הארץ
משה מונטיפידי נני וחיך אתה ה' תשמרם ' וכלנה רפון תעטרם " פורא

אחר עזרת החיים והשלום ' ותפלתו קבע למען ' ארינו ימים נשטם ' רוב היום ' ותפארת כנס ברכות הטוב עד וקנה ושיבה
 ונצל מידות מעלת נבדו תפארתם עד צאת העול כולו מעד למען ' שקבלו מכתבם הטוב עד שמועס למאס עינלם
 ותפלתו ברה ה' יחסם עלבם ופיל ארבע מכל צדה נפודה כמו שהכלם אהבן מיד בעל מוש שהיכו בפער נעל ' ועל אשר
 הלכנום טלכו בשלמות הכולם שאינו מחק דרך ארץ לעלם כוללם על מען ' אנו בנמי אלה ולא ידעתי שיש בה חו שם דבר וקד
 היה מעשה נשחק אהבנו האלפאפ שנתן לנו המענות נדאותם שבה הכתב ולא חנו עמו המענות ודחק אורכנו הדכה ' הלכתי
 אכל אחר ובהשת' ממנו אס דוכה לשלח מענות לעז' לוכדון יעל יתן לנו המענות ושלח כוללם ' ואס עשיתי שלא כהוגן עמכם
 הסלמה כי צמעת וכתמים עשיתי זאת מניב הנחמק שחק אורכנו האסראפ בעל המעוץ ' ועל אודות בקשת שבעים לבא שאמרתם
 בקדמו ממען בכל שנה ' אנתנו תשבנו תשבין עיטלה הנפלה על כל דרכי הוגן ומלאנו לבמות שזים לבא שענלם לכל שנה חוגן מן
 הפירות שיעלם שהם יהיו למחוייכנו הגם שהוא דבר מונע ואינם מספיקים אפילו למחוייכנו ישראל ' עס כל זה מפני שהוא ממון
 עשם מנדקיס על פיוטה נפיוטה להנפיל אותה כדאנו ' כי הן היום עדיין הוגן אינו נותן פירות כי אס הידקות אינם מספיקים
 אפילו לאחד ' אחר כמה שנים שהאילנות והכנ פרים חזי וספיק אפ' לתמעה בעל כנים ' ועל מכירת הוגן הן צמעת שאס היינו
 מוכדים איהו לעי על ימים מונעים חזי פחד כזה חו ' והיה מרכיב חמם מלכות אילנות שנענענו כגנה שעבר ' והיה כזה הנעלה
 לכן עס כל זה לא נוכל לעשות חו היפך רכונבם עד שיכול כגנה השר משה הוגן ויעשה מה עלבנו חפץ ' ומעטן ההכנעה והנפלה הכי
 הוא לפני מען ואס טוב בעינכם לעלם שזים לבאפ בבל שדה ' והפירות של הוגן יפיו למחוייכנו הנון עבדים לעבוד חמעת ונאמורה
 נפיקה להנפיל כל פיוטה נאנו דאס למהרו הפחודה כידנם ' ואס עבדך יעקב טרחתו ויגעת לביה כי הפירות של השנה לא הפסידו אפ'
 לשוש היו מחד שהדוחותי הוא שאורפ פני בעל חו ולא יש שום חמם שיתן לנו שום פיוטה כנאותם חזרת הנפלה והכנפ שער על טס בעל
 חוב ועס האספול נכבדו השר לביים עושים וקדנו אס עובדים חמעת ונאמורה עד לעזי הנפץ החופ עדיק כנה היפנתו כנב עז נעלם

נפץ ישראל
 בן שמחון
 ע"ד יעקב בן שמחון

מכתבם של בן שמחון ובן סימול אל הרב נתן אדלר הכהן, רבה הראשי של יהדות בריטניה, ואל משה מונטיפיורי, כיה באב תרכ"ח (1868) (אצ"מ, A/153)

הסכום שקיבלתי תשעים לירות . . . אינם מספיקים אפילו לבהמות ועל אחת כמה וכמה לבנין ולגנר וכי' . . . ושלח הרב צוף דב"ש החמשה המשפחות מעה"ק ירושלים—והשארתי לאלה שכירות במשך שמונה שבועות שהם שלושים לירות וששים לירות לבניית הבתים הישנים ולפתח הגינה . . . ולא באה לנו כל תשובה ושלחנו כתב ולא ראינו שום תשובה וגם השלוש ומתי יבוא מכתבנו מכרו כל [כלי] בתיהם וכל אשר להם לצורך פרנסתם לחם צר ומים לחץ ויפלו חולים למשכב הם ובניהם וגושיהם . . . וחמשת המשפחות הנ"ז צועקים עלי לאמור הבא לחם ולמה נמות נגדך מאין אוכל ואין שום פירות לאכול . . . כי הגן עדיין אינו נותן כדי

להתפרנס ממנו... ולא ידעתי מה לעשות עד שבא אלי כתב מהרב צוף דב"ש כדי לסייע אותם בשטרות הדרך לחזור לירושלים... והלכו אלה המשפחות... וכל מה שטרחתי ועשיני והכל הלך לאיבוד...⁶⁰

נותרו אפוא שתי משפחות בלבד: משפחת יעקב אבן סימול—הממונה על-ידי מונטיפיורי לניהול הצד הארגוני—ומשפחת ישראל שמחון. אומץ לבו של שמחון וחוסן גופו היו לשם-דבר בקרב ערביי הסביבה עד כי מאז בואו למקום פחתו התנפלויות השוד על הפרדס. עבודת-האדמה נעשתה כולה בידי שמחון, בניו, בנותיו והוריו. כך עולה מדברי ההערכה לאיש זה מטעם השלטונות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במכתב החתום בידי ארבעה-עשר איש מנכבדי יפו, ובו נאמר, בין השאר:

בזמן שאתם קיבלתם את הביארה מהאדון משה מונטיפיורי היהודי האנגלי, היא היתה במצב חרב לגמרי ולא היו בה עצים ולא מכונות ולא כלי עבודה ומאז שנת 1284 [1867]... נטעתם בה עצים מסוגים שונים והיו בה באר ובריכה הרוסים ואתם חידשתם את הבניינים ובניתם בית ועליו שתי קומות ואולם מחובר אליהם וחפרתם בה תעלות למעבר מים להשקיית העצים. ועבדתם בפרדס בעצמכם במו ידיכם בעזרת ילדיכם על כל מה שאירע לכם בלילות שמירה על הביארה ועל הפרידות מחשש התנפלויות שודדים פראים שגרמו נזקים בנפש ובכסף... ובתכם זהרה עבדה בביארה יומם ולילה בחום ובקור עד אשר נתעוורה ועד היום אינה מבחינה בין אור לחושך. וגם אביכם ואמכם מתו בביארה זו כתוצאה מחולשה שתקפה אותם בעקבות העבודה בביארה. אתם הקרבתם את נפשכם ורכושכם על הביארה עד אשר נעשתה הביארה הטובה ביותר ביפו. זאת על סמך עדות ראייה שלנו ואמונה שלמה שלו היה זה אדם אחר היה מזמן מתייאש... בהיותה שוכנת במקום המעורר פחד והרחק ממקום ישוב... ובזה אנו מעניקים לכם את תודת המשרד והכרת תודתנו...⁶¹

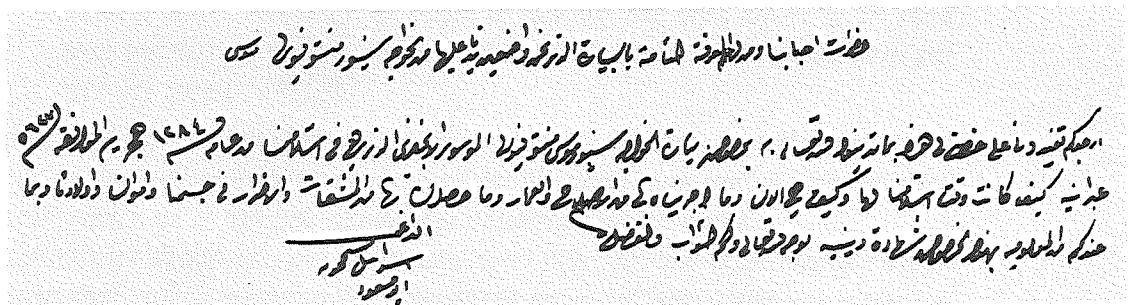
להכרה דומה זכתה משפחה זו, ומשפחת סימול, מפיו של מונטיפיורי בעת ביקורו השביעי בארץ—בשנת תרל"ה. בהתרשמו ממראה עיניו, כתב

... את פנינו קיבל ה' יעקב סימול הפקיד עם עובד השדה והגן עם אשתו וילדיו... ונכנסנו לכל אחד מהחדרים והאורות וכו'... ומנינו לא פחות מ-900 עצים... ואמרתי לה' יעקב אבן סימול וה' שמחון שישרו בעיני פעולת עבודתם, והבטחתי להם להודיע לכולם את כשרון עבודתם הנמסר להם להיות תחת השגחתם. גם אוכל להודיע פה שה' אבן סימול נחשב לנדיב לב בין קהל יפו ומעולם לא התאוה לקחת איזה נדבה או ליהנות מן הצדקה...⁶²

60 מכתב זה היה הראשון בסדרה ארוכה של מכתבים ודינים-וחשבונות, שנמשכה עד תחילת שנות התשעים. ראה: שם, תיק A/153 וכן חליפת-מכתבים בין מונטיפיורי והרב אדלר בספרית מכון בן-צבי, תיק 162.

61 תעודה בערבית. משנת 1311 (1895). ללא ציון שם המשרד, וללא סימון, מתוך תיק 153 בארכיון הציוני המרכזי, שם.

62 *An Open Letter Addressed to Sir Moses Montefiore on his Arrival in the Holy City of Jerusalem together with a Narrative of a Forty Day's*, September 9, 1875, pp. 66–70. גם אלחנן אדלר, שביקר בגן בשנת 1888 סיפר, כי למרות שהאנשים המסכנים סבלו הרבה מקדחת ונראה המקום בצמחון הדשנים כגן עדן אמיתי... E.N. Adler, *Von Ghetto zu Ghetto*, Stuttgart 1909, p. 87.

פניית ישראל בן שמחון (אבו מסעוד), המפקח על יגן מונטיפיורי, אל נכבדי העיר יפו. בפנייתו ביקש לקבל אישור לשיפורים ולתיקונים (אצ"מ, A/153)

הערכות אלה, על הנימה הסניגורית המשתמעת מהן, נאמרו על רקע הביקורת הקשה שנמתחה על מפעלו של משה מונטיפיורי בדינים וחשבונות של קארל נטר (משנת 1868)⁶³ ושל ש' מונטגו (משנת 1874), מחד גיסא,⁶⁴ ומאידך גיסא—הסכסוך בין עובד הפרדס ובין 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי', סביב החלטתה להחכיר את הפרדס להנהלת בית-הספר 'מקוה-ישראל'. זאת על-אף פסק-הדין שהוציא בית-הדין הגדול בירושלים.⁶⁵ הדיו של סכסוך זה נשמעים גם בדברי 'י מיזל, הנוקט עמדה ברורה בעניין. ובהתייחסו לגורל—פרדס מונטיפיורי, האשים את אבן סימול ושמחון ברשלנות ובהזנחת הפרדס.⁶⁶

* * *

63 Bu. de L'alliance Isr. Un. 1868, I-III, Rapport de M. Charels Netter du la Situation des Israélites d'Orient, 11, janvier 1869, pp. 60–65 וראה: הלבנון, ו (כ"ה אייר תרכ"ט), עמ' 137; ו (כ"ב תמוז), עמ' 201, 209.

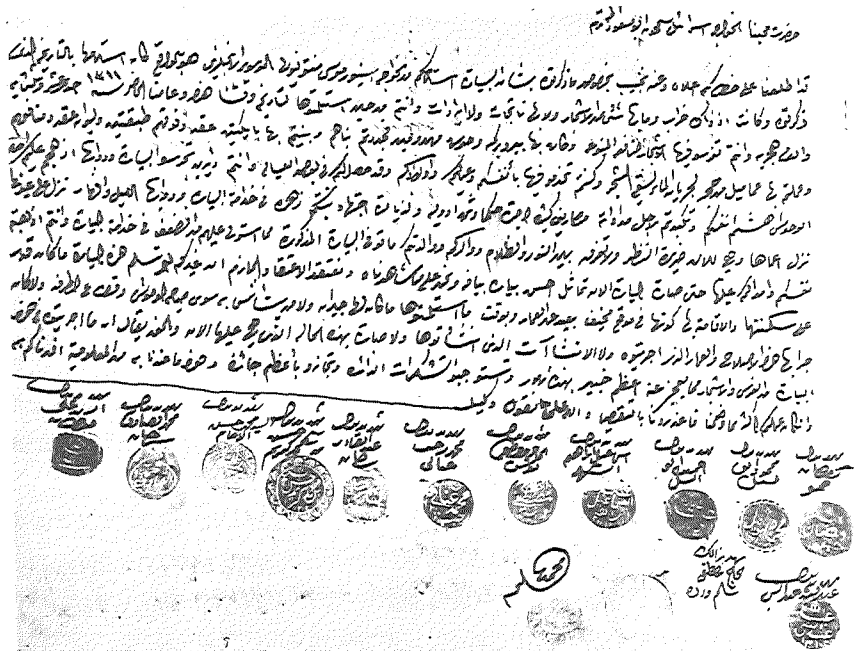
64 א"מ לונץ, לירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 134–135.

65 בפסק-הדין נאמר, בין השאר:

... והן עתה ראה ראינו את השערוריה אשר נהיתה באומלל הנו' כי נגרש משדה אחוזתו והושלך החוצה ... ע"י האדון נייגו ראש ב"ס מקוה ישראל והאדון נסים בכר ... באכזריות וחימה וקצף על זקן לא חמלו ועל עוללים ונשים לא חסה עינם ואף כי התחננו לפניהם בדמעות לתת להם זמן עד אור בקר ... לבל תהיה להם ארוכה להגיע את משפטם לפני כל יודעי דת ודין, והם ערלה אזנם משמוע את צעקתם ... וישליכום על פני השדה ... ואת כליהם ורכושם העמיסו בכרכרותיהם וינהגו וילכו ואותם עזבו ערומים רעבים ויחפים וכל זאת עשו בזרוע ואף יען כי ידעו כי חקי הממשלה יר"ה לא יתנו להם להוציאו בלא רצונו מנחלתו הנ"ז אשר החזיק בה משנים רבות ועבודתו ונטיעתו אשר נטע בה, וגם בית הדין תוה"ק [תורתנו הקדושה] הגישו את משפטו לפני ב"ד הגדול שבירושלים וזכה בדין מאבות בתי דינים ... וזה נוסחו ... ולהיות האמת נהדרת באנו על הח' בש"א לחדש שבט שז' בס' משפט וצדקה ביעקב לפ"ק פעה"ק ירושת"ו ... רפאל יצחק ישראל ... אברהם בר שלמה מבורך ... מורינו יחיאל בר אדון ... ראה ראינו מ"ש הרבנים עליונים למעלה ב"ד ... שבהסכמה ... כאחד לזכות את הגינה הנו' ביד המחזיק אשר היה עדין בידו ... גם אנחנו הח"מ מסכימים על הדבר ... ועד"א ח"ש ביום כ"א אדר המהודר ש' תרנ"ה ... יוסף נסים בורלא ... וידל ב' חנוך אנגיל ...

אנן מכא בדה"ל דפעה"ק יפו ת"ו ראינו הפס"ד ... בדה"ן ירושלם ה"ו ואחריהם באוג"כ הרבנים ... שלאחריהם לזכות הגינה למע' ס' ישראל שמחון המחזק בה מכמה שנים ... וכשאנו לעצמינו לא היה צריך הכתוב לאומרו כי דין זה לדין פשוט ... דוכה ס' ישראל ... בגן הנו' וא"צ פסק דין בדבר המפורש ... אלא מפני איזה מערערים ... ראה: החבצלת, כה (ח' סיון התרנ"ה), עמ' 279–281.

66 עיין: 'י מיזל, אלה תולדות מזכרת משה מונטיפיורי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 88–89. והשווה: הלוי (לעיל, הערה 9), עמ' 155 והערה 11, בה נאמר שנת תרכ"ב, בעוד שצ"ל תרכ"ז. ראה בנרן זה, לעיל, הערה 61.

תשובת נכבדי העיר יפו לאישור בקשתו של ישראל בן שמחון (אבו מסעוד). בתשובה ניתן פירוט של התיקונים והשיפורים שנעשו: של תלאותיהם של בני-המשפחה, שעבדו במרידיהם את הפרדס; ולבסוף — מעין ציון לשבח על עבודתם ותוצאותיה: 'הביארה הטובה ביותר ביפו' (אצ"מ, A/153)

הביקורת שנמתחה על 'גן מונטיפיורי' היתה חד צדדית. היא התעלמה מן המציאות הקשה, שבה נעשה הנסיון, מציאות של מצוקה כלכלית, מכות טבע ומחלות. ועוד יותר, לא התייחסה אל העובדה הבסיסית, כי כאן נעשתה עבודת האדמה בידי יהודים. עיקרון זה היה חשוב למונטיפיורי והוא עמד מעל ומעבר לכל חישוב של רווחיות כלכלית. ואמנם, כל עוד היה בחיים לא הופר עיקרון זה. למרות כל הלחצים, שהופעלו נגדו מצד חברי ה'וועד', ובראשם הרב אדלר, לא הפסיק את התמיכה בו, וסירב לקבל כל הצעות של יהודים אמידים מתושבי יפו אשר העלו לפניו דמי חכירה גבוהים יותר. והנה דווקא בהנהלת 'מקוה-ישראל'—שמנהלו קארל נטר היה מראשוני המבקרים את מפעלו של מונטיפיורי בארץ-ישראל בכלל וביפו בפרט—הופר העיקרון ובפרדס הועסקו פועלים ערבים בלבד. אף-על-פי-כן, ולמרות ההשקעות הרבות, לא חל שיפור במצבו והוא המשיך להתקיים קיום עלוב עד לחיסולו. ואם נוסיף לכך את העובדה, שגם מאמצייהם של כל ה'חברות ליישוב ארץ-ישראל' של אותה עת, לא נשאו כל פרי, נוכל לראות באותם יהודים תמימים הקשורים בגן מונטיפיורי מחד גיסא, ובתומכיהם האמריקנים מאידך גיסא, את עובדי-האדמה המבשרים את ראשיתה של חקלאות יהודית בארץ-ישראל המתחדשת. ובגן מונטיפיורי נוכל לראות לא רק פרדס יהודי ראשון, אלא צעד התחלתי בהתפשטות היישוב היהודי ביפו—בעודה מוקפת חומה—זמן רב לפני ייסוד השכונות היהודיות נוה-צדק ונוה-שלום, והשכונה המודרנית 'אחוזת-בית'—אליה סופחה אדמת מונטיפיורי כאחת משכונותיה של העיר תל-אביב, בראשית שנות העשרים של המאה העשרים.

תמורות בנוף העירוני של ירושלים במאה הי"ט

יהודה קרמון

תכנונה של ירושלים על כל חלקיה מעורר ויכוחים רבים בקרב הציבור לגבי אופיה של הבנייה בשכונות השונות ובעיקר לגבי שיקומן ושימורן של שכונות ותיקות בתוך העיר העתיקה ובאזורים המרכזיים של העיר החדשה. בעת הפולמוס התמקד העניין של חוקרים רבים בהתפתחותה של ירושלים במאה הי"ט, ונושא זה הולך ונחקר מבחינות רבות—הן כמחקר היסטורי כללי, הן כמחקר של שכונות בודדות או עדות מסוימות.¹ גם מטרתו של מאמר זה היא לתרום להכרת התהליכים שליוו את התפתחותה של העיר במאה הי"ט, אך ממבט אחר: לנסות ולשקם את מראה העיר ולעמוד על היסודות החזותיים של שינוי פניה—הטופוגרפיה וסגנון הבנייה. יעשה כאן נסיון למצוא מגמות מסוימות שפעלו במשך התקופה הנדונה—הן מבחינת בחירת אתרן של השכונות השונות והן מבחינת יסודות ארכיטקטוניים שעיצבו את הבניינים השונים.

בבנייתה של ירושלים במאה הי"ט השתתפו מספר רב של גורמים, יותר מאשר בכל עיר אחרת בעולם. מעמדה כמרכז לשלוש דתות גדולות שכל אחת מהן מחולקת למספר גדול של כיתות או עדות; שיבת ציון שהביאה ארצה יהודים מכל חלקי תבל, בעלי מסורות שונות ומעמד כלכלי-חברתי שונה; האוכלוסיה הערבית המקומית על מעמדיה וגיוניה; שאיפות מדיניות של מעצמות העולם להיאחזות ולהשפעה מדינית באימפריה העות'מאנית—כל אלה מצאו את ביטויים החיצוני בהקמת בניינים מכל הסוגים. אך לא היתה כל יד מכוונת. המונח 'תכנון עירוני' היה בלתי ידוע, ורק עם המנדט הבריטי נתהוו תכניות ראשונות להסדרת הבנייה בעיר. יש הרואים דווקא ברב-גוניות זו של שאיפות וסגנונות את קסמה של ירושלים, את הדגשת אופיה הקוסמופוליטי; ואחד מסלעי המחלוקת על תכנון העיר בימינו היא השאלה אם ליצור שטחים עירוניים בעלי סגנון אחיד או לשאוף לריבוי סגנונות.

התפתחותה של ירושלים במאה הי"ט לא התנהלה כתהליך רצוף, אלא הושפעה על ידי התפתחויות מדיניות-כלכליות, הן בארץ והן בעולם הגדול, ויהיה צורך להתייחס למאורעות אלה כדי להבין את השלכותיהם על בניין העיר; אך התייחסות זו תשמש במאמר זה רק רקע ולא נושא למחקר.

הבנייה בתוך החומות

עד אמצע המאה הי"ט נשארה העיר מסוגרת בתוך חומותיה. היא היתה עיירה בעלת תפקודים אזוריים בעיקר, ואוכלוסייתה גדלה באטיות מ-8,750 בראשית המאה ל-13,000 בשנת 1840; עיקר

1 רוב המחקרים האלה ראו אור בפרסומי 'יד יצחק בן-צבי'; עיין בביבליוגרפיה.

תמונה א: 'כנסיית הגואל' הגרמנית-פרוטסטנטית, שהוקמה על חורבות המוריסטאן (לפני היותו לשוק רחבי-ידיים). וכל התמונות במאמר מהארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים

הגידול נבע מהתרחבות היישוב היהודי מ־2,000 נפש בראשית המאה ל־5,000 נפש בקירוב ב־1840.² מצב המבנים בעיר היה בשפל המדרגה. בנייני־מגורים רבים היו קרובים להתמוטטות ובין

2 Y. Ben-Arieh, 'The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century', *Annals of the Association of American Geographers*, LXV (1975), p. 262

הבתים היו שדות חורבות נרחבים (תמונה 1). רצועה לא בנויה ברוחב של 50–100 מטר ליוותה את החומות בתוך העיר ושימשה למרעה ולשדות תבואה.³ גם מצבם של בנייני ציבור (כולל הקירות החיצוניים של כיפת-הסלע) לא היה טוב יותר, משום שהשלטונות התורכיים לא נתנו רשיונות לתיקונם. כנסיית-הקבר ניזוקה קשה בשרפה בשנת 1808, ורק בשנות השלושים נערכו בה תיקונים חיצוניים: אך בשכנותה נמצא בור עצום (ה'מוריסטאן'), בתוך חורבות כנסיית סנט ג'ון (מסדר ההוספיטלרים). בתי-הכנסת ברובע היהודי—כולל המקבץ של ארבעת בתי-הכנסת הספרדיים—סבלו גם הם מאחזקה גרועה. בשנות השלושים נתן אמנם אברהים פחה רשיונות לתיקונים, בעיקר ברובע היהודי וב'ויא דולורוזה' (כנסיית אנה הקדושה), אך אלה לא נסתיימו בגלל המצב הקשה ששרר בירושלים. הבנייה העיקרית של השלטונות המצריים היתה ה'קישלה', הקסרקטין של הצבא המצרי מדרום למצודה.

המפנה חל עם החזרת השלטון התורכי עקב התערבותן של מעצמות אירופה, שקיבלו בתמורה זכויות לפעילות של הכנסיות הנוצריות. בעקבות כך החלה פעילות אינטנסיבית להקמת מוסדות דת; וכאן התגלה כלל, שליווה את הפעילות הנוצרית במשך כל התקופה עד תום השלטון התורכי: התחרות על מעמד יוקרה הן בבחירת המקום והן בפאר הבנייה. היוקרה הרבה ביותר היתה קשורה כמובן למקומות המקודשים על הנוצרים, כנסיית הקבר וסביבתה וה'ויא דולורוזה'. ליד כל אתר, שמיקומו נקבע בדרך-כלל בעת ביקורה של הקיסרית הלנה בשנת 326, קמו כנסיות של הכיתות הנוצריות השונות—זו ליד זו—וכל אחת השתדלה לשלב בבניינה שריד עתיק כלשהו. רק הכנסיות הפרוטסטנטיות, שלהן לא היתה קודם-לכן דריסת רגל בכל האימפריה העות'מאנית, לא השתתפו במירוץ זה ובחרו למוסדותיהם בשטח מוגבה (כנראה שריד של 'החומה השנייה') שמדרום לרחוב דוד.⁴ בניינים אלה משתרעים מול המצודה (קרייסט-צ'רץ') עד קרוב לרחוב חב'ד.⁵ בניית אתרים אלה היתה מושתתת על התפיסה הפרוטסטנטית המתנגדת לפולחן של 'מקומות קדושים'. מאידך, הזדרזו הפרוטסטנטים, שהיו מאוגדים בבישופות משותפת של הכנסייה האנגליקאנית והפרוסית, לתפוס דריסת-רגל וכנסייתם היתה הראשונה מבין הכנסיות החדשות שהוקמו בעיר העתיקה (1841–1849). הם היו גם הראשונים שהקימו בניין מחוץ לחומה (1855), מושבו של הבישוף האנגליקאני על הר ציון, שנבנה בצורת מבצר והיה מאוחר יותר לבית-ספר גובאט.⁶ צעד זה של הפרוטסטנטים אילץ את הוותיקאן לחדש את האפטריארכאט הלאטיני, בשנת 1846. מרכזו של המוסד החדש, הכולל את ארמון האפטריארכ, כנסייה, סמינריון ומוסדות אחרים הוקם בשנים 1859–1864 על שטח חורבות שלאורך החומה מצפון-מערב לשער יפו (תמונה 2); וכדי להכשיר את אתר הבנייה, היה צורך להסיר ערמות של עפר בגובה של 15 מטר. האפטריארכאט עמד בעימות מסוים עם מסדר הפראנציסקאנים, שבידו היתה ה'קוסטודיה' (חסות) על המקומות הקדושים, ושהורשו לפעול עוד לפני הריפורמות של ה'תנזימאט'. מרכזם היה בתחום המנזר סן-סלבדור וכלל מערך של מוסדות (בית-חולים, בתי-ספר ובתי-מלאכה). הוא תפס את כל הפינה הצפונית-מערבית

3 מפת ואן-דא-ולדה (1858), מבוססת על ביקור בארץ בשנת 1851.

4 שמותיים של רחובות ואתרים ניתנים להלן לפי המקובל היום, ולא לפי כינויהם בתקופה הנדונה.

5 Y. Ben-Arieh, 'Patterns of Christian Activity and Dispersion in the Nineteenth-Century Jerusalem',

Journal of Historical Geography, II (1976), p. 54. על סגנון הבנייה עיין להלן, עמ' 42.

6 היום 'המכון האמריקני לחקר ארץ-הצבי'.

תמונה 2: רחוב יפו בקרבת שער יפו. תצלום מראשית המאה העשרים (כעדות מגדל השעון שליד השער). אך מראה הרחוב דומה לזה של סוף המאה הי"ט: בנייה עירונית צפופה עם חנויות ובתי-מלון. משמאל — מעבר לחומה — בניין האפטריארכאט הלאטיני

של רובע הנוצרים והרחיב את תחומו דרומה, על-ידי בניית ה'קאסה נובה', אכסניה גדולה לצליינים. כדי להבליט את חשיבות המרכז הוסיפו הפראנציסקאנים מאוחר יותר מגדל-שעון גבוה. הכנסייה היוונית, שזכתה עד אז בזכויות יתר—כי רוב עסקניה, כולל האפטריאך של קושטא הנחשב כראש הכנסייה, היו אזרחים עות'מאניים—חידשה אף היא את האפטריארכאט של ירושלים בשנת 1845, והקימה גם היא לצורך זה מערך בניינים גדול מול הקיר המערבי של כנסיית-הקבר ושיקמה מנזרים בצד הדרומי שלה.

הבנייה לאורך ה'ויא דולורוזה' התחדשה בעיקר בשנות החמישים של המאה הי"ט. משום שהתחנות נקבעו בה על-ידי הצלבנים, היתה לקתולים זיקה גדולה יותר לאתרים מאשר ליוונים האורתודוקסים, ולכן הוקמה ליד כל תחנה כנסייה קתולית, ובצלה גם יוונית או ארמנית.

בסך-הכול הוקמו בשנים 1840–1860 כ-25 בנייני-פאר ומוסדות נוצריים; אך בנוף העיר העתיקה באים בניינים אלה רק לידי ביטוי מועט. בגלל צפיפות הבנייה הכללית של העיר העתיקה ובגלל הנוהג—שנשתמר עדיין—לבנות בתוך חצרות מוקפות חומות גבוהות, מוסתרים רוב הבניינים מפני מבט העין; ורק למסתכל על העיר מגג גבוה או ממגדל, מתגלה המראה של שפע הכיפות והמגדלים.

בסגנון הבנייה הציבורית הנוצרית החלו להסתמן עקרונות, שהמשיכו להשפיע עד לראשית המאה העשרים. לא נתעוררה כלל שאיפה להתאים את סגנון הבניינים למושגים 'מזרחיים'; אדרבה, כל המוסדות הדתיים והמדיניים שהחלו לפעול בארץ ראו בארכיטקטורה של מבניהם אמצעי להפצת תרבותם, בדיוק כפי ששימשו בתי-ספר, בתי-תומים, בתי-מלאכה ובתי-חולים לצרכים מיסיונריים. על כן בחרו המוסדות באותו סגנון בנייה שנראה להם כמייצג במיוחד את השקפותיהם הדתיות והלאומיות, וגם העסיקו אדריכלים מארצות המוצא; אלה השתמשו במקרים מסוימים בדגמים של כנסיות מפורסמות בארצם.

אמנם הבחירה לא היתה חופשית לגמרי. בארצות הנוצרות הוקמו בדרך-כלל כנסיות במרכז של כיכרות גדולים או בצלעותיהם כשצורתן הארכיטקטונית נראתה מרחוק, ואילו בתוך הדוחק של העיר העתיקה ומתוך הצורך הבטחוני להקיף כל מוסד בחומה, מתגלה הבניין לעין המסתכל רק מקרוב.⁷ גם חומר הבנייה הכתיב תנאים מסוימים; בעיקר הורגש היעדרו של העץ, שאי-אפשר היה להובילו מחוץ-לארץ בגלל חוסר דרכי-תחבורה בין הנמלים לבין ירושלים. חומר הבנייה הבלעדי כמעט היה אבן-גיר ושיש, וחומר זה הכתיב קונסטרוקציות, שאינן שייכות בצורה אינטגרלית אל סגנון מסוים, בעיקר את השימוש הרב בקימורים ובכיפות כאמצעי יחיד להחזקת הגג. כך יש בחלקים הפנימיים של הבניינים תמיד יסודות 'זרים', אך בדרך-כלל בולטת השאיפה להציג סגנון אירופי בחזיתות של הבניינים.

הכנסיות הפרוטסטנטיות העדיפו בבנייניהן בדרך-כלל יסודות גותיים. ייתכן שהסיבה לכך מונחת בזכרון ההיסטורי, כאשר בתקופת מלחמות-הדת באירופה במאה ה"ט והי"ז יצרו הכנסייה והמעצמות הקתוליות את סגנון הבארוק, שהפך על-ידי כך לסמל המלחמה בריפורמה הדתית. כן היתה המחצית השנייה של המאה הי"ט באנגליה תקופה של 'הגותיקה הוויקטוריאנית', ולפי שהכנסייה האנגליקאנית היתה הכוח הדומיננטי בין הפרוטסטנטים, נבנו כל הבניינים על יסודות גותיים, טהורים פחות או יותר (תמונה 3).

הכנסייה הקתולית היתה מיוצגת ישירות על-ידי הוותיקאן ועל-ידי מספר מסדרים, שלרובם היה בסיס באיטליה. רק בסוף המאה הי"ט גברה השפעתם של מסדרים צרפתיים. על כן יש לכל הבניינים הקתוליים דמיון רב לכנסיות ולמנזרים איטלקיים, המתאימים יותר לתנאי-האקלים של הארץ. האלמנט הדומיננטי בכל מנזר הוא ה'קלואיסטר', גינה פנימית, מוקפת סטווים (גלריות מקורות על עמודים) בארבע צלעותיה. העיצוב הארכיטקטוני של הבניינים מושתת בדרך-כלל על יסודות של הרנסאנס וכולל מגדל. אך המגדל צמוד לבניין ואינו מובדל ממנו, כדוגמת ה'קמפנילה' האיטלקי. אך יש מבנים, בהם משולבים גם יסודות גותיים, כגון בכנסייה של האפטריוארכאט הלטיני. אחד הבניינים המרשימים ביותר בעיר העתיקה היה ההוספיץ האוסטרי, שהוקם בשנת 1859 (תמונה 4).

הכנסייה היוונית-אורתודוקסית יכלה להתבסס על מסורת בת מאות שנים של בנייה ביזאנטית, שהתאימה את עצמה בשלוש-מאות השנים האחרונות (לפני המאה הי"ט) לתנאי האימפריה העות'מאנית. היסוד הארכיטקטוני של בנייה זו היה הכיפה המתרוממת במרכזו של מבנה מרובע,

7 לפיכך אין כמעט אפשרות לצלם בשלמותה כנסייה הנמצאת בתוך העיר העתיקה.

תמונה 3: הכנסייה האנגליקאנית סנט ג'ורג' — בסגנון גותי־נורמאני — ובית־הספר שעלי־דה. הבניין, העומד בקצה הצפוני של רחוב צלח־א־דין, הוקם בתוך כרם זיתים

מושטת על קמרוןות. במנזרים האורתודוקסיים קיימת גם חצר פנימית (עם פחות גינות מאשר אצל הקתולים) ואת מקום הסטווים תופסת מרפסת המקיפה את החצר בקומה השנייה ונפתחת אל חדרי הנזירים. במאה הי"ט נוספו לבניינים אלה בדרך־כלל גם מגדלים. גם הכנסיות הארמניות נבנו בסגנון דומה.

בעיה מיוחדת בבנייה הנוצרית היתה השגת כוח־עבודה מאומן. הבנאים הערביים היו רגילים רק לבנייה הפשוטה ביותר של מבנה חומר בתערובת עם אבנים, שנלקחו בדרך־כלל מחורבות עתיקות. עוד אברהם פחה נאלץ לגייס עובדים לעבודת־כפייה בהקמת ה'קישלה'⁸. גם סיתות אבנים לא היה ידוע בין הפועלים הערביים, והבריטים העבירו פועלי בניין ממלטה, ששם קיימים בניינים רבים בסגנון הגותי; אלה הדריכו פועלים נוצריים מבית־לחם במלאכות אלה.⁹ גם הכנסיות האחרות העבירו פועלי־בניין מארצותיהן.

C. Schick, 'Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem', *Zeitschrift des deutschen Palaestina-Vereins*, 8 XVII (1894–1895), p. 265

9 שם, עמ' 262.

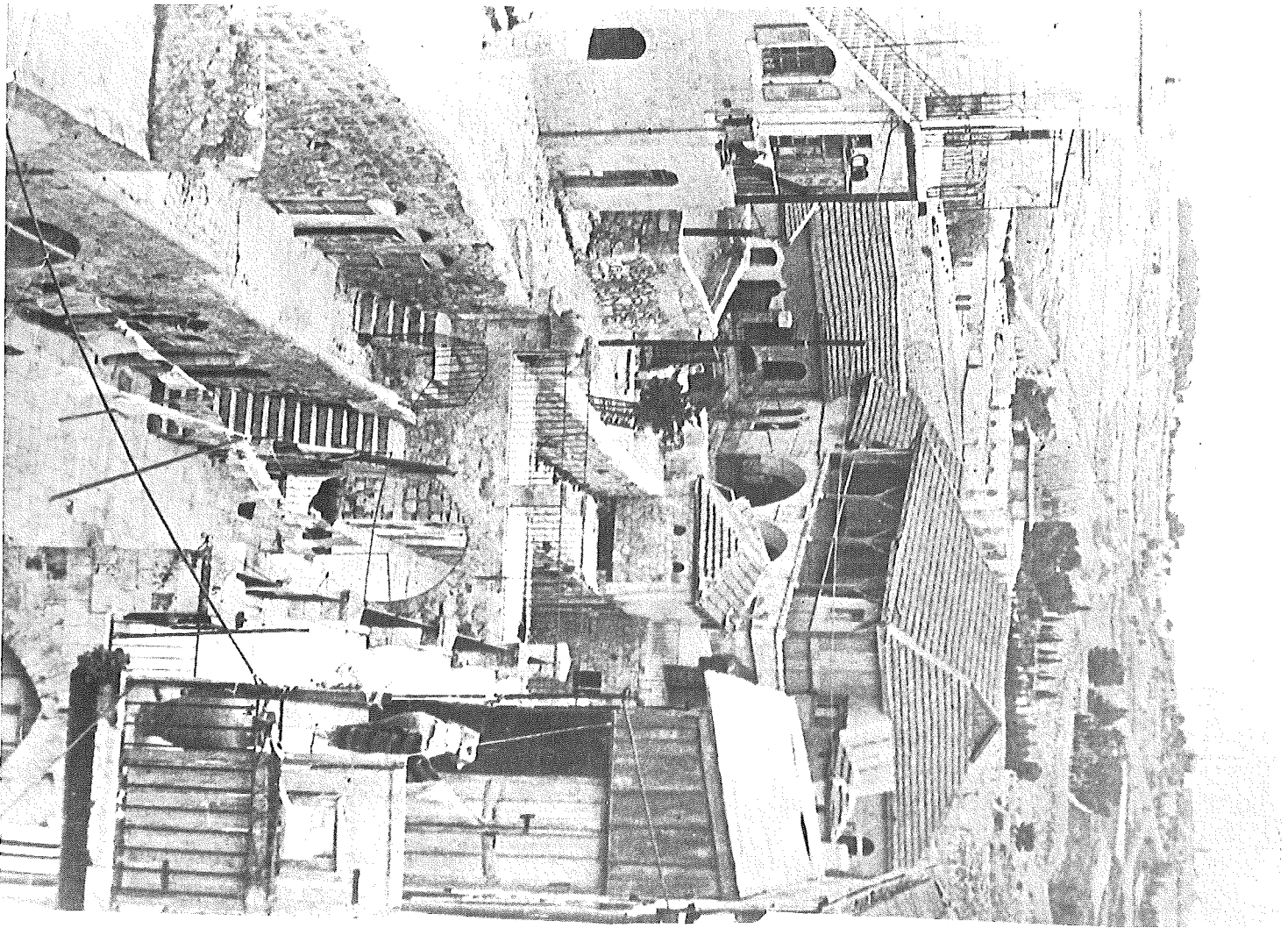
תמונה 4: ההוספיץ האוסטרי בפּינת הַיּוא דולורוזה, היום בית־חולים ממשלתי

הבנייה היהודית היתה בעלת אופי שונה לגמרי. היישוב היהודי, שהלך וגדל במהירות, נזקק קודם־כול למבני־מגורים, והיה חסר גם אמצעים כספיים וגם כוח פוליטי, שעמדו לרשות הכנסיות הנוצריות. רוב הקרקעות שבעיר העתיקה היו רכושם של ערבים, והיהודים נאלצו לשכור דירות מבעלי־בתים ערביים. דירות אלה היו במצב תחזוקה גרוע ביותר ובהן הלכה הצפיפות וגברה עד לממדים בלתי נסבלים (תמונה 5). במרוצת השנים, הלך והתפשט תחום המגורים היהודי מערבה וצפונה לתוך יתר הרבעים, ובשנות השבעים של המאה ה־ט היה הרחוב הידוע היום כ־רחוב הנוצרים' מלווה בחנויות יהודיות.

הבנייה הציבורית היהודית פיגרה בעשרים שנה לערך אחרי הבנייה הנוצרית ונתאפשרה בעזרת תורמים בעלי־מעמד כלכלי ומדיני בארצות אירופה ומתוך הגנה מצד הקונסולים האירופיים. היסוד לתמורה זו היתה רכישת קרקע על־ידי יהודים במקום שכירות ממוסלמים. המפעל הראשון לבנייה מסוג זה היתה שכונת 'בתי מחסה', בסגנון המקובל של חצרות מוקפות חומה ובמרכזו 'הכוכר הגרמני'. במזרח השכונה הוקם בית־החולים היהודי הראשון בעיר העתיקה, 'משגב לדך'.

בשנות השישים הוחל בהקמתם של שני המבנים המפוארים ביותר של הרובע היהודי: בית־הכנסת 'החורבה' ובית־הכנסת 'תפארת ישראל' (ניסן ב"ק), שהתנוסס מעל לרובע היהודי (תמונה 6). שניהם היו בניינים רבי־קומות, בעלי כיפה גבוהה. הסגנון החיצוני שלהם מזכיר את הבנייה הביזנטית הקדומה: ק' שיק¹⁰ ציין שאדריכל יווני מקושטא, שתכנן את הבניינים, השתמש לשם כך

10 שם, עמ' 266.

תמונה 5: הפינה הדרומית המזרחית של הרבע היהודי, בראשית המאה העשרים. התאמתה של הבנייה לשפיעים החלולים של המדרון הביאה לקומת המבנים בצפיפות. החומות הסוגרות על הבתים אל הרחוב יוצרות חצרות פנימיות

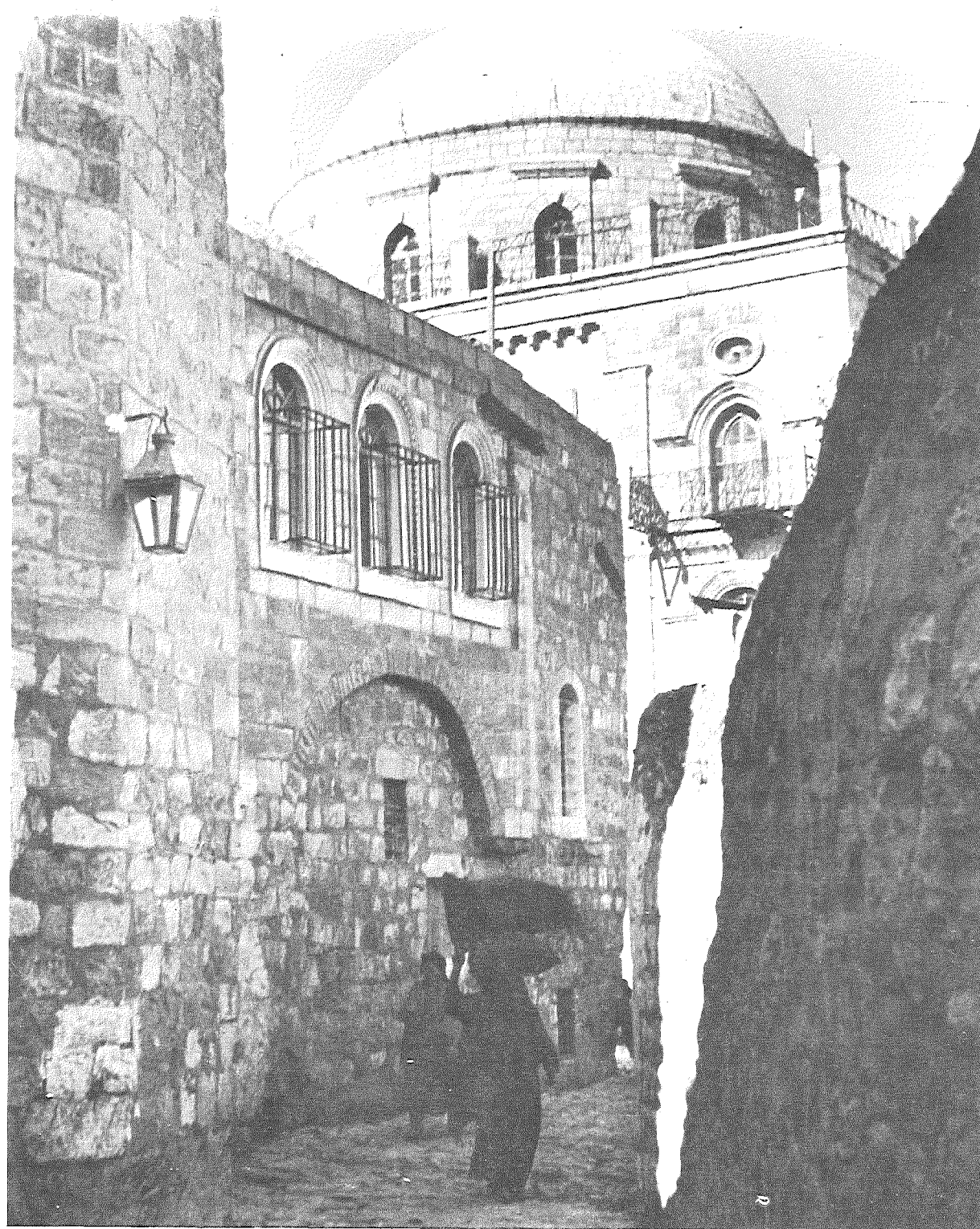

תמונה 6: המדרון היורד מן הרובע היהודי אל עבר המגרש הריק שליד שער האשפות. גם כאן עולה מעמדם השליט בנוף של בתי הכנסת, בעיקר של בית הכנסת 'תפארת ישראל'. בשורת הבתים הקדמית נראה בית הכנסת של ישיבת 'פורת יוסף'. שבנייתו הושלמה רק בתקופת המנדט (ובולט ההבדל בסגנון בנייתו)

בדוגמתה של 'אייה סופיה' (תמונה 7). מן הראוי לציין שהיו אלה דווקא היהודים שהשתמשו לבנייה ציבורית בסגנון 'מזרחי', אך יש להזכיר שבמאה הי"ט נהגו גם באירופה לבנות בתי כנסת חדשים ומפוארים בהשראתו של הסגנון הביזאנטי. הבנייה נעשתה על-ידי פועלים ערביים, שהודרכו על-ידי האדריכל, אך גם על-ידי מספר קטן של בעלי-מלאכה יהודיים. על בנייה מוסלמית באותה תקופה לא ידוע כמעט דבר. רוב המבנים נשארו במצבם הירוד, אם גם נערכו בהם תיקונים פה ושם, ושימשו למגורים בתנאי-דוחק. אך נמצאו בעיר העתיקה גם מבנים מרווחים של השכבה העשירה שבין המוסלמים. אלה היו מוסתרים מאחורי חומותיהם, ולא בלטו כלל בנוף העירוני.

היציאה מן החומות (1860–1880)

שנות השישים והשבעים של המאה הי"ט הביאו לראשית התמורה הגדולה בנוף העירוני: היציאה מן החומות. תהליך זה לא הוגבל לירושלים לבדה אלא חל ברוב עריה של האימפריה, כתוצאה מחדירת השפעה אירופית ומשיפור הדרגתי של תנאי-החיטחון. אך בירושלים התוסף גורם נוסף: הריבוי הגדול באוכלוסיה היהודית—הן על-ידי שיפור תנאי התברואה והן על-ידי הגברת העלייה. האוכלוסיה היהודית גדלת בקצב מזורו (ב-1850 מנו 6,000 נפש; ב-1860—8,000; ב-1870—

תמונה 7: בית הכנסת 'תפארת ישראל' (ניסן ב"ק) בעיר העתיקה. הוא נחנך בשנת 1865 ובנייתו נסתיימה בשנות השבעים. בסגנונו מושפע המבנה מיסודות ביזאנטיים, שהנהגו באותה תקופה גם בבתי-כנסת במערב-אירופה

11,000 [ובכך רוב האוכלוסיה הכללית בעיר!]; ב־1880—17,000).¹¹ הגידול המספרי היה מלווה התעצמות כלכלית ותמיכה חזקה יותר, בעיקר מצד הקונסולים של בריטניה ואוסטריה. גורם שני לתמורות היתה הופעתה של רוסיה בזירת־הארץ אחרי מלחמת־קרים. צליינות נוצרית מרוסיה היתה בעשרות השנים הבאות לגורם הגדול ביותר בין כל הצליינות הנוצרית ונעזרה על־ידי פתיחת קר־אוניות קבוע מאודסה ליפו. היחסים המדיניים בין שתי המעצמות נשתפרו בעקבות ביקורו של הנסיך הרוסי קונסטנטין בשנת 1859. עלייתה של רוסיה, ובעיקר של הכנסיה הרוסית־אורתודוקסית, באה על־חשבון הכנסיה היוונית־אורתודוקסית, שיחסיה עם תורכיה השתבשו עקב המלחמות התכופות עם יוון. כך קרה שרוסיה היתה לחלוץ היציאה מן העיר העתיקה (ראה להלן).

השטח שמסביב לעיר היה איזור דל־יישוב; יישובים חקלאיים קטנים הקיפו אותה מכל צד, כשהמרחק הממוצע של הקרובים ביותר אל חומות־העיר היה כארבעה קילומטרים (פרט לכפר השילוח). רוב הקרקעות של הסביבה היו מחולקות בין הכפרים השונים. השטח עצמו היה גבנוני וטרשי וסיפק אפשרויות מועטות לחקלאות, בדרך־כלל מטעים דלילים של זיתים וכרמים, וחלקות קטנות של תבואה מפוזרות ביניהם.

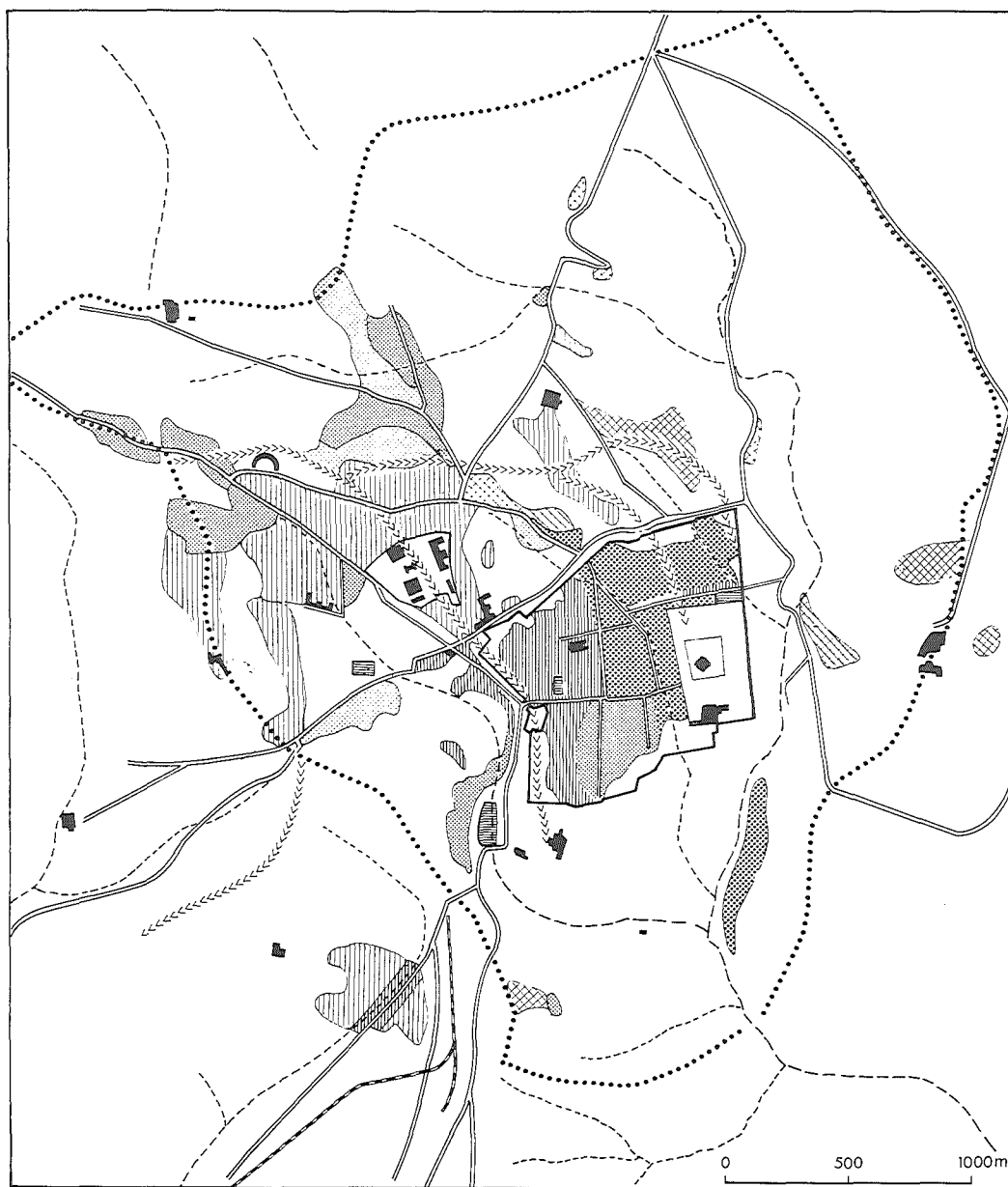
לכאורה אפשר היה לרכוש שטח לבנייה בכל מקום בסביבת ירושלים—אם הקונה יכול היה לשלם את המחיר הנדרש. אך ברור שהבונים בחרו באתרי־הבנייה מתוך שיקולים מסוימים. להלן יעשה ניסיון לגלות מגמות בבחירת אתרי הבנייה. אך לשם כך מן הדין לבדוק תחילה את המסד הטופוגרפי של סביבות ירושלים (ראה מפה).

גבולה הכללי של ירושלים בתקופה התורכית מותחם במזרח ובמערב על־ידי נחלים עמוקים שכיוונם צפון־דרום, נחל־קדרון במזרח ונחל־רחביה במערב. הגבול מוגדר פחות בצפון, ואפשר לראות אותו בשני נחלים תלולים פחות, שכיוונם ממערב למזרח והם מתחברים אל נחל־קדרון: נחל־גאולה, שראשו קרוב לראשן של נחל־רחביה (כשאזור בית־החולים 'שערי צדק' מפריד ביניהם) ונחל־האגוזים.¹² שאליו מתחבר נחל־גאולה בנחל־שמעון. הגבול הדרומי והמערבי של העיר העתיקה מוגדר היטב על־ידי הגיא התלול של בן־הינום, אך קטעו העליון של נחל זה—המתחיל ליד מחנה יהודה ועובר לאורך קטע של רחוב יפו—מוגדר פחות, והגבול הדרומי־מערבי של 'העיר החדשה' נקבע בערך על־ידי קו פרשת־המים הארצית (עיין להלן).

בסקירת התפתחות השטח הבנוי שמחוץ לחומות מתברר, שאם לנחלים היתה השפעה מסוימת בקביעת גבולות ותחומים, הושפעו אתרי־הבנייה בעיקר על־ידי הרכסים המפרידים בין הנחלים השונים. חשיבות זו של הרכסים מתבררת מתוך היתרונות שהם מספקים לבנייה. רק על גב־הרכסים אפשר למצוא שטחים מישוריים או בעלי שיפועים נוחים, המקילים מאד על הבנייה ועל סלילת־דרכים. בתקופת הגשמים זורמים המים במהירות מן הרכסים, אך יוצרים זרמים חזקים במדרונות, הגורפים סחף רב ויוצרים סכנת שטפונות בעמקים. במפת שיק משנת 1894/95 מסומנים שטחים שונים בעיר החדשה כ'ביצה בחורף'. אך יש גם היבט אחר לרכסים, הקשור בשאיפות

11 'בן־אריה', גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה ה'ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 108.

12 לפי הגדרת המפה של מ' הקר (ספר ירושלים, בעריכת מ' אבי־יונה, א, ירושלים ותל־אביב תשט"ז, עמ' 8) ולא לפי המפה של אגף המדידות.

קו אפיק	---	שטח מוסלמי דליל		שטח יהודי דליל	
תחום אגן הניקוז	שטח מוסלמי צפוף		שטח יהודי צפוף	
קורכס	«»»»»	בנייני ציבור		שטח נוצרי דליל	
		ברכות-מים		שטח נוצרי צפוף	

היוקרה של המוסדות השונים שהקימו בנייני-ציבור. תחרות היוקרה בין הכנסיות הנוצריות השונות, שהתבטאה בעיר העתיקה בשאיפה לקרבה מירבית למקומות הקדושים, מצאה בעיר החדשה (שאינה מקומות קדושים, פרט להר הזיתים) את ביטוייה בחיפוש אחר אתרים בולטים הנראים מרחוק, דבר בלתי-אפשרי בעיר העתיקה בגלל צפיפות הבנייה (עיין לעיל, עמ' 42). שאיפת יוקרה זו באה לידי ביטוי בכך שעם בניית מנזר נוטרדם הוסיף האדריכל את פסל המדונה בין שני מגדלי הבניין כך שראשו יהיה גבוה מכיפת-הכנסייה שעל מגרש הרוסים. על כן יש לבחון כאן את הרכסים השונים של העיר החדשה, לא רק על-פי מצבם הטופוגרפי אלא גם על-פי ערכם החזותי.

מבחינה טופוגראפית מהווה פרשת-המים הארצית (בין נחל-קדרון ונחל-רחביה או נחל-רפאים) את הקו הבולט ביותר בשתי צלעות של משולש שקודקדו ברוממה (במרחק של 3 ק"מ מן העיר העתיקה). סטיית פרשת-המים מהכיוון הכללי שלה, שהוא דרום-מערב-צפון-מזרח, מוסברת על-ידי פעולת חתירה לאחור של נחל-קדרון.¹³ בצלע הדרומית עוברת פרשת-המים מגבעת חנניה (שכונת אברטור), דרך תחנת-הרכבת, הסוכנות היהודית, בית-האומנים, שוק מחנה-יהודה לרוממה, ובצלעה הצפונית דרך בניין הטלביזיה, 'מחנה שנלר', שכונת כרם-אברהם, צומת סנהדריה, גבעת התחמושת, וחוזרת אל הכיוון המקורי בגבעת שפירא ('פרנץ' היל'). מורדות הרכס הם בדרך-כלל בעלי שיפוע חזק, בעיקר אל עבר הפלגים של נחל-שורק, אך גבי-הרכס נוח לרוחב של 80–100 מטר ומתרחב בכמה מקומות עד כדי משטח ברוחב של 300–500 מטר, כגון במחנה-יהודה, 'מחנה שנלר' וגבעת התחמושת.

אך מבחינה חזותית מתבלט הרכס למסתכל מן העיר העתיקה רק בצלעו הדרומית עד למחנה-יהודה; משם והלאה מוסתרת פרשת-המים למעשה במבט מן העיר העתיקה על-ידי רכסים אחרים המתמשכים ממנה לעבר העיר העתיקה. רכסים משניים אלה שולטים, למעשה, על האופק הקרוב של העיר העתיקה ומשכו לכן את עיניהם של בוני מוסדות היוקרה. החשוב ברכסים משניים אלה מתחיל ליד שוק מחנה-יהודה, נמשך ממערב למזרח צפונית לרחוב הנביאים דרך קולנוע אדיסון, הכנסייה החבשית ומשם משתפל אל כיכר פיקוד המרכז לשכונות באב-אל-זהרה וואדי-אל-ג'וז. מן הרכס הזה מסתעפות שלוש שלוחות לכיוון דרום-מזרח. הראשונה עוברת את מגרש הרוסים ונמשכת לאורך השוליים המערביים של העיר העתיקה עד להר-ציון. השנייה נמשכת בין הרחובות 'דרך שכס' ו'צלח-א-דין' ומסתיימת בהר-הבית. השלישית יוצאת משכונת באב-אל-זהרה דרך מוזיאון רוקפלר לתוך העיר העתיקה (בית-זיתא) ומסתיימת ליד שער-האריות.

מן הצד המזרחי נשלט האופק של ירושלים על-ידי רכס הידוע בשמות ההיסטוריים: הר הצופים, הר הזיתים והר המשחית.

גם לגיאולוגיה היתה השפעה על בחירת אתרי-הבנייה. כל בנייה בירושלים דורשת פיצוץ סלעים להנחת היסודות המספק גם אבני בנייה באתר עצמו. לפיכך יש חשיבות רבה לסוג הסלעים באזורים

13 י' קרמון, 'ירושלים—הרים סביב לה', ירושלים לדורותיה (הכינוס הארצי הכ"ה לידעת הארץ), ירושלים תשכ"ט, עמ' 102–104.

השונים של העיר. מ' אבנימלך¹⁴ הצביע על התכונות השונות של סלעי ירושלים, בעיקר על ערכם כאבני-בנייה. מכך אפשר להסביר את כיווני-התפשטותה של ירושלים שמחוץ לחומה. הרכסים שממזרח לעיר העתיקה מכוסים בעיקר סלעי קרטון הנחים לחציבה, אך אינם טובים לבנייה; ואכן שימש האיזור מאז ימי קדם בעיקר כאיזור קבורה. על כן לא צמחה העיר לכיוון זה; ואם הוקמו מוסדות דתיים רבים על הר הזיתים, יש לזקוף זאת על חשבון העובדה שהיה זה המקום היחיד מחוץ לחומות שיש בו מקומות קדושים לנצרות, ושאיפת היוקרה התמקדה כאן על קרבה למקומות קדושים, כמו בתוך העיר העתיקה.

במערב שימש נחל-רחביה גבול להתפשטות העיר (למעשה כמעט עד לתום המנדט הבריטי), לא רק בגלל הטופוגרפיה הקשה של צלעותיו, אלא גם כגבול גיאולוגי. ממערב לנחל—בשטח הקריה והאוניברסיטה העברית—מצויים סלעים קינומניים המכונים בפי הערבים בשם 'מיזי יהודי'; הם טרשיים ביותר ואינם נוחים לחציבה ולבנייה; הבנייה בשטח זה החלה רק בעזרת האמצעים הטכנולוגיים של המחצית השנייה של המאה העשרים.

אבן-הבנייה הטובה ביותר—'מיזי חילו' ו'מלכה'—מצויה בשכבות הטורן, שעליהן בנויה העיר העתיקה והמשתרעות משם צפונה-מערבה עד לסנהדריה. ממערב לשכבות אלה, עד לנחל-רחביה, מצויות שכבות אבן-גיר מן הקנומן העליון, שאפשר היה לנצלן לאחר הנהגת השימוש בחומר-נפץ ובעזרת סיתות; הן נקראות 'מיזי אחר' ומהן בנויים רוב הבניינים של השכונות היהודיות. השטח הבנוי של העיר עד תום השלטון התורכי נמצא כמעט בשלמותו בתחום סלעי הטורן וה'מיזי אחר', ואין ספק שדבר זה חיזק את המגמה של התפשטות העיר לעבר צפון-מערב, בעוד בדרום ובמזרח לא היתה כמעט בנייה. מגמה זו היתה מקבילה למשיכת העיר לכיוון יפו, שנמלה עלה הרבה בחשיבותו עם חיזוק הקשרים לאירופה. טבעי אפוא שעם היציאה מן החומות הפכה הדרך ליפו במהרה לציר הראשי של התפשטות העיר.

לבנייני יוקרה חיפשו את המקומות הבולטים שעל הרכסים השונים; אפשר להבין אפוא שלהקמת מוסדות או למבנים פרטיים שלא זכו לתמיכה כספית או מדינית ניכרת נאלצו להסתפק בשטחים נחותים, במדרונות משופעים, בתחתית נחלים או במסד טרשי וקשה לבנייה. הבדל זה של תנאי-המקום בולט היטב בהשוואה בין שני תחומי הבנייה הראשונים שמחוץ לחומה: מגרש הרוסים והשכונה היהודית 'משכנות שאננים', ששניהם הוקמו החל משנת 1860.

הקמת מגרש הרוסים היתה מעשה פוליטי להפגנת הנוכחות הרוסית בארץ-ישראל והשתחררות הכנסיה הרוסית מן הכנסיה היוונית-אורתודוקסית שבצלה היא חסתה עד אז. הפרויקט הוכן בעת ביקורו של הנסיך הרוסי קונסטנטין ב-1859, שבו קיבל כמתנה מן הסולטן את המגרש, ששימש עד אז כמגרש אימונים לצבא התורכי. לשאיפות היוקרה הרוסיות היה זה המגרש המתאים ביותר. שטח של כ-50 דונם, כמעט מישורי, במרחק של כ-300 מטר מן הפינה הצפונית-המערבית של החומה, 600 מטר משער-יפו ו-800 מטר משער-שכם. המגרש היה גבוה ב-20 מטר מן המקום הגבוה ביותר בעיר העתיקה ומובלט כלפי צפון-מזרח במדרון תלול, היורד 60 מטר עד לשער-שכם וכלפי דרום—

14 מ' אבנימלך, 'השפעת התנאים הגיאולוגיים של ירושלים על התפתחות יישובה', יהודה וירושלים (הכינוס הארצי הי"ב לידעת הארץ), ירושלים תשי"ז, עמ' 133.

תמונה 8: מגרש הרוסים. ציור משנת 1876. מכלול הבניינים שולט על קר־הרכס (רכס הנביאים) שממערב לעיר העתיקה. רוב השטח שמחוץ לחומות היה עדיין חקלאי או שומם. משמאל למגרש נראים בתיה הראשונים של שכונת נחלת שבעה; ומימין — הכנסיה הפרוטסטנטית־ערבית שברחוב שבטי ישראל. מן התצלום עולה בבירור מעמד היוקרה של מגרש הרוסים עם הקמתו

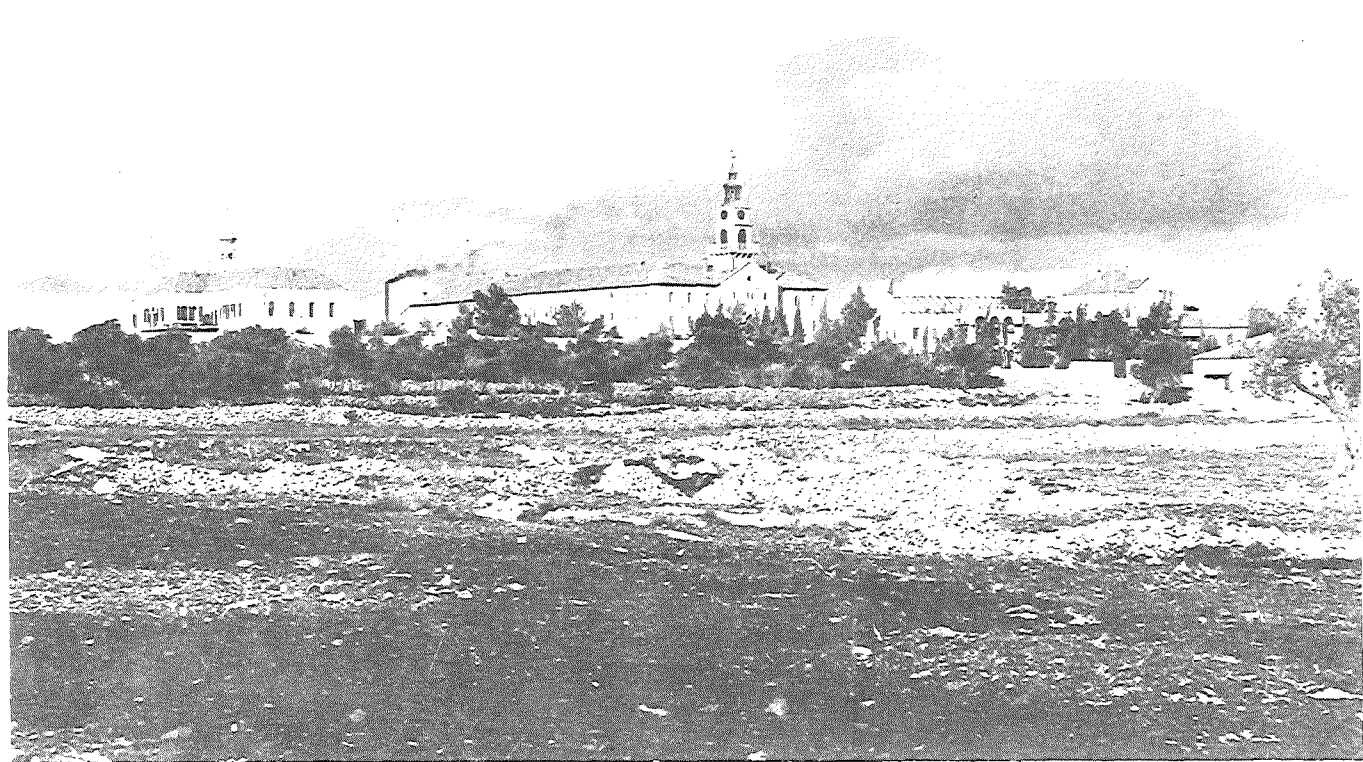
כ־30 מטר עד לבריכת ממילא. אכן, הבניינים שהוקמו על המגרש נראו מן העיר העתיקה כבולטים לשמים (תמונה 8). 'המגרש' נבנה כריבוע מוקף בתים המשמשים גם חומת־ביצורים, כי אין בהם פתחים כלפי חוץ. השערים המעטים, שמהם יצאו דרכים פנימיות, היו שמורים על־ידי חיילים תורכיים או שומרים שכורים. צורה זו של הגנה היתה למודל בטחוני לכל הבנייה שמחוץ לחומות עד לשנות התשעים של המאה ה־20.

במרכז המגרש מתרוממת הכנסיה המרשימה, בעלת הכיפה הגבוהה, וכאן ניתנה בפעם הראשונה בעיר הזדמנות להבליט את המבנה הארכיטקטוני על־ידי הקמת הכנסיה במרכזו של שטח בלתי־בנוי. סגנון הכנסיה הוא ואריאנט רוסי של הבארוק, ואילו ביתר מבני־המגרש שולטים יסודות ניאורגותיים.

לעומת זאת, מייצגת משכנות שאננים את כל חולשתה של הבנייה היהודית—על אף מעמדו והשפעתו של משה מונטיפיורי, מייסד השכונה.

הבעיה המרכזית של השכונה—כמו של כל השכונות היהודיות שהוקמו מחוץ לחומה—היתה רכישת הקרקע, שנתקלה הן בקשיים מנהליים (איסור רכישת קרקע על־ידי זרים, אלא בהיתר מיוחד מן הסולטן) והן בקשיים כספיים.¹⁵

15 י' בן־אריה, 'היציאה "החלוצית" של יהודי ירושלים מחוץ לחומות עד העליה הראשונה (1882)', שלם, ב (תשל"ד), עמ' 338, הערה 20.

תמונה 9: 'בית היתומים הסורי' (בניין שנלר) בשנות התשעים של המאה הי"ט. מכלול הבתים עומד על גב פרשת-המים, בשטח חקלאי. סגנון הבנייה – ובעיקר המגדלים – מושפע מן הבארוק הכפרי של דרום-גרמניה. הארובה הנראית בתמונה שימשה את בית-החרושת ללבנים, שהיה חלק מן המוסד

גם במשכנות שאננים הכתיבו תנאי-ביטחון את צורת המבצר, וגם כאן נבנו הבתים החיצוניים כחומה, ורק בקטעים פתוחים היה צורך בבניית חומה ממש. הקומה התחתונה של בית אחד שימשה כשער כניסה לחצרות הפנימיים. פנים השכונה נבנה לאורך שני רחובות מקבילים וישרים, שאליהם פונים פתחי הבתים; אלה היו למעשה הבתים היהודיים הראשונים שנבנו לאורך רחובות ולא בסבך של שילוב הדדי במפלסים שונים. אף-על-פי שהשכונה היתה מיועדת לקלוט את עניי הקהילה היהודית, עלו בתייה בטיב הבנייה והשרותים בהרבה על הבתים שבתוך החומה. משכנות שאננים שימשה גם היא אב-טיפוס של שכונה יהודית, כשתנאי-הביטחון הכתיבו את צורת המבצר. ברוב השכונות שנבנו עד לסוף המאה הי"ט שימש שער-השכונה גם כמזכרת לתורמי הכספים להקמתה.

רק מעט בניינים נוספים הוקמו בשנות השישים של המאה הי"ט וגם הם כמכלול בתים בצורת מבצר. החשוב בהם היה 'בית-היתומים הסורי', שבבנייתו הוחל בשנת 1861 על-ידי הפרוטסטנט הגרמני לודוויג שנלר (תמונה 9). מכלול הבניינים נועד לקלוט יתומים נוצריים, מקרבנות הטבח בנוצרים שבלבנון. עוד בשנת 1855 רכש שנלר מגרש מאנשי הכפר ליפטה, ליישוב חקלאי והקים עליו בניין. אך מטעמי-ביטחון לא החזיק בו מעמד; שוב הוכח שרק מוסד גדול, מוקף חומה ומוגן על-ידי שומרים מסוגל להתקיים. אמנם בשביל מוסד ציבורי היה האתר מרוחק מדי מן העיר העתיקה (יותר משני ק"מ), ודבר זה טמון במטרה המקורית של הקמת חווה חקלאית, אך עמד לרשות המוסד שטח של כמאה דונם, שהתמלא במרוצת הזמן בבניינים רבים, כולל בתי-מלאכה

ובית-חרושת לרעפים, שהיה—למעשה—המפעל התעשייתי הראשון בירושלים. אתר המוסד נמצא על אחת ההתרחבויות של גב פרשת-המים הארצית וממנה יורד מדרון תלול צפונה-מערבה אל עבר נחל-שורק.¹⁶ בהתאם למטרות המוסד ולשאיפות הפרוטסטאנטים להימנע מפעילות יוקרה, בנויים רוב מבני המוסד בסגנון כפרי אופייני לדרום-גרמניה.

בניין המנהלה, הקרוב לשער הראשי, על מגדל השעון שלו שנבנה בסגנון בארוק כפרי של דרום-גרמניה, הוקם רק בראשית המאה העשרים.

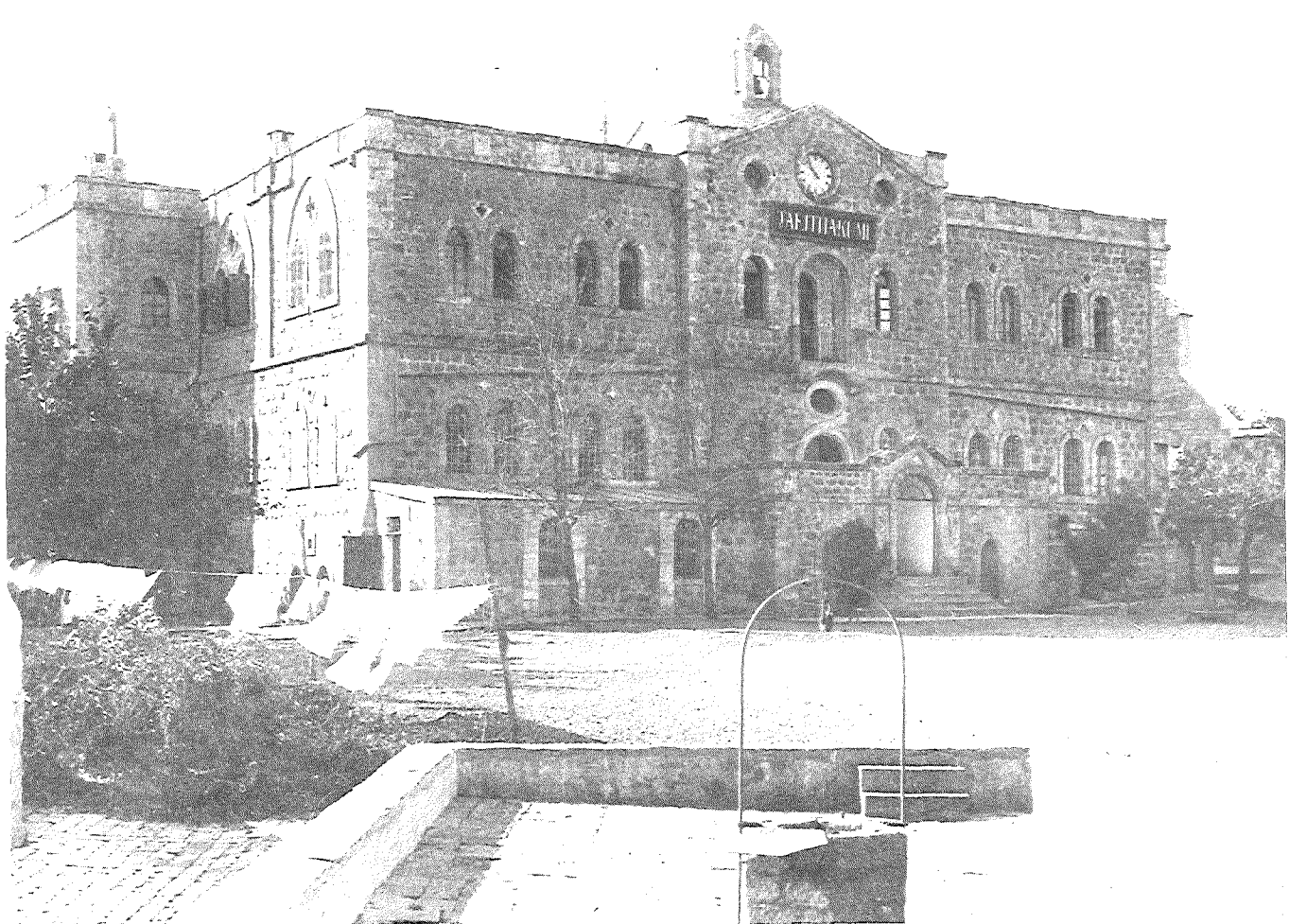
במקביל לבית-היתומים, הוקם על-ידי פרוטסטאנטים גרמניים גם בית-יתומות במקבץ בניינים שנקרא 'טליתא קומי' (תעלי תקומי), ובו גם בית-ספר למלאכה לבנות. מערך הבניינים, שגם הוא היה מוקף חומה, הוקם בסביבה מבודדת, קרוב לגב פרשת-המים באתר שלידו מוקם המגדל הגבוה ליד 'המשביר לצרכן'. חשיבותם של הבניינים בכך שכאן פותח סגנון בנייה ששלט במבנים פרוטסטאנטיים עד סוף המאה. סגנון זה פותח על-ידי האדריכל קונראד שיק. העיצוב הפנימי של כל בניין משתמש ביסודות מקומיים של קמרונות ואולם-כניסה גדול שממנו נפתחות דלתות לחדרים השונים. אך עיצוב החוץ לקוח מיסודות גותיים (תמונה 10) וכקישוט השתמש שיק ב'פילאסטר', עמודי קישוט שטוחים הבולטים מן הקיר. שיק קבע בכך תקדים שאדריכלים רבים חיקוהו, וטבע את חותמו בעיקר על עיצובו של רחוב הנביאים.¹⁷

בשנות השישים של המאה הי"ט נעשו הצעדים המהססים הראשונים של בנייה מחוץ לחומה, ואף-על-פי שמספר ה'היאחזויות', שהוקמו בפיזור רב ממערב לעיר העתיקה, לא עלה על 4–5, שימשו אלה מודלים ומורידים להתפתחות שלבשה תנופה חזקה יותר בסוף העשור ובשנות השבעים. שתי שכונות יהודיות הוקמו בסוף עשור השישים לא על-ידי נדבן, אלא ביוזמת המתיישבים: מחנה ישראל (מתיישבים ממוצא מוגרבי) ונחלת שבעה. שתיהן במורד הקטע העליון של גיא-בן-הינום, האחת במקום בו נוטש הנחל את התוואי של רחוב יפו והשנייה ממזרח לבריכת ממילא. מקום זה שוב מעיד על האילוף בבחירת מקומות נאותים לשכונות היהודיות.

המפעל ההתיישבותי העיקרי של שנות השבעים היה הקמתה של שכונת מאה שערים, שבבנייתה הוחל ב-1874. היא היתה לגדולה בין השכונות היהודיות שנבנו במאה הי"ט מחוץ לחומה. הקרקע לשכונה נרכשה במדרון התלול היורד מ'רכס הנביאים' צפונה אל עבר נחל-גאולה וממנה אין כל אפשרות לצפות אל חומת העיר העתיקה הנמצאת במרחק של כ-800 מטר מקצה השכונה. השכונה תוכננה על-ידי שיק בעקרונות הדומים לאלה ששימשו בבניית משכנות שאננים, אך היא מושתתת על שלושה רחובות מקבילים. בחומת הבתים הצפונית, שבתיה הם הגבוהים ביותר, נמצא רק שער אחד; אך בתוך השכונה, לאורך הרחובות הפנימיים, נשאר גם מקום לגינות קטנות. רוב הבתים היו בעלי שתי קומות, ומרפסות עץ הודבקו לקומות העליונות. חידוש חשוב נקבע בבנייה, שעבר מכאן לכל השכונות היהודיות שהוקמו עד שנות השלושים של המאה העשרים: השימוש בגג משופע,

16 המקום על גב פרשת-המים נבחר כנראה לא מטעמי יוקרה—כי האתר נמצא מחוץ לתחום-הראייה של העיר העתיקה—אלא בגלל המישוריות, משום שהמקום נועד בתחילה לחווה חקלאית.

17 שיק (לעיל, הערה 8, עמ' 268) התגאה בכך שהרכו לחקות את סגנון החזית שלו ואת עיצובם הפנימי של המבנים שתכנן. בניינו הראשון בעיר היה בית-החולים האנגלי שברחוב הנביאים. גם לעצמו בנה בית מפואר ברחוב זה, 'בית תבור', המשמש היום כמכון תיאולוגי שבדי.

תמונה 10: הבניין הראשי במכלול של טליא קומי, ששימש תחילה כבית יתומות פרוטסטאנטי. מבנה זה היה הבניין הראשון שתוכנן על-ידי קונראד שיק. הוא הוקם סמוך לפרשת-המים במשולש שבין הרחובות אגריפס, המלך ג'ורג' ובצלאל של היום

מכוסה רעפים.¹⁸ לפי עדותו של שיק,¹⁹ נתאפשר הדבר הודות לסלילת הדרך ליפו, שבה יכלו עגלות להוביל קורות עצים ארוכים הנחוצים לתשתית הרעפים. שיטה זו אפשרה בנייה קלה יותר של הקירות, וכך אפשר היה לתת לבתי היהודים מראה אירופי. אתר נוסף לבנייה יהודית נרכש במשטח הרחב שעל גב פרשת-המים, באיזור הידוע היום כמחנה יהודה. משטח זה תואר במקורות התקופה כאיזור טרשי ושומם, ומשום כך הצליחו כנראה היהודים לרכוש את הקרקע. על משטח זה הוקמו בשנות השבעים השכונות היהודיות בית יעקב ומשכנות ישראל. בסך-הכול נבנו בשנות השישים והשבעים תשע שכונות יהודיות עם אוכלוסיה שמנתה ב-1880 כ-2,000 נפש.²⁰

18 ד' עמירן ואחרים (עורכים), אטלס ירושלים, ואלטר ד' גרויטר ומסדה 1973, גיליון 14.

19 שיק (לעיל, הערה 8), עמ' 270.

20 בן-אריה (לעיל, הערה 15), עמ' 372.

הבנייה הנוצרית נמשכה בשנות השבעים בתנופה רבה. בעקבות החדירה הרוסית, החלה בנייה מזוהת על מדרון הר הזיתים במירון שבו השתתפו הכנסיות האורתודוקסיות והכנסיה הקתולית; רק הפרוטסטנטים לא היו מעוניינים באתרים אלה. תוך תקופת זמן קצרה הונחו היסודות לכנסיות ולמנזרים רבים; על ראש-ההר, המזוהה עם אתר העלייה לשמים, הוקמו מנזרים לנזירות הכרמליטים והבנדיקטינים, והכנסיה הקתולית פטרנוסטר (בסגנון הרנסאנס), כנסיה ומנזר יווני אורתודוקסי וירי גלילאי. בשיא-הרכס הוקמו כנסיה ומנזר רוסי-אורתודוקסי, שמגדלו—בגובה של 50 מטר—מכתיר את ראש-ההר ונראה ממרחקים (תמונות 17, 18). רוב הבניינים האלה, בעיקר מגדליהם, הושלמו בראשית שנות השמונים.

בעיר המערבית הוקמו מנזר רטיסבון (1874) בסגנון רנסאנסי טהור על גב פרשת-המים, באתר שממנו היה מבט חופשי על חומות העיר; כנסיה פרוטסטנטית קטנה, ששפת-תפילתה היתה ערבית (1872/73), במורד רחוב שבטי ישראל; והמעון הסקוטי על פרשת-המים ליד תחנת-הרכבת של היום.

אך הנוצרים החלו גם בהקמת בנייני-מגורים. גם הם היו בדרך-כלל בנייני-יוקרה של נציגים פוליטיים או כלכליים של המעצמות, של אנשי-עסקים ובעלי מקצועות חופשיים. בתיהם המפוארים והמרווחים—בסגנון של בנייה ערבית פרטית (עיין להלן)—הוקמו במפוזר בשטח שבין מטעים ושדות תבואה; אך גם בהם נסתמנה מגמה מסוימת לריכוז, כמו ממערב ומצפון למגרש הרוסים ובשטח המוגבה מצפון ומדרום לברכת ממילא.

בנייה נוצרית למגורים הולידה גם תופעה אחרת עם הקמתה של המושבה הגרמנית (החל מ-1874). עקרונות מיקומה היו שונים מיתר הבנייה הנוצרית: בגלל המגמות החקלאיות של המתיישבים לא נבחר מקום יוקרה אלא שטח שהבטיח פוטנציאל לעיבוד חקלאי. רק בעמק-רפאים יש שטחים מישוריים שאפשר היה לעבדם בלי בניית טרסות. על כן רכשו המתיישבים מארגון ה'טמפלרים' שטח נרחב מתושבי בית-צפפה. אך חישי-מהר גילו שרקע העמק סלעית מדי ואינה מתאימה לחקלאות בסגנון אירופי ובכלי-עבודה אירופיים. במרוצת הזמן החליפו המתיישבים את החקלאות במקצועות עירוניים.

אולם, בחירת האתר המקורי בגלל המגמות החקלאיות עשתה אותו יוצא-דופן במיקומו בעיר. במקום לחפש גבעה נישאת ובולטת, בחרו הטמפלרים במקום הנמוך ביותר שעל גב-ההר של ירושלים, וזה היה גם אתר הבנייה הראשון הנמצא מעבר לפרשת-המים הארצית. עד אז נבנו כל הבניינים בירושלים באגן-הניקוז של נחל-קדרון, ופרשת-המים שימשה גבול חיצוני לבנייה (ראה מפה). רק בראשית המאה העשרים גלשו מספר בתים של שכונות יהודיות אל עבר פרשת-המים במורד לנחל-רחביה, ולמעשה החלה הבנייה הנרחבת באגן ההיקוות של נחל-שורק ויובליו רק בימי המנדט. השכונה הגרמנית היתה יוצאת-דופן ושימשה בימי המנדט כגרעין להתפתחותן של השכונות הדרומיות של ירושלים.

בתי המושבה הגרמנית סטו בסגנונם מן המקובל ביתר המבנים הנוצריים שבעיר. בארץ מוצאם (וירטמברג) נהוג היה כבית כפרי 'הבית האחיד',²¹ בעל שתיים עד שלוש קומות שכלל בתוכו לא רק את

D. Amiran, 'The Development of Jerusalem 1860-1970', *Urban Geography of Jerusalem—A Companion to the Atlas of Jerusalem* 1973, p. 27

שטח המגורים אלא גם רפת ומחסנים. אמנם, בביצוע העיקרון הזה במציאותה של ארץ-ישראל נעזרו המתיישבים ברעיונותיו של שיק — הן בעיצוב הפנימי והן בחזית הבתים; מכל מקום, בתי המושבה הגרמנית נמנו על הגדולים שבין הבתים הפרטיים בעיר. כמגורי חקלאים יצאו דופן מכל דבר שנודע עד אז בארץ ועוררו קנאה והתפעלות. הבתים הבודדים מפוזרים היו בשטח, בלי כיוון אחיד או רחובות; הם היו מוקפים גינה מגודרת בחומה גבוהה. אך במקבץ הבתים נעדר אופיה של שכונה מבוצרת, שציין באותה תקופה את הבנייה היהודית.

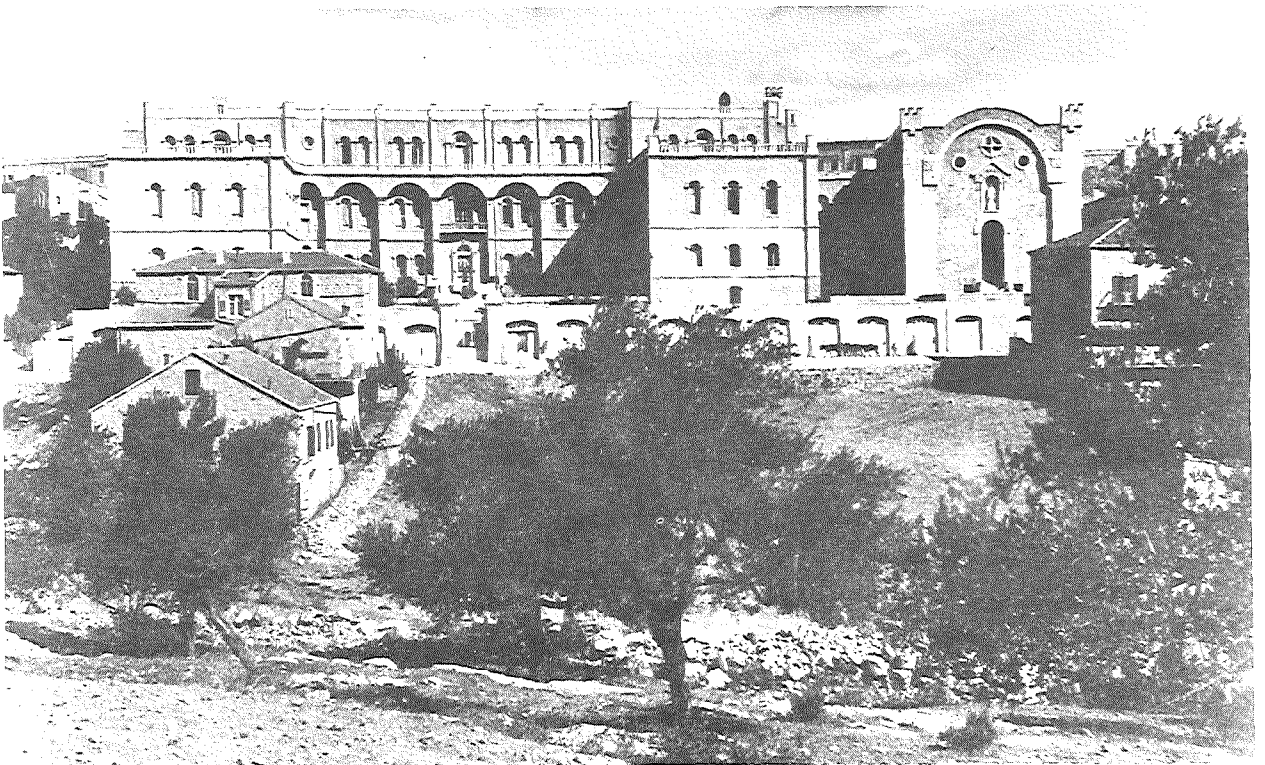
באותה תקופה החלו גם המוסלמים לצאת לאט-לאט מן החומות. מספר אנשים מנכבדי העיר ועשיריה החלו לבנות בתי-מגורים מפוארים במקומות בודדים, אך לא רחוק מן החומות. הם התרכזו בעיקר בקרבת בית-הקברות של ממילא ולאורך דרך שכס. הבתים היו בעלי שתי קומות עם גג שטוח, אך מוקף גדר מקושטת. חזית הבית היתה מקושטת במרפסות גדולות ובקישוטי-עמודים; עיצוב הפנים הזה מבוסס על טרקלין מרכזי גדול, המוקף חדרים גדולים לבני-המשפחה. סגנון זה שימש דוגמה לכל הבנייה הערבית המפוארת עד סוף ימי השלטון התורכי.

בסוף התקופה נמצאה ירושלים שמחוץ לחומות בשלב-מעבר אל אופי עירוני. רוב השטח מסביב לחומות היה עדיין חקלאי או שטח בור, ונקודות היישוב השונות הופיעו בו כמו איים קטנים. על הגבעות שיצרו את האופק שמסביב לעיר העתיקה התנוססו המגדלים והבתים הגבוהים של המוסדות הנוצריים. השכונות היהודיות — שבדרך-כלל לא כללו יותר מ-30–40 בתים (פרט לנחלת שבעה ומאה שערים) — היו תקועות במדרונות התלולים או בתחתית העמקים. רובה המכריע של האוכלוסיה גר עדיין בעיר העתיקה, בתנאי צפיפות קשים, ורק כעשרה אחוז ממנה גר מחוץ לחומות.

התגבשות האופי העירוני

בעשרים השנים האחרונות למאה הי"ט החלה גם העיר שמחוץ לחומה ללבוש צורה עירונית, כתוצאה מריבוי הבנייה ומסלילת רחובות אחדים. אוכלוסיית העיר עלתה מ-31,000 ב-1880 ל-55,000 ב-1900, והאוכלוסיה היהודית הוכפלה בפרק זמן זה (מ-17,000 ל-35,000). האוכלוסיה הנוצרית עלתה מ-6,000 ל-10,000, ותפסה את המקום השני בין קבוצות האוכלוסיה. המוסלמים עלו רק מ-8,000 לכ-10,000. מחוסר אפשרות של התרחבות נוספת של היישוב בעיר העתיקה, נאלצו רוב התושבים החדשים להקים בתיים מחוץ לחומה. בסוף המאה כבר גרו יותר ממחצית היהודים מחוץ לחומות לעומת כ-10 אחוזים בלבד ב-1880.

הדחף להתפתחות סוערת זו נבע בעיקרו ממאורעות חיצוניים. העלייה היהודית הגדולה היתה תוצאה ישירה של גל ההגירה מרוסיה, בעקבות הפרעות של שנת 1881. המעצמות האירופיות הגבירו את התעניינותן במזרח-התיכון — כל אחת וסיבותיה שלה. בריטניה החלה להתעניין בארץ-ישראל, לאחר שהשתלטה בשנת 1882 על מצרים ועל תעלת-סואץ; רוסיה ניצלה את מצב השלום עם תורכיה, שאליו הגיעה בוועידת ברלין ב-1878, כדי לחזק את השפעתה בארץ-ישראל בעזרת הכנסיה הרוסית אורתודוקסית; צרפת החלה להתאושש ממפלגת בידי פרוסיה-גרמניה ב-1871 והפנתה תשומת-לב מחודשת למזרח-התיכון, בעיקר ללבנון ולארץ-ישראל; גרמניה המאוחדת, שהגיעה ליוקרה בינלאומית ניכרת בקונגרס ברלין, החלה לרקום את המדיניות של השאיפה מזרחה. בתורכיה עצמה החלו להופיע הניצנים הראשונים של רפורמה ומודרניזציה.

תמונה II: המזר ובית החולים יסאן וינסאן דא פול, שברחוב ממילא. היה זה המבנה הצרפתי הראשון שהוקם סביב הפינה הצפונית-המערבית של החומה (1886). הוא נבנה בסגנון המושפע בעיקר על-ידי הרנסאנס

כל ההתפתחויות האלה נתנו את אותותיהן בירושלים, שהפכה למוקד פעילותן של המעצמות ולמטרתה העיקרית של ההתיישבות היהודית. עם זאת נשאר ההבדל העקרוני בין הפעילות היהודית והנוצרית. היהודים היו זקוקים בעיקר לשכונות מגורים, ואף-על-פי שההרכב החברתי והכוח הכלכלי שלהם השתנו, נשאר עדיין הגורם של חוסר הון לבנייה וחוסר כוח פוליטי; המוסדות הנוצריים, לעומת זאת, זכו לתמיכה גוברת מצד הממשלות השונות.

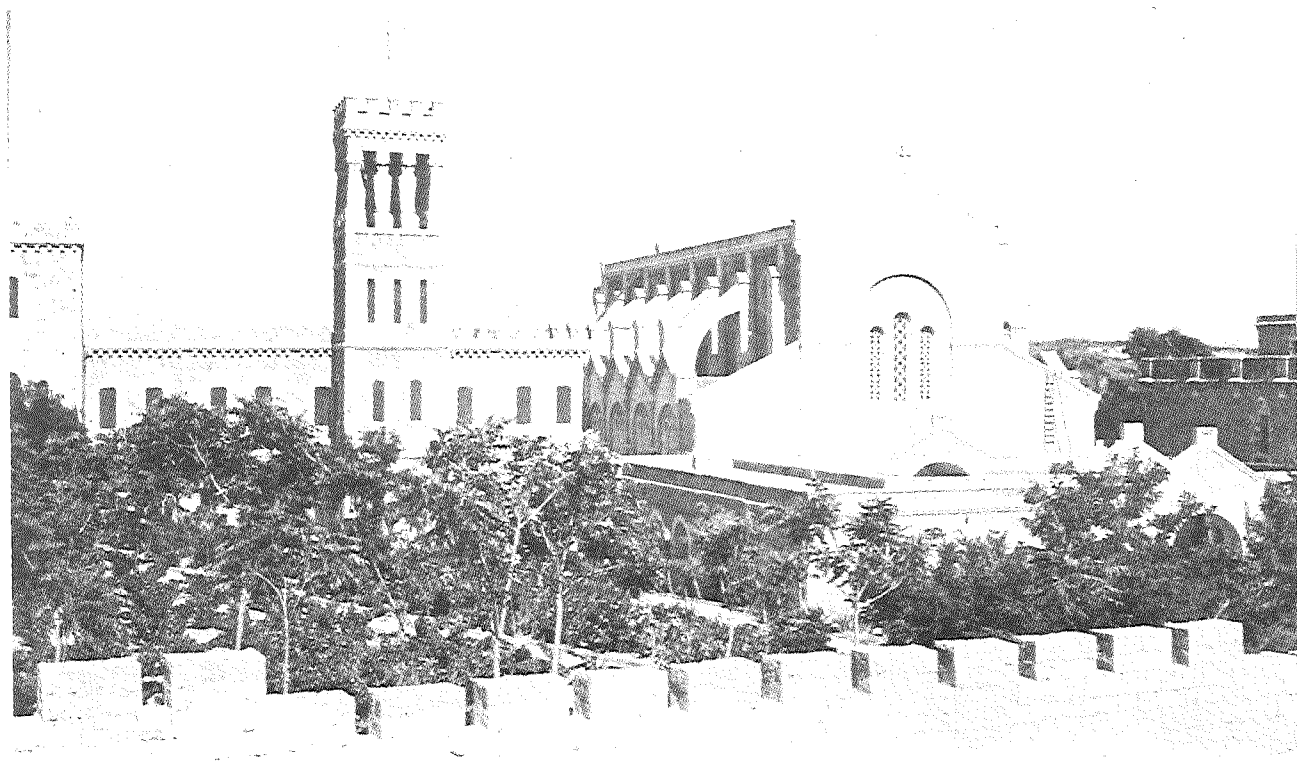
שכונות המגורים היהודיות החדשות המשיכו בדגם שנוצר על-ידי השכונות הראשונות: מבצר של בתים, הפתוחים כלפי חצרות פנימיות. גם מבחינת המיקום נוצרה המשכיות: רובן המכריע של השכונות החדשות הוקם בקרבת שכונות קיימות, ונוצרו למעשה שני ריכוזים עיקריים—האחד באזור מחנה יהודה והשני מסביב לשכונת מאה שערים. בסוף המאה הי"ט נשאר עדיין מרווח של

תמונה 12: המנזר והאכסניה 'נוטר דאם דא פראנס', המרשים בין מכלול המבנים הצרפתיים שהוקמו בשנות השמונים של המאה הי"ט סביב הפינה הצפונית-המערבית של חומת העיר העתיקה. הוא הוקם על גב 'רכס הנביאים', בראש המורד התלול היורד לשער שכם. ראש פסל המדונה נמצא בגובה כיפת הכנסייה שבמגרש הרוסים. סגנונו הושפע מיסודות הרנסאנס. משמאלו נראה בית-ספר פראנצ'סקאני. הבניין העומד למרגלותיו מימין שימש זמן-מה כאכסניית הקונסול הרוסי

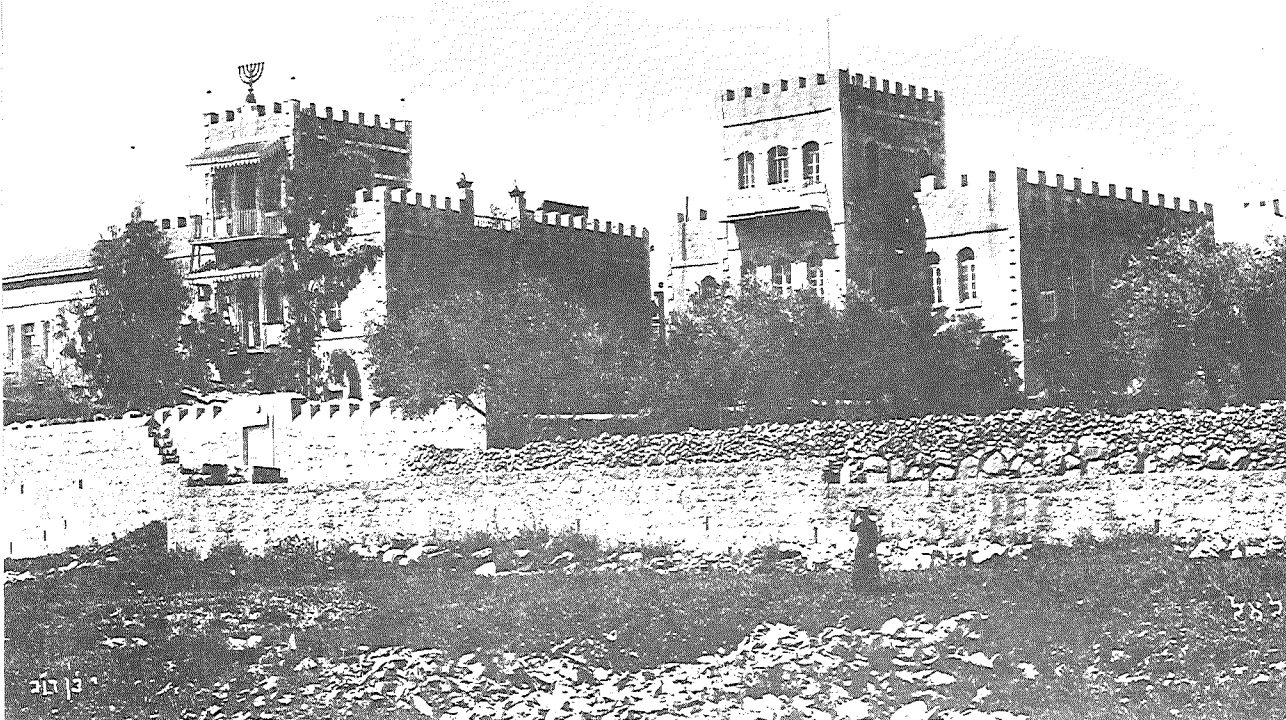
כ-800 מטר בין שני הריכוזים, שנסגר רק בראשית המאה העשרים. השכונות המעטות שהוקמו בריחוק מן המרכזים האלה ניטשו במרוצת-הזמן, פרט לשכונת ימין משה הגדולה.²² כל השכונות החדשות הוקמו לפי עקרון המבצר, אך נבדלו זו מזו בגודלן. השכונות הגדולות ביותר מנו מאות בתים, ואילו בקטנות הוקמו רק כעשרה בתים. נסתמנו גם הבדלי רמה בין שכונות שהוקמו ביחזמת המשתכנים, שהשתתפו גם במימון, לבין השכונות שנתבססו על כספי תורמים. המשותף לכולן היתה אחדות עדתית—ובעיקר הפרדה בין אשכנזים וספרדים—וארגון אספקת מים בעזרת

22 'בן-אריה, 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט', קתדרה, ב (תשל"ז), עמ' 55.

תמונה 13: הכנסיה הצרפתית-קתולית 'סאן סטפאן', על גבעה שבין הרחובות צלח-אדין ושכם. נבנה בסגנון מעורב של גותיקה ורנסאנס

בורות ציבוריים לצד הבורות שבכל בית ובית. בסך-הכול הוקמו כ-25 שכונות חדשות בעשרים שנים אלה. מספר הבתים לא הספיק לקליטת גידול האוכלוסיה, ולפיכך חולקו בתים למספר משפחות, הוקמו מבנים ארעיים והצפיפות בכמה שכונות גדלה כמעט לממדים של העיר העתיקה. בשכונות הנוצריות כבר עמדו בתים בודדים ולא נבנו עוד מקבצים מוקפי-חומה. מתקבל אפוא הרושם שהסתגרות השכונות היהודיות בתוך חומותיהן המשיכה מתוך רצון לשמור על אחדות פנימית יותר מאשר מטעמי ביטחון. ב-1891 הוקמה השכונה היהודית הראשונה ללא חומות, 'רחובות הבוכרים'—היא השכונה היהודית הצפונית ביותר היורדת מן הצלע הצפונית של פרשת-המים הארצית לעבר נחל האגוזים. תכנונה מושתת על דגם שתי-וערב של רחובות רחבים ולפיכך היתה המודרנית בין כל השכונות היהודיות.

תמונה 14: בנייה ערבית מפוארת של שנות השמונים. בנייני-מגורים אלה הוקמו על גב פרשת-המים מנקודה המשקיפה על חומות העיר העתיקה. בתחילת המאה העשרים נמכרו המבנים ליהודים והיו למוזיאון ולבית-ספר לאמנות בצלאל

תופעה חדשה בבנייה היהודית היתה הקמתם של מוסדות-ציבור בעזרת תורמים מחוץ-לארץ. אלה לא היו קשורים לעדה או לשכונה מסוימת אלא נועדו לשרת את האוכלוסיה היהודית בכללה; לכן נבנו מוסדות אלה מחוץ למקבצי השכונות היהודיות ובבחירת אתריהם השפיעו גם גורמי יוקרה. כך הוקמו המוסדות של 'כל-ישראל חברים', בתי-ספר, בתי יתומים ויתומות, על פרשת-המים, בקטע שבין איזור מחנה יהודה לבין 'טליתא קומי'. ריכוז אחר של מוסדות-חינוך הוקם באיזור הסמוך לרחוב הרב קוק של היום, שם נבנה גם בית-חולים רוטשילד (שהיה בראשית ימי המנדט לבית-חולים הדסה).

בית-החולים המודרני ביותר היה 'שערי צדק', שהוקם בקצה החיצוני של רחוב יפו, על פרשת-המים סמוך לראשו של נחל-רחביה.

תמונה 15: סלילת רחוב בירושלים, סוף המאה הי"ט

בבנייה הנוצרית בלטו בעיקר המוסדות הדתיים הצרפתיים, שבדור הקודם לא היו פעילים כמעט מחוץ לחומה. תוך תקופה קצרה נבנה בשנות השמונים מספר רב של מוסדות, שהתרכזו כולם בשטח שנרכש בקרבת הפינה הצפונית-מערבית של החומה. במורד לעבר ממילא הוקם בית-החולים הגדול 'סאן וינסאן דא פול' (ראה תמונה 11). בראש הגבעה מול החומה (היום כיכר צה"ל) נבנה בית-החולים סאן לואי, ומולו—צמוד לחומה—המנזר של האחיות 'הריפאראטריס'. גולת-הכותרת של הבנייה הצרפתית באיזור זה היה המנזר הגדול 'נוטר דאם דא פראנס' ששימש גם כאכסניה לצליינים. הוא מתנוסס במרומי הגבעה היורדת משם אל שער-שכם (תמונה 12). כל הבניינים האלה נבנו בסגנון הרנסאנס האופייני לרוב המבנים הקתוליים של אותה תקופה. לנוחיותם של המוסדות האלה נפרץ ב-1889 בחומה הצפונית 'השער החדש'. בראשית שנות התשעים הקימו הדומיניקאנים

תמונה 16: שער יפו בראשית המאה העשרים. הפירצה שנפרצה בחומה לקראת ביקורו של הקיסר וילהלם אפסרה כניסתו של מרכבות לתחומי העיר. בכיכר שבתוך השער נראה המלון המפואר של אותה תקופה: 'גרן ניו הוטל', השער וסביבתו היו מרכז של תנועה ומסחר

הצרפתים את המכלול הגדול של בתי-ספר ומוסדות מסביב לכנסיית סאן סטפאן (בסגנון רנסאנס על בסיס גותי; תמונה 13) על גבעה שבין דרך שכם ורחוב צלח-א-דין. הרוסים היו פעילים בעיקר בשני מקומות. בתוך העיר העתיקה—במקום סמוך לכנסיית-הקבר, שבו גילתה משלחת ארכיאולוגית רוסית שרידי חומת העיר—הקימו כנסייה מפוארת בסגנון בארוק רוסי; ובמדרון הר הזיתים ב'גת שמנה' בנו את כנסיית סנטה מריאה מגדלנה, לפי דגם של כנסייה במוסקבה, על שבעת מגדלי הבצל שלה. תופעה חדשה בבנייה הדתית הנוצרית היתה כנסיית החבשים על 'רכס הנביאים', בסגנון ביזאנטי. הכנסיות הפרוטסטנטיות היו פעילות פחות בתקופה זו; הבניין החשוב ביותר היתה כנסיית הבישוף

האנגליקאני 'סנט ג'ורג', ולידה בתי-ספר; כל המכלול נבנה בסגנון כמעט טהור של הגותיקה האנגלית-נורמאנית (תמונה 3).

לעומת זאת, בלטה בנייה חילונית פרוטסטאנטית של בתי-חולים, בתי-ספר, קונסוליות ובתי-מגורים, רובם בסגנון המיוחד שנוצר על-ידי שיק; הריכוזים העיקריים של בנייה זו היו לאורך 'רכס הנביאים' ובמושבה הגרמנית.

הביקוש הרב לבנייה חילונית ובנייה למגוריי-יוקרה השפיע גם על האוכלוסיה הערבית. מספר רב של ערבים אמידים יצאו מן החומות והקימו בתים בעלי שתיים עד שלוש קומות, חלקם לצורכי השכרה. בתים אלה המשיכו בסגנון הבנייה הערבית המפוארת: גגות שטוחים עם מעקרי-אבן, מרפסות גדולות וקישוטי-עמודים. בתוך הבית או לפניו היתה גינה, ועיצוב-הפנים היה מאורגן סביב טרקלין מרכזי. הידועים ביותר בין אלה היו ביתו של רבא אפנדי (מאוחר יותר—המרכז ומלון של המושבה האמריקנית) וביתו של סלים ביי, ראש-העיר (היום—מכון אולברייט לארכיאולוגיה). קבוצה אחרת של בתים כאלה הוקמה על גב פרשת-המים בסמיכות למנזר רטיסבון, ושניים מהם היו מאוחר יותר לבית-ספר ומוזיאון בצלאל (תמונה 14). בנייה זו שימשה דוגמה להקמת המושבה האמריקנית, אך בבתי-האמריקנים הופיע גורם סגנוני חדש: ניצני 'ארט נובו', אותה אופנה שהחלה בסוף שנות התשעים ומצוינת ביסודות קישוט רבים בקווים מסתלסלים ובשאיפות רומאנטיות מזרחיות. תוספות הקישוט נבחרו מחומר אחר—עץ, זכוכית, חרסינה, והם הופיעו בירושלים לראשונה במושבה האמריקנית.²³

כך הציגה הבנייה בירושלים בסוף המאה הי"ט את עצמה בגיוון רב ביותר של סגנונות, לקוחים מכל חלקי העולם המערבי עם תוספות שמקורן במסורת המזרח-תיכונית.

הנוף העירוני בסוף המאה הי"ט

בשורות הבאות יעשה נסיון לשחזור נופה העירוני של העיר בסוף המאה הי"ט ואת תפירת התפקודים השונים בתוך העיר.

העיר העתיקה שמרה על מעמדה המרכזי בתוך העיר, אף-על-פי שרוב האוכלוסיה כבר גרה מחוץ לחומות. אי-אפשר היה להעביר את מרכזי היוקרה—המקומות הקדושים—אל מקום אחר, ועל אף הדוחק וקשיי-הגשה נשארו מקומות אלה מוקד כוח של משיכה לצליינים ולתחרות פוליטית-דתית. על כן חלו עיקר השינויים בתוך העיר העתיקה לאורך ה'ויא דולורוזה' ובתוך הרובע הנוצרי שהתמלא במושבים של בישופים ואפטריארכים, במנזרים ואכסניות צליינים, בבתי-חולים ובבתי-ספר, וכל המוסדות האלה התארגנו סביב כנסיות. גם ברובע היהודי חלו תמורות והוקמו בתי-כנסת, בתי-ספר ובתי-חולים, אך במידה פחותה—בגלל הדוחק הרב שברובע.

לעומת זאת, לא השתנו תנאי-המגורים. אדרבה, הדוחק הלך וגדל, ומצב התחזוקה של הבתים הלך ורע. אף-על-פי-כן שמרה העיר העתיקה על תפקודי המסחר והמלאכה; אך מפעלים מדרניים יותר, כגון טחנות-קמח, נגריות, מסגריות או מפעלי-תעשייה ראשונים שאפו למיקום חדש מחוץ לחומות.

23 סגנון זה היה מקובל מאד בראשית המאה העשרים ב'תל-אביב הקטנה'.

רחוב יפו היה במחצית השנייה של המאה הי"ט לציר-ההתפתחות המודרנית והתפשטותה המרחבית של העיר. תהליך זה לא היה קשור בתנאים טופוגרפיים, אלא בהתרחבות קשרי-החוץ של הארץ ובהתפתחות מקבילה של נמלי-יפו. תהליך זה מצא את ביטוי בסלילת הדרך ליפו והכשרתה לתנועת מרכבות. הסיבה הבלתי-אמצעית לסלילתה היה ביקורו של קיסר אוסטריה, פרנץ יוסף, ויורש-העצר הפרוסי שהגיעו למזרח-התיכון עקב החגיגות לפתיחת תעלת-סואץ בשנת 1869. אף-על-פי שהדרך השתבשה מהר ונסללה מחדש בשנות השבעים (תמונה 15), היא השפיעה מהר על תהליך המודרניזציה של העיר.

השפעה זאת הורגשה בראש-וראשונה ליד שער-יפו, שהיה לנקודת-המגע בין העיר העתיקה והעיר החדשה ומשכה אליה את כל הפעילות הקשורה ב'נקודת שטעון', דהיינו העברת סחורות מהובלה במרכבות להובלה על-גבי בהמות.

מחוץ לשער—ובעיקר ליד 'בריכת הסולטן'—חנו שיירות שהובילו סחורות ליתר חלקי הארץ ולעבר-הירדן והתפתח שוק. תפקיד זה חוץ על-ידי סלילת דרך המרכבות לבית-לחם ולחברון ב-1894 ועם סלילת מסילת-הברזל (ראה להלן).

בפנים החומות הפכה הכיכר שלפני שער-יפו לכיכר המרכזית של העיר, וכאן התמקמו השירותים המודרניים לתחבורה ולתקשורת. ליד הכיכר קמו בתי-מלון מודרניים, שהגדול בהם (גרן ניו הוטל; תמונה 16) זכה לשבחים. כאן התרכזו בנייני הדואר והטלגרף, שהמפואר בהם היה הדואר האוסטרי, סוכני נסיעות וחנויות למזכרות. הכיכר עצמה שימשה כשוק פתוח, עד שהוכשרה לתנועת מרכבות ב-1898, כאשר נפרצה החומה ליד השער לכבוד ביקורו של הקיסר וילהלם ומולא החפיר שלפניה, כדי לאפשר כניסת האורח לעיר ברכיבה.

בשנות השבעים גלשה הבנייה ליד השער אל מחוץ לחומה, והקטע של רחוב יפו מן השער עד לפינה הצפונית-מערבית של החומה הפך לרחוב בעל מראה עירוני. בתים צמודים זה לזה הוצמדו אל החומה ויצרו גם שורה מן הצד השני של הרחוב (תמונה 2) ולצורך זה נשפכה סוללה במדרון התלול היורד מן החומה אל גיא-בן-הינום. בתוך הבתים שמשני צדי הרחוב היו חנויות, וחלק מן הבתים שימשו כבתי-מלון. כך אפשר לראות בשער-יפו ובסביבתו ראשיתו של מרכז-עסקים מודרני. אופיו של רחוב יפו השתנה עם הגיעו לפינת החומה, ולאורך של כ-500 מטר הוא עובר ליד מוסדות דתיים—בהתחלה המקבץ של המוסדות הצרפתיים ולאחר-מכן ליד מגרש הרוסים. לצד שמאל השתפל השטח מן הרחוב אל עבר איזור ממילא, ושטח זה לא היה בנוי בגלל בית-הקברות שבאיזור ובגלל סכנת השטפונות.

מול הקצה המערבי של מגרש הרוסים משתרעת דרומה שכונת נחלת שבעה בתוך חומות בתיה. השכונה נמצאת משני צדי האפיק (הנסתר) של גיא-בן-הינום; שורה של בניינים נוצריים עמדו על המדרונות העולים ממנה למערב אל עבר פרשת-המים (בערך לאורך התוואי של רחוב הלל של היום). בשולי איזור ממילא, מדרום ומצפון, עמדו מספר בתים מפוזרים של נוצרים, חלקם מוסדות וחלקם בנייני-מגורים במעלה המדרון המוביל אל פרשת-המים הארצית.

בקטע הבא של כחצי קילומטר, שבו עולה רחוב יפו אל פרשת-המים ומהווה למעשה מאסף-מים של גיא-בן-הינום ונתון לסכנת שטפונות, לא היה הרחוב מלווה בתים רבים; אך מספר בניינים, בעיקר ציבוריים, נבנו על השטח העולה מן הרחוב לשני הצדדים. בגלל סכנת השטפונות התפתחה דרך מקבילה לרחוב יפו, אך גבוהה במקצת ממנו—רחוב אגריפס של היום—ששימשה ציר ראשי

למספר שכונות יהודיות, כולן מוקפות חומות עם סמטאות צרות ביניהן. בהגיע רחוב יפו אל פרשת-המים, בקטע שבו היא מתרחבת למשטח רחב (עיין לעיל, עמ' 50), מצטופפות השכונות היהודיות משני צדי הרחוב ונוצר הריכוז היהודי הגדול ביותר מחוץ לחומה, כ-20 שכונות. רחוב יפו נעשה בקטע זה למרכז-העסקים של אוכלוסיית כל האיזור ובקטע הישר ביותר של פרשת-המים הלך והתפתח השוק המרכזי של האיזור, מחנה יהודה. בקצה המערבי היה בית-החולים המודרני ביותר של היישוב היהודי, 'שערי צדק', המסמן גם את קצה העיר של אותה תקופה.

אורכו הכולל של רחוב יפו באותה תקופה היה כ-2.5 קילומטרים ושינויי הבנייה והתפקודים לאורך הרחוב מצביעים על השפעות הטופוגרפיה וההתפתחות ההיסטורית, אך קשה למצוא בהם התאמה כלשהי למדלים של מבנה עירוני.

במקביל לקטע התיכון של רחוב יפו, בשטח הגבוה יותר של 'רכס הנביאים', התפתח אופי עירוני שונה לגמרי. רכס זה והרחוב שנשלל סמוך לראשו—היום רחוב הנביאים—הפך לרחוב היוקרה של ירושלים בסוף המאה ה-19. הוא קרוב לציר התחבורה הראשי מצד אחד, ומצד שני הוא מרוחק משאון תנועת המעבר ובתי-המלאכה שהתפתחו לאורך רחוב יפו. הבנייה לאורך רחוב הנביאים, שהיה ידוע בעבר בשם 'רחוב הקונסולים', היתה ציבורית בעיקרה והושפעה בסגנונה במידה רבה על-ידי רעיונותיו של שיק.

ראשו של רחוב זה היה ממערב ל'כיכר החרות' של היום, ליד רחוב יפו, שם הקים הקונסול הבריטי את ביתו (היום מטה המשמר האזרחי), ומולו נמצא בניין גדול, שהוקם כנראה כבית פרטי, אך היה מאוחר יותר לבית-חולים עירוני (היום לשכת הבריאות). בהמשך הרחוב הקימו הבריטים בית-ספר לבנות ולידו בית-חולים (היום בית-חולים הדסה א'). בית-חולים גרמני הוקם במרחק קטן ממנו, הוא בית-חולים זיו של היום.²⁴

בניינים אחרים באותו רחוב כללו את הקונסוליה הגרמנית, האוסטרית והאנגלית, ומספר ניכר של בתי-ספר. לרשות כל המבנים האלה עמדו מגרשים נרחבים שהשאירו מקום לגינות; כולם היו מוקפים חומות-שמירה. בקצהו המזרחי התאחד הרחוב עם מגרש הרוסים, והרוסים הרחיבו את בנייתם אל הרחוב בבניית הוספיץ נוסף (בסגנון יוצא-דופן מיתר המבנים), המשמש היום את משרד החינוך ומשרד החקלאות.

גם ברחובות המסתעפים מרחוב הנביאים—במורד אל רחוב יפו או במעלה אל גב הרכס—הוקמו מוסדות או בנייני מגורים נוצריים, במיוחד ברחוב החבשים; ואילו ברחוב הרב קוק של היום קמו מוסדות-ציבור יהודיים. גם הקטע של רחוב הנביאים הפונה ליד מגרש הרוסים מזרחה במורד אל עבר שער-שכם, היה לציר של בנייה נוצרית ציבורית ופרטית (היום שכונת מורשה), בערך עד לקונסוליה האמריקנית שבעיר המזרחית. כך הפך מגרש הרוסים למרכז של האיזור הנוצרי העיקרי שמחוץ לחומות, אך מן הראוי לציין שחלקם של הקתולים באיזור זה היה מועט ביותר, ואלה הצמידו את עצמם במידת האפשר לחומות ממש.

אין ספק, ש'רכס הנביאים' על שלוחותיו נחשב כאיזור בעל היוקרה הגבוהה ביותר, בגלל קירבתו היחסית לעיר העתיקה ובגלל שליטתו על האופק שממערב ומצפון לעיר. בתחום זה יש לכלול גם את

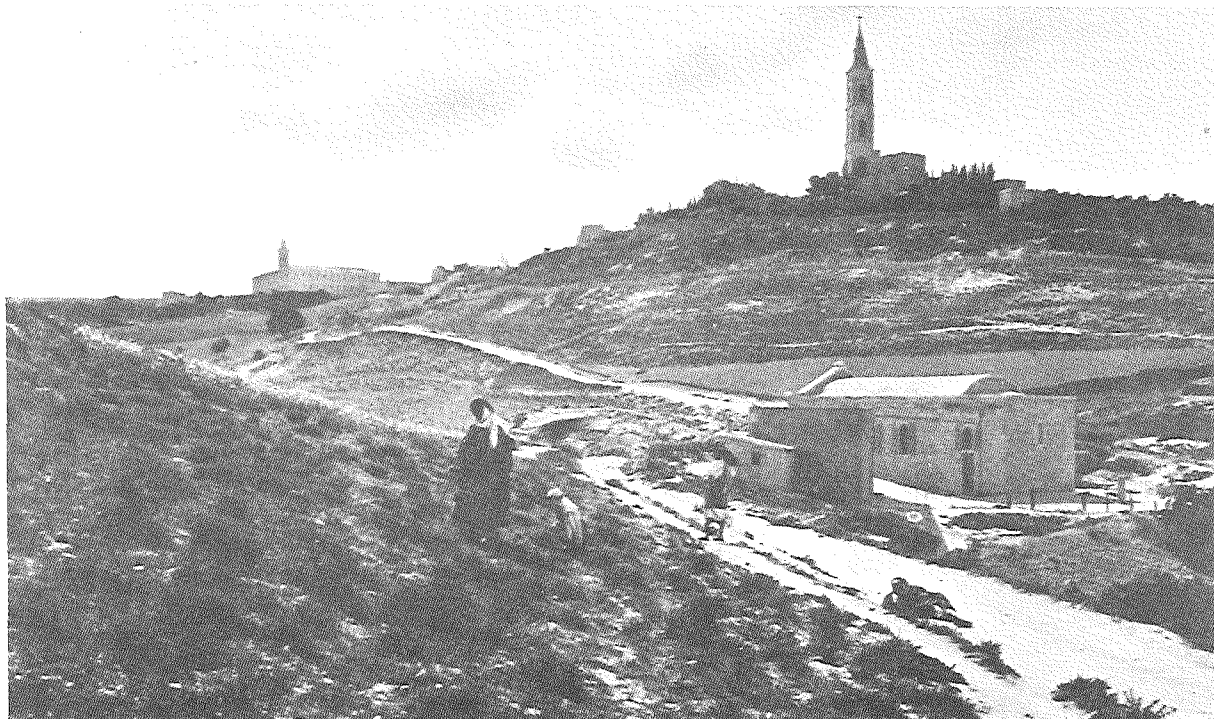
24 בית-החולים היהודי 'ביקור חולים' הוקם באותו רחוב רק במאה העשרים.

תמונה 17: הכנסייה הרוסית שעל ראש הר הזיתים, בעת הקמת המגדל. הבניין הוא בסגנון ביזאנטי מובהק. הפרדת המגדל מן הבניין הראשי אופיינית לסגנון הרנסאנס. המגדל חסר עדיין את החרוט המציין אותו היום

השלוחה הפונה אל עבר שער-שכם, שעליה הוקמו כנסיית סנט ג'ורג', כנסיית סנט סטפאן, והמבנה על 'קבר הגן', שבו רואה חלק מן הפרוטסטנטים את הקבר הקדוש ההיסטורי האמיתי.

מאה ש ע ר י ם . הריכוז השני של היישוב היהודי מחוץ לחומה—כ-15 שכונות—נמצא במיקום נמוך ביוקרתו. הוא מנותק הן מן המבט אל החומות והן מן הגישה אל עורק-התחבורה הראשי על-ידי 'רכס הנביאים' וממוקם במורד תלול היורד מן הרכס הזה אל עבר נחל-גאולה. למצב זה היו השלכות על הרפב האוכלוסייה, כי אלה מן המתיישבים שהיו פעילים במסחר או במלאכה חיפשו את

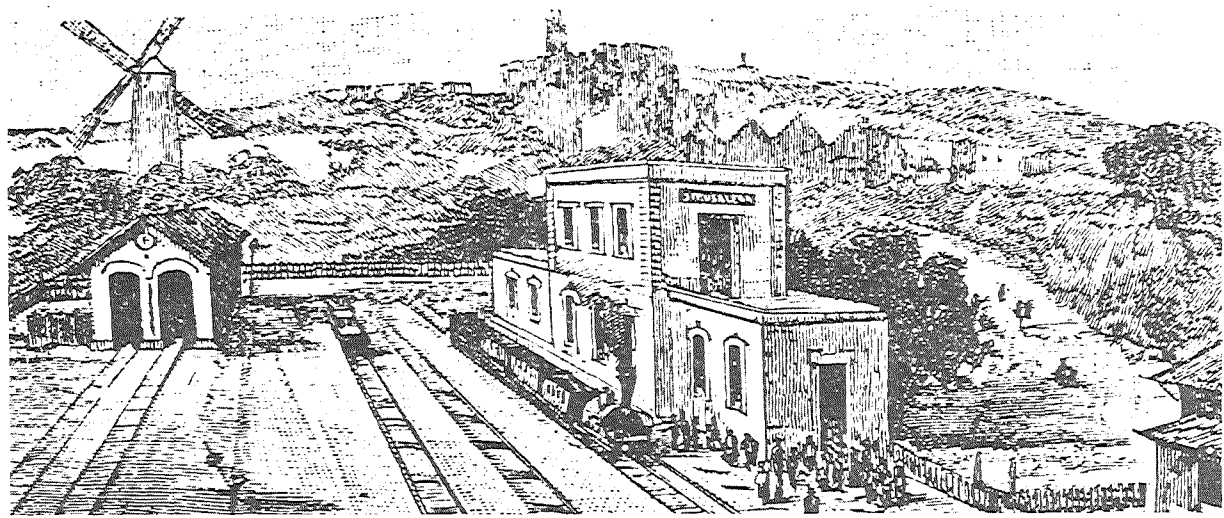
תמונה 18: רכס הר הזיתים מצד מזרח. הכנסייה הרוסית בולטת בקו־הרקיע

קרבת רחוב יפו, ואילו בריכוז סביב מאה שערים—או בעיר העתיקה—גדל יותר חלקם של הנחמכים.²⁵

בניגוד לריכוז שליד מחנה יהודה אין רחוב מרכזי שייחפך למרכז עסקים, כי רחוב מאה שערים של היום היה רק מעבר בין קירות בתים, ללא חנויות, ורק בתוך החצרות של שכונת־האם התפתח שוק מקומי. בשנות התשעים עבר ריכוז זה את נחל־גאולה והכפיל כמעט את שטחו בהקמת השכונה המרווחת של הבוכרים.

ריכוז מאה שערים היה מנותק מן העיר העתיקה על־ידי האזורים הנוצריים של 'רכס הנביאים', וטבעי היה שבמרוצת הזמן חיפש קשר מרחבי אל הריכוז היהודי האחר; אך בסוף המאה הי"ט הפרידה עדיין רצועה ברוחב של כמה מאות מטרים בין שני הריכוזים. זו התמלאה רק במאה העשרים ויצרה רציפות של יישוב יהודי לאורך נחל־גאולה, בשטח המוגדר עדיין במפת שיק כ'ביצתי'.

²⁵ עובדה זו עולה גם ממיון השכונות אצל בן־אריה לשכונות של חברות־המסחר, שהוקמו בהשתתפות כספית של המתיישבים, לבין שכונות ה'חברות', שהוקמו רק בכספי תורמים. רוב השכונות ה'מסחריות' הוקמו באזור מחנה יהודה.

תמונה 19: תחנת הרכבת בירושלים, תמונה משנת 1895, לערך. המבט ממערב למזרח, בכיוון העיר העתיקה. מימין נראה מגדל דוד, בצדו — מימין — נראה המגדל של המנזר הרוסי שעל הר הזיתים. משמאל — טחנת-הרוח של משה מונטיפיורי. הבניין עומד מבודד, בתוך נוף כפרי למחצה. בימי המנדט הורחב המבנה ושונה

צפון העיר. ההתפשטות מצפון לחומה התפתחה בצורה שונה מיתר חלקי העיר. הטופוגרפיה של האיזור קשה ונעדרת קווים מאחדים. רשת-הנחלים צפופה כאן ביותר וכיוונם שונה—הן מצפון לדרום (קדרון, בית זיתא, 'הגיא') והן ממערב למזרח (גאולה, אגוזים), והם הולכים ומעמיקים בהתקרבם לנחל-קדרון האוסף את כולם. ביניהם מתרוממות גבעות מבודדות. המסלע הוא בעיקרו טורוני ויוצר מתלולים הנקובים מערות (מערת צדקיהו, מערת ירמיהו, 'קבר-הגן', קברי-המלכים, קבר שמעון הצדיק, קברי-הסנהדרין).

האיזור חסר מקומות מקודשים לנצרות וגובל ברובע המוסלמי של העיר העתיקה. המגע של האיזור לעיר העתיקה הוא בשער-שכם, שהיה עדיין בראשית המאה הי"ט השער החשוב ביותר; זאת—משום שרוב היישובים החקלאיים של יהודה נמצאו צפונית לירושלים, ועד לשכם לא היה קיים כל יישוב עירוני שיוכל לשמש מרכז ליישובים אלה. על כן התבטאה המרכזיות האזורית של ירושלים בעיקר בשער זה. אך תהליך המודרניזציה של ירושלים היה קשור להתפתחות קשרי-החוץ שעברו דרך יפו והעבירו לכן את הבכורה בין השערים לשערי-יפו. הקשרים האזוריים אל היישובים החקלאיים נשארו באותה רמה ירודה כמו בראשית המאה, ולכן לא הורגש כמעט שינוי ברמת המסחר והשירותים סביב שער-שכם, בעיקר כאשר היישוב המוסלמי בעיר גדל רק במידה מועטת (מ-4,000 לערך בשנת 1800 ל-9,000 לערך בשנת 1890).

על כן פיגרה היציאה מן החומות צפונה במידה רבה אחרי יתר הכיוונים. בין החלוצים לבנייה מחוץ לחומה היתה השכונה היהודית קריה נאמנה (בתי ניסן ב"ק; 1875), שהשתרעה לאורך החומה בכיוון צפון-מערב, אך לא החזיקה מעמד במאה העשרים. רק בסוף שנות השמונים הוקמו מספר בתים פרטיים של ערבים עשירים במרחק של כקילומטר אחד משער-שכם, והם שימשו בסיס להקמתה של המושבה האמריקנית בשנות התשעים ובעשור הראשון של המאה העשרים עם סלילת הדרך לשכם. בקרבת מקום הוקמה ב-1891 השכונה היהודית הקטנה נחלת שמעון, ליד מערת-הקבר של שמעון הצדיק. קבוצות של בתים מוסלמים בודדים הוקמו בפיזור רב ושימשו יסוד לשכונות שיח ג'רח, באב-א-זהרה וואדי-אל-ג'וז, שצמחו בעיקר במאה העשרים. הנוצרים החלו להיות פעילים בשנות התשעים והקימו מוסדות דתיים על הגבעה שבין רחוב שכם וצלח-א-דין (עיין לעיל, עמ' 62–63).

ממזרח לעיר. כל האיזור שממזרח לעיר העתיקה היה ביסודו עוין לפיתוח עירוני. העמק התלול של נחל-קדרון שימש חייץ בין העיר לבין רכס הר הצופים-הר הזיתים ולזה הצטרף חייץ חברתי בדמות בתי-הקברות הנרחבים שכיסו את השטח. מעבר לרכסי-ההרים מתחיל המדבר. הרכס בנוי קרטון, שאינו מתאים לבנייה. בכל התחום ממזרח לעיר אין מקורות-מים, והמקור היחיד—מעין השילוח—שימש בסיס לכפר ההיסטורי סילון (כפר השילוח), שבקצהו הדרומי הוקמה בשנות השמונים שכונת תימנים, שלא החזיקה מעמד. רק הר הזיתים יצא דופן בגלל מציאותם של מקומות קדושים לנוצרים, שלידם הוקמו מספר כנסיות ומנזרים (עיין לעיל, עמ' 63).

פרשת המים. בניתוח טופוגרפי של איזור ירושלים נוהגים ליחס חשיבות גדולה לפרשת-המים הארצית (עיין לעיל, עמ' 50). אך מבחינה עירונית היא לא מילאה תפקיד חשוב, לאורכה לא נסלל אף רחוב (פרט לרחוב קרן היסוד וקטע מרחוב המלך ג'ורג' שנסללו בתקופת המנדט). גם מבחינת האופק אינה ממלאת כל תפקיד. בקטעה הדרומי—מתחנת-הרכבת עד לבניין הסוכנות—נשלט האופק על-ידי הרכס של טלביה (קוממיות) הגבוה מרכס פרשת-המים אך נמצא בין שני עמקים המתנקזים לעמק-רפאים. באיזור מחנה יהודה שטוח הגב של פרשת-המים במידה כזאת שאינו יוצר רכס נראה לעין, הצלע הצפונית שלה מרוחקת מדי מן העיר העתיקה והנוף נשלט על-ידי 'רכס הנביאים'. רק בקטע שבין כיכר צרפת ורחוב בצלאל מופיעה פרשת-המים כקו-אופק וממנה אפשר לצפות על חומת העיר; רק בקטע זה קמו בנייני יוקרה. הבולט שבהם היה מנזר רטיסבון ולידו הוקמו בנייני מגורים מפוארים, ששניים מהם היו במאה העשרים לבית-הספר לאומנות בצלאל (תמונה 14). גם מוסד טליחא קומי (תמונה 10) נבנה סמוך לגב פרשת-המים. הקטע הדרומי של הצלע הדרומית נוצל להקמת טחנות-רוח, כדי לגצל את הרוח מכל הכיוונים; ובגבעה המבודדת שליד תחנת-הרכבת הוקם ההוספיץ הסקוטי הנראה היטב מן העיר העתיקה.

השכונות הדרומיות. התפשטותה של העיר דרומה נתקלה בקשיים טופוגרפיים בגלל העמק התלול של גיא-בן-היננוס המקיף את גבעת העיר העתיקה בקשת רחבה. אך המדרון שמעבר לגיא משך מתיישבים בגלל קרבתו לחומות; כאן הוקמו השכונות היהודיות משכנות שאננים וימין משה והשכונה הקטנה שמעא, שנבנתה ממש באפיק הגיא וניטשה במאורעות תרפ"ט. במדרון

הצפוני של גבעת דיר-אברטור (בית-חנניה) הוחל ב-1888 בבניית שכונה יהודית, בית יוסף, שניטשה תוך עשר שנים, ובגבעה התבססה בנייה ערבית. העיקרית בשכונות הדרומיות היתה המושבה הגרמנית, שהוקמה לפי עקרונות שונים לחלוטין (עיין לעיל, עמ' 56-57). השכונה גדלה מאד בשנות התשעים. כתיא אורגנו לאורך רחוב אחד (היום רחוב עמק רפאים) אך חלק גדול היה מפוזר על-פני השטח וטיפס במעלה גבעת קוממיות; תחום המושבה הסתיים עם המוסד למצורעים, שהתקיים עד שנות החמישים של המאה העשרים, בקרבת תיאטרון ירושלים של היום.

תחנת הרכבת. במדינות המתועשות הפכה תחנת-הרכבת בכל עיר לתופעה עירונית מיוחדת במינה וגרמה לתמורות גדולות במבנה העירוני. בערי ארצות-הברית נעשתה התחנה בדרך-כלל למרכז העיר, וסביבה צמח מרכז-העסקים הראשי. בערי אירופה לא הגיעה מסילת-הברזל על-פי רוב עד למרכז העיר, בגלל הבנייה הצפופה, אלא הוקמה בשולי גרעין העיר. היא נבנתה כרוב פאר, וסביבתה הפכה לאיזור יוקרה של גנים ובתי-מלון ולמוקדה של התחבורה הציבורית העירונית. ברחוב המוביל מן התחנה אל מרכז העיר הוקמו חנויות יוקרה עם חלונות ראווה. בירושלים חסרות כל התופעות האלה. מסיבות טופוגרפיות לא היתה כל אפשרות להביא את תחנת-הרכבת עד לאחד משערי-העיר, כי רק התוואי של נחל-שורק מאפשר סלילתה של מסילה תוך שמירה על שיעור השיפוע המקסימאלי. תוואי עמק-רפאים מסתיים בפתאומיות ליד פרשת-המים הארצית, בנקודה הנמוכה ביותר בגב-ההר. אך בין פרשת-המים לבין העיר מפריד גיא-בן-הינום, שאי-אפשר היה לגשר עליו בתנאי הטכנולוגיה של שנות התשעים. תפקידה העיקרי של המסילה היתה הובלת נוסעים, בעיקר צליינים, וכ-80 אחוז מכלל הנוסעים היו צליינים רוסים. במידה מסוימת הובילה הרכבת גם סחורות ייבוא, שנפרקו בנמל-יפו ונועדו לא רק לירושלים אלא גם לשאר חלקי ההר, לעבר-הירדן המזרחי ואף לעירק. המרחק של התחנה משער-יפו—קילומטר אחד—מנע מן התחנה כל השפעה על המבנה העירוני; היא הוקמה באיזור שומם כמעט ולא הוקם כל מבנה על ידה (תמונה 19). הדרך אל שער-יפו עברה אף היא בשטח ריק, ורק לידו התרכזו השיירות או העגלות לפיזור המטענים או האכסניות לקבלת הנוסעים. ועל-ידי כך הוגברה עוד יותר מרכזיותו של שער-יפו.

* *
*

בתולדותיה של ירושלים נרשמת המאה הי"ט כתקופה שבה נשבר הקיפאון שנמשך כ-300 שנה. הסיבה לכך טמונה בתמורות במעמדה הבינלאומי של העיר. ירושלים כמרכז אזורי אינה מסוגלת למלא תפקידים חשובים יותר מאשר כל עיירה אחרת; היא הגיעה לגדולה רק כשהיא מילאה תפקידים מרכזיים לאומיים ובעיקר בינלאומיים.²⁶ בימי השלטון העות'מאני לא היתה ירושלים יותר

26 "קרמון, ארץ ישראל—גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה, תל-אביב 1973, עמ' 274.

מאשר מרכז אזורי מסוג זה, עד כי נפוליון במסעו לארץ-ישראל בשנה האחרונה של המאה הי"ח לא טרח גם לשלוח אליה גדודי-צבא.

לקראת אמצע המאה, החלה ההתעניינות המחודשת של מעצמות אירופה במזרח-התיכון. כולן ראו בירושלים מנוף חשוב לקידום שאיפותיהן ואילצו את הסולטן לפתוח את העיר מחדש לפעילות דתית-נוצרית ולנציגויות דיפלומטיות בדרגת קונסולים. לפעילות המעצמות נתלוותה התעוררות מחודשת בעולם היהודי לעלייה לארץ-הקודש ולהתיישבות בירושלים. התעוררות זו נעזרה בהגנה מצד הקונסולים ובפיתוח דרכי-התחבורה אל הארץ ובתוכה.

כתוצאה מכך עברה העיר תמורה מרחיקת-לכת שסימנה החיצוני העיקרי היתה היציאה מן החומות. בסוף המאה גרה אפוא רוב האוכלוסיה בתחום שמחוץ לחומה, ששטחו עלה בערך פי-ארבעה על השטח שבתוך החומות. האוכלוסיה גדלה במאה הי"ט בערך פי-שישה, והאוכלוסיה היהודית—כמעט פי-עשרים.

גידולו של שטח העיר וגידול האוכלוסיה לא היו תופעה מבודדת באימפריה העות'מאנית, אלא תופעה כללית, שהקיפה את כל הערים ההיסטוריות. המיוחד בירושלים היה מימדו של התהליך. יתר הערים גדלו בעשרות אחוזים בלבד במרוצת המאה הי"ט (אפילו קאהיר גדלה רק במאה אחוז), בעוד הגידול בירושלים היה של מאות אחוזים, תוך שינוי מעמדה ממרכז אזורי למרכז בינלאומי-דתי.²⁷ התמורות בגידול האוכלוסיה ובתפקוד גרמו גם לתמורה חריפה בנופה של העיר. תמורה זו מורגשת פחות בתוך החומות. הגבלתו של השטח על-ידי החומות, התשתית שנקבעה על-ידי מערכת הסמטאות, הבנייה ההיסטורית וגם אופיה השמרני של האוכלוסיה—הביאו לידי התמדה בסגנון הבנייה ובאופי המגורים והמסחר. תוספות היו מותאמות למסורת, והתבטאו בעיקר בבניינים שנועדו לצרכים דתיים שנדחקו לתוך הפינות הריקות ולשטחי חורבות.

אך השטח שמחוץ לחומות סיפק הזדמנות בלתי-מופרעת לתופעות חדשות ומחדשות; ומגמת התמורות בכל התחומים היתה לקראת מודרניזאציה והכנסת סגנון אירופי. כמעט כל המבנים החדשים שקמו מחוץ לחומה תוכננו לפי דגמים אירופיים. אמנם היו אלה סגנונות המבטאים את המסורת ואת השאיפות של המעצמות השונות—מן הגותיקה דרך הרנסאנס והבארוק עד לסגנון 'מודרני' של אותה תקופה, אך הבולט בבנייה הוא חוסר כל עניין לפתח סגנון 'מזרחי'. השאיפה למודרניזאציה באה לידי ביטוי גם בתחומים אחרים: סלילת רחובות לתנועת מרכבות, גינון מסביב לבתים, הכנסת תעשיות תוך כדי שימוש במכונות-קיטור ולקראת סוף המאה—סלילת קו המסילה יפו-ירושלים.

כתוצאה מכך עברה ירושלים בסוף המאה הי"ט על רבות מערי האימפריה העות'מאנית הן בגודלה והן במידת המודרניזאציה; ובתחום ארץ-ישראל היא עלתה בגודלה בהרבה על כל יתר הערים ובה ניכרו סימני מודרניזאציה רבים ביותר.

27 תנופה מחדשת לגידולה ולהתפתחותה של ירושלים החלה עם תוספת מימד מרכזיות נוסף כעיר בירה, בראשית המנדט הבריטי. בעקבות זאת גדלה אוכלוסיית העיר מ-60,000 נפש ל-150,000 נפש. מרכזיותה כבירה של מדינה עצמאית, שבאה בעקבות מלחמת-העצמאות, לא הגיעה לידי ביטוי מלא בגלל חלוקת העיר. רק עם איחוד העיר השיגה ירושלים את מלוא תנופתה והיא ממלאת היום תפקידים אזוריים, לאומיים ובינלאומיים גם יחד.

ביבליוגרפיה

- מ' אבנימלך, 'השפעת התנאים הגיאולוגיים של ירושלים על התפתחות יישובה', יהודה וירושלים (הכינוס הארצי הי"ב לידעת הארץ), ירושלים תשי"ז, עמ' 129–136.
- י' בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 80–121.
- הנ"ל, 'מראה פני העיר ירושלים במחצית הראשונה של המאה הי"ט בעיני נוסעים וחוקרים מערביים', מחקרים בגיאוגרפיה של א"י (1972), עמ' 101–128.
- הנ"ל, 'היציאה "החלוצית" של יהודי ירושלים מחוץ לחומות עד העליה הראשונה 1882', שלם, ב (תשל"ד), עמ' 331–376.
- הנ"ל, 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט', קתדרה, ב (תשל"ז), עמ' 20–58.
- מ' הקר, 'המצב הגיאוגרפי והטופוגרפי של ירושלים', ספר ירושלים, בעריכת מ' אבי-יונה, א, ירושלים ותל-אביב תש"ז, עמ' 1–24.
- ז' וילנאי, ירושלים — בירת ישראל, ירושלים תשכ"ז.
- הנ"ל, ירושלים — העיר העתיקה, ירושלים תשכ"ז.
- ד' עמירן ואחרים (עורכים), אטלס ירושלים, ואלטר די גרויטר ומסדה, 1973.
- י' קרמון, 'ירושלים — הרים סביב לה', ירושלים לדורותיה (הכינוס הארצי הכ"ה לידעת הארץ), ירושלים תשכ"ט, עמ' 96–108.
- הנ"ל, ארץ ישראל — גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה, תל-אביב 1973, עמ' 274–298 (פרק 'ירושלים').

D. Amiran, 'The Development of Jerusalem 1860–1970,' *Urban Geography of Jerusalem — A Companion to the Atlas of Jerusalem*, 1973, pp. 20–52.

Y. Ben-Arieh, The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century, *Annals of the Association of American Geographers*, XLV (1975), pp. 252–260.

Idem, Patterns of Christian Activity and Dispersion in Nineteenth-Century Jerusalem, *Journal of Historical Geography*, II (1976), pp. 48–69.

J.E. Hanauer, *Walks in and Around Jerusalem*, London 1926.

C. Schick, 'Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem, *Zeitschrift des deutschen Palaestina-Vereins*, XVII (1894–1895), pp. 261–276.

H.B. Vester (Spafford), *Our Jerusalem — An American Family in the Holy City*, New York 1950.

פעילות עיריית ירושלים בסוף התקופה העות'מאנית*

רות קרק

במחצית השנייה של המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים, נמצאו באימפריה העות'מאנית גופי מימשל מקומי בדרגים שונים,¹ שלושה מהם ניתן להבחין לקראת סופה של התקופה:

א. מג'אליס עומומייה—המועצות הכלליות של הוילאיתים (הפלכים).

ב. מג'אליס אל-אדארה—המועצות המינהליות של המחוזות.

ג. מג'אליס בלדיאת—המועצות העירוניות.

ממועצות אלה התקיימה במחוז ירושלים ברוב התקופה בה אנו דנים המג'לס אל-אדארה בלבד.² ובמקביל לגוף זה, שסמכותו מחוזית, החל לצמוח במחצית השנייה של המאה הי"ט גוף מימשל מוניציפאלי, שסמכותו עירונית. למוסד חדש זה לא היה שורש במזרח התיכון המוסלמי, אלא הושפע מהחדרת תפיסות אירופאיות, בייחוד צרפתיות, במרכז האימפריה.³

כך הוקמה בירושלים עיריה, שפעילותה הלכה והסתעפה לקראת סוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים. לעתים היתה פעילות זו קשורה הדוקות בגופי המימשל האחרים—המושל, המועצה המינהלית והקונסוליות, אך היא התבלטה בדאגתה לנושאים הקשורים ישירות לניהול העיר.

הקמת העיריות וכינון עיריית ירושלים

הקמת העיריות

מימשל עירוני היה על-פי רוב זר לרוח האיסלאם. גם עם הכנסתו במאה הי"ט התעכבה ההכרה בעיר כגוף קורפורטיבי. הגופים העירוניים לא נבחרו ולא ייצגו את אנשי העיר, אלא במידת-מה בסוף התקופה העות'מאנית.⁴

* מאמר זה מבוסס, בחלקו, על עבודה לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, 'התפתחותן של ירושלים ויפו בשנים 1840 ועד מלחמת העולם הראשונה', האוניברסיטה העברית בירושלים. העבודה נכתבה בהדרכתו של פרופ' יהושע בן-אריה. תודתי לד"ר אלסברג, ליוספה טסליצקי ולמיכאל פלוטקין מגנון המדינה ולמנחם לוי וטומי לם מארכיון עיריית ירושלים על סיועם הרב בהשגת התעודות. ולתמר סופר שהכינה את המפה.

1 M. Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840–1861*, London 1968, pp. 87–101

2 ח' גרבר, 'המינהל העות'מאני של סג'ק ירושלים, 1890–1908', המזרח החדש, כד (תשל"ד), עמ' 32; י' פורת, 'התנועה הלאומית של ערביי פלשתיין', מ' מילסון (עורך), חברה ומשטר בעולם הערבי, ירושלים 1977, עמ' 90–91.

3 S.T. Rosenthal, *Municipal Reform in Istanbul 1850–1870—The Impact of the Tanzimat upon Urban Affairs*, Ph.D. Thesis, Yale University, 1975; G. Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago 1969, p. 196; E. Gutmann, 'The Beginning of Local Government in Jerusalem', *Public Administration in Israel and Abroad*, VIII (1968), pp. 52–61; מ' גוריון, מבוא לתולדות השלטון המקומי בישראל, תל-אביב תשי"ז, עמ' 54–60.

4 S.M. Stern, 'The Constitution of The Islamic City', A.H. Hourani & S.N. Stern (eds.), *The Islamic City—A Colloquium*, Oxford 1970, pp. 25–50

היחמה הראשונה לכינונו של מימשל מוניציפאלי מודרני נעשתה עוד בימי הסולטאן מחמוד השני בשנת 1827; אולם, פעולות תחיקתיות ממשיות ומקיפות יותר נעשו רק ב-1854, ולאחר-מכן ב-1858 וב-1868. תחילתן היתה בחלקה המודרני של קושטא, ברובע גלטה וברובע פרה (שהיו מיושבים ברובם על-ידי אירופאים), ולבסוף—בעיר כולה. קבצים נוספים של תקנות מוניציפאליות הנוגעות לקושטא הוצאו בשנים 1878, 1908 ו-1912.⁵

ההכנות לייסוד מועצות בערים הפרובינציאליות נעשו—על-פי מקורות מספר—רק בתוקף חוק הווילאיתים משנת 1871,⁶ ולפי דוגמתה של עיריית קושטא (שפעלה כבר 12 שנים). לטענת ב' לואיס אין ראיות לכך כי לאחר פרסומו נעשו אמנם פעולות מעשיות.⁷ רק לאחר יציאת הקובץ הפרובינציאלי המוניציפאלי (וילאית בלדית קאנונו) ב-1877 (בו הוגדרו הסמכויות החוקיות, התקציביות וכדומה של העיריות), יושם חוק זה חלקית באימפריה, פרט לאזורי-גבול מסוימים ולמצרים.⁸ ירושלים היתה יוצאת דופן, והעיריה הוקמה גם בה בשלב מוקדם ביחס. העיריות החדשות פרחו כאשר מושל המחוז תמך בתנט'ימאת (התיקונים של המימשל העות'מאני), ושקעו כאשר לא ניתן להן גיבוי. פריחתן—אם נתקיימה—סייעה רבות לריפורמה ולפיתוח עירוני.⁹

ייסוד עיריית ירושלים

עיריית ירושלים היתה אפוא אחת הראשונות באימפריה, וייתכן שקדמה לה קושטא לבדה. מקורות מספר קובעים את תאריך ייסודה לשנת 1863,¹⁰ אחרים מכוונים ל-1864, בשנה בה יצא חוק הוולאיות;¹¹ ויש המזכירים את שנות השבעים או את שנת 1877, עם פרסום חוק העיריות.¹²

- 5 על הקמת העיריות באימפריה העות'מאנית עיי': רחנטל (לעיל, הערה 3); בר (לעיל, הערה 3), עמ' 190–209 (בהתייחסו למצרים מתאר בר את הקמתו קצרת הימים של ה'דיוואן' בקאהיר על-ידי נפוליון ב-1798 ואת המועצה העירונית באלכסנדריה ב-1834); גוריון (לעיל, הערה 3); מ' אסף, הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים, תל-אביב תש"א, עמ' 140, 195; B. Lewis, 'Baladiyya', *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, I, pp. 393–400, 972–976; idem, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968, pp. 393–400.
- 6 לואיס, 1968 (לעיל, הערה 5), עמ' 399; בר (לעיל, הערה 3), עמ' 197. יש המתייחסים לחוקי הוולאיות מ-1864: עארף אל עארף, תאריך' אלקדם, מצר 1951, עמ' 218; פרשנדתא, 'פקידות תורכיה ומשטרה', העומר, ב (תרס"ז), עמ' 1.
- 7 לואיס (לעיל, הערה 6); י' בן-אריה, עיר בראי תקופה—ירושלים כמאה התשע-עשרה, ירושלים 1977, עמ' 151; ע' גוטמן, 'ראשיתו של השלטון המקומי בירושלים', נתיבי ארגון ומינהל, ו (1967), עמ' 15.
- 8 על הסיבות לחוסר היישום במצרים ראה: בר (לעיל, הערה 3); חוקים נוספים לעיריות יצאו ב-1886 וב-1890; על-פי: פרשנדתא (לעיל, הערה 6), עמ' 11.
- 9 לואיס, אנציקלופדיה של האיסלאם (לעיל, הערה 5), עמ' 975.
- 10 עארף אל-עארף (לעיל, הערה 6), עמ' 216–218; גוטמן (לעיל, הערה 7), עמ' 11–13; א' אלמאליח, אצל: ד"ר ברינקר (עורך), לוח ירושלים לשנת התש"י, י (ירושלים תש"ט), עמ' רעד; הנ"ל, 'מזכרונות בן ירושלים', אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ד), עמ' 95–96.
- 11 'פורת, אספקטים חברתיים בצמיחת התנועה הערבית הפלסטינאית, ירושלים 1971, עמ' 7; ש' זאבי, 'פרקים לקורות העיר ושלטונה העצמי', יחדו—בטאון עובדי עיריית ירושלים, ב (מאי 1954), עמ' 15–17; א"מ לונץ (אצל: י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תצב) מזכיר את 'בית מועצות העיר' בשנת תרכ"ו. ב"צ גת קובע תאריך ייסודה לתרכ"ח (הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר–התרמ"א, ירושלים תשל"ד).
- 12 א' הד (ארץ ישראל בתקופת השלטון העות'מאני, בעריכת מ' מעוז, ירושלים תשל"ב, עמ' 54), מדבר על ייסוד העיריות הראשונות בארץ בשנות השבעים; י' יהושע, ירושלים תמול שלשום, ירושלים 1977, עמ' 21; 'פורת (התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918–1929, תל-אביב 1976, עמ' 12) קובע אף הוא את שנות השבעים; ש' ראויצקי, 'לקורות הישוב היהודי בירושלים', יבנה, א (תרצ"ט), עמ' 157–158; על-פי מקור מתקופת המנדט (J.V.W. Shaw [ed.], *A Survey of Palestine*, II, Jerusalem 1946, p. 128) היו ב-1917 22 מועצות מוניציפאליות בארץ-ישראל, שנוסדו על-פי חוק העיריות מ-1877. עיריות אלו המשיכו לפעול על-פי החוק התורכי גם בתקופת המנדט, עד לשנת 1934.

ניתן לקבוע בביטחון—כפי שנפרט להלן—כי עיריית ירושלים נוסדה והחלה פעולתה כבר בשנות השישים של המאה הי"ט.

חוסר הבהירות בנושא זה מוסבר בכך שהעיריה, שהוקמה כבר אז, לא היתה מעוגנת עדיין בחוק העיריות המפורט (שיצא רק ב-1877), וסמכויותיה החוקיות והתקציביות, כמו גם פעולותיה, הוגבלו וצומצמו.

אם אמנם נוסדה העיריה ב-1863, הרי שלא נחמנתה למעשה עד לשנת 1867. על כך יש ללמוד ממכתבו של נט'יף פאשא, מושל ירושלים, לקונסול הפרוסי בירושלים מה-9 לראג'יב 1284 (6 בנובמבר 1867), בו הצהיר כי הגיעה העת לכונן מימשל מקומי בירושלים, כמו בכל הערים, ולהקים בה 'מג'לס בלדיה' (כלומר: מועצה עירונית), שתורכב מבני כל העדות. בראשותה יעמוד רפדולו אסתרדיאדי אפנדי, מתורגמן של מושל ירושלים, ולהיות תקנות וחוקים מיוחדים ואף סמכות להזמין אליה את כל התושבים בעיר. באותו מכתב הוא מסר כי מועצה זו כבר החלה לשמש בתפקידה.¹³

הגיעה לידינו חליפת-מכתבים עניפה בנושא הקמת המועצה העירונית בירושלים, בתיק הקונסוליה הפרוסית בירושלים העוסק בנושאי ה-Turkische Municipalitäts; זאת—משום שמראשית 1867 ועד לראשית 1868 נעדר קונסול פרוסי בירושלים (לאחר מינויו של ד"ר גיאורג רוזן לקונסול כללי בבגראד) והקונסוליה היתה כפופה לוובר, הקונסול הכללי בביירות.¹⁴ פקידי הקונסוליה בירושלים העבירו אל ובר את ההתכתבות, וזה ענה לעתים ישירות למושל ירושלים והודיע על כך לפקידים בירושלים.¹⁵

מתוך מכתב של מזכיר הקונסוליה בירושלים, פ' ג'ראן, לוובר, עולה כי הקונסולים חששו מפגיעה בסמכותם עם ייסוד העיריה וכי האמריקנים והרוסים אף מחו נמרצות נגד חידוש זה והעלו התנגדותם להישמע לתככים. ג'ראן ביקש הוראות לתגובת פרוסיה.¹⁶ התשובה לא איתרה לבוא, ובה הורה לו ובר כי מוטל על הקונסוליה—כמו גם על המושבה האירופית בירושלים כולה—להקל על עבודת המועצה המקומית ולסייע בידה.¹⁷ הסתייגות נוספת נבעה (כפי שעולה ממכתבו של הקונסול הבריטי בירושלים נואל טמפל מור לנט'יף פאשא שלושה חודשים מאוחר יותר) מכך שחרף היות אזרחי הקונסוליות ובני חסותן נושאים בעול המסים המוטלים על-ידי המועצה אין להם כל ייצוג בה. כפי שכתב מור:

I begleave however to observe to you that considering the number of European residents in this city who are now called upon to pay this tax it whould be very desirable that they should be represented in the municipal council...¹⁸

13 גנוך המדינה, ארכיון הקונסוליה הגרמנית בארץ ישראל, הסידרה של רשויות מקומיות, חטיבה 67, תיק 192, מס' 237, מכתב נט'יף פאשא מושל ירושלים לקונסול הפרוסי, מיום 9 ראג'יב 1284 (1867) [להלן: ג'מ].

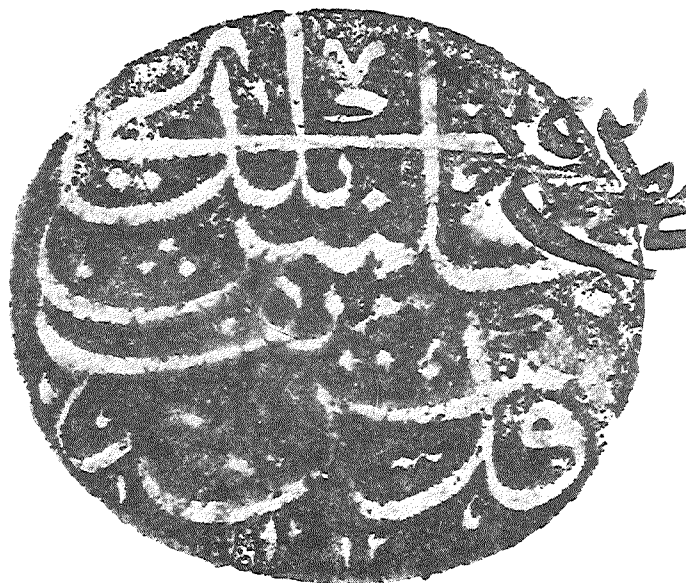
14 ג'מ, חט' 67, תיק 192, מכתבים שונים מנובמבר 1867. ראה גם: מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית 1842–1914, תל-אביב 1973, עמ' יז.

15 על כך אנו למדים ממכתביו של ובר מה-12 בנובמבר 1867, מס' 93 ו-95 אל פ' ג'ראן, מזכיר הקונסוליה בירושלים.

16 ג'מ, חט' 67, תיק 192, מכתב פ' ג'ראן מס' 144 לקונסול הכללי בביירות ובר, מיום 10 בנובמבר 1867.

17 ג'מ, חט' 67, תיק 192, מכתב ובר, הקונסול הכללי בביירות, מס' 93 לג'ראן בירושלים מיום 12 בנובמבר 1867.

18 ג'מ, ארכיון הקונסוליה הבריטית בירושלים, חטיבה 1–123, תיק מס' 20, מכתב נ"ט מור למחמד נט'יף פאשא, ירושלים, 19 בפברואר 1868. במכתב זה הוא מזכיר גם את המועצה המוניציפאלית בביירות שהמושבה האירופאית מיוצגת בה.

חותם עיריית ירושלים. גנוז המדינה, חטיבה 83, תעודה 106, 21 ביוני 1323 (להגירה)

ייסודה של העיריה המאשר את רוח הקידמה בירושלים מצא ביטוי גם במקורות העבריים. כך עולה ממכתבו של ד"ר לונדון מירושלים לעורך 'המגיד', שראה אור ביולי 1868:

גם בעיר מושבי ירושלים נוסד ועד מיועצי העיר (מאגיסטראטס-בעהערדע [מועצה מוניציפאלית, ר.ק.]) כאשר היא בכל ערי אייראפא המתנהגות והולכות לאור הציוויליזאציון וזה לא היה עוד בירושלים מעולם מעת הלך יהודא בגולה.¹⁹

לפי ד"ר לונדון, נבחרו לעיריה נציגים של בני הדתות השונות בעיר, לרבות שני יהודים—האדונים וואלירו ואמזעליג.

משני המקורות האחרונים ניתן להבין כי בתקופה הראשונה היה ייצוג לבני הדתות השונות, אך לא לאזרחי הקונסוליות.²⁰ ב-1875 פורסם חוק בחירת המג'לס העירונית ונושא זה בא על תיקונו במידת-מה.²¹

19 המגיד, יב, גל' 29 (22 ביולי 1868), עמ' 228.

20 הכוונה לחיים אהרן ואלירו, שעמד משנת תרל"ה בראש הבנק הפרטי של משפחתו בירושלים; ראה: אליאב (לעיל, הערה 14), עמ' 241. אמולג היה נתין בריטי, אך נבחר כנציג היהודים; ראה: גת (לעיל, הערה 11), עמ' 81.

21 צארף אל צארף (לעיל, הערה 6); ב"מ, חט' 1-123, תיק מס' זמני 22, מכתב נ"ט מור לעלי ביי, מושל ארץ-ישראל, ירושלים, 30 ביולי 1875, בו הודיע שהחברים הזרים של ה-'Tribunal Municipal' היו: Dr. Schwartz, C. Schick, M.M. Bension Leon.

העיריה החלה בפעולתה חרף התנגדויות אלו, וכבר מסוף 1867 מגיעות לקונסוליה הפרוסית בירושלים החלטות המג'לס העירוני בירושלים בנושאים שונים.²² בתחילת יוני 1871 נשלח לידיעת הקונסוליה נוסח מפורט של חוק הקנסות (והמאסר), שכוון אל כל המפר את חוק העיריה (נט'אם אל בלדיה). חוק זה קיבל לגאליזאציה, וחל על אזרחי המעצמות הזרות ואזרחי השער העליון כאחד. במסמך זה נמצאה לראשונה חותמת מיוחדת של עיריית ירושלים הקדושה (מג'לס בלדי קדס שריף), המוטבעת לאחר-מכן על חלק ממסמכי העיריה.²³ באוקטובר 1877, עם פרסומו של חוק העיריות המושגת במידה רבה על הדוגמה הצרפתית, הוגדרו במפורט הסמכויות המשפטיות, סדרי-הבחירה ותפקידי-העיריות בפרובינציות העות'מאניות,²⁴ לרבות ירושלים.

הבחירה לעיריות וסדרי-פעולתן

עד להופעת חוק בחירת המג'לס העירונית ב-1875,²⁵ בו ניתנה זכות למשלם המסים לבחור את החברים, היה ראשה מתמנה על-ידי המושל, וחבריה נתמנו כנראה על-ידי המושל ועל-ידי ראשי העדות או בני העדות.²⁶ על-פי חוק העיריות הפרובינציאליות מ-1294 (1877)²⁷ אפשר היה להקים עיריה בכל עיר גדולה (שהיה) או קטנה (קצבה) וגם במרכז של נחיה. בערים הגדולות אפשר היה לכוון ועד בלדיה מיוחד לכל 40,000 נפש.²⁸ מספר החברים הנבחרים נע בין 6 ו-12, לפי גודל העיר. הם נבחרו לארבע שנים (וכל שנתיים התחלפה מחציתם, כדי לשמור על רצף), על-ידי כל התושבים הגברים נתיני תורכיה, מגיל 25 ומעלה, שהיו ישרים, בעל-רכוש מסוים ושלמו מס שנתי של 50 גרוש, לפחות.²⁹ הם יכלו לבחור בכל נתין עות'מאני, שגילו שלושים ומעלה והמסים על רכושם עולים על מאה גרוש לשנה. על הבחירות להתחיל בדצמבר, להיערך ברבעי העיר בשני שלבים ולהסתיים בפברואר. מתוך הוועד הנבחר מונה ראש-העיר על-ידי הממשלה. בעלי תפקידים אחרים הקשורים לעיריה היו: המהנדס,

22 ג"מ, חט' 67, תיק 192, מכתבים מהפחה לקונסול הפרוסי, מס' 200 ו-204, מה' 7 שעבאן, 1284 (1867) ומכתב המג'לס בלדי לקונסול גרמניה המאוחדת מיום 12 במארס 1284.

23 ג"מ, חט' 67, תיק 192, מכתב מעלי לקונסול הכללי, מה' 1 ביוני 1871, והתקנות המצורפות אליו בערבית ובצרפתית. לפנינו ריכוך-מה של טענת לואיס שלא נעשו פעולות ממשיות כלשהן בערים לאחר פרסום חוק הווילאיתים ב-1871 (ראה לעיל, הערה 9).

24 גוריון (לעיל, הערה 3), עמ' 50, 54-57. מאוחר יותר הופיע בעברית תרגום כמעט מלולי של החוק, על-ידי פרשנדא (לעיל, הערה 6), עמ' 11-13. במאמרו זה הסתמך על קובץ החוקים העות'מאני של Joung מ-1905. 'פרשנדא' זוהי על-ידי נורית גוברין ("העומר" וש' בן-ציון עורכו), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ב. כד"ר יצחק נופך, משפטן ומזרחן יוצא רוסיה, שרכש שם השכלתו ולאחר-מכן הוכתר בתואר ד"ר למשפטים בקושטא (שם למד בשנים 1904-1908).

25 ראה לעיל, הערה 21.

26 לפי מאמרו של ד"ר לונדון (לעיל, הערה 19) 'אחב'י בחרו מתוכם שני נבחרים לשבת בסוד הוועד.

27 החומר שלהלן מבוסס בעיקרו על פרשנדא (לעיל, הערה 6) וגוריון (לעיל, הערה 3).

28 הקריטריונים בארץ השתנו בתקופת המנדט. לפי: מילס (E. Mills, *Census of Palestine, 1931*, I, pt. I, p. 25) נחשבה כל קבוצת אנשים הגרה באזור אחד ומונה מעל 5,000 נפש כ-Municipality.

29 ראה: ד' ילין, ירושלים של תמול, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 192-193; גוטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 55-56; גוריון (לעיל, הערה 3). בקושטא היה בסיס המס גבוה יותר—100 פיאסטר (ראה: לואיס, אנציקלופדיה של האיסלאם, לעיל, הערה 5).

הרופא ורופא הבהמות כחברים יועצים שלה; והמזכיר, הגובה והשופטים הנתונים למרותה. על העיריה להתכנס לפחות פעמיים בשבוע.³⁰

פעמיים בשנה התכנסה אסיפה מוניציפאלית של מועצת העיריה, ביחד עם מועצת המחוז, לדיון בתקציב העיריה, בעבודות עירוניות ובהצעות שונות.³¹

לפי אלמאליח היתה העיריה בירושלים בתקופה הראשונה על טהרת הערביות וכל ענייניה (כולל הנהלת חשבונות, חילופי מכתבים וקבלות) נוהלו בשפה הערבית.³² אולם, מסתבר כי סמוך לייסודה הצטרפו אליה נציגים לא-ערביים;³³ יתר על כן: ראשה, אם נשפוט לפי שמו, היה כנראה נוצרי.³⁴ יחד עם זאת, נראה אמנם כי רוב המכתבים שיצאו מטעם העיריה ונשלחו לקונסוליות בירושלים, למשל, נכתבו עד לסוף התקופה העות'מאנית בשפה הערבית ולא בתורכית.³⁵

בבחירות של שנת תרנ"ח, למשל, בחרו 700 בעלי-זכות בחירה מוסלמים, 300 נוצרים ו-200 יהודים, עשרה חברים לעיריה, בהם שני יהודים (ספרדי ואשכנזי) ושני נוצרים (יווני וקתולי).³⁶ יש לזכור כי לקראת סוף התקופה לא ייצגו מספר בעלי זכות הבחירה והחברים במועצה את שיעור היהודים באוכלוסיה הכללית של ירושלים.³⁷

ראשי העיריה בירושלים מונו בחלקם על-ידי המתצרך (מושל המחוז), ובחלקם נבחרו בבחירות. בדרך-כלל נמנו אלה על בני המשפחות המוסלמיות הנכבדות בעיר — חוסייני, עלמי, ח'אלדי ודג'אני.³⁸ כך הוסיפו על השפעתן.³⁹

- 30 ראה לעיל, הערה 27.
- 31 ראה גם: גרבר (לעיל, הערה 2), עמ' 17.
- 32 אלמאליח, תשכ"ד (לעיל, הערה 10), עמ' 95-96.
- 33 לונדון (לעיל, הערה 19); מור (לעיל, הערה 21).
- 34 ראה לעיל, הערה 13.
- 35 ראה, למשל: ג"מ, חט' 67, תיקים מס' 192, 193, 194, 425, 426.
- 36 ילין (לעיל, הערה 28), עמ' 202, 222-223. מינויו של אחד היהודים בוטל על-ידי המושל, ובמקומו נכנס למעצת העיר נוצרי-ארמני. בעניין זה ראה גם: K. Baedeker (ed.), *Palestine and Syria—Handbook for Travellers*, Leipzig 1894, p. 49. בתרס"ט נבחרו על-פי אלמאליח (לעיל, הערה 32), ארבעה יהודים בין עשרת החברים, למרות שמספר בעלי זכות הבחירה בקרבם לא עלה על 300, משום שערכים רבים נתנו קולם ליהודים. ארבעה אלה היו: דוד ילין, יוסף אלישר, רחמים מזרחי ויצחק עדס.
- 37 ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 12, 193, 374, 383; ראויצקי (לעיל, הערה 12), עמ' 157-158.
- 38 עארף אל עארף (לעיל, הערה 6), מונה 16 ראשי-עיריה בירושלים בין השנים 1863-1913, מהם מונו 7 על-ידי המתצרך, והאחרים נבחרו. אלמאליח, לעומתו (לעיל, הערה 10, תש"י, עמ' רעה) קובע כי מייסוד העיריה ב-1863 ועד לכיבוש הבריטי עמדו בראשה 23 ראשי-עיריה מוסלמים ואחד יווני, נתין תורכי. ז' וילנאי (ירושלים בירת ישראל—העיר החדשה, ג, ירושלים 1974, עמ' 52) מביא רשימה של עשרה ראשי-עיר בשנים 1877-1917. רשימה זו אינה זהה לרשימתו של עארף. שלושת המחברים אינם מציינים את המקורות מהם נלקחה רשימת השמות. וסטר (B. Vester-Spafford, *Our Jerusalem*, 1950, p. 85) מציינת כי בין ראשי-העיר שירת סלים אפנדי אל-חוסייני 18 שנה, ושני בניו עמדו גם הם בראשות העיריה.
- 39 Y. Porath, *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement*, London 1974, pp. 13-16. לעיל, הערה 12), עמ' 54; גרבר (לעיל, הערה 2), עמ' 29, מוסיף—בהסתמכו על יאנג—כי לראש-העיריה ולחבריה הותר לחכור מסים, משום שלא נחשבו כחלק אינטגרלי ממערכת השלטון העות'מאני. עובדה זו גרמה לכך כי בצד החברות במג'לס המחוז היתה החברות בעיריה אחת המשרות בעלות העוצמה הרבה ביותר במחוז.

תפקידי העיריות

על-פי החוק של שנת 1877 הוענקו לעיריה סמכויות ותפקידים רבים:

חובות הבלדיה הן שונות מאד ומרבות צדדים בכל הנוגע לצרכי היישוב שבעיר, כמו: להשגיח על הבניה של כל הבנינים שבעיר, סדור הרחובות, וצנורות המים, רצוף העיר וקשטה, הרחבתה, טהרתה, נקיונה הארתה וכו'. הרשות ביד הבלדיה לקחת מידי הבעלים את אדמתם לטובת הכלל, להחריב את הבנינים שיש בהם סכנה, לתקן את הדרכים, לפתח בתי מרחץ, ליסד חברות של מכבי-האש, ליחד מקום לטיולים ולגני-העם, לעשות שווקים, לקבוע טכסא לרכבים; צריכה היא הבלדיה להשגיח על המשקל והמדה שבבתי המסחר, על בריאות העם, על בתי-הקפה ובתי המאכל, על התיאטראות, וכמו כן גם על בתי הספר, מוסדי החסד ועוד הרבה כאלה וכאלה.

בנוסף לכך עליה לערוך את התקציב והחשבון השנתי ובקורת ספרי החשבון, לנהל את קרקעות ונכסי העיר, לחלק את עבודת הציבור בין רבעי העיר, לאשר את המינויים העירוניים ולפקח על הגזבר והמהנדסים.⁴⁰

על-פי החוק, צריך היה לקום משרד מיוחד לרישום הרחובות ותיקונם, לרישום מספרי הבתים, כמות הנחלות ואיכותן ושמות בעליהן, וכן מספר התושבים ושמותיהם, לרבות הלידות והמיתות, וכל ענייני המקח והממכר הנעשים בעיר.⁴¹ החוק של 1877 הנהיג לראשונה תקנות כספיות מודרניות, לרבות תקציבים שנתיים, לרשויות המקומיות. הכנסות העיריה נבעו ממענקים של הרשויות המרכזיות, הטלת מסים עירוניים, שכר הקמת בניינים ומכירת עודפי קרקעות שנותרו לאחר תיקון הרחובות. דמי קנסות, היטלים על מידות ומשקלות, על שחיטה ועל הבאת סחורות העירה וכן מנדבות שונות לטובתה.⁴²

פעילות עיריית ירושלים

הכנסות העיריה

משנוסדה עיריית ירושלים היא החלה בפעילויות שונות, שהצטמצמו בתקופה הראשונה למספר תחומים—בייחוד לנקיון העיר והרחובות; ברבות הימים החלה עוסקת בתחומים רבים ומגוונים, שתורמו להתפתחות העיר ולשיפור החיים בה.

כן קיימה העיריה חליפת מכתבים מסודרת עם גופים שונים בעיר (ביניהם המושל והקונסולים) ופרסמה בסוף התקופה הודעות לציבור בחוצות ובעיתונות.⁴³ היא ניהלה פנקסים, בהם נרשמו

40 פרשנדא (לעיל, הערה 6), עמ' 11. ראה גם: בן אריה (לעיל, הערה 7), עמ' 151–155; גוטמן (לעיל, הערה 7), עמ' 14–15; גוריון (לעיל, הערה 3), עמ' 55—המסתמך אף הוא על יאנג, א, עמ' 69–72.
41 פרשנדא (לעיל, הערה 6); גוריון (לעיל, הערה 3); וילין (לעיל, הערה 29).
42 פרשנדא (שם); גוריון (שם); גוטמן (לעיל, הערה 7).
43 ראה התכתבויות שונות בארכיון אכרם ביי: ג"מ, חט' 83 (למשל תעודה מס' 149 מ-20 ביוני 1323); וכן: ג"מ, חט' 67 (לעיל, הערה 35); ג"מ, חט' 123–1, תיקים מס' זמני 18, 19, 20, 22, 23, 27; האור, א, גל' נה (ג' אייר תר"ע), עמ' 1.

جلد

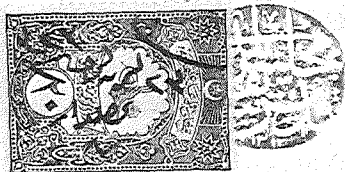
١٢٢

نومرو
٢٠١

بارہ
غروش
١٢٥

קבלה עבור תשלום מס ניקוי ותאורה.
גנזך המדינה, חטיבה 67, תיק 6,425,
בנובמבר 1907

مبلغ الياء خمسة عشر غروشا وصل لصندوق
البلدية من الخزانة في سنة ١٣٢٤
مقابل تنظيف وتزوير
اصرف في خزانة البلدية عن ١٣٢٤ مالية وعليه صار تحرير
هذا الوصل

جلد

نومرو
٢٠٦

غروش
١٨٨٨

مبلغ الف وتسعين وثمانين غروشا وصل الى صندوق البلدية
من خزانة عمدة المدينة بمقابل رش ماء امام مسجد
البلدة عن مايس الى غابة تشرين الاول سنة ١٣٢٥ وعليه
صار تحرير هذا الوصل

سنة ١٣٢٥

קבלה עבור תשלום מס התחת
מים ברחובות. גנזך המדינה,
חטיבה 67, תיק 23,425, ביוני
1909

החלטות המועצה, וספרי הוצאות והכנסות מסודרים ומפורטים.⁴⁴ בסוף התקופה הוצאו אף קבלות מסודרות, שניתנו על תשלומי מס לניקוי ותאורה,⁴⁵ והתזת מים ברחובות.⁴⁶ בתקופה הראשונה להקמתה, לא עלו הכנסות העיריה על 500 לירות תורכיות—כפי שמסר עארף אל עארף; אך ב־1913 הגיעו הכנסותיה לכדי 11,000 לירות תורכיות.⁴⁷ בתחילה הוקצו רוב הכספים שניגבו לניקוי הרחובות, הסימטאות והשווקים והעברת הלכלוך אל מחוץ לעיר.⁴⁸ בתוקף חוק העיריות החדש התגונו מאוחר יותר סוגי המסים ותחומי הפעולות. וכך כתב דוד ילין בשנת 1898:

והכנסות הבלדיה רבות מאד ממכס הדרכים (קרוסה), אשר ישלמו החמרים והגמלים וכל מחזיקי העגלות, ומכס הבנין (רסם רכסה), אשר ישלם כל בונה, וממכס השמירה והנקיון (חראשה וקנאסה), אשר ישלם כל בעל בית או חנות שבתוך העיר—עד כי עלתה בידה לבנות במשך השנים האחרונות רחובות שלמים של בתים וחנויות ביתרון כסף ההכנסה.⁴⁹

על סף מלחמת־העולם הראשונה היו בעיר עשרה סוגים של מסים: מס גשר הירדן, מס דרך יפו–ירושלים, מס מכירת נפט, מס שחיטה, מס עגלות יומי, דמי ניקוי ותאורה, מס 'דרמה' (ניקוי עורות לייצוא), מס תיקון דרכים, מס נכסי דלא־ניידי ומס שטיפת דרכים.⁵⁰ גביית המס הוחכרה לעתים, ולא בוצעה ישירות על־ידי העיריה.⁵¹ לעיריה היו גם הכנסות ניכרות מנכסיה השונים;⁵² בכסף זה בנתה כנראה את בית העיריה בפינת רחוב ממילא, מול שער יפו; קודם־לכן ישבה בבניין הסראיה שבתוך החומות.

שמירה על הביטחון והסדר

העיריה—כמו גם הממשלה—נרתמה לשמירה על הביטחון והסדר. ב־1886 הקימה בירושלים בית מועצת שוטרים, שמנה 14 שוטרים (כולל יהודי אחד); תפקידם היה לסובב בחוצות וברחובות העיר, לשמור ולהגן על שלום יושביה ולפקח על נקיון העיר וסדריה.⁵³ ייתכן שמוסד זה כוון לפיקוח עירוני ולא היה משטרה במובן המלה היום, אולם שנתיים לאחר־מכן צוינה תרומת העיריה לריבוי השמירה

44 בארכיון עיריית ירושלים מצויים שרידים מפנקסי ההחלטות וספרי ההוצאות וההכנסות של העיריה, המתייחסים ברובם לעשור הראשון של המאה העשרים.

45 בג"מ, חט' 67, תיק 425, יש קבלות בתאריכים—28 בספטמבר 1906, 29 באוקטובר 1907, 6 בנובמבר 1907 ו־13 במרץ 1910.

46 קבלה כזו מצורפת למסמך מתאריך 23 ביוני 1909—ג"מ, חט' 67, תיק 425.

47 עארף אל עארף (לעיל, הערה 6), עמ' 219. גוטמן (לעיל, הערה 7), עמ' 16, מכיח אומדנים של הכנסותיה והוצאותיה של עיריית ירושלים שעלו מסך 3,100 לירות תורכיות ב־1877 לכדי 11,216 לירות תורכיות ב־1914, אך איננו מצייין את מקור נתוניו.

48 ראה, למשל: ג"מ, חט' 67 (לעיל, הערה 22), מכתב 204, בו נמסרת החלטת מועצת העיריה על הטלת חמישה סוגים של תשלומים לצורך זה.

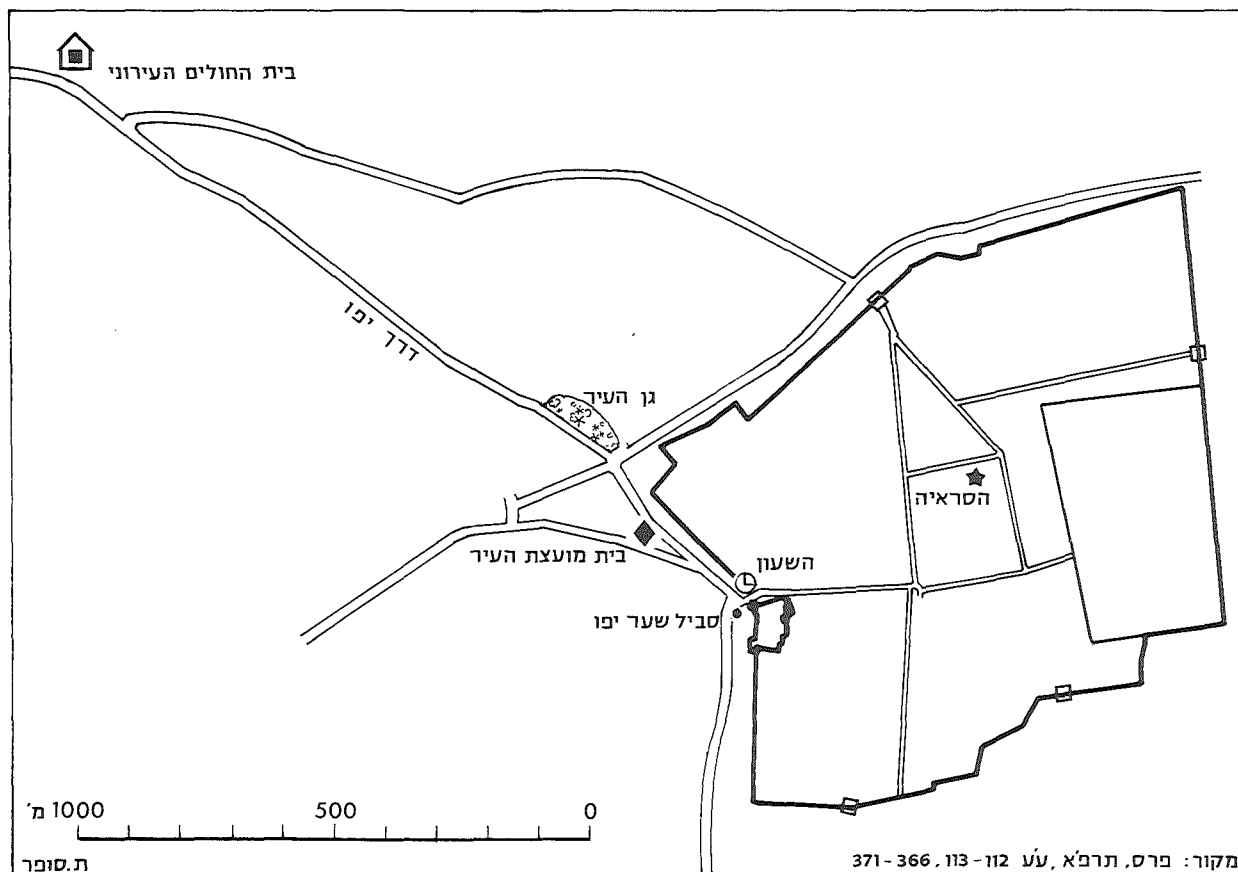
49 ד' ילין, המליץ, 38, גל' 17 (2 בפברואר 1898), עמ' 1–2; על מסים אלו ראה גם: הצבי, א, גל' ד (כ"ו חשוון תרמ"ה), עמ' 3; גולדמאן, האסיף, ד (תרמ"ה), עמ' 53–54.

50 גוטמן (לעיל, הערה 7), עמ' 17.

51 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ב, ז, עמ' 178; הצבי, טו, גל' לט (י' ניסן תר"ס), עמ' 1.

52 י"י שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג, עמ' 116–117 (מתייחס לשנת 1890 ואילך).

53 א"מ לונץ, ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 168.

מיקום המוסדות העירוניים בירושלים בסוף התקופה העות'מאנית

והביטחון בירושלים החדשה,⁵⁴ שהיתה כנראה מוזנחת מבחינה זאת קודם-לכן. השמירה בשכונות היהודיות שמחוץ לחומה הוגברה במיוחד בתקופות של חוסר ביטחון, או לאחר מקרי-רצח.⁵⁵ לאחר בחירתו של חוסיין סלים אל-חוסייני לראש העיר, ב-1910, התקבלה החלטה בעיריה לתגבור השמירה על-ידי מינוי עובדי-עיריה נוספים שיושיטו עזרה לשוטרים.⁵⁶

בריאות, סניטציה ונקיון

עד לשנות השישים היה המצב בתחום זה חמור ביותר. הרחובות היו מלאים פגרים, חיות, אשפה ורפש, וגרמו בעקיפין לזיהום מקורות-המים של העיר. האוכלוסיה ראתה ברחוב שטח-הפקר ולפיכך

54 ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 224 (לראשית ניסן תרנ"ח).

55 ילין, שם. עמ' 243 (לא' אלול תרנ"ט); ראה גם: לונק, לוח ארץ ישראל לתרנ"ז, ב, עמ' 154.

56 האור, א, גל' י (ה' אדר ב' תר"ע), עמ' 1-2; שם, גל' יז (ו' אדר ב' תר"ע), עמ' 3.

היו משליכים אליו את כל אשפתם ומרוקנים לתוכו תכופות את תוכן בתי-השימוש שלהם. הדבר גרם סירחון ומפגעים תברואתיים, שנגאלו רק על-ידי הגשם.⁵⁷ נסיונות לשיפור המצב בתחום זה היו למוקד פעולתה של העיריה שניסתה לגבות לשם כך מסים גם מבני החסות של המעצמות הזרות ואזרחיהן, תוך שהיא מכריזה כי המצב גורר מחלות ומסוכן לבריאות, במיוחד בחודשי הקיץ.⁵⁸ ואמנם, עקב פעולות אלו חל שיפור-מה במצב זה, במיוחד ברחובות הראשיים. 'ובמשך הזמן הזה הוטב מצב עי"ק בדבר הזה מעט', כדברי לונץ בשנת 1876.⁵⁹ בשנות התשעים החלה העיריה לשטוף את הרחובות הראשיים הבלתי-מרוצפים במים מספר פעמים ביום, למניעת אבק ולכלוך;⁶⁰ היא גם קנתה מכונה לניקוי הרחובות.⁶¹ פעולות אלו, שנעשו במשך המאה הי"ט, לא הספיקו וגביית המס לא היתה תמיד יעילה. בהשראת ביקורו של הקיסר הגרמני נעשו ב-1898 פעולות נקיון בקנה-מידה רחב בתוך החומות ובשכונות שמחוצה להן:

ובשבוע הזה החל הועד לשכור פועלים לנקות את שכונת מאה שערים, וגם יד פקידות ממשתלנו וצירי הממשלות האחרות אתו, להכריח את בעלי הבתים לשלם למצער חלק מהוצאות הדרושות לשום את מחניהם טהור.⁶²

בראשית המאה העשרים, הופקדו ביוזמת העיריה בירושלים 'אנשים מיוחדים להוצאת הזבל מכל הדרכים והשכונות'.⁶³ כשעלה חוסיין סלים אל-חוסייני לראשות העיר, הבטיח לעסוק, בין השאר, בנקיון העיר העתיקה והחדשה, בהגדלת מספר עגלות הזבל ועוד.⁶⁴ לאחר-מכן נשמעו אמנם תלונות על ביצוע ההבטחות, אולם העיריה נקתה את הרחובות—לרבות הרחובות הצדדיים—ואת רחוב יפו הרטיבה באופן סדיר למניעת אבק. כן הוחדרה שיטה לאיסוף הזבל בעיר והתושבים חויבו לאסוף את הזבל בכלים מיוחדים מאחורי פתחי הבתים ולתיתם למנקי העיריה.⁶⁵ המצב המשיך להשתפר עד למלחמת-העולם הראשונה—

גם הושם לב לנקיון הרחובות והחצרות בכדי להגן על מצב הבריאות ובאמת הי' [היה] מצב הבריאות בכלל טוב ושום מחלה מדבקת לא התפשטה.⁶⁶

- 57 T. Chaplin, 'The Fevers of Jerusalem', *The Lancet* II, (1864)
- 58 ג"מ, חט' 67, תיק 192, מכתב פ' ג'ראן לקונסול הכללי בביירות מיום 7 בנובמבר 1867; מכתב הפחה לקונסול פרוסיה בירושלים מיום 7 שעבאן 1284; מכתב מטרוס לתלו אפנדי מיום 3 באפריל 1868. ראה גם: ג"מ, חט' 123-1 (לעיל, הערה 18).
- 59 א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים, ירושלים 1876, עמ' 37, וכן עמ' 16.
- 60 א"מ לונץ, ירושלים, ד (תרנ"ב), עמ' 223. בתרנ"ז (לפי לונץ, לוח א"י לתרנ"ח, עמ' 160) נחפר בור מים גדול, כדי לשטוף את רחוב יפו.
- 61 שריון (לעיל, הערה 52), עמ' 102.
- 62 ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 342.
- 63 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ו, יא, עמ' 223; שריון (לעיל, הערה 52), עמ' 177.
- 64 האור (לעיל, הערה 56).
- 65 האור, א, גל' סב (י"א אייר תר"ע), עמ' 3; גל' נה (ג' אייר תר"ע), עמ' 1.
- 66 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרע"ה—ע"ו, 20-21, עמ' 262; ראה גם: ג"מ, חט' 67, תיק 425, מסמך 99, מיום 22 במאי 1906—על שטיפת הרחובות הראשיים.

בתחום הבריאות והסניטאציה, נקטה העירייה פעולות מניעה, כגון סגירת העיר בשעת מגיפות וכיוצא בזה. כן עשתה להטבת מצב הבריאות בשלושה תחומים עיקריים: טיפול רפואי, שיפור מצב הסניטאציה ופיתוח מערכת הניקוז והביוב.

בתחום הטיפול הרפואי מינתה העירייה בשנת 1886 (ולפי אלמאליח—ב־1863) רופא בשכר שישב שלוש פעמים בשבוע בבית מיוחד 'להשיב לכל החולים הבאים לשאל בעצתו מבלי הבדל דת, חנם. וגם סמי המרפא יותן בשכר מצער, ולהעניין בחנם'.⁶⁷ ב־1891 הוקם בית־חולים עירוני, שפתח את שעריו לכל איש ללא הבדל דת ולאום. לבית־החולים היתה מרפאה, ובה ניתן טיפול חינם לבני הכפרים שבסביבה.⁶⁸ בתחילת המאה העשרים יזמה העירייה מתן חיסונים נגד מגיפות מסוימות,⁶⁹ ופעולות מניעה נגד כלבת והשמדת כלבים משוטטים.⁷⁰ ייתכן כי היתה בירושלים מחלקת סניטאציה עוד בשנות השמונים, אולם לא נודעו פעולותיה ותפקידיה המוגדרים.⁷¹ מכל מקום, על מצב הסניטאציה בעיר בשנים אלו הובעה ביקורת קשה מאד מפי הרופא ד"ר שוורץ, ב־1880 וב־1887.⁷² מאוחר יותר בנתה העירייה בתי־שימוש ציבוריים לשימוש העוברים והשבים בחוצות.⁷³

בתחום הביוב היה המצב חמור ביותר, גם באמצע שנות השבעים של המאה ה־ט: 'ואין בית אחד אחוז מחמשים אשר יאחד את בתי המחוראות (אבטריטטע) אשר לו עם תעלת העיר'. בדרך־כלל לא טרחו התושבים להוציא את הביוב אל מחוץ לעיר.⁷⁴ מונטיפיורי תיאר את המצב, בעת ביקורו השביעי בארץ בתרל"ה והביע דעתו שחפירת צינורות לסילוק שופכין תטהר את ירושלים—

... מעיפוש ומאור נשחת. כל הרופאים בירושלים הבטיחו לי אם אך יטהרו את עיר הקודש מהשופכים ומהאשפה, תהיה אחד מהמקומות הבריאים ביותר בעולם.⁷⁵

המצב התחיל להשתפר בשנות השבעים, כאשר רוצפו הרחובות ותוקנה רשת־הביוב. בשנות השמונים והתשעים נחפרו תעלות שופכין חדשות, והעירייה המשיכה לתקן את התעלות הישנות. הרשת כולה נוקזה לעמק קידרון.⁷⁶ עד אז נעשו כל הפעולות בתחומי החומות; אך ב־1910–1912 הועלו—

מחשבות עשית צנורות שופכין בכל השכונות מחוץ לעיר והוא [ראש־העיר חוסיין סלים אפנדי אל־חוסייני] פונה אל יהדות הגולה בבקשה לגייס את הסכום הנדרש לצורך כך (חצי מליון פרנק) שאין בכח העירייה לגייסו.⁷⁷

67 א"מ לונץ, ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 168; אלמאליח, תש"י (לעיל, הערה 10).

68 ג"מ, חט' 83, תעודה 147; לונץ, ירושלים, ד (תרנ"ב), עמ' 223. כיום נמצאת בבניין זה לשכת משרד הבריאות בירושלים, מול תחנת המשטרה במחנה־יהודה.

69 למשל: מגיפת האבעבועות בראשית שנת תרס"א (לונץ, ירושלים, ה [תרס"א], עמ' 283).

70 ג"מ, חט' 67, תיק 426. הודעה מיום 29, ? 328 (שנת 1912 בקירוב).

71 *Palestine Exploration Fund Quarterly Statements* (July, 1880), pp. 187–188.

72 שורץ, אצל: לונץ, ירושלים, א (תרמ"ב), עמ' 115–116; ב (תרמ"ז), עמ' 73–79.

73 האור, ב, גל' שסג (כ"ג סיון תרע"א), עמ' 3.

74 לונץ (לעיל, הערה 59), עמ' 30.

75 מ' מונטיפיורי, ספור משה וירושלים, ווארשא 1876, עמ' 48–49; וכן: לונץ (לעיל, הערה 59), עמ' 37.

76 גולדמאן, האסיף, ג (תרמ"ז), עמ' 92; לונץ, ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 168; רבעון הקרן לחקירת א"י (לעיל, הערה

71), 1887, עמ' 261; 1894, עמ' 264; וסטריספורד (לעיל, הערה 38), עמ' 85 (ל־1882).

77 לונץ, לוח ארץ ישראל לתרע"ג, יח, עמ' 175–176.

סכום זה התבסס כנראה על משא-ומתן שנערך ב־1910 בין העירייה לבין חברת Messrs A. Keyser & Co. בלונדון, בו נידונו בין היתר תכניות להסדרת מערכת-ביוב בירושלים והודגש הצורך בהטלת מס מיוחד לצורך זה.⁷⁸

ב־1914 החלה העירייה בחפירת רשת של תעלות ראשיות למי שופכין ועל כל בעלי-הבתים הוטל להתחבר אליהן. תעלות אלו נועדו לשרת בעיקר את השכונות החדשות שמחוץ לחומה—לרבות מאה-שערים והשכונות הסמוכות אליה, מחנה-יהודה, שערי-צדק, שערי-ירושלים, זכרון-טוביה, כנסת-ישראל, מזכרת-משה ועוד. המטרה המוצהרת של העבודות היתה בריאותית,⁷⁹ אך נראה שלא התבצעה בגלל המלחמה.

בנייה ותחזוקה

תחזוקת הרחובות. אחת מפעולותיה של העירייה בשנות השבעים והשמונים של המאה ה־י"ט היתה ריצוף הרחובות באבן והרחבתם 'על-פי המטאדה החדשה',⁸⁰ לשיפור התעבורה, ניקיון תקין ומניעת הרפש והטיט שמלאו אותם.⁸¹ ואמנם ידוע כי ב־1888 רוצפו כבר מחדש כמחצית מרחובות העיר.⁸² הריצוף אפשר תנועת מרכבות בחלקים קטנים של העיר,⁸³ אך הבעיה לא נפתרה כליל ויעוד רוב הרחובות מלאים רפש וטיט ופגרי החיה והבהמה מושלכים בפנות הרחובות ואין מאסף לקברם.⁸⁴ העירייה היתה אחראית גם לתיקונם של דרכי-המלך שבין עיר לעיר—ולא רק לריצוף הרחובות בתוך ירושלים.⁸⁵ עד לסוף שנות החששים התרכזו רוב פעולותיה בתחום זה ברחובות שבתוך החומה ובכבישים הראשיים. לפני ביקור הקיסר הגרמני ב־1898, נסללו כבישים חדשים סביב החומה, ולמספר אתרים עתיקים שמחוץ לעיר.⁸⁶ תיקון נוסף של רחוב יפו ורחובות וסימטאות אחרים נעשה בתחילת העשור השני של המאה העשרים—ואז הוחל כנראה בציפויים של הרחובות והמידרכות בירושלים באספלט.⁸⁷ ובראשית מלחמת-העולם הראשונה נכתב כי: 'רחובות רבים מחוץ לעיר נתרחבו ונתגדלו וגם מסלות חדשות סוללו והישנות תוקנו'.⁸⁸

רופין טען כי הדבר נעשה בסוף התקופה ביוזמת השלטונות יותר מאשר ביוזמת העיריות:

In the last few years the government has forced each municipal administration to occupy itself with the laying out of new streets and the widening of existing streets.

⁸⁸In those cases where houses were torn down the proprietors were indemnified.

78 ראה: ארכיונו הפרטי של דוד ילין, הארכיון הציוני, תיק מס' A 153/143/1, ביחוד מכתב מה־21 באוקטובר 1910; ארכיונו הפרטי של דוד סמילנסקי בארכיון עיריית תל-אביב-יפו, מכתב מיפו מיום 15 באוגוסט 1910.

79 מוריה, ה, גל' 487 (5 באפריל 1914), עמ' 2.

80 גולדמאן, האסיף, ד (תרמ"ב), עמ' 53–54; וכן: וסטרספפורד (לעיל, הערה 76).

81 לונץ (לעיל, הערה 59), עמ' 8–9.

82 א"מ לונץ, ירושלים, ג (תרמ"ט), עמ' 202.

83 גולדמאן (לעיל, הערה 76).

84 ילין, המליץ, לח (1898), גל' 17, עמ' 1–2.

85 ראה להלן 'מבצעים מיוחדים'.

86 האור, ב, גל' שמג (כ"ד אייר תרע"א), עמ' 3; לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 180.

87 לונץ (לעיל, הערה 66).

88 A. Ruppın, *Syria—An Economic Survey*, New York 1918, p. 82

הבניה. פעולות הבנייה של העיריה החלו כנראה בשנות השמונים, עם חפירת יסודותיהן של חנויות מספר בדרך יפו החדשה מחוץ לשער יפו.⁸⁹ ב-1891 החליטה העיריה להקים גן ציבורי, ברחבה שליד גן הרוסים, שבו יוכל הקהל לטייל. אותה שנה החלו במלאכה, והגן נפתח לציבור הרחב בשנת 1892. תזמורת הצבא נגנה בו פעמיים בשבוע.⁹⁰ אותה עת נפוצה השמועה כי הבלדיה תיבנה ליד ברכת הסולטאן.⁹¹ ב-1895–1896 בנתה העיריה בית גדול מחוץ לחומה מול מלון 'הווארד'; בקומתו התחתונה היו חנויות, בעליונה—בתי-מעון, ובתחתיתו—בור מים גדול להרטבת הדרך ולמניעת אבק.⁹²

נראה שבניית החנויות והמבנים נתבצעו לעתים על-ידי החכרת הבניין למספר שנים למי שהיה מוכן לבנותו.⁹³ וכן מעודפי ההכנסות שנצטברו מהמסים והמכסים השונים. בכספים אלו ובתרומות האוכלוסיה נבנו מספר בנייני ראויה, כמו הסביל והשעון שמעל לשער יפו.⁹⁴ העיריה תכננה בסוף התקופה נטיעת עצים ברחובות העיר, וב-1911 כבר ניטעו עצים משני צדי דרך יפו.⁹⁵

תכנון ופיקוח

בנושא הבנייה טיפל על-פי חוק העיריות מ-1877 מהנדס העיריה, שהיה 'ממונה על הדרכים והבניינים והוא שומר את המערכים והמפות של הבלדיה'.⁹⁶ בכל אחת משיבות העיריה השתתף גם מהנדס או מהנדס-העיר. בין אלו היו נוצרים ויהודים (ברוך גיני ונחום ולבוש).⁹⁷ אלו לא עסקו כמעט בתכנון כולל, אלא בפיקוח שוטף ובאישור רשיונות בנייה או שיפוצים, שהיו כנראה מקור הכנסה לא-מבוטל. העיריה פעלה באמצעותם:

להשגיח על מוסדות העיר הקיימים מאז (גן הציבור, בית-החולים העירוני וכו'), ועל כל התיקונים הצריכים עוד להיעשות בעיר ובכל כפריה מסביב . . . ומלבד עניני הכלל האלה רבו גם הענינים הנוגעים לפרטי בני העיר. כי כל דבר בנין חדש גדול או קטן אשר יבנה, עד בית ה'בלדיה' יובא ראשונה, להראות את חברי הועד את מערכו (פלאן) ולקחת את הרשיון מאינם להקימו, ומבלעדי זאת לא יבנה כל בנין בהיתר.⁹⁸

העיריה ניהלה—לפחות בתחילת המאה העשרים—'פנקס רישום רשיונות בנייה', שבו נרשם כל

- 89 וסטרספורד (לעיל, הערה 38) ל-1883.
- 90 א"מ לונץ, ירושלים, ד (תרנ"ב), עמ' 223.
- 91 האור, ז, גל' לט (ג' אב תרנ"א), עמ' 1.
- 92 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרנ"ז, ב, עמ' 155; בור נוסף נחפר ב-1897 מתחת לכביש ההולך למשכנות-ישראל, אף הוא לשטיפת רחוב יפו (שם, לתרנ"ח, ג, עמ' 160).
- 93 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ב, ז, עמ' 178.
- 94 ראה להלן 'מבצעים מיוחדים'.
- 95 שריון (לעיל, הערה 52), עמ' 117; א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ו, יא, עמ' 223; הנ"ל, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 180.
- 96 פרשנדטא (לעיל, הערה 6), עמ' 12.
- 97 יהושע (לעיל, הערה 12), עמ' 31–32; על-פי שיחה בעל-פה עם אריה גיני, 1974, ובדיקת פריטים באוספו, מסתבר שברוך גיני הכין במסגרת עבודתו מספר תכניות לחלקים שונים בעיר.
- 98 ילין, המליץ, לח (1898), גל' 17, עמ' 1–2.

רשיון לבנייה (ואפילו לפתיחת דלת, הוספת חלון וכיוצא באלה) לפתיחת חנות ועוד.⁹⁹ לאחר הבנייה נשלחו נציגים לבדוק אם הבניינים תואמים לרשיונות ולעריכת שומת מס.¹⁰⁰ מן הדין להביא מדברי ילין, שב־1898 לא היתה עדיין חסות העיריה פרושה על הבתים שבשכונות היהודיות מחוץ לחומה:

אכן כבר הודעתי מאז כי פחת עירנו אומר לפרוש מצודת בית פקידות עירנו גם על כל הבניינים אשר מחוץ לחומה, אפס כי ההוצאה הגדולה הדרושה למען הוציא כל התיקונים האלה לפועל, ודבר הטלת מסים חדשים על כל יושבי הבתים האלה שהיו פטורים עד כה מתשלומיהם, כל אלה המה המעשים אשר לא ייעשו ביום אחד ולא ביומיים.¹⁰¹

כן קיימה העיריה פיקוח מלא—להלכה לפחות—על השלכת מטרדים לרחובות ולשטחים ציבוריים, על הסגת גבול פרטי וציבורי, על פיקוח משקלות ומידות, על הפקעת מחירים ועוד. מ־1871 ניתנה לה סמכות חוקית להטיל על העבריינים קנסות של עד 20 בישליק ומאסר של עד שבוע ימים.¹⁰²

רישום

בצד פעולות הרישום שנערכו על־ידי המימשל בירושלים עסקה בכך גם העיריה:

בית מועצות עירינו סמן את כל הבתים והחנויות שבכל שכונה ושכונה משכונות עירנו, ועונש חמור יושת על האיש אשר יסייד או ימחק בשוגג או במזיד את המספר אשר מעל פתח ביתו או חנותו.¹⁰³

לפי חוק העיריות הוטל על העיריה לטפל גם בניהול פנקס לרישום לידות ומיתות ומצבם האישי של התושבים; אולם עניינים אלה היו נתונים למעשה לטיפול מחלקה ממשלתית מיוחדת.¹⁰⁴ יחד עם זאת, אפשר כי העיריה ניהלה רישום של התושבים בעיר, אם נשפוט על־פי הדרישה המופנית אל הקונסולים (עקב החלטת העיריה ב־1867) לשלוח לה את רשימת כל נתיניהן ובני־חסותן.¹⁰⁵

מים

בעיית המחסור במים בירושלים היתה קיימת עוד במחצית הראשונה של המאה הי"ט. היא היתה קשה במיוחד בשנות יובש, והלכה והחריפה במשך המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים, עם הגידול באוכלוסיית העיר.

99 ארכיון עיריית ירושלים, פנקס רישום רשיונות בנייה, מארס 319 עד שבט 321 (1903–1905). מעניין לציין כי על כל רשיון שניתן גבו תשלום וכן גבו תשלום מיוחד למסילה החג'אזית.

100 ג"מ, חט' 83, תעודה 106, משנת 1907; ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 386–390.

101 ילין (שם), עמ' 244–245 (לי"ט סיון תרנ"ח).

102 ג"מ, חט' 67, תיק 192, מכתב העיריה לקונסול גרמניה מיום 12 במארס 1284 (1868). רישום מפורט של ספר הקנסות, חלק ג, סעיפים 254–264 מופיע בג"מ, חט' 67, תיק 192, 2 ביוני 1871.

103 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ב, ז, עמ' 178.

104 גוריון (לעיל, הערה 3), עמ' 56.

105 ג"מ, חט' 1–123 (לעיל, הערה 18); חט' 67 (לעיל, הערה 22), מכתב 200.

106 לסקירה מלאה יותר בנושא המים ראה: ר' קרק, 'התפתחותן של ירושלים ויפו בשנים 1840 ועד מלחמת העולם הראשונה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1976, עמ' 52–56.

על רקע זה נעשו בשבעים השנים האחרונות למימשל העות'מאני נסיונות לשיפור אספקת המים לעיר, הן מצד גופים פרטיים וצבוריים והן על-ידי המושל והעיריה.¹⁰⁷ יש לציין שחלק גדול מהפעולות נעשה ביוזמה משותפת של המימשל, העיריה, הקונסולים, ראשי-העדות ונכבדים שונים; אף-על-פי-כן הלכה וגברה במהלך הזמן מעורבותה של העיריה. אם אחרי אמצע המאה הי"ט עדיין היתה העיריה שותף משני בלבד במאמצים אלו, הרי בתחילת המאה העשרים היתה היוזמת והאחראית הישירה על המכרזים השונים, על השגת המימון וכיוצא באלה.

פעולות העיריה בנושא המים התרכזו בשלושה תחומים עיקריים: תחזוקה שוטפת, פעולות לשעת-חרום, ובעיקר—תכניות לטווח ארוך. התחזוקה השוטפת היתה מצומצמת, וקשורה היתה בהתניית רשיונות הבנייה בחציבת בורות מים בחצרות.¹⁰⁸ מפעם לפעם ערכה העיריה בדיקות שונות, כגון לבדיקת הסיבה לרידת ספיקת המים במעין הגיחון, בשנים 1900–1901.¹⁰⁹ הפעולות לשעת-חרום כוונו לשנות בצורת, כאשר המחסור במים גרם לסבל כבד מנשוא לאוכלוסיה. ב-1901, שנה שחונה במיוחד, יזמה העיריה—בהמלצת הקונסול הבריטי דיקסון—הבאת מים לעיר ברכבת ממעינות בחיר וחניא. המים הועברו בצינור מתחנת-הרכבת לבור שחפרה העיריה בברכת הסולטאן, ומשם חולקו או הובלו העירה בעגלות וחמורים.¹¹⁰ גם בשנת 1906/7 נקטה העיריה פעולה דומה.¹¹¹

בתכניות לטווח רחוק יותר היתה העיריה מעורבת כבר משנות השבעים.¹¹² על רקע מאמציה בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים להשגת רשיון להבאת מי הערוב לעיר (גם כדי למנוע את המפגע התברואתי של הבורות והבריכות), יש לראות את תכניתו של המהנדס הראשי לעבודות ציבוריות בארץ-ישראל—פרנצ'יה—ב-1889 וב-1894.¹¹³ רשיון זה סופו שנתקבל, והעיריה נקטה צעדים לעניין משקיעים אירופאים: כן שקלה את מכירת שטחו של גן העיר להשגת חלק מן המימון לביצוע תכנית יקרה זו ורכישת צינורות ברזל.¹¹⁴ ביצוע חלקי בלבד של התכנית הסתיים בסוף שנת 1901.¹¹⁵

פתרון חלקי זה לא היה מספיק. לקראת סוף העשור הראשון של המאה העשרים, החלה העיריה

107 קשה לעתים להבדיל בין יוזמת המימשל והעיריה או לקבוע בדיוק מה מקורה. אשר לגופים פרטיים וצבוריים הרי שמשא מונטיפיורי והגברת בורדט קוטס מאנגליה תרמו כספים למטרה זו בשנות השישים והשבעים, והמשרד הארצישראלי טיפל בנושא משנת ייסודו ואילך. יש גם בארכיון הציוני חליפת-מכתבים עם הרצל ורופין על בעיית המים.

E.W.G. Masterman, *Hygien and Disease in Palestine in Modern and Biblical Times*, London [1920], 108 p. 58

109 רבעון הקרן לחקירת א"י (לעיל, הערה 71), 1902, עמ' 29.

110 שם, 1901, עמ' 101, 320–319; א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ב, ז, עמ' 173–178; מכתב אלישר להרצל, 17.4.1901, הארכיון הציוני, תיק Z1/320.

111 ג"מ, חט' 83, תעודה 10; א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ח, יג, עמ' 122–123.

112 א"מ לונץ, אצל שווארץ (לעיל, הערה 11).

113 ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 90 (לתרנ"ז); בית הלוי, מכתב מא"י, ג (א' כסליו תרנ"ה), עמ' א–ב; הארכיון הציוני, תיקים Z2/342, A. 112/11/2.

114 לונץ ורבעון הקרן (לעיל, הערה 110); ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 374–375.

115 א"מ לונץ, ירושלים, י (תרס"ג), עמ' 74; הנ"ל, לוח ארץ ישראל לתרס"ג, ח, עמ' 107; רבעון הקרן לחקירת א"י (לעיל, הערה 71), 1902, עמ' 3–5.

במשא-ומתן עם 'חברת קארל פראנק' מברמן. בעזרתו של המהנדס ההולנדי מאירס וביעוצו תכננה להביא מים לירושלים ממעיינות פרה ופואר שבמזרח, תוך הטלת מס מיוחד לצורך זה.¹¹⁶ העיריה גילתה אמנם רצון טוב לשתף פעולה,¹¹⁷ אך לכלל ביצוע לא הגיעו הדברים עד לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה ובעת המלחמה. מתוך ציפיותיה של האוכלוסיה עולה כי העיריה עשתה בפעולות אלו כגוף מוביל ותושבי העיר הביעו רצון—

שהמוסדות הכלליים ובראשם העיריה [ההדגשה שלי—ר.ק.] בהשתתפות המוסדות תעשה בזה דבר לקדם בעוד מועד את פני הדוחק ולהזמין מים מן המעיינות הסמוכים לעירנו.¹¹⁸

תאורה וחשמל

עוד בשנות השישים של המאה הי"ט לא היתה בעיר תאורה בפנסים, כפי שעולה ממכתב שנשלח אל הקונסול הפרוסי בירושלים. לפיכך חייב החוק את המהלך בלילה לשאת פנס לשמירת הביטחון הכללי.¹¹⁹ עם פרסום חוקי הקנסות של העיריות, חייבה העיריה—להלכה לפחות—את בעלי-החנויות והחאנים להשאיר אורות בלילה וכן היה על תושבי העיר להאיר חפירות או מיטרידים בדרכי הציבור. כל העוברים על תקנות אלו חויבו בקנס כספי של אחד עד חמישה בישליקים.¹²⁰

לקראת סוף המאה, יזמה העיריה פעולות ממשיות יותר להארת העיר ובכך היתה לחלוצה בארץ-ישראל כולה.¹²¹ בתחילה האירה את הרחובות שבתוך העיר העתיקה, ומאוחר יותר—את השכונות שמחוץ לחומה.¹²² תמריץ ניכר לכך ניתן בעת ביקור הקיסר הגרמני בירושלים ב-1898, אז נקבעו אלפי פנסים-נפט להארת העיר.¹²³ עד ל-1905 נקבעו פנסים בכל הדרכים והשכונות, ובדרך יפו ניתלו הפנסים על עמודי ברזל מוצקים.¹²⁴

בסוף העשור הראשון של המאה העשרים, החליפה העיריה את מנורות-הנפט בפנסי לוקס, שכלול בתאורה הציבורית¹²⁵ (אף-על-פי שבסוף המאה הי"ט היו מוסדות פרטיים שהשתמשו כבר בחשמל).

עיריית ירושלים עיבדה בסוף התקופה תכניות להחדרת חשמל, למרות הסתייגותו של המימשל העות'מאני.¹²⁶ כבר בשנים 1909–1911 שקלה מתן זכויות לחברות זרות (ואפילו יצירת שותפות

116 ליתר פירוט ראה: קרק (לעיל, הערה 106).

117 J.H. Kann דין וחשבון סודי על הספקת המים לירושלים, האג, נובמבר 1910—הארכיון הציוני, תיק Z2/320. ראה גם: תיקים A153/143/1, L51/50.

118 מוריה, ה, גל' 493 (21 באפריל 1914), עמ' 2.

119 ג"מ, חט' 67, תיק 192, מכתב הפחה לקונסול פרוסיה שנתקבל בתאריך 1 ביוני 1863, ומכתב אוסקר מאיר (פקיד הקונסוליה הפרוסית בירושלים) לנתינים מיום 17 במארס 1870.

120 ג"מ, חט' 67 (לעיל, הערה 23).

121 ש' אביצור, חיי יום יום בארץ ישראל במאה הי"ט, תל-אביב תשל"ג, עמ' 69–73.

122 ראה להלן, עמ' 93.

123 ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 224 (ניסן תרנ"ח), עמ' 278 (חשוון תרנ"ט).

124 א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל לתרס"ו, יא, עמ' 223; לתרס"ח, יג, עמ' 123.

125 שם, לתרע"א, טז, עמ' 153; לתרע"ב, יז, עמ' 154–155.

126 שם, לתר"ע, טז, עמ' 157.

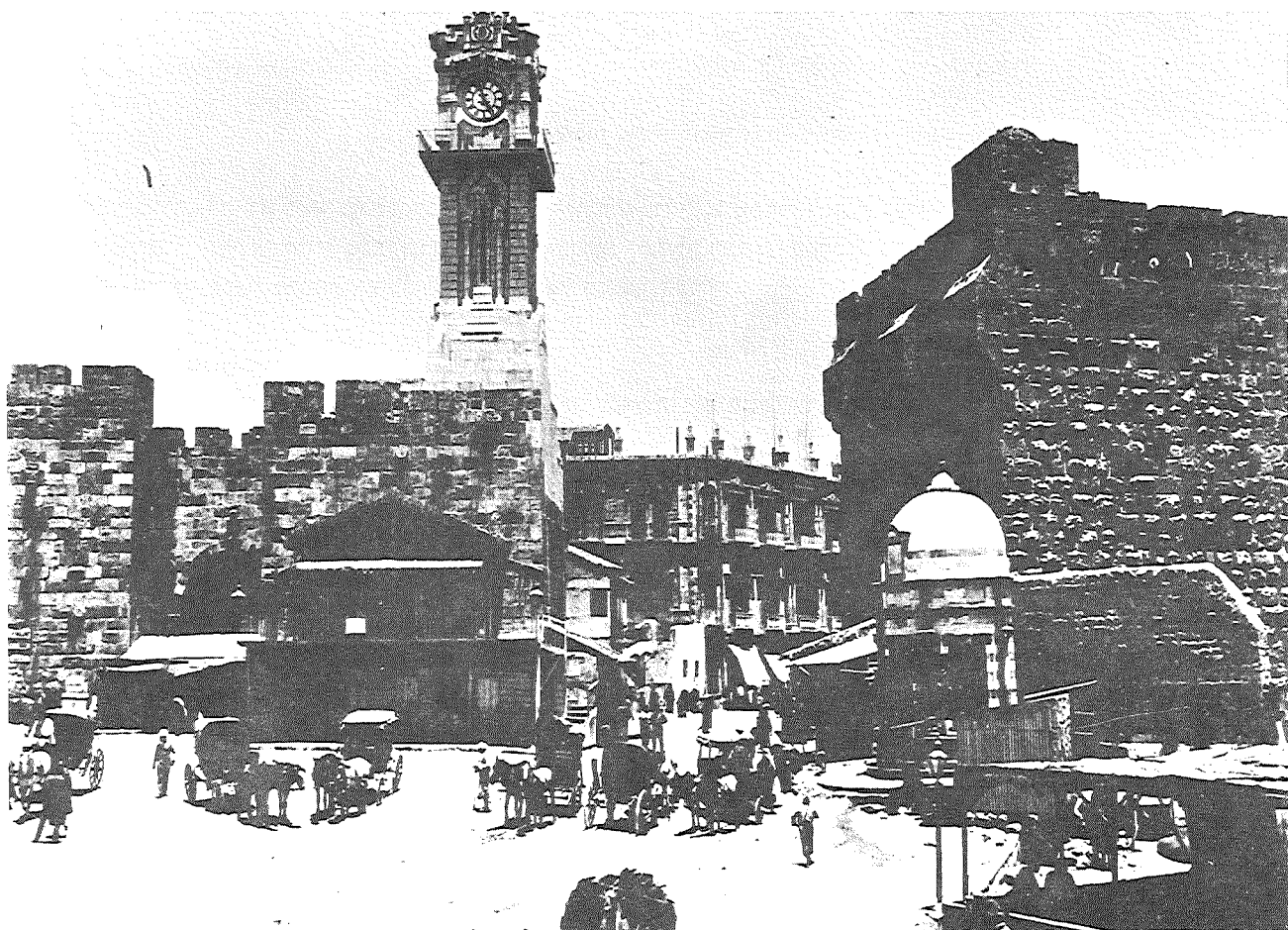
עם העירייה), להארת העיר כולה בחשמל והתקנת חשמלית ברחובות שמחוץ לחומה, ואפילו מערכת טלפונים.¹²⁷ המשא-והמתן עם החברות השונות התמשך, ותחילת העבודה התעכבה מסיבות שונות; תוך כדי כך פרצה מלחמת-העולם והקיץ הקץ על מאמצי העירייה.

מבצעים מיוחדים

פעולות מרשימות במיוחד נעשו בירושלים ביוזמת העירייה והמימשל, ערב ביקורו של הקיסר הגרמני. עמהם יש למנות:¹²⁸

- א. נפרצה החומה ליד שער-יפו על פי 'איראדה' (הסכמה) מיוחדת מטעם הסולטאן, נסתם החפיר שלידה והוקמו חנויות, בורות ובתים לצד הרחבה שנוצרה.¹²⁹
- ב. נעקרו כל הסוככים הישנים שמעל לפתחי-החנויות להגנה מפני שמש וגשם, והוסרו איצטבאות הסחורה מאמצע הרחוב (בעיקר רחוב היהודים).
- ג. כתלי הרחובות סוידו כולם, משום שנראו כעורים ושחורים, עד לגובה של שש אמות ונצבעו כל דלתות החנויות בצבע דמוי אפר.
- ד. פונו ערימות העפר והאבנים בשוק-הצמרים (סוק אל-כתאנין), הרחוב יושר, נוקו החנויות וטויו כל השוק עד לתיקרה.
- ה. טויו מבואות השערים שבחומה בטיח לבן, סומנו כל הבתים והחנויות בכל שכונות העיר.
- ו. בעלי האחוזות שבצר דרכי-המלך צוו לבנות גדרות. אחד מנכבדי היהודים הקים באחוזתו הגדולה שליד שער-שכם שורה של חנויות חדשות לטוב על ערימות העפר שהתגבבו בשדהו.
- ז. העירייה דאגה ליפות את בנייני-הציבור שבחסות הממשלות הזרות. במסגרת זו נערכו תיקונים במגרש הרוסים ובכנסיית הרוסים שבתוך העיר.
- ח. הוקמה שורה של חנויות חדשות ונעשו תכניות לתוספות לאורך האחוזת הגדולה של המנזר היווני שממערב לכנסיית הגואל (אותה בא הקיסר לחנוך).
- ט. נסללו כבישים חדשים למרכבות—האחד סביב לחומה משער-יפו עד לשער-ציון ולשער-האשפות; אחד להר הזיתים; ואחרים לאתרים העתיקים בירושלים.
- י. נוקו מצבורי האשפה בדרכים שבתוך העיר והוסר האבק בדרכי-המלך. למניעת אבק נוסף נשטפה הדרך במים פעמיים ביום.
- יא. נוקו השכונות שמחוץ לחומה, בייחוד אלו שגבלו במחנה הקיסר. כך נוקתה אף שכונת מאה-שערים, שהיתה מפורסמת בחוסר הנקיון שלה.
- יב. הותקנו אלפי פנסים והוצבו בחלקם בקטע שבין רחוב יפו ובית-החולים העירוני. פנסים אלו נעשו על-ידי פחחים יהודים.
- הוצאות התיקונים הכלליים בירושלים וסביבותיה, שנערכו לפני בוא הקיסר, נאמדו לפי ילין ביותר

127 ראה לעיל, הערות 78, 117; וכן: לונץ, ירושלים, תרע"א, עמ' 390; העולם, ג, גל' ו (24 בפברואר 1909), עמ' 14.
128 ילין, המליץ, תרנ"ח (14.6.1898), עמ' 5; שם (26.8.1898), עמ' 5-6; שם (28.10.1898), עמ' 2-3; ילין (לעיל, הערה 29), עמ' 242-245, 249-250, 262-263, 269-269; לונץ, לוח ארץ ישראל לתרנ"ט, ד, עמ' 156-157.
129 חלק מהשטח להרחבת הדרך הציבורית ליד שער-יפו הופקע על-ידי העירייה מחזקה פרטית (ראה: ג"מ, חט' 83, תעודה 105).

הסביל והשעון שהקימה עיריית ירושלים בשנים 1900 ו-1907 מעל לשער יפו. צילום מס' 15.345 מהארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים

ממאתיים אלף פרנק (כ-8,000 ליש"ט), ויש להניח שלא הוצאו מתקציב העיריה בלבד אלא מקרנות שנועדו לכך.

ב-1900 החלה העיריה בבניית סביל (מקום ציבורי לשתיית מים) ליד שער-יפו לכבוד חג חצי היובל של הסולטאן עבדול חמיד השני. ההוצאות נאמדו באלף לירות תורכיות בקירוב וכל תושבי העיר נידבו לכך. המבנה תוכנן בסגנון ערבי על-ידי מהנדס העיר, והיה הבניין הציבורי הראשון בירושלים שנבנה ל'נוי העיר'.¹³⁰

ב-1907 בנתה העיריה מגדל בגובה 14 מטרים מעל לשער-יפו, ובו הועמד שעון גדול. כל תושבי העיר נידבו כספם לכיסוי הוצאה זו שהגיעה ליותר מעשרים אלף פרנק. את האבנים הלבנות והיפות בהן השתמשו לבניית המגדל חצבו במערת צדקיהו.¹³¹

* * *

130 הצבי, טו, גל' נו (ח' אב תר"ס), עמ' 1; גל' נח (ט"ו אב תר"ס), עמ' 1; א"מ לונק, לוח ארץ ישראל לתרס"א, ט, עמ' 165.

131 א"מ לונק, לוח ארץ ישראל לתרס"ח, יג, עמ' 122-123. מגדל-השעון הורד ממקומו לאחר הכיבוש הבריטי והועבר למקום אחר בטענה שאינו מתאים, עד שפורק סופית בתקופת המנדט. ראויה לציון התופעה הכללית של בניין מגדל-שעון בערים הגדולות בסוריה ובארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית (יפו, ביירות, טריפולי). בנייה זו היתה כנראה ביטוי למודרניזציה, מודעות לזמן, התמערבות ועוד.

עיריית ירושלים החלה פעולותיה בשנת 1867 והיתה אחת העיריות הראשונות שנוסדו באימפריה העות'מאנית. בתחילה נוהלה בתקציב מצומצם ובתחומי פעולה מוגבלים, אך ב-1871, ובמיוחד ב-1877, ניתנו לה סמכויות רבות והיא הרחיבה את תחומי פעולתה. אלו היו בהתאם לחוק העיריות הפרובינציאלי של שנת 1877. במשך התקופה הנדונה היתה בירושלים עיריה אחת, אף-על-פי שחוק זה חייב בחירתו של 'ועד בלדיה מיוחד לכל ארבעים אלף איש ואשה' וירושלים התקרבה על סף מלחמת-העולם הראשונה למספר כפול מזה.

חשיבותה של העיריה לא היתה בפעולותיה בלבד, אלא בכך שהיתה אחד הגופים הדימוקרטיים-יחסית באימפריה העות'מאנית כבר בסוף המאה ה-19. היה זה גוף נבחר בחלקו, ואם כי הבחירה היתה סלקטיבית (זכרים, בעלי-רכוש, נתינים עות'מאניים וכו'), הרי ניתן ייצוג למנהיגים המקומיים של חלק מן האוכלוסיה. לאלה היה עניין אישי יותר בפיתוח העיר מאשר לפחות התורכיים הזרים, שהתחלפו לעתים קרובות. כאמור, היו גם מגבלות לייצוג זה, משום שהשיעור הגבוה של האוכלוסיה הנוצרית—ובמיוחד היהודית—לא התבטא במספר מקביל של חברי המועצה העירונית, או בראשות העיריה.

העיריה בירושלים לא פעלה באופן עצמאי לחלוטין. היא היתה תלויה מבחינה חוקית באסיפה המוניציפאלית, ונוקקה לאישורים שונים מן 'השער העליון' בקושטא ומן המושל של מתצריפליק ירושלים, שישב בעיר ועמו פעלה באופן הדוק למדי—לא תמיד כשוות זכויות. כן היתה מותנית במידה רבה בעמדתם של הקונסולים וראשי-העדות הזרות, בשל מעמדה המיוחד של העיר, הרכב אוכלוסייתה והשפעתם הרבה של הקונסולים.

גם בירושלים—כמו גם במצרים¹³²—קמה התנגדות מצד חלק מהקונסולים לייסוד המועצה העירונית מפני חששם שתפגע בזכויותיהם; אולם היו גם שתמכו ברעיון ואפשרו את פעילותה בתקופה מוקדמת ביחס, בהשוואה לעיריות אחרות בערי האימפריה. השפעתם החזקה של הקונסולים עולה מן העובדה שכאשר רצתה העיריה להטיל מס על הארת אזורי העיר שמחוץ לחומה ונקיונם ב-1906, היא נאלצה לערוך מפגשים ולהחליף מכתבים עם הקונסולים במשך שישה חודשים עד לקבלת החלטה חיובית. גם ממקורות אחרים עולה כי הקונסולים השתתפו באופן פעיל בענייני העיריה ובכך ניתן פיצוי-מה להיעדר ייצוגם של אורחיהם ואנשי החסות שלהם. כך עולה מתוך איגרת ששלחה מזכירות העיר אל הוועד העליון (מס' 28, 15 בנובמבר 1322 [[1906]]:

כאשר הבחינו שבעוד שירושלים שבתוך החומות מוארת ומנוקת מאז זמן רב ועבור זאת נגבה מס מיוחד מטעם העיריה, ומאידך ירושלים שמחוץ לחומות שהיא גדולה ורחבה כמה מונים מן הראשונה משוללת תאורה ואמצעי נקיון; וכאשר תיקון הפגם הזה והמס הנ"ל הורחב גם לרכוש שמחוץ לחומה התחילו הקונסולים להתנגד לכך. אם כי נעשו מאמצים להפעיל מס זה במתכונת המס המיוחד מטעם העיריה שהוטל לפני שש, שבע שנים כדי להזליף מים ברחוב הגדול שמחוץ לחומת העיר ושהוסכם על הגבייה וההוצאה שלו על-ידי ועדה שהורכבה

132 בר (לעיל, הערה 3), עמ' 193.

ממתורגמני הקונסולים וחברי העיריה; נתקבל עניין המס, רק בהחלטת השגרירויות לאחר קורספונדנציה שהתנהלה כשישה חודשים וכתוצאה מן הסבלנות והעקשנות של ממשלתנו. בארץ שיותר ממחצית מתושביה הם נתינים זרים אי־אפשר בעניינים הנוגעים לעיריה לחשוב את הזרים כאילו הם אינם. לכן הקונסולים משתדלים ראשית כל להשתתף באופן מעשי בענייני העיריה.¹³³

דעה מקובלת היא כי השלטון המקומי בערי ארץ־ישראל היה קיים על הנייר בלבד וכי העיריה בירושלים היתה חסרת השפעה, בעלת תפקידים מוגבלים ופעלה ברשלנות; אולם נראה כי דעה זו איננה נכונה, לפחות במה שנוגע לירושלים.¹³⁴ מעייניה של עיריית ירושלים היו נתונים בשלהי השלטון העות'מאני הן לנושאים הקשורים לתשתית העירונית והן לנושאים של חיי היום־יום; בסוף התקופה העלתה תכניות פיתוח ומודרניזציה של העיר. בין התחומים שבהם פעלה היו השמירה על הביטחון והסדר, בריאות, סאניטציה ונקיון, תחזוקה ובנייה, תכנון ופיקוח, רישום, מים, תאורה וחשמל ומבצעים מיוחדים שונים. ברי כי לא כל פעולותיה הוכתרו בהצלחה. אולם חלק מן הכשלונות יש לתלות לא רק בעיריה עצמה אלא בחוסר מימון מספיק, בהתנהגות תושבי העיר, ובמידת הגיבוי שנתנו הממשל העות'מאני לדרגיו והקונסולים הזרים. לעתים היה אף שמץ של ראוותנות בפעולות העיריה, שהושפעה מאירועים חיצוניים, כגון ביקור הקיסר הגרמני בירושלים ב־1898 וחג חצי־היובל לסולטאן עבדול חמיד; אך ראוותנות זו היתה מנוף חיובי להאצת פעולות שונות. אין לשכוח גם את חשיבות אישיותו של ראש־העיריה בקביעת קצב פעולתה. למרות המגבלות שתוארו, תרמה עיריית ירושלים רבות—מייסודה ועד לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה—להתפתחות העיר ולשיפור חיי־תושביה.

133 ג"מ, חט' 83, תעודה 23 (מ"מ 15 בנובמבר 1322).

134 גוטמן (לעיל, הערה 7), עמ' 15; שריין (לעיל, הערה 52), עמ' 177; זאבי (לעיל, הערה 11), עמ' 15–17; ד' בן־גוריון וי' בן־צבי, ארץ ישראל אין פערגאננענהייט און געגענווארט, ניריורק תרע"ח, עמ' 103.

מיפקדי האוכלוסיה בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

אדר ארנון

באוספי גנוז המדינה נמצאים ספרי-הרישום של תושבי ארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית. בספרים אלה—המכונים על-שם שניים מסוגיהם בשם ספרי-נפוס (נפשות)—נעשה הרישום לפי יישובים, עדות ומשפחות. עיירות וכפרים מחולקים בספרי-הנפוס לסביבות-מגורים. הערים מחולקות לרבעים לפי עדות, או לעדות לפי רבעים. רבעי כמה מהערים מחולקים לתת-רבעים, שהם בדרך-כלל רחובות וסימטאות, ולעיתים חצרות מוקפות בתים, כיכרות, שכונות בתוך הרבעים או מוסדות עדתיים שונים. להלן ייעשה ניסיון לצייר את תמונת האוכלוסיה בירושלים, כפי שהיא עולה מספרי-הנפוס. כהקדמה לכך—וכנושא חשוב לעצמו—תובאנה ההגדרות הגיאוגראפיות של הרבעים, כפי שבאו בספרים אלה.

הרבעים

העיר העתיקה

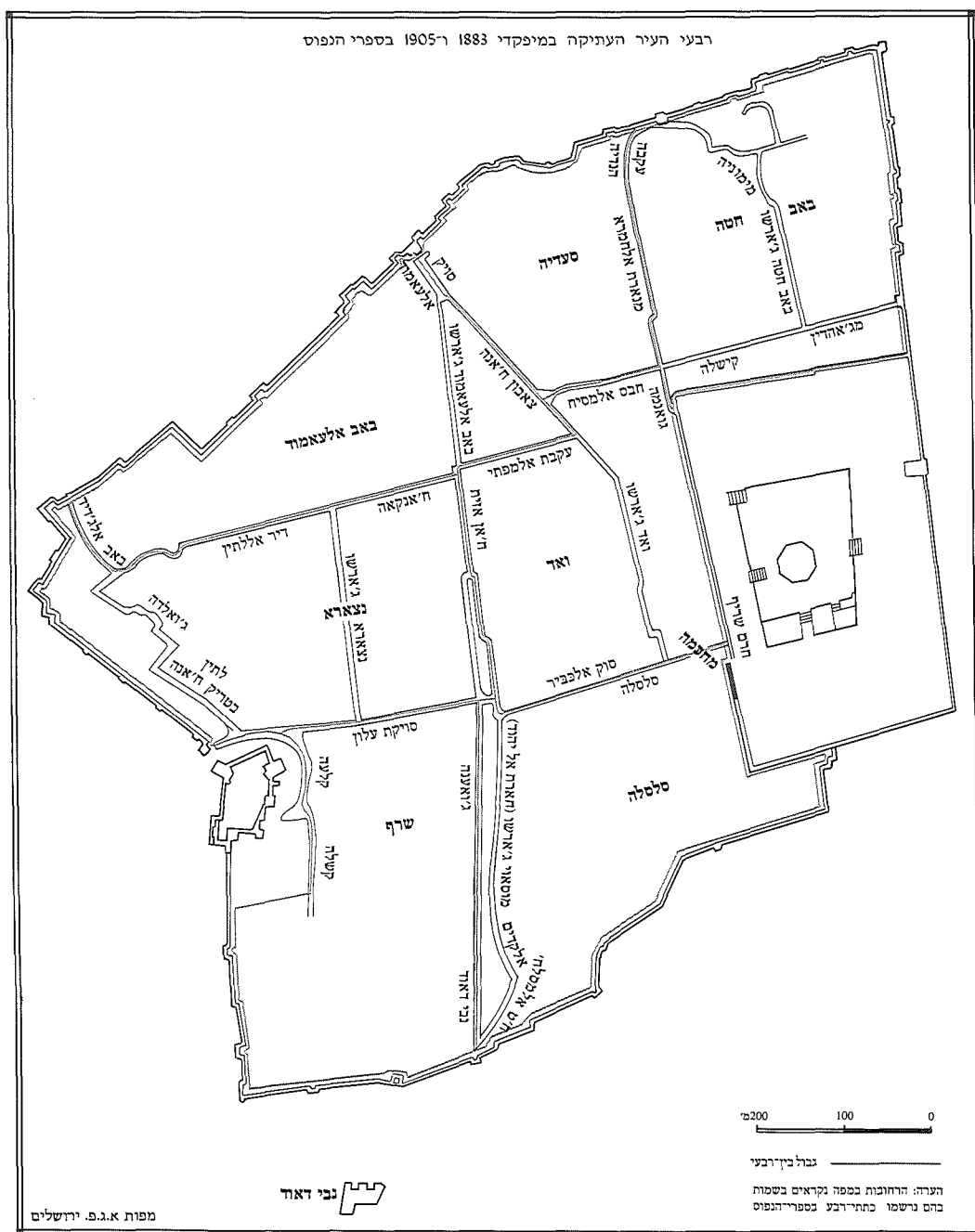
רבעי העיר העתיקה מובאים להלן לפי סדרם לאורך חומות-העיר, משער-האריות עד שער-האשפות (בכיוון המנוגד מהלך מחוגי-השעון), ומשם—לעבר מרכז העיר.¹

ב א ז ח ט ה (שער-המחילה, על-שם שער בצפון הר-הבית), החלק המזרחי של הרובע המוסלמי. הגבולות: בצפון ובמזרח—חומת-העיר בין שער-האריות ושער-הפרחים; בדרום—הר-הבית; במערב—רחוב פונדק היהודים, רחוב הצריח האדום, רחוב הנזירות ורחוב גואנמה.

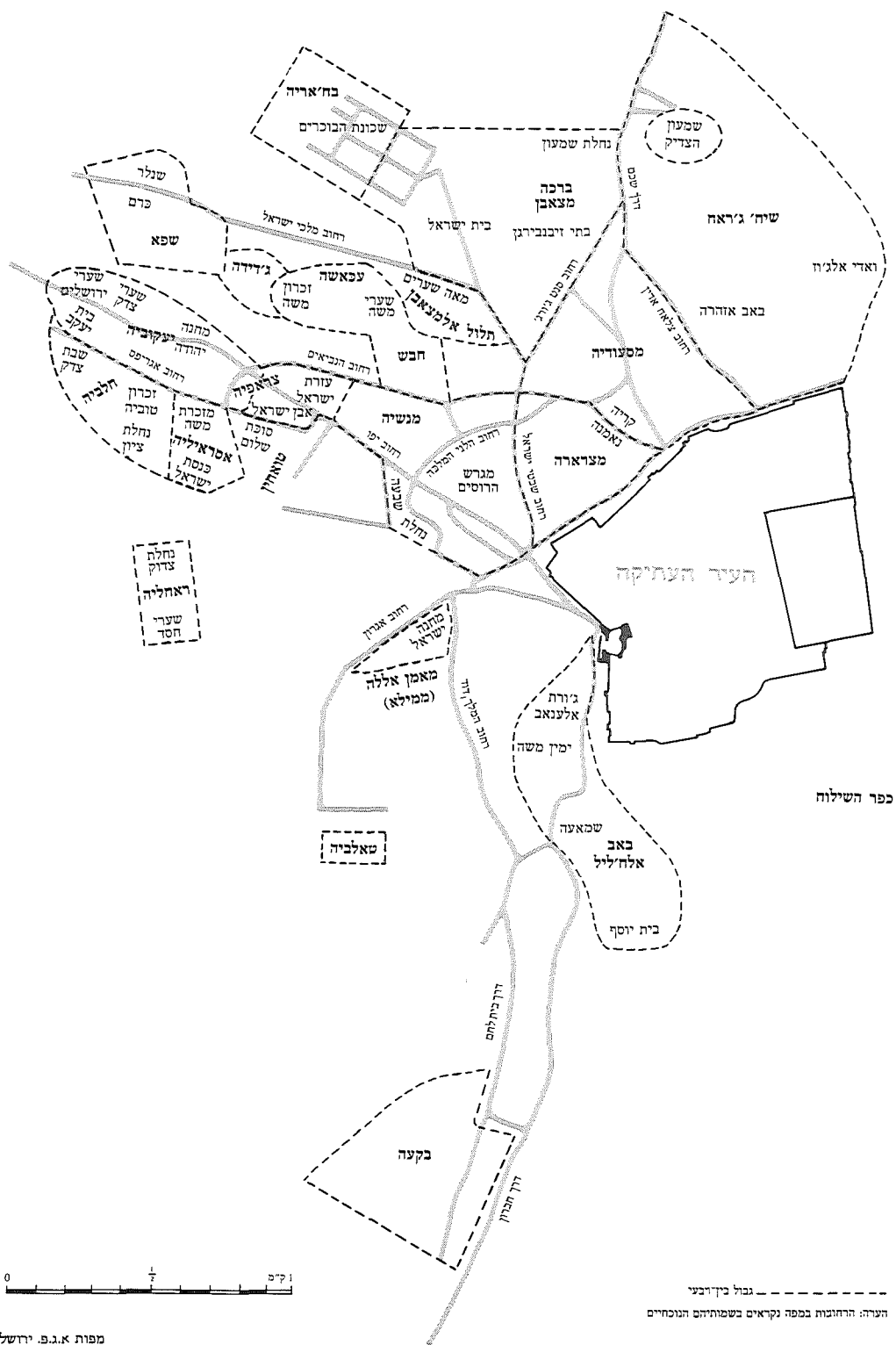
ס ע ד י ה, חלקו המערבי של הרובע המוסלמי. הגבולות: בצפון—חומת-העיר בין שער-הפרחים ושער-שכם; במזרח—רחוב פונדק היהודים, רחוב הצריח האדום ורחוב הנזירות; בדרום—הקטע המזרחי של וייה דולורוזה; במערב—רחוב שער-שכם והקטע הצפוני של רחוב הגיא (עד וייה דולורוזה).

ב א פ א ל ע א מ ו ד (שער-שכם), חלקו הצפוני של הרובע הנוצרי. הגבולות: בצפון—חומת-העיר בין שער-שכם והשער החדש; במזרח—רחוב שער-שכם והקטע הצפוני של רחוב הגיא; בדרום—הקטע המערבי של וייה דולורוזה, רחוב החאנקאה ורחוב סנט-פרנסיס; במערב—רחוב השער החדש.

1 הרבעים משוחזרים על-פי תתי-הרובע שלהם, שזוהו בדרך-כלל.

רבעי העיר החדשה במיפקדי 1905 ו-1915 בספרי הנפוס (שחזור)

מפות א.ג.פ. ירושלים

הערה: הרחובות במפה נקראים בשמותיהם הנוכחיים

נצארא (קיצור של חארת אנצארא—רובע הנוצרים), חלקו המרכזי של הרובע הנוצרי. הגבולות: בצפון—רחוב החאנקאה ורחוב סנט־פרנסיס; במזרח—הקטע הדרומי של רחוב בית־הבד (עד רחוב החאנקאה) ושלושת השווקים הצמודים שבמרכז העיר; בדרום—רחוב דויד וכיכר עמר בן אלח'טאב; במערב—חומת־העיר בין השער החדש ושערי־פז.

שרף (על־שם שרף אדין מוסא, מנכבדי ירושלים שנקבר במאה הי"ד ברובע זה או ברובע סלסלה הסמוך), הרובע הארמני. הגבולות: בצפון—רחוב דויד; במזרח—רחוב חב"ד; בדרום ובמערב—חומת־העיר מכיכר שערי־ציון עד בנין ה'קישלה' שליד מצודת דויד והחלק הצפוני של רחוב הפאטריארכיה הארמנית. ברובע זה כלול חלק הרובע היהודי שממערב לרחוב חב"ד.

סלסלה (על־שם רחוב השלשלת שבגבולו הצפוני), הרובע היהודי (פרט לחלקו המערבי, הכלול ברובע שרף), לרבות רובע המוגרבים. הגבולות: בצפון—רחוב השלשלת והקצה התחתון של רחוב דויד; במזרח—הכותל המערבי; בדרום—חומת־העיר משערי־האשפות עד כיכר שערי־ציון; במערב—רחוב חב"ד.

מחכמה (על־שם בניין ה'מחכמה' שמצפון לכותל המערבי), סביבת שערי־השלשלת. זהו רובע קטן המופיע גם כתת־רובע של רובע ואד (ראה להלן).

ואד (על־שם רחובו הראשי—רחוב הגיא בעברית), מרכז העיר העתיקה. הגבולות: בצפון—הקטע המזרחי של וייה דולורוזה; במזרח—הר־הבית; בדרום—רחוב השלשלת; במערב—הקטע הדרומי של רחוב בית־הבד (עד וייה דולורוזה) ושלושת השווקים הצמודים שבמרכז העיר.

הר־הבית, מופיע כתת־הרובע 'חרם שריף' ברבעים סלסלה וואד, ומכוון למעשה לאכסדרות המערביות שלו.

הר־ציון, המבנים סביב קברו של המלך דויד שעל הר־ציון מופיעים כרובע לעצמו, 'נבי דאוד'.

העיר החדשה

רבעי העיר החדשה מובאים להלן לפי סדר האלף־בית:

אסרליה (כנראה על־שם שכונת כנסת־ישראל), האיזור שבין כיכר 'מנורה' ובית־העם לרחוב אגריפס. כולל גם את השכונות אוהל משה, מזכרת משה ואחרות.

באבאליל (שערי־פז), שם כולל לשכונות הפזורות לאורך גיא בן־הינום, בין שערי־פז לגבעת חנניה. על השכונות האלו נמנות ג'ורת אלענאב (סביבת חוצות־היוצר), מונטיפיורי (ימין־משה), שמאעה, שיח'־אתורי (אבור־תור, היא גבעת חנניה), ואד ארכאבה (שמו הערבי של גיא בן־הינום; הכוונה כנראה לשכונת בית־יוסף שהייתה קיימת מעל הגיא, בקצה הצפוני של אבור־תור) ואחרות.

ב ח' א ר י ה , שכונת-הבוכרים (רחובות).

ב ק ע ה , באיזור גאולים של היום. הגבולות: בצפון ובמערב—מסילת-הברזל, בקטע שבין היציאה מהתחנה לשכונת מקור-חיים; במזרח—דרך-חברון; בדרום—רחוב רבקה.

ב ר פ ה (אולי על-שם הברכה הטבעית שהייתה קיימת בין השכונות נחלת-שמעון ובית-ישראל, בקצהו העליון של נחל האגוז), שכונת בית-ישראל ושכונות סמוכות לה. קר-התיחום בין רובע זה לרבעים מצאבן ותלול אלמצאבן (ראה להלן) איננו ברור.

ג' ד י ד ה (חדשה), רובע קטן באיזור זכרון-משה.

ח ב ש , רחוב אתיופיה וסביבתו.

ח ל ב י ה (פנראה על-שם היהודים יוצאי חלב, שישבו ברובע זה), איזור הנחלאות והזכרונות. נכללו בה השכונות נחלת-ציון, שבת-צדק, שערי-רחמים וכנראה גם זכרון-טוביה.

ט א ל ב י ה , סביבת הרחובות חובבי-ציון וד'זרעאלי, בדרום-מזרח טאלביה (קוממיות) של היום. ט ו א ח י נ , משולש הרחובות אגריפס-מסילת-ישרים-שמרון, לרבות השכונות היהודיות סוכת-שלום ומשכנות.

י ה ו ד י ה , שכונת שמעון הצדיק בשיח'ג'ראח.

י ע ק ו ב י ה (פנראה על-שם שכונת בית-יעקב), האיזור שלאורך רחוב יפו, בין כיכר הדוידקה לבית-החולים 'שערי-צדק'. כולל גם את השכונות מחנה-יהודה, שערי-צדק, שערי-ירושלים (אבר-בצל) ואחרות. שני תתי-הרובע של רובע זה הם: אליאנס (בית-הספר של חברת 'כל ישראל חברים') וולך (בית-החולים 'שערי-צדק').

מ א מ נ א ל ל ה (בפי העם: ממילא, על-שם בית-הקברות הסמוך), השטח שמצפון לרחובות הס ולינקולן ומדרום לרחוב אגרון.

מ נ ש י ה (על-שם גן-העיר בתקופת התורכים; כיום—גן דניאל, ליד בית העיריה), מרכז העיר החדשה. הגבולות: בצפון—קטע רחוב הנביאים שבין הרחובות שטראוס ושבטי-ישראל; במזרח—רחוב שבטי-ישראל מרחוב הנביאים עד כיכר צה"ל; בדרום—הרחובות שלמה המלך, בן-סירא, שלמון ורחוב יפו מכיכר ציון עד פינת המלך ג'ורג'; במערב-רחוב שטראוס. בין תתי-הרובע ברובע זה נזכרים מסקופיה (מגרש-הרוסים) ופיינגולד (בתי-פיינגולד שברחוב יפו, ליד בנק ישראל).

מ ס ע ו ד י ה (על-שם מסגד בדרך שכם), האיזור שמצפון לחומת העיר העתיקה, בין הרחובות צלאח א-דין והנביאים. כתת-רובע נזכר 'ג'ורג'י קומבאניה', היא שכונת הגרזים אשל-אברהם, שבתחום קריה-נאמנה, ליד שערי-שכם.

מ צ א ב נ , שכונת בית-ישראל ושכונות קטנות בסמוך אליה. לא ברורים הגבולות בין רובע זה לרבעים הסמוכים ברכה ותלול אלמצאבן (ראה להלן).

מצררה, מורשה—השטח המוגבל במשולש הרחובות הצנחנים—שבטיישראל—הנביאים. בין תתי־הרובע שלו נמצאת 'נסים בכ קומבאניה'—החלק של 'בתי ניסן ב"ק' (קריה־נאמנה) שממערב לרחוב הנביאים.

עכשה (על־שם מסגד נבי עכאשה; כיום—מאחורי בית ההסתדרות ברחוב שטראוס), איזור הרחובות שטראוס וישעיהו. כולל השכונות אבן־יהושע, בתי־הורנשטיין, בתי־ויטנברג, זכרון־משה ועוד.

צראפיה, השטח שבין קולנוע 'עדן' ורחוב הנביאים, לרבות השכונות אבן־ישראל ועזרת־ישראל.

ראחליה, האיזור שממערב לרחוב אוסישקין, בין הרחובות נרקיס וקק"ל. כולל השכונות נחלת־צדוק ושערי־חסד.

שיח' ג'ראח, השטח שבין הר־הצופים, החומה הצפונית של העיר העתיקה ורחוב צלאח א־דין. כולל השכונות שיח'־ג'ראח, ואדי אלג'וז ובאב אזהרה של היום.

שפא, מרובע הרחובות יוסף בן מתתיהו—רש"י—הטורים—מלכי־ישראל. כתת־רובע נזכר בית־היתומים הסורי, המכונה 'שנלר'.

תלול אלמצאבן (תלי המסבנות—ערימות הפסולת של בתי־החרושת לסבון בירושלים העתיקה, שהיו בשטח לפני בנייתו), הגבול בין רובע זה לרבעים הסמוכים, מצאבן וברכה, איננו ברור, אך הכוונה כנראה לשכונת מאה־שערים המקורית (מדרום לרחוב מאה־שערים) ולשכונות הקטנות הצמודות אליה.

המיפקדים

ספרי־הנפוס של ירושלים (67 במספר) כוללים את המיפקדים הבאים:

א. מיפקד 1883, נערך בעיר העתיקה בלבד (לרבות הר־ציון). רק התושבים המוסלמים המקומיים חולקו בו לפי רבעים (ראה טבלת המיפקד); היהודים והנוצרים חולקו לעדות בלבד. מיפקד 1883 בירושלים הוא הראשון בשורת מיפקדים שנערכו במקומות שונים בארץ, באמצע שנות השמונים של המאה הי"ט.

ב. מיפקד 1905 היה הגדול והמקיף מבין המיפקדים שנערכו בירושלים (ובארץ כולה) בתקופה העות'מאנית. תושבי־העיר, בני שלוש הדתות, נרשמו בו לפי עדותיהם ורבעי־מגוריהם. בספרי הרישום של מיפקד 1905 (בעיקר באלה של העיר העתיקה) נזכרת לראשונה חלוקה פנימית של רבעי העיר.

ג. מיפקד 1915 נערך בעיר החדשה, בקרב יהודים בלבד. המשפחות הרשומות בו אינן זהות למשפחות שנרשמו במיפקד 1905 באותם הרבעים. רובן משפחות שהעתיקו מקום מגוריהן אל השכונות שנבנו מאז המיפקד הקודם או עברו לשכונות ישנות; מיעוטן היו משפחות של עולים חדשים. מיפקד 1915 בירושלים הוא אחרון המיפקדים שנרשמו בספרי־הנפוס.

חישוב מדויק של אוכלוסיית ירושלים לפלגיה השונים, לפי הרישומים בספרי־הנפוס, חורג מעניינו

של מאמר זה. המספרים בטבלאות שיובאו להלן הם מספרי המשפחות שנרשמו במיפקדים, לפי השתייכותן העדתית ורובע מגוריהן בעיר. יש בהם כדי לתת מושג על גודלן המוחלט והיחסי של עדות ירושלים ואוכלוסיית רבעיה.

ההסתמכות על מספרי המשפחות, ולא על פרטי האוכלוסיה, מקשה על הערכה נכונה של היחסים המספריים בין העדות; זאת—בשל ההבדלים בין גודלן הממוצע של המשפחות בעדות השונות. בעדה המוסלמית גבוה ביותר ממוצע גודל המשפחה. בין המשפחות הרשומות בספרי-הנפוס של עדה זו ניתן למצוא משפחות המונות כמה עשרות נפשות. לעומת זאת, מרובות ביחס המשפחות הקטנות בעדה היהודית-האשכנזית, הנמצאת בקצה האחר של עקומת גודל המשפחות. זאת ועוד: גם אנשים בודדים נרשמו בספרי-הנפוס כמשפחות, וכך גם הובאו במניין המובא בטבלאות המיפקדים. גם במספר הבדדים הרשומים כמשפחות תופסים האשכנזים את המקום הראשון (בייחוד רבות הנשים הבודדות).

במיפקד 1883 נרשמו במרוכז—בספרים מיוחדים לזרים—יהודים, מוסלמים ונוצרים, תושבי העיר שהתגוררו במוסדות עדתיים, עבדו או למדו בהם. לפיכך אי-אפשר לשבצם בטבלת המיפקד והמספרים הנוגעים להם הובאו בהערות-שוליים. לעומת זאת, במיפקד 1905 נרשמו אנשי המוסדות העדתיים כבודדים, כמשפחות וברשימות מרוכזות—שלוש הצורות משולבות ברישום העדתי-הרבעי-המשפחתי הרגיל. גם המספרים הנוגעים לרישומים אלו הובאו בהערות-השוליים. שיטת הרישום בספרי-הנפוס אפשרה הכללת אנשים שנוספו למשפחות (על-ידי לידה, נישואין או בדרך אחרת) ושל משפחות שבאו לגור ברבעי-הרישום השונים, לאחר המיפקד. כך נמצא בספרי המיפקד של שנת 1883 רישומים עד שנת 1905; ספרי המיפקדים של 1905 ו-1915 'נמשכים' עד שנת 1917, עם סיומו של השלטון העות'מאני בירושלים. תוספות-הרישום—הן של אנשים בתוך המשפחות והן של משפחות שלמות—מהוות חלק זעיר מהרישומים בספרי-הנפוס.² יחד עם זאת, יש בהן כדי לעוות במידת-מה את תוצאות המיפקדים, אם כוללים אותן בסיכומים המתייחסים לשנת המיפקד, כפי שנעשה בטבלאות המובאות להלן לגבי המשפחות.

שלוש עדות יהודיות מופיעות בנפרד בכל שלושת המיפקדים: האשכנזית, המוגרבית והספרדית. במיפקד האחרון, של שנת 1915, רשומה בנפרד גם העדה היהודית-הגרוזינית. ההופעה הנפרדת בספרי-הנפוס משקפת את הכרת השלטונות העות'מאניים בעדות אלו כעדות עצמאיות. עדות-המזרח חסרות המעמד העצמאי מופיעות בספרי-הנפוס כ'ספרדים'. לגבי שלוש מהן—הבוכרית, הכורדית והתימנית (וגם לגבי הגרוזינים, לפני שהיו לעדה עצמאית)—תוקן הדבר (ברוב המקרים) בטבלאות המיפקדים ובהערות שבשוליהן. העדות הקטנות יותר (חלבס, אורפלים ועוד) נכללות בעדה הספרדית גם בטבלאות. נוסף על 'המיוזג העדתי' אפשר למצוא בספרי-הנפוס משפחות יהודיות בודדות ששובצו בעדה לא נכונה. גם כאן אמורים הדברים בדרך-כלל ברישומן של משפחות מעדות-המזרח השונות כספרדיות.

2 רוב האנשים שנוספו למשפחות לאחר המיפקדים לא נרשמו בספרים.

יש להעיר כי רק משפחות מעטות, מעדות שונות, לא התפקדו במיפקדים;³ נראה גם כי במיפקדים נכללו כל פלגי האוכלוסיה בעיר, פרט לאתיופים, אירופאים⁴ ויהודים לא-עות'מאנים.⁵ עניין זה ראוי להדגשה מיוחדת, שכן בקהילה היהודית הגיע בתקופה זו מספר הנתינים הלא-עות'מאנים לכדי מחצית כלל אוכלוסיית הקהילה ואולי אף למעלה מזה. כדי להקטין—ולו במקצת—את הפער הגדול שיצרה ההשמטה האחרונה בין תמונת האוכלוסיה במציאות לבין השתקפותה בספרי-הנפוס, לא שובצו מספרי המשפחות המוסלמיות והנוצריות תסורות נתינות עות'מאנית בטבלה של מיפקד 1905, אלא הובאו בהערות-שוליים.

מן המספרים עולה כי המיפקדים 'כיסו' את כל שטח העיר (בגבולות שהוזכרו: המיפקד הראשון—רק בעיר העתיקה; השלישי—רק בחדשה). ספרי-הנפוס של ירושלים מהווים אפוא מקור חשוב לידיעת תחומה העירוני של ירושלים בסוף התקופה העות'מאנית. כך, למשל, שניים מפרברי ירושלים דהיום, כפר-השלוח וא-טור שעל הר-הזיתים, אינם כלולים בשטח העיר, אלא במחוז.⁶ פרבר אחר של ירושלים, גבעת-שאול שהוקמה בשנת 1910, אינו נזכר בספרים של מיפקד 1915, כיוון שהיה ממוקם הרחק מכל רובע-רישום וכנראה גם מחוץ לגבולות העיר. כך חריגות מבחינה זאת המושבה האמריקנית והמושבה הגרמנית, שהיו אמנם בתחומי העיר, אך לא נכללו במיפקדים בשל אוכלוסייתן המיוחדת.⁷

בשנת 1924 ערכו השלטונות הבריטיים מבצע לריכוז ספרי-הנפוס התורכיים מכל הארץ בירושלים (בעיקר לצורכי משרד הבריאות). כ-80–85 אחוז מספרי-הנפוס המקומיים והמחוזיים רוכזו במבצע זה. אוסף הספרים השלם ביותר שהגיע לידינו הוא של ירושלים ומחוז. פרט לספרי רובע סעדיה במיפקד 1883, נראה כי כל ספרי-המיפקדים שנערכו בירושלים, הגיעו אמנם לידינו. מסתבר אפוא כי הרישום בספרי-הנפוס (ובעקבותיהם, בטבלאות) אינו משקף תמיד את המציאות. לפיכך יש להיזהר מהסקת מסקנות, ללא השוואה לנתונים מקבילים, ממקורות אחרים.

3 הנחה זו מושתתת על סטאטיסטיקה של בקשות, המתקבלות עד היום בגנוך המדינה, להעתקת רישום-לידה מספרי-הנפוס. ברוב רובם של המקרים נמצאות בספרים משפחותיהם של מבקשים מוסלמים או נוצרים.

4 מכלל זה יש להוציא כמרים ונוצרים בני אירופה, שחלקם (בעיקר יווניים) נרשם בספרים.

5 לעומת זאת, נרשמו יהודים אזרחי-חוץ בספרי-הנפוס של חברון, חיפה ומקומות אחרים.

6 דבר זה נכון גם לגבי כפרים מרוחקים יותר ממרכזה של ירושלים, כגון: שעפאט, ליפתא, מלחה, בית-צפאפה וצור-באהר, שהיו לחלק מן העיר רק תחת שלטון ישראל.

7 לעומת זאת, נרשמו באחד מספרי הנפוס של חיפה הטמפלרים, תושבי המושבה הגרמנית בעיר.

ס"ה	רובע	באב אלעאמוד	באב חטה	ואד	דאוד	נצארא	סלסלה	סעדיה	שרף
ס"ה	עדה	5,014	%						
	יהודים	1,782	35.5						
	מוסלמים	1,964	39.2						
	נוצרים	1,268	25.3						
יהודים	אשכנזים ⁴	946	53.1						
	מוגרבנים	316	17.7						
	ספרדים	520	29.2						
מוסלמים	מקומיים ⁶	1,433	73.0	353	509	329	741	57	65
	כושים ⁸	83	4.2						79
	מוגרבנים ⁹	412	21.0						
	צוענים ¹⁰	7	0.3						
	קופטים ¹¹	29	1.5						
נוצרים	ארמנים	1,022	8.0						
	ארמנים קתוליים	1	0.1						
	יוונים								
	אורתודוקסים	1,569	44.9						
	יוונים קתוליים	39	3.1						
	פרוטסטאנטים	197	7.6						
	פרוטסטאנטים פנקוסטים	22	1.7						
	קופטים	52	4.1						
	קתולים (לטינים)	1,386	30.4						

1 כן נמנו במיפקד (כנתינים זרים) 44 מור' בית-הספר 'אליאנס' (כ"ח) ותלמידיו שבעיר החדשה. 2 מלבד נמנו מוסלמים בודדים זרים, לפי הפירוט הבא: 1,530 באכסניית היהודים שליד שער-הפרחים, 644 סודאנים (314 יוצאי דאר פור ו-330 יוצאי דאר צליח), ביניהם דרווישים רבים שהתגוררו בעיקר באכסדרות שבצדו המערבי של הר-הבית, 487 מוגרבנים באכסניית המוגרבנים שבקרבת הכותל המערבי, 1,082 בני המון-העם וביניהם דרווישים ופועלים רבים, ו-246 פקידים ושרתים בבית-הממשלה שהיה בבניין בית-היתומים המוסלמי של היום, ברחוב הסראיה. 3 כן נמנו 1,135 נוצרים בודדים זרים, ביניהם בני עדות שלא נכללו במיפקד, כמו כלדים, מרונים וסורים (אשורים). מבני העדה האחרונה נמנו גם 4 נזירים ו-96 עובדים, שהתגוררו במנזר הסורי שברובע שרף. 4 במיפקד זה צוינו המשפחות האשכנזיות 'כחסידיים' או 'כפרושים'. 5 ספר מוח'תאר העדה האשכנזית בירושלים משנת 1883 (ספר 62א) מכיל 1,890 משפחות—כנראה כלל המשפחות האשכנזיות בעיר (לרבות אלה שלא היו בעלות נתינות תורכית). 6 הכוונה לאוכלוסיה המוסלמית הרגילה של ירושלים, להבדיל מהמוסלמים שנרשמו כעדות נפרדת. 7 כולן מחאמולת דאודידג'אני, בעלת החזקה על קבר המלך דויד בהר-ציון. 8 ישנו כנראה ברחוב עלא א-דין שברובע ואד. 9 התגוררו ברובע הרובע המוגרבנים שליד הכותל המערבי. 10 נקראים גם עדת נצראללה בן עלי. 11 נקראים גם עדת שיח' איבראחים. 12 כן נמנו במיפקד (כנתינים זרים) 46 כמרים ונזירים ו-55 שרתים במנזר הארמני, 61 מורים ותלמידים בבית-הספר הארמני שבתחומו ו-29 נזירות במנזר הזיתים שלידו. 13 מלבד נמנו (כנתינים זרים) 199 כמרים ונזירים במנזר היווני הגדול, שברובע הנצרי, 158 מורים, תלמידים ושרתים בבית-הספר היווני שלידו ו-234 נזירות ושרתים במנזר מילאניה הקדושה שברחוב הקופטים. 14 כן נמנו (כנתינים זרים) 24 תלמידים בבית-הספר 'ציון' שעל הר-ציון (בית-הספר הבישוף גובאט) ו-15 תלמידות בבית-הספר 'טליא קומי' שבעיר החדשה. 15 כן נמנו (כנתינים זרים) 5 כמרים ונזירים ו-12 תלמידים במנזר הלטיני שליד השער-החדש.

טבלה ב: ירושלים, מיפקד 1905 בספרי-הנפוס—משפחות לפי דתות ורבעים

ס"ה	%	יהודים	מוסלמים	נוצרים	
7556	—	3701	2266	1589	ס"ה בירושלים
—	100.0	49.0	30.0	21.0	%
4338	—	1297	1937	1104	ס"ה בעיר העתיקה
—	57.4	29.9	44.6	25.4	%
3218	—	2404	329	485	ס"ה בעיר החדשה
—	42.6	74.7	10.2	15.1	%
רובע					
596	13.7	15	112	469	באב אלעאמוד
613	14.1	7	595	11	באב חטה
862	19.9	388	383	91	ואד
67	1.5	47	3	17	מחכמה
85	1.9	—	85	—	נבי דאוד
188	4.3	1	10	177	נצארא
1259	29.0	711	548	—	סלסלה
286	6.6	1	161	124	סעדיה
382	8.8	127	40	215	שרף
העיר העתיקה					
234	7.3	234	—	—	אסראיליה
141	4.4	75	26	40	באב אלח'ליל
58	1.8	58	—	—	בח'אריה
63	1.9	—	32	31	בקעה
461	14.3	461	—	—	ברכה
24	0.7	24	—	—	ג'דידה
58	1.8	13	14	31	חבש
229	7.1	229	—	—	חלביה
56	1.7	22	—	34	טאלביה
203	6.3	203	—	—	טואחין
82	2.5	68	—	14	יהודיה
107	3.3	97	8	2	יעקוביה
39	1.2	—	3	36	מאמן אללה (ממילא)
63	1.9	10	7	46	מנשיה
119	3.7	17	59	43	מסעודיה
163	5.1	163	—	—	מצאבן
175	5.4	50	10	115	מצרארה
38	1.2	37	—	1	עכאשה
82	2.5	43	3	36	צראפיה
138	4.3	138	—	—	ראחליה
270	8.4	97	167	6	שיח' ג'ראח
158	4.9	108	—	50	שפא
257	8.0	257	—	—	חלול אלמצאבן
העיר החדשה					

טבלה ג: ירושלים, מיפקד 1905 בספרי-הנפוס—יהודים
(משפחות לפי עדות ורבעים) ומוסלמים (משפחות לפי רבעים)

		יהודים			
		מוסלמים	תימנים	ספרדים	אשכנזים
ס"ה בירושלים		12266	331	1507	1515
%			8.9	40.7	40.9
ס"ה בעיר העתיקה		1937	—	582	472
%			—	44.8	36.4
ס"ה בעיר החדשה		329	331	925	1043
%			13.7	38.4	43.3
רובע					
באב אלעאמוד		112	—	3	7
באב חטה		2595	—	—	7
ואד		3383	—	124	121
מחכמה		3	—	22	13
נבי דאוד		485	—	—	—
נצארא		10	—	1	—
סלסלה		548	—	400	229
סעדיה		161	—	—	1
שרף		40	—	32	94
העיר העתיקה					
אסראיליה		—	—	79	118
באב אלח'ליל		26	—	—	59
בח'אריה		—	—	57	—
בקעה		32	—	—	—
ברכה		—	166	212	81
ג'דידה		—	—	—	20
חבש		14	—	—	13
חלביה		—	—	204	22
טאלביה		—	—	3	—
טואחין		—	165	—	38
יהודיה		—	—	31	33
יעקוביה		118	—	66	27
מאמן אללא (ממילא)		3	—	—	—
מנשיה		7	—	5	5
מסעודיה		59	—	14	3
מצאבן		—	—	—	163
מצארה		10	—	27	21
עכאשה		—	—	4	33
צראפיה		3	—	20	20
ראחליה		—	—	56	82
שיח' ג'ראח		167	—	90	—
שפא		—	—	57	50
חלול אלמצאבן		—	—	—	225
העיר החדשה					

1 כן נמנו 300 משפחות מוסלמיות זרות, בעיקר מצפון-אפריקה, מרבעים שונים (יש לציין שבקרוב האוכלוסיה המוסלמית המקומית שנרשמה במיפקד יש משפחות לא מעטות ששמותיהן מעידים על מוצא זר, כמו: אובכין, אפגאני, ג'רפסי, ימני, כרדי, מגרבי, מצרי, שאמי ותורפמאני). נוסף על אלה נימנו 68 משפחות של פקידים-משלה תורפים, פוזרות ברבעים שונים. 2 נמנו גם 14 אנשי-הסגל של בית-הספר 'מימוניה' שברחוב אנטוניה. 3 כן נמנו (כנתינים זרים) 94 אוזבקים ואפגאנים (בחלקם דרווישים) באכסניות האוהבית והאפגנית שבין ויה דולורחה ורחוב ברקוק. 4 מרביתן מחמולת דאחידג'אני (ראה הערה 7 לטבלה א). 5 למעשה נמנות משפחות רבות הרשומות כאן כספרדיות על העדה הבוכרית. 6 רשומות כספרדיות. 7 למעשה נמנות משפחות רבות הרשומות כאן כספרדיות על בני העדות הנוצרית והתימנית. 8 רשומות כספרדיות. 9 ביניהן נמנו 3 משפחות של עובדי בית-הספר 'אליאנס', שהתגוררו בו. 6 עובדים בבית-הספר וכן משפחת עובד בית-החולים 'שערי צדק' שהתגוררה בו. 10 ביניהן נמנו משפחת עובד בית-הספר 'אליאנס' שהתגוררה בו. 18 עובדים בבית-הספר. 11 בתוכן משפחתו של עובד בית-הספר 'אליאנס' שהתגוררה בו. 12 למעשה רשומות כאן משפחות של יהודים גרווינים, שגרו ב'שכונת הגרווינים' שליד שער-שכם.

טבלה ד: ירושלים, מיפקד 1905 בספרי-הנפוס—(נוצרים) (משפחות לפי עדות ורבעים)

קתולים (לטינים)	קפטים	פרוטסטנטים	פראנסז'ים	סורים קתולים	סורים (אשורים)	מרונים	כלרים קתולים	יוונים קתולים	יוונים אורתודוקסים	אזמנים	ס"ה בירושלים
7437	27	114	⁶ 1	5	71	⁵ 1	46	³ 18	² 788	¹ 121	%
27.5	1.7	7.2	0.1	0.3	4.5	0.1	0.4	1.1	49.6	7.6	ס"ה בעיר העתיקה
299	27	11	1	—	71	1	4	10	560	121	%
27.1	2.4	1.0	0.1	—	6.4	0.1	0.3	0.9	50.7	11.0	ס"ה בעיר החדשה
138	—	103	—	5	—	—	2	8	228	—	%
28.4	—	21.3	—	1.0	—	—	0.6	1.6	47.0	—	
רובע											
175	—	—	—	—	—	—	—	2	⁸ 292	—	באב אלעאמור
5	—	—	—	—	—	1	2	⁹ —	4	—	באב חטה
30	—	—	—	—	—	—	—	—	61	—	ואד
6	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	מחכמה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	נבי דאד
57	¹¹ 27	—	1	—	—	—	—	8	¹⁰ 84	—	נצארא
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	סלסלה
22	—	—	—	—	—	—	—	—	102	—	סעדיה
4	—	—	—	—	¹² 71	—	2	—	17	121	שרף
העיר העתיקה											
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	אסראיליה
9	—	9	—	—	—	—	—	1	21	—	באב אלח'ליל
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	בח'אריה
3	—	—	—	—	—	—	—	—	28	—	בקעה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ברכה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ג'דידה
4	—	16	—	—	—	—	—	2	9	—	חבש
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	חלביה
26	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	טאלביה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	טואחין
5	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	יהודיה
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	יעקוביה
14	—	—	—	—	—	—	—	2	20	—	מאמן אללה (ממילא)
14	—	4	—	—	—	—	—	2	26	—	מנשיה
9	—	—	—	—	—	—	1	—	32	—	מסעודיה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	מצאפן
21	—	14	—	5	—	—	1	—	74	—	מצארה
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	עכאשה
28	—	7	—	—	—	—	—	1	—	—	צראפיה
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ראחליה
—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	שיח' ג'ראח
3	—	¹⁴ 46	—	—	—	—	—	—	¹³ 1	—	שפא
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	תלול אלמצאבן
העיר החדשה											

1 כן נמנו שחי משפחות של נתינים זרים מהעדה הארמנית-קתולית. 2 מלבדן נמנו 73 משפחות של נתינים זרים מעדה זו ברבעים שונים. 3 מלבדן נמנו (כנתינים זרים) שש משפחות מעדה זו ברבעים שונים. 4 כל המשפחות שנמנו מעדה זו מורכבות מאנשים בודדים. 5 כן נמנו שלוש משפחות של נתינים זרים מעדה זו, ברבעים שונים. 6 כן נמנו במיפקד ארבע נזירות מעדה זו, ברבע נצארא. 7 כן נמנו (כנתינים זרים), 14 משפחות מעדה זו ברבעים שונים. 8 ביניהן נמנו 17 נזירות ר'5 שרתות במנזר אוטימיוס הקדוש (פינת הרחובות סידה-השליחים), וכן 3 נזירות ר'3 שרתות במנזר סידנאיא (רחוב סידה). 9 ארבעה נזירים ר'84 פרחי-כמורה (מסוריה ולבנון) נמנו בבית-הספר הכנסייתי המכונה 'צלאתיה', שליד שער-האריות. 10 ביניהן נמנו 215 כמרים ונזירים ר'3 נזירות במנזר היווני הגדול (האחרונות כנראה במנזר מילאניה הקדושה הצמוד למנזר). 2 עובדים בבית-הספר היווני שליד המנזר, נזירה אחת במנזר אבראזים שברחבת כנסיית הקבר ונזירה אחת במנזר ניקולאס הקדוש שברחוב המנזר היווני. 11 למעשה רוכזו כאן רישומי המשפחות הקופטיות בעיר כולה. 12 ביניהן נמנה נזיר בודד במנזר הסורי שברחוב מנזר האשורים. 13 כן נמנו 6 בני משפחותיהם של עובדים מעדה זו בבית-היתומים הסורי, המכונה 'שנלר'. 14 כולן משפחות שהתגוררו ב'שנלר' או בבתיים שהוקמו בסביבתו לעובדי המוסד. מלבדן נמנו במוסד 109 עובדים וחניכים ור'13 חניכות מעדה זו.

טבלה ה: ירושלים, מיפקד 1915 בספרי-הנפוס—יהודים (משפחות לפי עדות ורבעים)

ספרדים	מוגרבים	גרוזינים	אשכנזים	%	ס"ה	ס"ה
523	28	39	1,382	—	1,972	
רובע	%	—	100.0	70.1	2.0	1.4
אסראיליה	30	1.5	21	—	5	4
באב אלח'ליל	37	1.9	31	—	3	3
בח'אריה	442	22.4	6	—	2	434
בקעה	—	—	—	—	—	—
ברכה	4	0.2	4	—	—	—
ג'דידה	—	—	—	—	—	—
חבש	8	0.4	8	—	—	—
חלביה	40	2.0	31	—	3	6
טאלביה	—	—	—	—	—	—
טואחין	38	1.9	29	—	1	8
יהודיה	35	1.8	15	—	—	120
יעקוביה	17	0.9	14	—	1	1
מאמן אללה	32	1.6	22	—	5	—
מנשיה	45	2.3	38	—	—	7
מסעודיה	1	0.1	—	—	—	1
מצאבן	148	7.5	145	—	—	3
מצרארה	18	0.9	3	—	15	—
עכאשה	126	6.4	124	—	—	2
צראפיה	—	—	—	—	—	—
ראחליה	330	16.7	306	—	18	6
שיח' ג'ראח	5	0.2	1	—	—	4
שפא	85	4.3	75	—	—	310
חלול אלמצאבן	531	26.9	509	—	—	422

1 חלק מהמשפחות הרשומות כאן כספרדיות נמנות על בני העדות הבוכרית והגרוזינית. 2 כן נמנו 110 חניכים בבית-היתומים 'דיסקין' שברחוב הרב קוק. 3 חלק מהמשפחות הרשומות כאן כספרדיות הן משפחות גרוזיניות. 4 ראה לעיל הערה 1.

שכונות הגנים' בירושלים—תכנון והתפתחות בראשית השלטון הבריטי, 1917–1925

גדעון ביגר

במשך המחצית השנייה של המאה הי"ט ועד למלחמת-העולם הראשונה גדל בהתמדה שטחה הבנוי של ירושלים. היציאה מן החומות, שתחילתה ב-1860 (משכנות שאננים), הביאה בעקבותיה בנייה רבה, בעיקר לכיוון צפון-מערב. ערב מלחמת-העולם הראשונה מנתה ירושלים כ-80 אלף איש (מהם כ-45 אלף יהודים),¹ שגרו בעיר העתיקה ומחוצה לה. השטח הבנוי שמחוץ לחומות השתרע ברצף אחד מהעיר העתיקה לכיוון רחוב יפו עד לשכונת מחנה יהודה בצפון-מערב, ובכיוון דרך שכם-מאה שערים לכיוון צפון. בין שני קוויים אלו, ובסמוך אליהם, התרכזה רוב הבנייה החדשה. היו גם שכונות מבודדות בדרום-מערב העיר (המושבה הגרמנית, המושבה היוונית ותחילתה של בקעה), אך אזורים אלו לא יושבו ברציפות, ורוב חלקיה הדרומיים והמערביים של ירושלים נותרו ריקים.

צורת הבנייה באזורים הרצופים (להוציא השכונות בדרום-מערב) היה בשכונות-מגורים צפופות, בצורה זו או אחרת — למן בית מאורך עם דירות רבות (מאה שערים, בתי אונגרין, ועוד) ועד לבתים בודדים הרחוקים במקצת זה מזה (שכונת הבוכרים וזכרון משה). מכל מקום, ניפר רצף של בנייה בעיר, ללא שטח פתוח לצורכי ציבור. אף בשכונות המפוארות ביותר היה השטח סביב כל בית קטן ולא נוצל כמעט כשטח ירוק.

מלחמת-העולם הראשונה, שפגעה קשה באוכלוסיית העיר (אם כי לא במבנה הפיסי שלה), הביאה בסיומה שלטון חדש בעיר, שלטון בריטי, שלושה רעיונות תכנוניים חדשים והבטחת חיים שקטים ונוחים יותר בעתיד. ב-9 בדצמבר 1917 נכבשה העיר וב-11 בחודש הוכרז בה על שלטון צבאי, שהתקיים עד ה-1 ביולי 1920. משטר צבאי זה הכין תכניות בנייה, אך לא אפשר העברת קרקעות ובנייה חדשה, כדי לשמור על עקרון ה'סטטוס קוו'.² רק השלטון האזרחי, שכונן ב-1920, אפשר התחלות של בנייה בירושלים; זאת—לאחר שהתיר העברת קרקעות (פתיחת משרד ספרי-האחוזה ב-1 באוקטובר 1920), פרסם את 'פקודת בניין ערים לארץ-ישראל' ובה כללים לאישור תכניות

1 'בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 106.

2 לדין על הפעילות הבריטית בירושלים בתקופה זו עיין: ג' ביגר, 'תרומת השלטון הבריטי להתפתחותה של ירושלים בראשית שלטונו בארץ', מחקרים, ט (תשל"ו), עמ' 175–200.

בנייה עירונית (פברואר 1921) והכריז על ירושלים כעיר, לצורך תכנון ערים (ספטמבר 1921).³ במקביל תהליך זה, הוכנה תכנית מפורטת לבניית ירושלים בעתיד (תכנית אשבי, 1922). הממשל הבריטי הכין מסגרות להתפתחות השטח הבנוי ודאג לפקח על תהליך הבנייה, אך הבנייה בפועל ניתנה ביד תושבי העיר והבאים אליה. תושבי ירושלים, ובעיקר היהודים, קיבלו את האתגר הבריטי לבנייה מסודרת וחדשה וניסו להתמודד אתו. השלטון הבריטי הליבראלי, שהחליף שלטון תורכי מפגר, הצהרת בלפור וראשית הקמת הבית הלאומי היהודי, קביעתה של ירושלים כבירתה של ארץ-ישראל, עלייה חדשה, שיפור אמצעי הביטחון ובעיקר הרוח החדשה של בנייה והתפתחות— כל אלה הביאו בעקבותיהם רצון לבנות ולפתח את ירושלים, לא כהמשך למצבה ולצורתה הקודמים אלא כתנופה חדשה וברעיונות מודרניים. הבונים החדשים ניסו לכונן צורת-חיים חדשה, שתבטא בבנייה חדשה המתאימה לזמן החדש ולאנשים החדשים. הרעיון המרכזי של כל הבונים היה לבנות שכונות מרוחקות ממרכז העיר וממרכז ההמולה—'שכונות גנים'.

בשורות הבאות ייעשה ניסיון לשחזר את גל-הבנייה הזה של 'שכונות הגנים' בשנים הראשונות למנדט הבריטי. המונח 'שכונות גנים' מכונה לשכונה מתוכננת, שנמצאה בקרבת העיר, נבנתה על שטח גדול יחסית והתכנון הקציב לכל יחידת-דיוור שטח קרקע נרחב המפריד בינה לבין שכנתה. ביחידת-הדיוור יועד שטח לנטיעת עצים וגינון פרטי. בשכונה עצמה ולאורך הרחובות המרכזיים, תוכננו שטחי ירק ונטיעות גנים, והבתים היו כולם בני קומה אחת. 'שכונות הגנים' בירושלים לא היו תופעה ראשונה בזמן הנחקר ולא נתייחדו לעיר זו לבדה. אחוזת בית—ראשיתה של תל-אביב, הוקמה כבר ב-1909 על-פי עקרונות דומים. כן תוכננו והוקמו 'שכונות גנים' במקומות אחרים בארץ בתקופה זו: קרית-שמואל בטבריה והדר-הכרמל בחיפה. גם חלק מהבנייה החדשה בתל-אביב תוכנן כ'שכונות גנים'. לימוד תהליך הבנייה של 'שכונות הגנים' בירושלים יוכל, על כן, לתרום להבנת שלב בהתפתחות העירונית של סוגי שכונות בערי ארץ-ישראל, ובמיוחד להבנת תהליך התפתחותה של עיר-הבירה.

תלפיות

התכנית להקמת שכונה במקום בו נבנתה מאוחר יותר תלפיות קדמה למלחמת-העולם הראשונה. עוד ב-1912 הועלה רעיון להקים בעיר שכונת-מגורים לפקידי אפ"ק (אנגלו-פלשתינ קומפני, לימים— בנק לאומי לישראל). מנהל האגודה ביפו, ז"ד לבונטין, ביקש ממנהל הסניף בירושלים, ד"ר יצחק לוי, 'שיתור את סביבות ירושלים ויראה אם אפשר לקנות בקרבתה כמה שטחי קרקע היפים להקמת בתים לפקידי הבנק'.⁴ נמצא שטח מתאים בדרך לבית-לחם. השטח היה גדול מן הצרכים, אך בעלי-הקרקע, אנשי ה'טמפלר-בנק', לא רצו למכור אלא את כולו כאחד. ד"ר רופין מספר בזכרונותיו שהחליט לקנות את הקרקע כולה לחברת 'הכשרת היישוב', כיוון שקיווה למכור אותה לאחר חלוקתה למגרשי-בניין.⁵

בשנת 1912 נקנו באיזור 129,034 מ"ר, ובשנת 1913 נקנו עוד 14,569 מ"ר.⁶ כך היה בידי יהודים

3 העיתון הרשמי של ממשלת המנדט, 12.9.1921.

4 א' רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב, 1968, עמ' 160.

5 ע' אשבל, ששים שנות הכשרת היישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 39.

שטח־בנייה של כ־145 דונם. חלפו עוד שמונה שנים עד שהחלו לבנות בפועל. שטחים קטנים בני דונם עד שניים נמכרו עוד לפני המלחמה ליהודים בארץ ואף בחוץ־לארץ, אך לכדי תכנון השטח לבנייה לא הגיעו.

שעתה של השכונה באה לאחר מלחמת־העולם הראשונה. רכישת קרקעות נוספות מידי הכנסיה היוונית, שנאלצה למכור שטחים רבים, הביאה להגדלת האזור המיועד לשכונה ועוררה מחשבות לבנות שכונות נוספות בסביבתה. חברת 'הכשרת היישוב', בעלת הקרקע, פנתה לאדריכל ריכרד קאופמן, שהובא לארץ על־ידי ההנהלה הציונית לעזור בתכנון יישובים כפריים ועירוניים. תכניתו העירונית הראשונה של קאופמן בארץ היתה תכנון שכונת תלפיות, שהוכנה במאסר 1921.⁶ התכנית ערוכה ל־800 בתים ומכוונת לבניין עיר מודרנית;⁷ ולפיכך תוכננו בה מבנים ציבוריים רבים, כבית־עולים, מלון, בית־מרחץ, בית־חולים, בית־דואר, בית־ועד העיר, מגרשי־ספורט, תיאטרון, בית־עם, בית־כנסת ובתי־אוכל, בית־ספר וגן־ילדים (מפה 1). למתכנני השכונה היו כנראה תכניות מרחיקות־לכת ליצור עיר מודרנית, שתשמש אולי כבירת ארץ־ישראל היהודית. במרכז השכונה נקבע מבנה גדול שנועד ל'בית השלטון היהודי' ורק בלחץ השלטונות הבריטיים שונה יעוד המבנה ל'אקדמיה לאמנות'.⁸

נראה כי בתקופה זו לא היה כל השטח המתוכנן בידי יהודים (וכך גם לאחר־מכן). חלקים מהשטח שהיה בבעלות יהודית לא נרכשו על־ידי חברת 'הכשרת היישוב' וחברי האגודה לא יכלו לבנות בו. בצפון השטח המתוכנן היתה חלקה גדולה בבעלותו של נתן שטראוס. חלקה זו אי־אפשר היה לבנות עליה בשנותיה הראשונות של השכונה, ונדחו תכניות רבות לניצולה.⁹ (מאוחר יותר נבנתה עליה חוות־הלימוד). על שטחים אחרים נבנו מבנים שונים, ובראשם מחנה הצבא הבריטי, שנקרא מאוחר יותר 'מחנה אלנבי', שנבנה בשטח שיועד בתחילה למגורים, אך הוא הועבר למעשה מבעלי הקרקע (הכנסיה היוונית אורתודוקסית) לידי ממשלת ארץ־ישראל המנדטורית.

סך־כול שטחה של תכנית קאופמן היה 801,488 מ"ר, מהם היו בידי יהודים כ־540 אלף מ"ר בלבד. השטח שאושר לבנייה על־ידי הוועדה לתכנון ערים היה בן 92,450 מ"ר.¹⁰ ליוון שזו היתה התכנית הראשונה שהוגשה לוועדה לאחר כינונה (ב־1921.19.1 התקיימה הישיבה הראשונה), דנו בתכנית זו במפורט. נתעוררה בעיה בעת אישור התכנית, לפי שזו חרגה מגבולות תכנון העיר. אף־על־פי־כן אישרה הוועדה המקומית את התכנית.¹¹ האישור הסופי ארך זמן רב; עוד ב־1925 טרם אושרה לפרסום, לפי שהנציב העליון לא חתם עליה,¹² כנראה משום שעסקה בשטח שלא היה כולו בידי המתכננים; אך דבר זה לא מנע את תחילת הבנייה.

קניית שטחי הקרקע ותכנון השכונה נתון היה בידי חברת 'הכשרת היישוב', אך הבנייה בפועל נועדה להתבצע על־ידי המתיישבים, לאחר שירכשו שטחי־קרקע לקנינם הפרטי. עם התחלת תכנון השכונה ועוד לפני אישורה הרשמי, פרסמה החברה הודעות לציבור לבוא ולקנות קרקעות ולבנות

6 תכנית השכונה כפי שפורסמה בחוברת 'מגרשי בנין בירושלים', הכשרת הישוב 1923, והפרוספקט המצורף אליה.

7 C.R. Ashbee, *A Palestine Notebook*, London 1921, p. 151

8 פרוטוקול 'ועד עיר גנים תלפיות', ז' באב תרפ"ו.

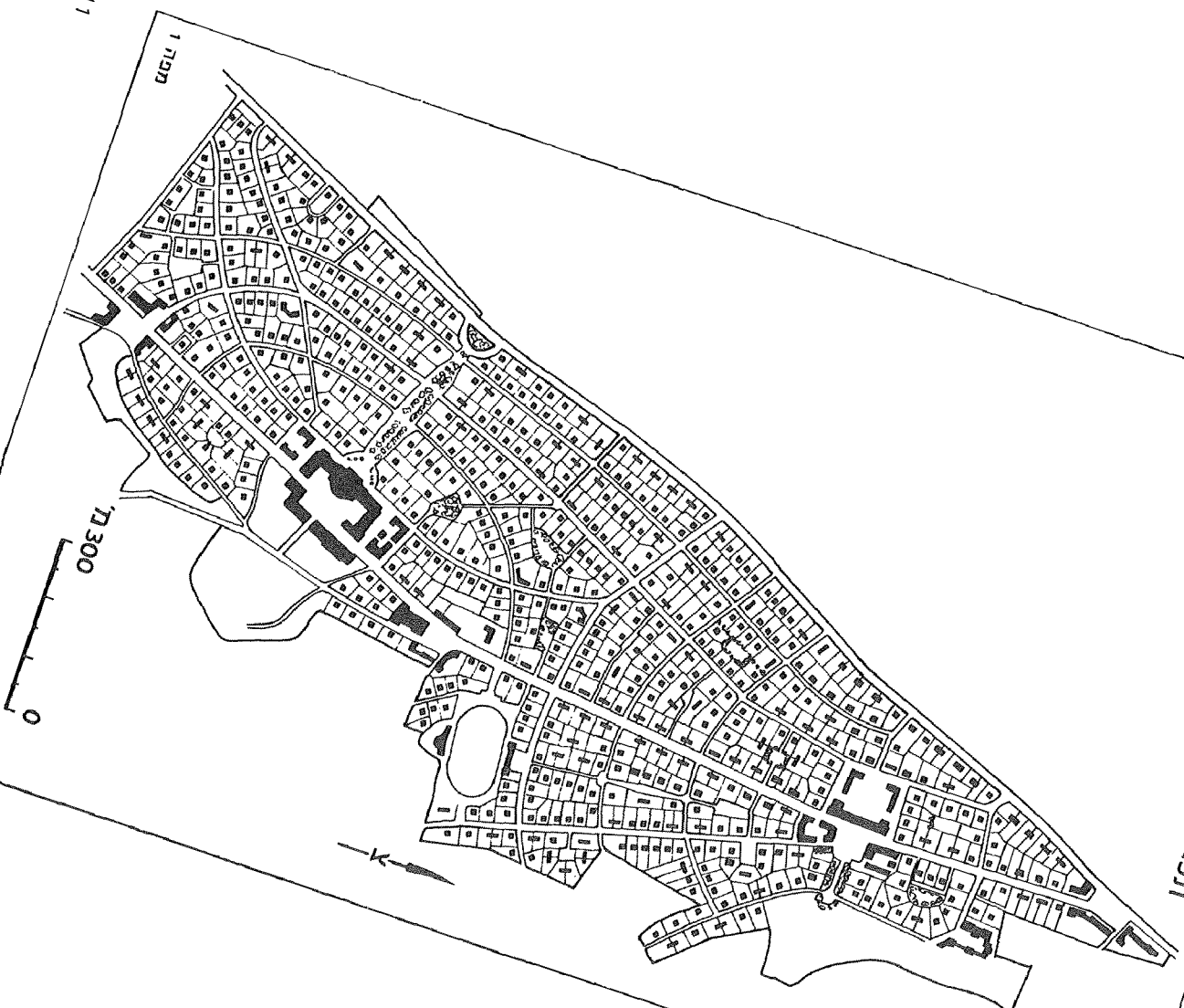
9 C.R. Ashbee, *Jerusalem 1920–1922*, London 1922, pp. 64–66

10 *Town Planning Commission Minutes* (בארכיון עיריית ירושלים), ישיבה 4, מיום 27.2.1921 [להלן: TPC]

11 שם, ישיבה 51, מיום 16.4.1925.

שכונות הנונים בירושלים בראשית השלטון הבריטי

תכנית תלפיות, 1921

בתים.¹² הכוונה היתה שהקונים יבנו על קרקעותיהם לפי תכנית-האב של השכונה כפי שתתפרסם בעתיד.

המגרשים שיועדו לבנייה הפרטית היו בני 1,000–1,200 אמה מרובעת נטו (540–650 מ"ר), לאחר הפרשת שטחים לדרכים ותשלום הוצאות לסלילתם.¹³ הבנייה נועדה אמנם להיעשות על-ידי הקונים עצמם, אך כדי לקדם את הקמת השכונה ולשמור על אופיה וצביונה החליטו הקונים לכוון אגודה שיתופית שתרכז את כל ענייניהם. חברי האגודה ההדדית התכנסו לראשונה לאחר תחילת הבנייה (ה' בטבת תרפ"ג/ינואר 1923). השתתפו בה 20 אנשים, שבנו אותה עת בתלפיות. בישיבה נמסר על תהליך הקמתם של 30 בתים, על 150 מגרשים שסודרו ויועדו למכירה, על סידור המשכנתאות לבונים ועל צינור-מים שהותקן לשכונה.

הבנייה בפועל החלה במאי 1922.¹⁴ הבונים היו ברובם פקידי בנק אפ"ק (שהתכנית הראשונה הוכנה עבורם, כאמור). בראשם היה ד"ר יצחק לוי, שעוד לפני המלחמה טרח בעניין הקמת השכונה. אלה קיבלו הלוואה גדולה מהבנק, בגלל יוקר הבנייה בעיר. נושא ההלוואות היה מרכזי, והשפיע רבות על קצב הבנייה של השכונה, לפי ש-60% לערך מהסכומים שהושקעו בבניין הבתים הושגו מהלוואות, בעיקר מחברת הקרדיטים לבניינים מיסודם של הציונים האמריקנים בקבוצת ברנדייס.¹⁵ עוד לפני תחילת העבודה ניתנה הוראה, שהקלה על הבנייה. על-פי פקודת המושל הצבאי של ירושלים מאפריל 1918 אסור היה לבנות בירושלים שלא באבן.¹⁶ פקודה זו שימשה גם בתקופת השלטון האזרחי וגרמה פעמים רבות לקשיים, בשל מחירה הגבוהים של האבן. הוועדה המקומית לבניין ערים קבעה כי ניתן לבנות בלבני סיליקט בכל פרבר גנים שירצה, להוציא אזורים שאינם רחוקים יותר מחצי ק"מ מעבר לקו השלישי בתכנית מקליין.¹⁷ תלפיות היתה מחוץ לתחום זה, ולכן אושר לבנות בה בלבנים ולא באבן — וכך הוזלה הבנייה ובתים רבים נבנו בלבנים.

הבנייה בשטח השכונה החלה בתנופה רבה, אולם ההמשך היה אטי יותר. תוך שנה נבנו כ-30 בתים בלבד, וביוני 1924 (שנתיים לאחר תחילת העבודה) עמדו בה רק 40 בתים ו-4 אחרים נמצאו בשלבי-בנייה שונים.¹⁸ עד 1927 נבנו רק 52 בתים ובהם דרו 400 נפשות.¹⁹ מתכנית של 800 בתים בשלב ראשון, נבנו תוך 5 שנים רק כ-7% משטח התכנון.

שנה לאחר תחילת הבנייה עמדו הבונים על אטיותה וניסו להבין את הסיבות לכך, שהקשו כנראה גם מאוחר יותר. באסיפה הכללית שנתקיימה ב-1923²⁰ נמסר על-ידי הוועד כי אי-התקדמות אינה נובעת מיוקר המגורים או מתנאי-התשלום ולא מחוסר מים או חומרי-בניין, אלא מהיעדרן של הלוואות וחוסר כסף לשלם אף את המחירים הזולים-ביחס. הבנייה היתה פרטית ומותנית ברצונם וביכולתם של האנשים, ולפיכך היו קשיים כספיים מכריעים בגידולה של השכונה.

12 דאר היום, 14.1.1921.

13 עיין לעיל, הערה 6.

14 דאר היום, 29.5.1922.

15 שם, 30.5.1922.

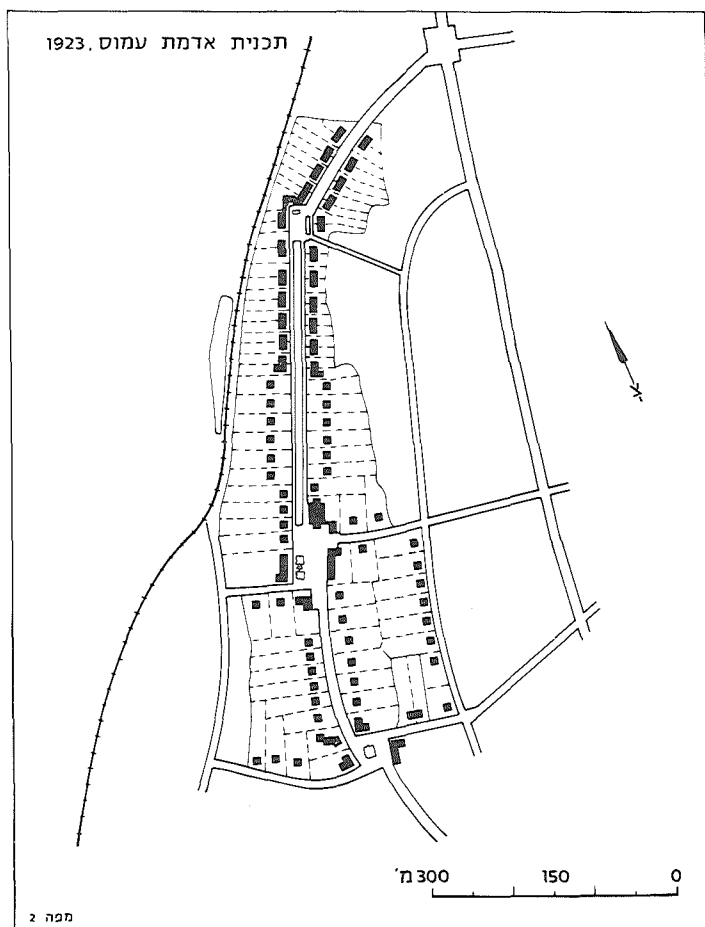
16 R. Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, New York 1935, p. 321.

17 TPC, ישיבה 6, מיום 25.4.1922.

18 דאר היום, 15.7.1924.

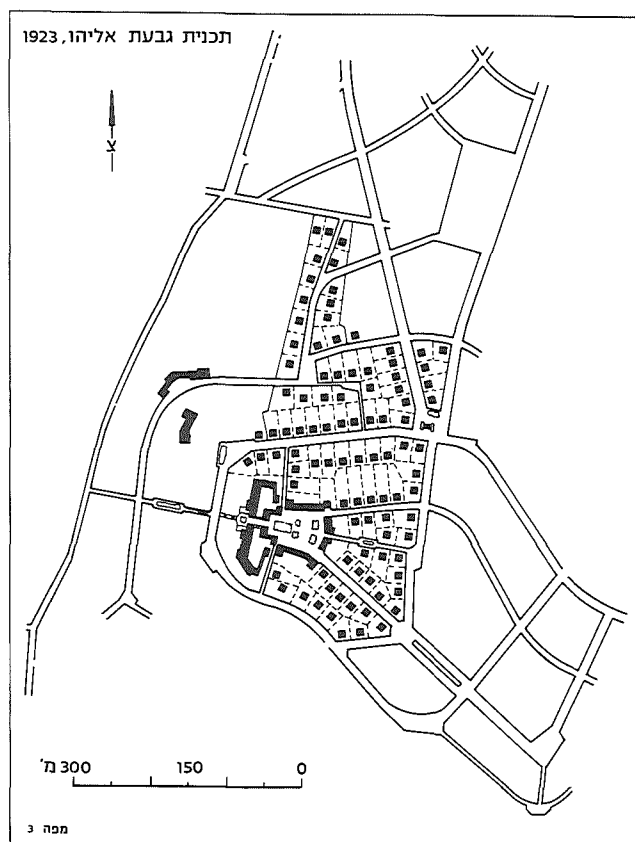
19 דין-וחשבון האסיפה הכללית השנתית, ג' בטבת תרפ"ז.

20 דין-וחשבון האסיפה הכללית, 3 בדצמבר 1923.

גידולה האטי לא מנע בנייה מסודרת ומאורגנת למופת. חברי האגודה שמרו על אופיה כ'שכונת גנים' ואף ניסו לכונן מסגרת עצמאית. במשך תקופה זו, ואף מאוחר יותר, לא היתה שכונת תלפיות חלק מן העיר. היא שכנה מעבר לגבול המוניציפאלי ולכן לא היה ברור אם היתה צריכה לקבל שירותים מהעיריה. בעקבות מחלוקת זו, ולאור העובדה שתושבי השכונה לא רצו לשלם מסים ללא קבלת שירותים, היה ועד השכונה אחראי לכל הנושאים. הוא גבה תשלומים חודשיים ודאג לאספקת מים (מצינור המים-השייך לעיריה, שעבר דרך השכונה לפני הגיעו לבריכה העירונית ברוממה). מפעולותיו המרכזיות של הוועד היו דאגה לסלילת כבישים, גינון ונטיעות, פתיחת גן-ילדים ואחזקתו וסידור שירות תחבורה ציבורי — כל אלה נוסף לשמירה על צביונה. עניינים אלו נוהלו על-ידי הוועד לשביעות רצון הכל.²¹

21 עניינים אלו רשומים בהרחבה בפרוטוקולים של ועד השכונה, שהתכנס מספר פעמים בכל חודש. כל הפרוטוקולים נמצאים בארכיון עיריית ירושלים.

השכונה לא גדלה, ומבני-ציבור לא נדרשו בה כמעט. פרט לגן-ילדים — שגם הוא שכן במבנה עץ—לא הורגש צורך עד 1927 להקים מבנים ציבוריים אחרים. לא אושרה פתיחתן של חנויות, להוציא חנויות מכולת (שתיים), וכן גם מפעלי תעשייה.²² היו אף ויכוחים אם להביא חשמל אל השכונה, כיוון שהגנרטור יפריע את מנוחת תושביה. אופיה של 'עיר-הגנים' נשמר בקפדנות הן על-ידי פיקוח מתמיד על הבנייה והן על-ידי תשומת-לב רבה לנטיעות ולהקמת גנים ציבוריים.²³ השכונה לא התפתחה בתקופה זו ונשארה למעשה פרבר מרוחק ונפרד מירושלים, והקשר בינו לבין העיר היהודית היה קשה. בין השכונה ליישוב היהודי הרצוף הפרידו השכונה הערבית בקצה והשכונה הגרמנית-אנגלית המושבה הגרמנית וכן השכונה הערבית טלביה. מאוחר יותר נבנתה ממערב לשכונה ובסמוך אליה שכונה חדשה — מקור חיים ('אדמת עמוס'; מפה 2) והיו נסיונות להקים מדרום לה שכונה נוספת, 'אדמת אליהו' (מפה 3) — גם הן כ'שכונות גנים'. נסיונות אלו—וגם הקמתו של קיבוץ רמת-רחל, מדרום השכונה—לא ביטלו את הרגשת הבדידות של מתישביה. חזון 800 יחידות-הדיור לא הוגשם.

22 פרוטוקול הוועד, ט' באלול תרפ"ב — דחיית בקשתו של ה' פרומקין להקים בית-חרושת בשכונה.

23 ועד מיוחד הוקם כדי לטפל בנושאים אלו — פרוטוקול הוועד, כ"ב בטבת תרפ"ד.

בית-הכרם

השכונה השנייה על-פי סדר בנייתה היתה בית-הכרם, שנקראה בתחילה 'בוני-בית'. שכונת תלפיות נעזרה בתחילה בחברת 'הכשרת היישוב' שקנתה את הקרקע והכינה את התכנון, אולם בית-הכרם היתה כולה פעולתם העצמאית של הבונים.

בראשית שנת תרפ"א התאגדו שתי קבוצות כדי לבנות שכונת מגורים. קבוצה ראשונה מורכבת היתה מחברים באגודת המורים הירושלמית ועם השנייה נמנו אנשי אגודת הסופרים. אלה התאגדו ל'אגודת בוני בית'²⁴ והוועד שבחרו תר בשטח וחיפש מקום להקמת השכונה. מטרת האגודה כפי שנוסחו בתקנותיה הם:

- א. ליסד שכונה עברית בקרבת ירושלים.
- ב. לקנות או להשיג באופן אחר קרקעות ולחלק אותן כנגד תשלום בין החברים בשביל בנין בתים.
- ג. לעשות את כל הנחוץ להתישבות מסודרת בשכונה.
- ד. לדאוג להנהלה נכונה בשכונה.
- ה. לסייע ליסוד אגודות קואופרטיביות בשכונה לשם סידור מחלבות משותפות, מכירה משותפת של התוצרת, הספקה קואופרטיבית וכו'.²⁵

מן הדין להעיר כי סעיף ה לא נועד להתקיים מלכתחילה, אלא הוכנס כנראה כלשונו ממקור אחר. לאחר התלבטויות וסכסוכים עם בעלים רבים, סכסוכים שהגיעו גם לבית-המשפט, קנה הוועד שטח-קרקע בן 278.5 דונם על הכביש המערבי לעין-כרם, במחיר 24 לירות לדונם.²⁶ הקנייה הושלמה ב-21 במארס 1921. התקנות שנקבעו לפני תחילת הבנייה מורות על כוונותיהם של חברי האגודה באשר לצורתה ולאופיה:

- ס ע י פ 33 : אין חבר רשאי לרכוש בשכונה אלא מגרש אחד לבית.
- ס ע י פ 34 : מידת המגרש היא לא פחות מדונם וחצי ולא יותר משלושה. חלק מתאים יופרש מהמגרש בשביל דרכים, מגרשים ציבוריים וצרכים כלליים של השכונה.
- ס ע י פ 35 : החובה מוטלת על כל בעל בית בשכונה לדור בבית.
- ס ע י פ 36 (קטעים): ועדה טכנית שבראשה יעמוד מומחה לדבר תעבד את התכנית הכללית לבנין השכונה וגם חוקי בנין בהתאם לחוקי הממשלה. מותר להתחיל בבנין רק לאחר שהוועד אשר הבנין. מקסימום השטח הבנוי לדירות הוא 300 מטר מרובעים במגרשים של דונם וחצי ו-400 מטר מרובעים במגרשים של 2 דונם ויותר.
- ס ע י פ 38 : אחרי שיבנו 70 בתים בשכונה מחוייבים כל יתר החברים לבנות בתים על המגרשים שלהם במשך 3 שנים לכל היותר.²⁷

24 פ' גראייבסקי, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 71.

25 תקנות האגודה ההודית 'בית-הכרם', ירושלים [בלי תאריך], עמ' 3.

26 פרוטוקול האסיפה הכללית של האגודה, י"א באדר ב' תרפ"א (ארכיון עיריית ירושלים).

27 תקנות האגודה (לעיל, הערה 25), עמ' 17-18.

תקנות אלו ואחרות, שנוסחו עוד לפני שהיתה תכנית לבנייה, מצביעות על הכוונה ליסד שכונה חדשה ומיוחדת, שבאופיה ובצורתה לא נודעו כמוה בעיר, להוציא שכונת תלפיות, תוך שמירה והקפדה על הכללים והחוקים שהיבו כל אדם שהצטרף לאגודה (וכמובן רק חבר אגודה יכול היה לרכוש קרקע ולבנות בית). הכוונה היתה ליסד שכונה יפה ומסודרת, שתיבנה תוך זמן קצר (סעיף 38).

תכנון השטח נמסר לאדריכל קאופמן.²⁸ לאחר השלמתה הוגשה התכנית לאישור הוועדה המקומית לבניין ערים, אף שנועדה לקום מחוץ לשטח התכנון של ירושלים. הוועדה החזירה את התכנית וביקשה לצרף מפה מפורטת יותר.²⁹ לאחר הגשת המפה אישרה הוועדה את התכנית והעבירה אותה לוועדה המחוזית.³⁰ ב-17 ביולי 1922 אושרה על-ידי הוועדה המחוזית ואפשר היה להתחיל בבניין.³¹ אכן הפינה הונחה ב' בתמוז תרפ"ב (אוגוסט 1922).

לפי התכנית, חולק השטח ל-148 מגרשים פרטיים ו-5 מגרשים ציבוריים (מפה 4) ושמה של השכונה נקבע לבית-הכרם.³² הבנייה נעשתה ברובה על-ידי 'המשרד לעבודות ציבוריות' מיסודה של ההסתדרות (לימים — 'סולל בונה'), והיתה זו עבודתו הגדולה הראשונה. מסירתה לידי המשרד נבעה מן התקנה בדבר בנייה עברית בשכונה.³³ העבודה נעשתה בכל השטח ולא עבר זמן רב עד שהיו 56 התחלות. ה'משרד לעבודות ציבוריות' בנה 39 בתים; 14 נבנו על-ידי קבלנים פרטיים; ו-3 נבנו על-ידי הדיירים עצמם. גם על בית-הכרם חל ההיתר לבנות שלא באבן.³⁴ מכלל 56 הבתים הראשונים, 14 נבנו מאבן מקומית מסותתת, 26—מאבן מקומית בלתי-מסותתת, 12—מלבני סיליקט ו-4—בבלוקים של מלט.³⁵ במקביל לבניית הבתים, סללו בשכונה כבישים והכשירו אליה דרך. בין הבונים היו גם אנשי גדוד העבודה על-שם יוסף טרומפלדור, שסיימו עבודתם בכבישי הגליל ועלו לבנות את ירושלים. על-שם נקרא רחוב החלוץ—המרכזי בשכונה.³⁶ הבנייה התקדמה בקצב מהיר והדייר הראשון נכנס לביתו בפסח שנת תרפ"ג (אפריל 1923),³⁷ כ-8 חודשים לאחר תחילת העבודה. אישור הבנייה בטרנולט (חומר מלאכותי ליצירת בלוקים)—אישור שניתן בתחילת 1923³⁸—זרז את הבנייה, וביוני 1924 הושלמו 56 הבתים הראשונים.³⁹

כבר בראשית הבנייה (12.6.1922) חתם הוועד על חוזה עם ממשלת המנדט להנחת צינור-מים מהרזרבוואר ברוממה.⁴⁰ כן נחתם חוזה לבניית צינורות לתיעול ולסלילת כבישים. הוועד קיבל הלוואה של 25 אלף לירות מחברת 'הלוואה ותסכון' לצרכים הכלליים, והבונים עצמם קיבלו הלוואה

28 פרוטוקול של אסיפת הוועד, ה' בכסליו תרפ"ב (בארכיון עיריית ירושלים).

29 TPC, ישיבה 11, מיום 25.4.1922.

30 שם, ישיבה 14, מיום 19.6.1922.

31 שם, ישיבה 15, מיום 13.7.1921.

32 דאר היום, 20.1.1923.

33 ספר הפרוטוקולים של 'בית הכרם', כ"ב באייר תרפ"א.

34 עיין לעיל, הערה 17.

35 דו"ח השנתי של האגודה ההדדית 'בית הכרם' לשנת 1922, אפריל 1923.

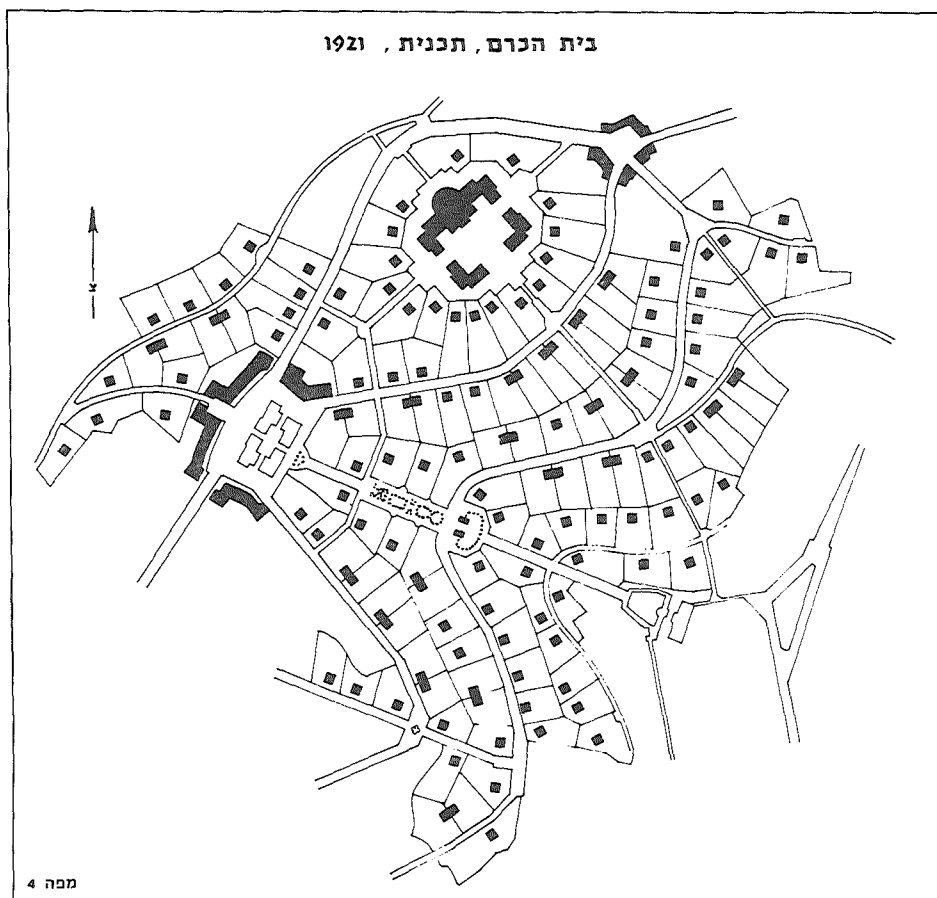
36 ש' קדרי (עורך), בית הכרם בת 40, ירושלים תשכ"ו, עמ' 5.

37 שם, עמ' 18.

38 TPC, מיום 26.3.1923.

39 קדרי (לעיל, הערה 36), עמ' 19.

40 דו"ח האגודה לשנת 1922, ניסן תרפ"ג.

של עד 60% ממחיר הבניין (החברה לא נתנה כל הלוואה לקניית המגרש). ארגון המורים נתן לחבריו עוד כ-10–15 אחוז ממחיר הבניין. הבונה שילם אפוא מכיסו רק סכום קטן ביותר. בניית הבתים הושלמה, כאמור, עד יוני 1924, ובשכונה היו אז כ-1,458 מ' של כביש סלול, עצים נטועים וגן ציבורי; בור-מים ציבורי, בתפוסה של 170 מ"ק ובורות קטנים שהוקמו בבתים פתרו את בעיות המים. שירות תחבורה קבוע, פינוי אשפה מסודר, שלוש מנורות לוקס, שתי חנויות מכולת, מסעדה וסניף של ה'משכיר'—כל אלה השלימו את צורכי השכונה וסיפקו שירותים ל-70 המשפחות שגרו בה עם 65 ילדים בשלבי לימוד שונים. מצב הבריאות היה טוב ולא נתגלתה כל מחלה אפידמית.⁴¹

הסכסוכים שנתגלעו עם הבנאים וההסתדרות⁴² לא פגעו בגידולה של השכונה, וביוני 1925 נמסר על

41 דו"ח האגודה לשנת 1923, יוני 1924.

42 דאר היום, 1.5.1924.

אוכלוסיה בת 400 נפש, שגרה ב־73 בתים. לשכונה נוספו אטליו וחנות־ירקות. מצב הכבישים ורזרבואר המים לא היו טובים, אך השכונה בכללותה היתה מקום נעים לגור בה: 'תנופת הבנייה מועטת עקב מחסור בהלואות ובמים, מחסור שהתושבים מקוים להתגבר עליו בעתיד'.⁴³ שכונת בית־הכרם היתה ככל תקופת המנדט מחוץ לשטח העירוני של ירושלים וגם מחוץ לשטח תכנית האב של העיר. אולם עובדה זו לא מנעה מפקידי הממשלה לקיים פיקוח צמוד על בנייתה. הרופא הממשלתי המחוזי עקב אחרי בניית השכונה ובדיקת־וחשבון שהגיש במאי 1923 מסר על תכנון טוב וביצוע גרוע.⁴⁴ ביולי 1923 מסרו מפקחי הבריאות כי נושא הסניטאציה לא התבצע על־פי ההוראות ודרשו הקפדה על מילוי ההוראות והוצאת הוראות מפורטות יותר.⁴⁵ גם מאוחר יותר נמסרו דינים־וחשבונות על הבנייה, והם הלכו ונעשו חיוביים יותר ויותר.⁴⁶ השכונה הגיעה בשנת 1925 לביסוס ראשוני. השירותים סיפקו את תושביה, ובונה הצליחו למעשה להגשים את מטרותם הראשונה, כפי שנוסחה במטרות האגודה. השכונה טרם הגיעה למלוא בניינה, אך 73 בתים מתוך 148 היחידות המתוכננות (כ־50% ממספר הבתים) כבר נבנו; מה שנבנה, נבנה על־פי התכנון, תוך שמירה והקפדה על רעיונות 'שכונת הגנים' ושכונת מגורים חדשה צמחה בה־ירושלים.

התפתחות השכונה נעצרה, מסיבות אלו ואחרות, לקראת סוף 1925; מאז ועד לשנת 1930 היתה השכונה נתונה במשבר—על אף פתיחתו של בית־המדרש הראשי למורים בנקודה הגבוהה בשכונה (מפה 4). הבנייה הופסקה כמעט ועד 1930 נוספו רק כ־7 בתים. גם מספר התושבים נשאר כמעט קבוע: בשנת 1926 נמנו כ־450 איש ובשנת 1930 נמנו 470.⁴⁷ תנופת הגידול נעצרה אמנם, אך השכונה פרחתה ולבלבה ושמשה בסיס לאגודות של השכונות המערביות (יפה־נוף, בית־וגן, וקרית משה מונטיפיורי), שנבנו אחריה.

רחביה

שני גורמים חברו יחד בבנייתה של שכונת רחביה: הרצון לבנות ולפתח שכונת מגורים ברמה גבוהה קרוב למרכז העיר (בניגוד לבית־הכרם ותלפיות שהיו מרוחקות ממרכז העיר) ואפשרויות רכישת הקרקע. בשכונות האחרות שנבנו בתקופה זו נקנתה הקרקע מבעלים בודדים או על־ידי אגודות של אנשים פרטיים (להוציא חלק משכונת תלפיות שנקנה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה). ברחביה היה התהליך שונה.

עד למלחמת־העולם הראשונה היתה הכנסיה היוונית אורתודוקסית הגדולה והעשירה בירושלים. כספיה הושקעו בין השאר בקניית שטחי־אדמה גדולים מסביב לעיר העתיקה ובאזורים אחרים של ירושלים; הכנסיה שאפה לעבדם עיבוד חקלאי אך רצתה לרכוש נכסים דלא־ניידי להבטחת ערך כספה—ואף להגדלתו, תוך ניצול עליית מחירים עקב התפתחות העיר.

43 דו"ח האגודה לשנת 1924/5, יוני 1925.

44 רופא מחוזי לוועדה המחוזית, 31.5.1923. תיק 6/103/6109, ארכיון מחלקת הבריאות של ממשלת המנדט, בגנון המדינה.

45 שם, מפקח רפואי לרופא מחוזי, 14.7.1923.

46 שם, 25.12.1923, ועוד.

47 על־פי דו"חות האגודה לשנים 1926–1930.

שטחי הכנסיה היוונית לא ניתנו לרכישה חופשית עד מלחמת־העולם הראשונה, בשל מצבה הכספי האיתן שנשען על תרומות שהגיעו בעיקר מרוסיה הצארית ובשל זרם עוליי־הרגל השנתיים. מצב עניינים זה—יחד עם חוסר רצון למכור רכוש כנסייתי—הגביל את קצב גידולה של ירושלים ואף הביא לכך ששכונות (בעיקר יהודיות) נבנו לעתים רחוק מהמרכז, שם היו לכנסיה אדמות. מלחמת־העולם הראשונה הביאה משבר כספי קשה על הכנסיה, שלווה גם משבר בין ההנהגה היוונית והאוכלוסיה הנוצרית המקומית, שרובה ערבי. המשבר הכספי נבע מהיעדר מימון מבחוץ בעקבות כניסתה של תורכיה למלחמה נגד רוסיה. לאחר המהפכה הרוסית ב־1917 נתברר כי זרם הכספים לא יחודש והכנסיה עמדה בפני פשיטת־רגל כלכלית. מיד עם כיבוש הארץ, ראו השלטונות הבריטיים חובה לעצמם לטפל בבעיה. זמן קצר לאחר כינון השלטון האזרחי הוקמה ועדה שתפקידה לסדר את חובות הכנסיה; אחת מהמלצותיה העיקריות היתה מכירת קרקע לא־קדושה שהיתה ברשות הכנסיה לכל המרבה במחיר. מכירת הקרקע החלה עוד בנובמבר 1919 והיא נסתיימה ביוני 1921, אף שגם מאוחר יותר היו מכירות נוספות של קרקע יוונית. רוב הרכוש הקרקעי הזה היה באיזור העירוני של ירושלים. הוא נמכר בגושי־קרקע גדולים שהגיעו

לסך כולל של 538,000 אמות מרובעות (כ־300 דונם) בחלקיה השונים של העיר.⁴⁸ אנשים בודדים לא יכלו לעמוד בהוצאה הכספית הגדולה שנתחייבה מרכישה זו, ולאחר מאבק ממושך וקשה בהנהלה הציונית, רכשה הזרוע המבצעת של הקרן הקיימת, חברת 'הכשרת היישוב', את הקרקעות בעיר.⁴⁹ תמורת סכום של 220 אלף לירות.

קרקעות אלו השתרעו בחגורה שעברה מתלפיות, דרך איזור תחנת הרכבת, ימק"א ומלון המלך דוד (לימים—רחוב דוד המלך) רחוב קרן היסוד ורחוב המלך ג'ורג' של היום, המרכז המסחרי באיזור ממילא, איזור רחביה של היום, 'המשולש' (רחוב בן־יהודה ורחוב המלך ג'ורג') וחלקים קטנים אחרים בעיר.⁵⁰

האיזור עליו הוקמה מאוחר יותר רחביה נקרא זנוריה, והשתרע על שטח של 212 אלף אמות מרובעות⁵¹ (כ־121 דונם). הוחלט להקים בשטח זה 'שכונת גנים' במתכונת ארגונית מיוחדת. כוונת אנשי הקרן הקיימת היתה להחכיר את הקרקע לבונים, שימשיכו לשלם לה דמי־חכירה שנתיים. נתגלעו סכסוכים על גובה הריבית ועל דמי־התשלום, סכסוכים שמנעו התקשרות בין הקרן הקיימת לבונים שונים; לפיכך הוחלט למכור את הקרקעות לצמיתות.⁵² תכנון השכונה נשאר בידי 'הכשרת היישוב', אך הביצוע והפיקוח היו בידי הקונים והבונים. תכנון שכונת רחביה נעשה גם הוא על־ידי האדריכל קאופמן (מפה 5). שטחה הקיף את האיזור הנמצא היום בין רחובות קרן קיימת בצפון, אוסישקין במערב, רמב"ן בדרום ורחוב המלך ג'ורג' (להוציא חלק מהפינה הדרומית־מזרחית) במזרח. חברת 'הכשרת היישוב' הציעה את השטח למכירה במחיר 23 גרוש מצרי לאמה מרובעת (כ־0.51 מ"ר), וגודל כל מגרש נע בין 1,000 ו־1,500 אמות מרובעות (540–750 מ"ר). מגרש ששטחו פחות מדונם נמכר אפוא במחיר הגבוה של כ־230–300 לירות.⁵³ קוני המגרשים התאגדו לוועד־פעולה שהתאסף לראשונה ב־ד באייר תרפ"ג. ב־1924 החלו בבניית הבתים הראשונים, וכל קונה בנה את ביתו־הוא ללא קשר לבתים האחרים. הבניינים הראשונים היו בתיהם של השופט העליון גד פרומקין, עורך־הדין דניאל אוסטר, ד"ר י' טהון מהמשרד הארצישראלי, ומאוחר יותר—א' רופין. אלה נבנו בפיזור רב, כשמרחבי סלעים ושדות מפרדים ביניהם.⁵⁴

בקיץ 1924 נסתיימה הקמתם של 7 בתים ועוד 12 היו בתהליכי בנייה מתקדמים. שני רחובות נסללו ומים זרמו בצינורות.⁵⁵ הבתים הראשונים של רחביה קיבלו חשמל מגנראטור שהותקן במגזר רטיסבון.⁵⁶ כל המגרשים, 132 במספר, נמכרו. כביש ראשי תוכנן מברכת ממילא ועד שערי חסד (רחוב רמב"ן) ובלחץ העיריה נסלל כביש רחב יותר מן המתוכנן.⁵⁷ כן החלו להאריך את רחוב המלך

48 העיתון הרשמי של ממשלת המנדט, 15.2.1921.

49 אשבל (לעיל, הערה 5), עמ' 24; דאר היום, 25.11.1921.

50 לפירוט ראה: ג' ביגר, 'העסקות הקרקעיות של העדות הנוצריות בירושלים בתקופת המנדט', עבודה בכתב־יד, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.

51 מגרשי בנין בירושלים (לעיל, הערה 6), מפה ופרוספקט של זנוריה.

52 דאר היום, 31.5.1922; א' פירסט, 'ירושלים החדשה', ירושלים תש"ו, עמ' 135.

53 לשם השוואה: מגרש בבית־הכרם עלה כ־24 לירות לדונם.

54 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל־אביב תשט"ו, עמ' 262.

55 דאר היום, 28.8.1924.

56 פרומקין (לעיל, הערה 54), עמ' 263.

57 שם, עמ' 265.

ג'ורג' עד לשכונה, במימון המשתכנים והעיריה. תוכנן להקים בשכונה גימנסיה (שהוקמה מאוחר יותר), בית-מדרש למורים ובית-פועלים (שלא הוקמו) ומגרש טניס—במקום בו נמצא היום גן ציבורי ברחוב רמב"ן.⁵⁸

בשנת 1925 נסתיימה בנייתם של 17 בתים ו-85 נפשות גרו בהם.⁵⁹ באותה שנה התארגנה 'האגודה ההדדית בע"מ רחביה', שהוציאה ספר תקנות ונרשמה כאגודה קואופרטיבית בד' באלול תרפ"ה/24.8.1925.⁶⁰ מטרת האגודה הועתקו כנראה מתקנותיהם של בית-הכרם ותלפיות (ליסד שכונה עברית בקרבת ירושלים, לדאוג לסידור קואופרטיבים בשכונה לשם סידור מחלבות משותפות ומכירה משותפת של התוצרת, ועוד). החידוש בתקנון היה בייסוד קרן-מניות, וכל חבר התחייב לקנות מניות בסכום שאינו עולה על 500 ל"מ (סעיף 5), אף-על-פי שלכל חבר קול אחד בלבד ולא לפי מספר מניותיו (סעיף 19). חבר לא יכול היה להפסיק חברותו באגודה אלא על-ידי מכירת חלקת אדמתו (סעיף 7). תקנות הבנייה הגבילו את שטח הבית לשליש משטח המגרש, במרחק מסוים מגבולותיו ולפי התכנית שאושרה על-ידי הממשלה (סעיף 33). ועדה מטעם השכונה אמורה היתה לעבד חוקי בניין ולפקח על הבנייה (סעיף 34).⁶¹ תקנון האגודה הכיל 34 סעיפים, ורק שלושה—האחרונים שבהם—נוגעים לתקנון הבנייה; אפשר שיש בכך עדות על היד החופשית שניתנה לבוניה. על תקנון השכונה חתומים המייסדים לפי סדר א"ב (דניאל אוסטר, מאיר אלעזרי-וולקני, הרב ש' אסף, ד"ר אברהם בר-אור, ישעיהו ברידא, ד"ר י' טהון, אליעזר ילין, רפאל יצחק מולכו, מרדכי עליאש, שמואל קוק).⁶² היו אלה מחשובי היישוב היהודי בירושלים ומראשיו. (לוועד המנהל נוסף גם השופט העליון גד פרומקין.)

ועד האגודה שקד על סידורי המים והחשמל, דאג לסלילת כבישים ואף ארגן שירות הסעה מיוחד.⁶³ חשיבות מיוחדת נתן הוועד לשמירת אופיה כ'שכונת גנים' ובהתנגדותו הוסרה הצעת מועצת פועלי ירושלים להקים על אדמת ההסתדרות ברחביה בתי-מלאכה.⁶⁴ (מקום בו הוקמו מאוחר יותר מעונות עובדים). הוועד התנגד גם לבניית חנויות ללא הסכמתו ואף פנה לוועדת בניין ערים מקומית בבקשה כזו (הבקשה לא אושרה, כי בעת הגשתה לא היה לה עדיין התכנון המפורט של השכונה).⁶⁵ לא רק האגודה וחבריה דאגו לאופי השכונה. רחביה תוכננה בתוך השטח העירוני של ירושלים ובתוך גבול התכנון העירוני. רוב השכונות האחרות שנבנו בתקופה זו לא נאלצו להתמודד עם מצב עניינים זה, והתערבות הממשל הצטמצמה באישור התכנית ובפיקוח סאניטארי על הבנייה. ברחביה שאפו להקפיד על בנייה לפי תכנית בניין ערים מ-1922 (תכנית אשבי). עובדה זו מנעה את תחילתה של הבנייה ב-1922, אף שהתכניות היו כבר מוכנות. התכנית הראשונה הוגשה לוועדה המקומית ב-19.6.1922.⁶⁶ ואושרה תוך זמן קצר,⁶⁷ אך התהליך כולו נמשך זמן רב. בשנת 1924 החלו

58 דאר היום, 21.5.1924.

59 דו"ח ועד השכונה לשנת 1925 (בארכיון עיריית ירושלים).

60 תקנות האגודה ההדדית 'רחביה' בע"מ, ירושלים 1925.

61 תעודת רישום ברשימת החברות הקואופרטיביות, L-134/C.S/25, בגנוך המדינה.

62 חוזה בין האגודה והנהג אברהם עבדי, 3.12.1925, בארכיונו הפרטי של דניאל אוסטר.

63 מכתב ועד השכונה למועצת פועלי ירושלים, 26.7.1925 (ארכיון אוסטר).

64 TPC, ישיבה 38, מיום 28.2.1924.

65 שם, ישיבה 14, מיום 19.6.1922.

66 שם, ישיבה 19, מיום 13.7.1922.

כבר בבנייה, טרם אישורה הסופי של התכנית על-ידי הוועדה המחוזית, ועדיין נדרשה תכנית מפורטת של כל בית בשכונה (עיין לעיל על איסור בניית החנויות). התכנית אושרה רק בתחילת 1925, תוך ציון העובדה שהאישור ניתן למרות שלא נערכה לפי תכנית בניין ערים של ירושלים⁶⁷, שלא הגיעה כנראה לכדי תכנית מפורטת באיזור בניית השכונה.

עיכוב זה ועיכובים שנבעו מקשיי בנייה⁶⁸ מנעו את פיתוחה המהיר של השכונה. יוקר הבנייה שנבע מהצורך להשתמש רק באבן הביא גם הוא להתפתחות אטית; ואף-על-פי שבשנת 1928 הוקמו בה המוסדות הלאומיים ואף הגמנסיה העברית עברה למגוריה החדשים בשנה זו, הרי ב-1930 היו 53 בתים בלבד ו-370 תושבים⁶⁹—כלומר, נבנו רק כרבע מהבתים. התפתחותה האטית לא מנעה את העלאתה על מפת הבנייה היפה של ירושלים, זו המעניקה לשכונה עד היום מעמד יוקרה בעיר; אף שהיא אבדה במקצת מאופיה כ'שכונת גנים', ניתן עדיין לזהות בשטח את התכנון המקורי.

בית-וגן

רעיון הקמתה של שכונת בית-וגן והשלבים השונים בביצועו קדמו לתכנון של השכונות שנסקרו לעיל, אף-על-פי שהיא החלה להיבנות רק בשנת 1926.

עוד בד' באייר תרע"ט (מאי 1919), בתקופת הכיבוש הצבאי, התכנסה מועצת ועד הסתדרות 'המזרחי' בירושלים והחליטה ליסד את אגודת 'בית-וגן' (במסגרת הקמת אגודות דומות במקומות אחרים בארץ). ההחלטה על הקמת האגודה באה עקב 'יוקר הדירות הבוער בכל מקום בעיר והחרפת הבעיה עם תנועת ההגירה לארץ'.⁷⁰

בי"ט באלול תרע"ט התקבלו החלטותיה האופרטיביות של האגודה: 'ליסד על יד ירושלים שכונה גדולה ע"י חברי "המזרחי" באופן שהצורה הציבורית תהיה עברית שלמה הן במובן הלאומי והן במובן הדתי, הן במובן השפה והן במובן העבודה'.⁷¹ בכרוז, שהופנה לציבור כדי לעודד הצטרפות לאגודה, נאמר:

המטרה להרחיב את מספר השכונות והבתים מסביב לירושלים ע"י יסוד שכונות חדשות עבריות במידה כל כך מספיקה שתהיה תריס והצללה בפני צמצום הדירות המתיקרות ועולות, בפני החיים בבתים של אויר צפוף וגרוע וגם בפני הפחד של התגברות הצפיפות והצטמצמות יתרה עם ההגירה העתידה.⁷²

גם בתקנות האגודה, שנתאשרו מאוחר יותר (לאחר אישור התכנית), הודגש ייחודה של השכונה. בסעיף א—הדן במטרות האגודה—נאמר כי נועדה 'ליסד בקרבת ירושלים שכונות עבריות שתתנהלנה על פי התורה הכתובה והמסורה'. סעיף ב קובע—'להקים ולהחזיק בתי כנסת, בתי חינוך חרדי, בתי מרחץ וטבילה, מוסדות צדקה וחסד, גנים, אולמות ציבוריים, שירות עגלות, מכונות

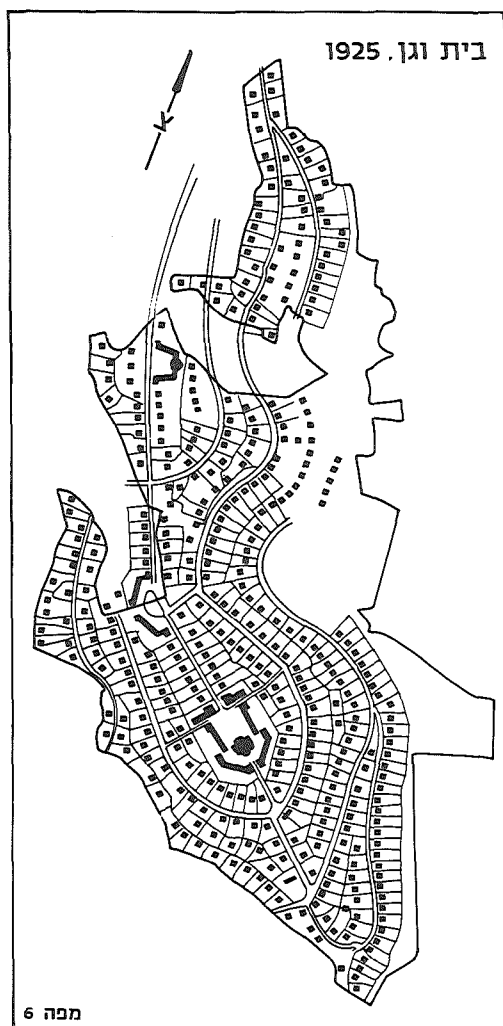
67 שם, ישיבה 49, מיום 12.2.1925.

68 פרומקין (לעיל, הערה 54), עמ' 261.

69 פנקס הכתובות של תושבי רחביה, 1935.

70 פרוטוקול האגודה 'בית-וגן', 1, י"ט באלול תרע"ט.

71 כרוז של אגודת בית-וגן—הוועד הזמני [סיון תרפ"א].

וחשמליות וכדומה.⁷² התכנית הכללית כוונה אפוא לבניית מספר שכונות בקרבת ירושלים בעלות אופי דתי מסורתי.

לאחר האסיפה הראשונה, החלו לאסוף הכספים ולרכוש. האגודה לא רצתה לקבל מתנות ומענקים, אלא לקנות את האדמות בכספה-היא.⁷³ גיוס הכספים התנהל בעצלתיים, וביתניים החל הוועד לאתר שטח מתאים לבנייה. לאחר זמן-מה נמצא השטח בהרי ירושלים—

72 בית-וגן ירושלים—התקנות, ירושלים תרפ"ה, עמ' 1-2.

73 בפנייה אל מ' אוסישקין נכתב כי 'אין האגודה עומדת על פילנטרופיה וכי החברים יקנו המגרשים בעצמם', בית-וגן בבנייה (אגודה הדדית בע"מ), חוברת א.

ולאחר שחקר [הוועד] ובירר, כל הצעה ותנאיה, ובקר בכמה מקומות סביב ירושלים, החליט לקנות את האדמה בהר 'שרפי' על דרך הכביש ירושלים עין כרם במרחק של ק"מ וחצי בערך מבית 'מושב זקנים', כי את המקום הזה מצא להכי מתאים בשביל 'בית וגן' בהיותו גבוה ושטחי, נשקף ע"פ כל העיר ועשיר בחמרי בנין.⁷⁴

השטח היה מרוחק מכל יישוב יהודי ומכל אתר או בניין בעיר; השטח הבנוי הקרוב ביותר היו הכפרים עין-כרם ומלחה שגם הם ישבו רחוק מאיזור השכונה. בניגוד לרכישות קרקע אחרות, לא היה השטח המיועד בבעלותו של גורם אחד, אלא בידי מאות בעלים, וקשה היה לקבוע את המחיר ולמדוד את השטח. לכן: 'מצא הוועד לנכון לא לבוא במו"מ ישר עם בעלי האדמה אלא להתקשר עם קבלן שהוא יתחייב להעביר שטח ידוע במקום הנזכר לרשות האגודה במחיר קבוע'. ביום ז' בחשוון תרפ"א קיבלה האגודה רשיון מטעם הממשלה לקנות קרקע.⁷⁵

האגודה חתמה חוזה עם קבלן ערבי, שהתחייב להעביר תוך שנה 600 דונם (תורכי, כלומר—כ" 540 דונם מטרי) לפחות, במחיר של 20 לירות מצריות לדונם; מדובר היה אפוא בעסקה של כ" 12 אלף לירות—סכום עצום באותם הימים (קרקע בית-הכרם עלתה כ" 5000 ל"מ בלבד). תהליך הקנייה ארך זמן רב ולווה קשיים רבים. רק לאחר כשנתיים, בכ"ב בחשוון תרפ"ג (אוקטובר 1922), נסתיימה רכישתו של השטח בן 499 דונם ו-1,083 אמות מרובעות (כ" 450 דונם מטרי).⁷⁶ לאחר קניית השטח החל תהליך המדידות והתכנון. עוד לפני סיום התכנון נרכשו עוד כמה שטחי-קרקע, וסך הכול השתרע שטחה של השכונה על 520 דונם ו-686 אמות מרובעות. כלומר כ" 469 דונם מטרי.

בעת הקצאת המגרשים לחברי האגודה בתרפ"ג (1923) נמנו עליה 351 חברים (ל" 53 מהם מגרשים כפולים)—275 מירושלים, 12 משאר מקומות בארץ-ישראל ו-64 מחוץ-לארץ.⁷⁷ ועד האגודה התכונן למכור מגרשים בני 3 דונם כל אחד כדי להפריש 35 אחוז להקמת רחובות ולשימוש ציבורי אחר.⁷⁸ אך נראה שלא עמדו על מידת המגרש, ובתקנות שפורסמו כ" 1925 נקבע רק כי 'מקסימום של שטח הבנוי לירות הוא 40% ממידת המגרש הנקי'.⁷⁹

תכנון השכונה נמסר לאדריכל קאופמן; חלוקת המגרשים ותכנון הכבישים; למהנדסים הקר וליין. תכנית השכונה (מפה 6) ערוכה ל" 408 מגרשים—398 מהם פרטיים ו-10 ציבוריים. לבד מהמגרשים שנועדו לגנים ציבוריים, היתה תכנית זו הגדולה ביותר שנערכה לשכונה בירושלים, אף-על-פי שתכנית תלפיות כפולה ממנה לכאורה במספר הבתים. כאן—שלא כמו בתלפיות—נקנו כל השטחים ונמכרו רוב המגרשים עוד לפני תחילת הבנייה. עתיד הבנייה היה אפוא בטוח יותר. גם שכונה זו תוכננה כ'שכונת גנים'—על כל מאפייניה.

תכנית בית-וגן עברה—כמו התכניות האחרות—לאישור המנגנון העירוני והממשלתי. אולם אישור זה נתקל בקשיים מספר—ובעיקר בשל בעיות המים והניקוז. בתהליך האישור הוגשה פנייה לוועדה

74 שם.

75 שם, עמ' 3.

76 שם, עמ' 4.

77 שם, עמ' 5.

78 לעיל, הערה 70.

79 התקנות (לעיל, הערה 72), סעיף לג, סעיף קטן ז.

המקומית עם פירוט מערך השכונה: (א) שטח תכנית 470:478 דונם. (ב) בעלות—אגודת ‘בית-וגן’. (ג) פירוט גבולות השכונה (כנהוג בתקופה זו על-פי שמות בעלי-הקרקע הסמוכים, אך כאן נמסרו רק פרטים לגבי כפרם של בעלי-הקרקע ולא כולם). לפי שלא נערכו עד אז מדידות קרקע מוסמכות באיזור זה. (ד) בשכונה 398 חלקות, וכן 3 חלקות לחנויות ו-7 למבני-ציבור. (ה) מתוכנן לסלול כביש מהשכונה אל דרך עין-כרם, ולחבר את שני חלקיה באמצעות שטח שאינו בידי האגודה עדיין. (ו) רוחב הכביש המרכזי יהיה 15 מ'. (ז) אין תכנית לבניית מרכזי, כי אין קשר לתעלה המרכזית שתנקז את ירושלים, ולכן יהיה בשכונה ביוב מקומי עד שיהיה תכנון כללי עירוני.⁸⁰ הוועדה המקומית אישרה את התכנית,⁸¹ אך האישור התעכב בשל דרישת מחלקת הבריאות הממשלתית לקבל תכנון מפורט של אספקת מים ופתרון בעיית הביוב לכל בית ובית בנפרד (זאת—לאחר הבעיות שנתעוררו בשכונת עמוס).⁸² בישיבה נוספת של הוועדה המקומית לא אושרה התכנית,⁸³ ורק לאחר-מכן הוגשה התכנית המלאה לרבות צינור מים לכל בית תוך התעלמות מבעיות הביוב.⁸⁴ לאחר אישור מחלקת הבריאות אושרה התכנית והוצגה לפרסום ב-1.5.1925.⁸⁵

לאחר אישור התכנית, נגשו לחלוקת המגרשים. ב"א בניסן תרפ"ו התקיימה אסיפת הבונים הראשונה, והוקצו—בהגרלה—43 מגרשים ל-43 הבונים הראשונים. מיד עם תחילת הבנייה התעוררה שאלת אופיה של השכונה (פרט לאופיה המסורתי), כלומר—האם תהיה רק שכונת מגורים או גם מקום לעבוד בו בלי להצטרך לנסוע כל יום לירושלים. בהחלטות הוועד נאמר כי ‘הכל מודים בהתרת בנין רפת פרטי לכל בעל בית, אך השאלה אם נתיר גם הקמת רפת כללית לתוצרת החלב’.⁸⁶ בהחלטה הסופית אושרה הקמתם של משקי חלב ועופות פרטיים וכן מאפייה ובתי-חרושת לתעשייה קלה. בהחלטה זו יש משום שינוי מהחלטות בנושאים דומים בשכונות האחרות, ואכן בבית-וגן—בניגוד ל‘שכונות גנים’ אחרות—התפתח מרכז תעסוקה למתיישבים.

כעשר שנים לאחר תחילת הבנייה היו בשכונה—פרט למבני-מגורים ומבני-ציבור—גם מפעלי תעשייה רבים, ביניהם: (א) מאפיית אנג'ל; (ב) ‘שיש’—בית-חרושת לשיש; (ג) ‘נופת’—בית-חרושת לסוכריות; (ד) ‘טבע’—חברה לתעשייה פרמצבטית וכימית למזרח-התיכון; (ה) ‘ארץ-ישראל’—בית-חרושת לביסקוויטים; (ו) בית-חרושת לאריגה; (ז) משקי-עופות אינטנסיביים; (ח) משקי-פרות; (ט) פנסיונים.⁸⁷

הבנייה הפרטית התנהלה בעצלתיים. בשנת 1927 היו בשכונה 22 בתים, וב-1928—88.⁸⁸ מאוחר יותר הוגבר קצב הבנייה, אך לקראת סוף שנות השלושים נמנו בשכונה רק כ-70 בתים.⁸⁹

80 הקר את יליון לועדה המקומית לבניין ערים, 6.10.1924. תיק 6111/61/103/19, ארכיון מחלקת הבריאות של ממשלת המנדט. בגנוך המדינה.

81 TPC, ישיבה 48, מיום 23.10.1924.

82 מחלקת הבריאות לועדה המחוזית, 26.1.25. לעיל, הערה 80.

83 TPC, ישיבה 50, מיום 10.3.1925.

84 הוועדה המחוזית למחלקת הבריאות, 23.3.1925, לעיל, הערה 80.

85 דאר היום, 1.5.1925.

86 פרוטוקול האגודה בית וגן, י"ג באלול תרפ"ו.

87 דו"ח האגודה, יג, שבט תרצ"ז.

88 דו"ח האגודה לשנים תרפ"ז–תרפ"ח.

89 י' שפירא, ירושלים מחוץ לתומה—תולדה והווי, ירושלים תש"ח, עמ' 146.

קרית משה מונטיפיורי

קרית משה מונטיפיורי שייכת גם היא לשכונות הראשונות שתוכננו והוחל בבנייתן בשנים הראשונות לאחר הכיבוש הבריטי. ראשית הקמתה היתה בשנים תרפ"ד–תרפ"ה (1924–1925), ולפיכך תשמש גבול-זמן עליון למאמר זה.

רעיון הקמתה ובניינה של הקריה נתעורר במסגרת התנועה הכללית לבניין שכונות חדשות בירושלים. היא הוקמה ברובה על-ידי בני ירושלים מן הדור השני ליוצאי החומות, שרצו להשתלב בבניין המחודש של העיר ולהקים לעצמם שכונה על-פי אורח-חיהם. רעיון 'שכונת הגנים' מחד והרצון להקים שכונה בעלת אופי מסורתי מאידך, נשתלבו בתכניתה של 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי', שפעלה לבניית שכונות חדשות בירושלים על-שמו של מונטיפיורי. שלושה גורמים אלה חברו יחד בהקמת השכונה.

שלא כמו השכונות האחרות נבנתה הקריה בעזרה רבה מבחורין אף-על-פי שבנייה הקדישו מכספם ומזמנם לקניית השטח ובנייתו. קבוצת האנשים שהתאגדה לבניית השכונה, לא היו בידה האמצעים הכספיים לקניית קרקע ולבנייה ולפיכך התקשרה בחוזה עם 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי' בלונדון. הקרן נענתה לפנייתם ונחתם חוזה, שבעקבותיו הוקמה 'קרית משה מונטיפיורי'. אגודה זו אתרה שטח קרקע על גבעה בין הכפר הערבי שייח' באדר במזרח והכפר דיר-יאסין במערב, על-יד דרך עין-כרם.

נקבה שטח בן 112,5 דונם ב-100 לירות לדונם, כלומר השטח כולו עלה 11250 לירות.⁹⁰ הקרן השקיעה 6898 לירות והאגודה השלימה את יתרת הסכום (4352 לירות).⁹¹ תהליך הרכישה ארך כשנתיים, ונסתיים רק בסוף שנת 1924.⁹² אך בתכנון השכונה הוחל עוד קודם לכן על-ידי האדריכל קאופמן, שהגיש תכניתו כבר באפריל 1924.⁹³ (מפה 7). התכנית הוגשה לוועדה המקומית לבניין ערים ואושרה ללא קשיים מיוחדים.⁹⁴ נכללו בה 90 מגרשים להקמת מבנים פרטיים וכן מגרש לבית-כנסת (באתר הגבוה ביותר בשכונה) ולפניו גן ציבורי.

המתיישבים הקימו אגודה בערבון מוגבל, שמטרתה נוסחו בספר תקנות. התקנות אינן שונות במהותן מאלה של האגודות האחרות, פרט להדגשה על שמירת המסורת. גם תקנות אלו אינן חדשות, ועיקרן 'הקמת שכונה עברית שתתנהל לפי תורת ישראל הכתובה והמסורה', וכן 'להקים ולהחזיק בתי כנסת, בתי חינוך לאומי חרדי [בבית-וגן: בתי חינוך חרדי], בתי מרחץ וטבילה, מוסדות צדקה וחסד'.⁹⁶ ייחודן של התקנות היה בחוזה עם 'קרן משה מונטיפיורי'. לתקנות צורף חוזה, ובו צוינו מטרות וכללים נוספים, לרבות—'להשאיר לזכר עולמים את שם המנוח סיר משה מונטיפיורי'.⁹⁷ וכן התחייבות האגודה להחזיר את כל כספי ההלוואה שקיבלה לצורך קניית השטח ובניין הקריה. תקנות השכונה אסרו על אחזקת מגרשים מספר בידי אדם אחד—

90 ספר התקנות לאגודת 'קרית משה מונטיפיורי', נספח א.

91 שם, שטר החוזה.

92 דאר היום, 27.11.1924.

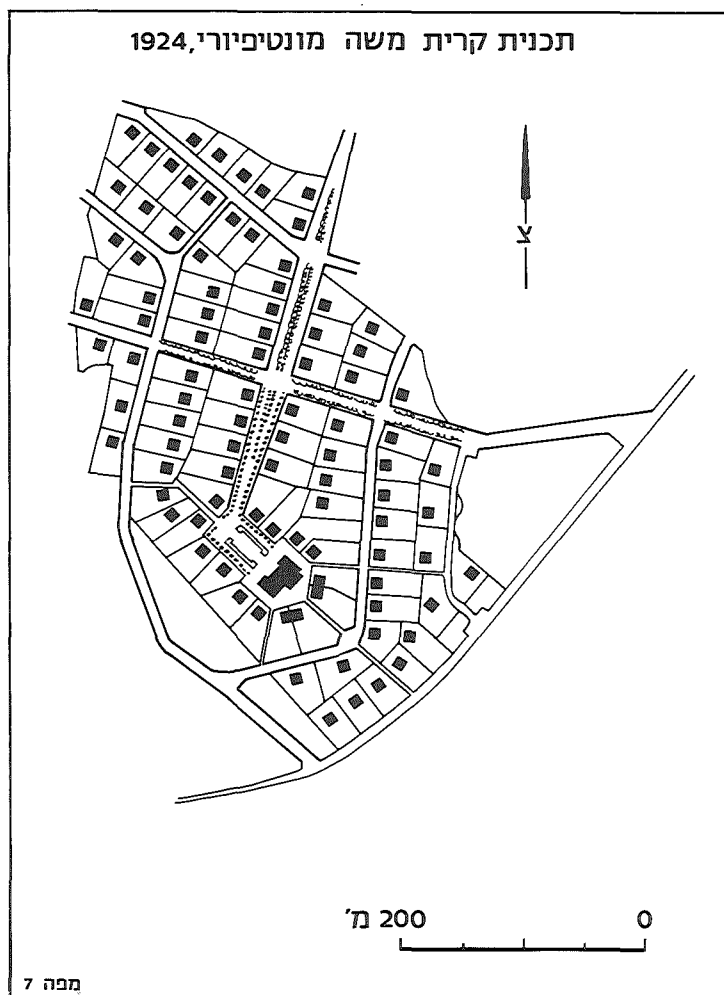
93 תכנית האדריכל קאופמן [בלי תאריך], תכנית השכונה.

94 TPC, ישיבה 47, מיום 9.9.1924.

95 העיתון הרשמי של ממשלת המנדט, 15.10.1924, 15.2.1925.

96 ספר התקנות (לעיל, הערה 90), עמ' ג.

97 שם; שטר החוזה, עמ' ב.

אין חבר רשאי לרכוש בשכונה אלא מגרש אחד לבית, ואם ימצא כי אחד החברים רכש לו בשכונה יותר ממגרש אחד, על ידי זה שרשם את המגרש או המגרשים למראית עין על שם אנשים אחרים, אזי החברה רשאית לקבל בחזרה את המגרשים הנוספים.⁹⁸

בתקנות האגודה לא נקבע גודל המגרש ולא נקבע אחוז הבנייה, אך נקבע כי 'מכל מגרש יופרש חלק מתאים בשביל דרכים, מגרשים ציבוריים וצרכים ציבוריים של השכונה'.⁹⁹ חובה היה על בעלי-הבתים להתגורר בשכונה, ורק באישור הוועד ניתן להשכיר דירה אם בעליה אינם יכולים לגור בה.

98 שם, סעיף 73.

99 שם, סעיף 74.

הבנייה החלה, כאמור, בשנת 1925 ולקראת סופה היו בה כ-30 מבנים.¹⁰⁰ אולם קצב הבנייה הלך ונחלש וב-1938 נמנו בה רק 54 בתי-מגורים (מתוך 94 הבתים המתוכננים, כלומר כ-60%), בית-כנסת ובית-חרושת לסיגריות,¹⁰¹ שנסגר לאחר זמן קצר. תושבי הקריה לא עבדו בה ברובם, לפי שלא היה שם כל מקור פרנסה. את פרנסתם מצאו בעיר, אליה הגיעו ברגל, ומאוחר יותר—בשירות ציבורי שאורגן על-ידי הוועד. השכונה שמרה על אופיה המסורתי, לא אפשרה תנועת רכב בשבת (רחוב הכניסה הראשי נסגר בשרשרת מדי ערב-שבת). מייסדיה הדתיים שמרו במשך כל התקופה על אופיה המיוחד כפרבר מגורים מודרני דתי, שאין בו מקום לתעשייה ולמסחר מחד ולאורח-חיים לא מסורתי מאידך. מבחינה פיסית נשארה השכונה 'שכונת גנים' ובמשך כל תקופת המנדט לא נבנה בה אלא בית אחד בן שתי קומות (בית שיועד לישיבה). שכונה זו כ'שכונות הגנים' האחרות השתנתה לאחר קום המדינה.

קווים משותפים ומבדילים

בירושלים של תחילת השלטון הבריטי התפתח אפוא סוג מיוחד של שכונות—'שכונות הגנים'. רעיון 'שכונות הגנים' לא היה רעיון שפותח בתקופה זו ולא היה מיוחד לעיר; אך ריכוזן של שכונות רבות בפרק זמן קצר פותח בה תקופה זו. הבנייה כללה שטח-קרקע גדול לכל אדם הבונה ביתו במרכז השטח. היא היתה אישית ולא נעשתה על-ידי חברה; אך תכנית השכונה חייבה את כל הבונים. לבנייתו של כל בית נדרש אישור של ועד מרכזי והיא נעשתה בפקיחות המתמיד. הבונים היו מאוגדים באגודה שיתופית בעלת תקנון מחייב את כל חבריה, ורק חבר האגודה יכול היה להקים בה ביתו. האגודה שמרה על אופי השכונה כ'שכונת גנים', פיתחה שירותים לחבריה, שאין חבר יכול היה לעשות לבדו, כגון סלילת-כבישים, נטיעת גנים ציבוריים ועצים לאורך הכבישים ('שכונות גנים'), סידור שירות נסיעה, וכיוצא באלה. האנשים שהתאגדו היו שותפים לרצון לחיות על-פי תפיסת-עולם מיוחדת לכל השכונה, ולכן ניתן למצוא קווים חברתיים וכלכליים משותפים. עקרון שנחקקים בכל השכונות (להוציא בית-וגן) היה הרצון לשמור על שכונת מגורים ללא תעשייה ומסחר. רעיון זה הנחה כבר את בוני אחוזת בית, אך שם החזיק מעמד זמן קצר בלבד. המבנה הפיסי של כל שכונה דומה מאד לאחרות, וניכר בהם התכנון של יד אחת, ידו של האדריכל קאופמן. לא כאן המקום לדון בעקרונות שהנחו אותו, אך מבט חטוף מגלה נסיון ליצור מרכז רוחני (בית-כנסת, בית-עם, בית-ועד או בית-מדרש) וסביבו להקים את בתי-התושבים. הבית המרכזי תוכנן לשטח הגבוה. לכל שכונה ושכונה היה ייחוד תכנוני ורעיוני, אך המשותף רב מן המפריד, ונראה כי אפשר לראות בכולן יחידה מגובשת בתולדות התפתחות ירושלים, שלב המעבר מהתקופה העות'מאנית לתקופה החדשה. אפשר לראות דוגמאות נוספות של תכנון זה ב'שכונות גנים' אחרות, שתוכננו בתקופה זו מחוץ לעיר.

תהליך הקנייה, התכנון והבנייה היה דומה בכל שכונות הגנים. הרכישות הגדולות נעשו ברובן בתקופה שלאחר המלחמה, בעת התעוררותו הגדולה של היישוב היהודי, שהביאה בעקבותיה את

100 שפירא (לעיל, הערה 89), עמ' 25.
101 על-פי מפת ירושלים 1:10,000 מ-1938.

הרצון לפתח ולבנות. באותה תקופה הוצעו למכירה גושי־קרקע גדולים (פרט לבית־וגן) ואפשר היה לבנות על שטח רחב. היצע הקרקעות אפשר תכנונה של 'שכונות גנים', שאופיה חייב התפרסות על שטח נרחב; ואמנם, שטחי־הבנייה המתוכננת גדולים היו מכל שטחי הבנייה בירושלים. תכנית תלפיות לבדה ערוכה היתה על שטח בגודל העיר העתיקה, לערך (גם אם רק כ־10% ממנה אושרו לבנייה בשלב הראשון). שטחה של בית־וגן הגיע לחצי שטחה של העיר העתיקה. עד תקופה זו לא תוכננו שכונות על שטח נרחב כל כך, כפי שהיה גם מאוחר יותר. נראה כי ההתעוררות לבנייה בפרק־זמן זה והרצון לכך היו נפוצים, ואנשים האמינו שבכוחם לבצע פעולות בקני־מדה גדולים ממה שיכלו לבצע בפועל. התעוררות זו הביאה עמה תכניות רבות, שחלקן אף לא הוזכר במאמר (גבעת אליהו, נוה ישראל, כנסת ישראל ושכונות גנים אחרות, שלא חרגו מתכנון על הנייר). גם מה שבוצע בפועל לא הצדיק את הציפיות, ותהליך הבנייה בכל השכונות היה דומה—תחילה במהירות, ולאחר שגל ההתלהבות הראשון שכך היה הפיתוח אטי ובמשך שנים רבות לא הגיעו לכדי השלמתו. סיבות שונות הביאו למצב עניינים זה, ונראה כי בראש־וראשונה עמד המחסור בכסף ובאשראי. שיא הבנייה בכל השכונות היה סביב שנת 1925, המוצלחת ביותר מבחינתה של ארץ־ישראל היהודית והלא־יהודית. בשנה זו הגיעה העלייה הרביעית לשיאה והזרימה כסף רב ועולים רבים לארץ—חלקם פנה להתיישבות עירונית וגם לירושלים. השנים שבאו אחריה היו שנות משבר כלכלי חמור שהשפעתו על קצב הבנייה היה מידי. הבנייה הופסקה כמעט, אך החיים בשכונות המשיכו להתפתח על־פי המתכונת שנקבעה מראש. תהליך דומה עבר על כל היישובים העירוניים החדשים בארץ־ישראל (חיפה היהודית, תל־אביב, עפולה, טבריה) אך פגע פחות ביישובים הוותיקים יותר, כמו ירושלים ויפו.

הבנייה היהודית החדשה בירושלים באה על רקע של מסגרות תכנון חדשות ותוך שילובן. הכיבוש הבריטי הביא לעיר ארגון וסדר מחד, ותכנון עירוני מקיף מאידך. בוני השכונות נאלצו לקבל אישור (אף שחלקן ישבו מחוץ לשטח התכנון העירוני). האישור ניתן רק לאחר בדיקה קפדנית של מומחים, שראו לנגד עיניהם את טובת העיר ואת השמירה על צורתה. הבונים ניסו להתאים עצמם לתנאים ורעיון שכונות הגנים מצא לו הד חיובי בקרב השלטונות.

שילוב הפעולה של גורמי התכנון הכולל והפיקוח (בממשל הבריטי) עם המתכננים והבונים בפועל (ביישוב היהודי) הניב פירות שנתקבלו על דעת כל הצדדים. הממשל העניק ברכתו לבנייה הטובה והיפה ועזר לבונים כל עוד שמרו על חוקי הבנייה (ביקור רשמי של הנציב ב'בית־הכרם' בעת בנייתה, לחץ על העירייה לסלול כביש לתלפיות, ועוד כיוצא באלה). מאידך, הקפיד הממשל על שמירת הכללים ולא היסס לעכב ואף לדחות אישור תכניות שלא תאמו את כוונותיו. הדיון נמשך לעתים שנים אחדות עד שהמתכננים קיבלו את כל דרישות הממשל.¹⁰² הרצון לבנות עיר יפה היה משותף לבונים ולמפקחים, והתוצאות נראו אמנם בפועל.

'שכונות הגנים' נבנו לא כהמשך לאזורים קיימים, כפי שנהוג היה עד לתקופה זו בירושלים היהודית. בכוונה תחילה הוקמו ב'סביבות ירושלים', מתוך רצון להתרחק מהמרכז. רצון זה נבע הן משיקולים כספיים (אדמה זולה יותר) והן משיקולים של רצון ליצירה חדשה, שאינה המשך למצבה הקודם של

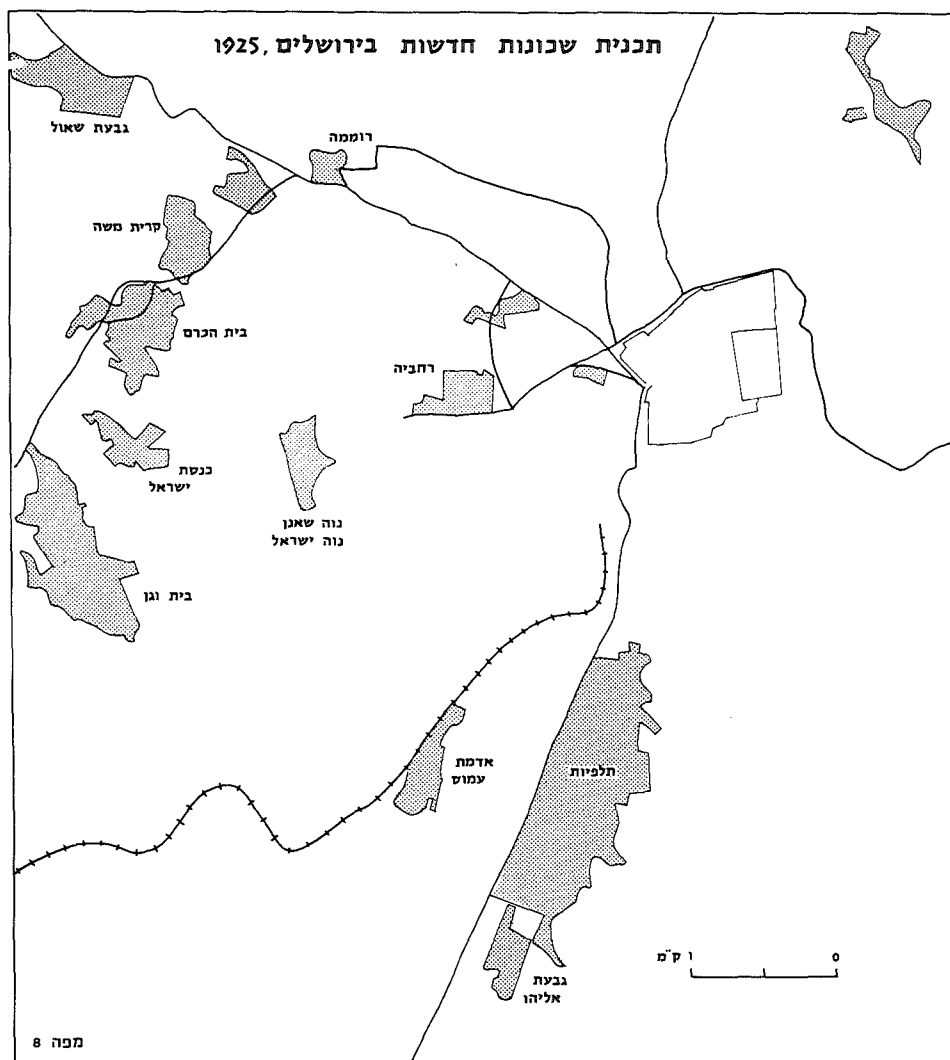
102 הדיון ב'שכונת־עמס' (לימים, 'מקור־חיים') החל ביום 1.2.1923 (ישיבה 34) ונמשך עד ליום 24.6.1924 (ישיבה 44). הנושא לא סוכם עדיין בוועדה העירונית ולא עבר לוועדה ארצית.

העיר. בכל המקרים נבחרו ראשי גבעות השולטים על סביבתם—הן מטעמי ביטחון והן מטעמי יופי, ולא היה למעשה כל קשר בין מקומה של שכונה אחת למקומה של חברתה. השיקולים לרכישה בכל מקרה היו היצע האדמות והסכום שהיה בידי הבונים. לא היה כאן תכנון מקיף של בנייה עירונית, אך בדיעבד נתקבלו תוצאות הנראות כתכנון כולל (שיקולים דומים שימשו גם בבניית 'הדר כרמל', למשל). הבנייה נעשתה בחצי קשת מדרום (תלפיות שנבנתה, אדמת עמוס וגבעת אליהו שתוכננו) לכיוון דרום-מערב (רחביה, ובקו מרוחק יותר—בית-וגן) ומערב העיר (בית-הכרם) ועד לצפון ולצפון-מערב (קרית-משה). שכונות אלו יצרו טבעת בנייה חדשה סביב המרכז הקודם. גל הבנייה של סוף המאה הי"ט ותחילת המאה העשרים יצר גם הוא טבעת דומה, שקוטרה קטן יותר; הבנייה החדשה יצרה טבעת המרוחקת עד כ-5 ק"מ מהעיר העתיקה (מפה 8). בנייה זו התרחקה מהמרכז עד שבתקופת המנדט היה למעשה נסיון למלא את האזורים הריקים בין טבעת זו והחלק הבנוי של העיר, נסיון שנעשה לא רק על-ידי יהודים אלא גם על-ידי אחרים. ירושלים של תקופת המנדט התפתחה בחצי קשת מצפון, דרל המערב, לדרום; בכל מקרה היא לא חרגה מעבר לקו התוחם עם תכנון 'שכונות הגנים' עוד ב-1925.

'שכונות הגנים' לא היו היחידות שנבנו בירושלים בתקופה זו, ואף לא היו הבנייה היהודית היחידה. בתקופה זו הוקמו שכונות יהודיות חדשות כמו ברוממה, למשל, והשכונות הוותיקות יותר התרחבו מאד. אותה עת הוקמו בניינים רבים על-ידי יהודים ולא-יהודים. 'שכונות הגנים', שלא היו חלק מירושלים (להוציא את שכונת רחביה), לא השתלבו במסגרת הארגונית של העיר, לא שלחו נציגים למועצת העיר, לא השתתפו בבחירות ולא שילמו מסים. אך נראה כי השפעתן על צורת-החיים היתה ניכרת והן שימשו מודל ומופת לצורת-חיים רצויה בעיר מודרנית.

אף שהשכונות כולן מאופיינות כ'שכונות גנים' בצורתן, בתוכן ובמיקומן, כל אחת נתייחדה לעצמה והתפתחה בקצב שונה. תלפיות הוקמה על-ידי פקידי בנק, רחביה—על-ידי בעלי מקצועות חופשיים, בית-הכרם על-ידי מורים וסופרים (השכונה כונתה 'שכונת מופסים'—מורים, פקידים סופרים). קרית-משה ובית-וגן על-ידי אוכלוסיה דתית ששאפה לשמור על ייחודה. בבית-וגן אושר לבנות רפתות ותעשייה, והיא תוכננה כמרכז תעסוקה ולא נועדה למגורים בלבד; ברחביה לא היתה הגבלה על כמות המגרשים שיכול כל חבר לרכוש; בתלפיות לא ניקנה כל השטח המתוכנן ובקרית-משה היתה עזרה וסיוע מבחוץ. ייחודים אלו העניקו לכל שכונה גוון ואופי מיוחדים לה, אך המשותף לכולן מאפשר ראייתן כתופעה מיוחדת בנופה ובהתפתחותה של ירושלים שמחוץ לחומות.

את 'שכונות הגנים' בירושלים אפשר לחלק לארבעה סוגים, בהתאם לשלבי בנייתן: שכונות עצמאיות לחלוטין, שכונות מתוכננות מבחוץ, שכונה של מסגרת-על ושכונה מסתייעת. מצבים אלו גרמו אולי לשוני בצורת ההתפתחות—נוסף על שוני הנובע ממיקומן, שהשפיע רבות על התפתחותן בהמשך הזמן. דוגמאות לשכונות מסוגים אלו נוכל למצוא גם בשלבי התפתחות קודמים של ירושלים ואף בשלבים מאוחרים יותר; אך מה שמייחד את 'שכונות הגנים' מבחינת התהליך הוא הרצון לפעול בכוחות עצמיים ככל שאפשר, בלי להזדקק למתנות-חסד. נוכל למצוא, אפוא, המשך היסטורי גיאוגרפי בין שכונות אלו ובין שכונות שנבנו על-ידי בודדים בכוחות עצמם, תוך רצון ליצור מסגרת חדשה לזמנם. הדוגמאות שנתנו שכונות אלו קבעו במידה לא קטנה את כיוון התפתחותה של העיר. כשם ש'שכונות הגנים' עשו זאת שלושים ושישים שנה מאוחר יותר. נראית

כאן התפתחות של דורות הממשיכים את קודמיהם: נחלת־שבעה בשנת 1867, זכרין־משה 25 שנה מאוחר יותר ובית־הכרם ותלפיות שוב דור (25 שנה) מאוחר יותר—כולן מתוות קו אחד של בנייה חדשה, יפה ופורצת מכשולים בירושלים הבנויה מחוץ לחומות.

המיוחד ב'שכונות הגנים' הוא שילוב של השלטון הבריטי, שעודד בנייה מאורגנת ומסודרת ודאג לפיקוח נאות על הבנייה, יחד עם הרצון 'להקדים פעמי-משיח', לבנות מהר וטוב ארץ-ישראל חדשה; רעיון זה נישא על כחפי האינטליגנציה היהודית, שהיתה הכוח המניע ברקע הבנייה. שילוב זה בין הבונים והשלטון מצא לו ביטוי גם בנושאים אחרים, והקמת 'שכונות הגנים' היתה רק אחת מהתהליכים שאירעו בשנים הראשונות לשלטון הבריטי בארץ.

תולדות רצועת עזה באספקלריה גיאוגרפית ופוליטית וגיאואסטרטגית

מרכזי גיחון

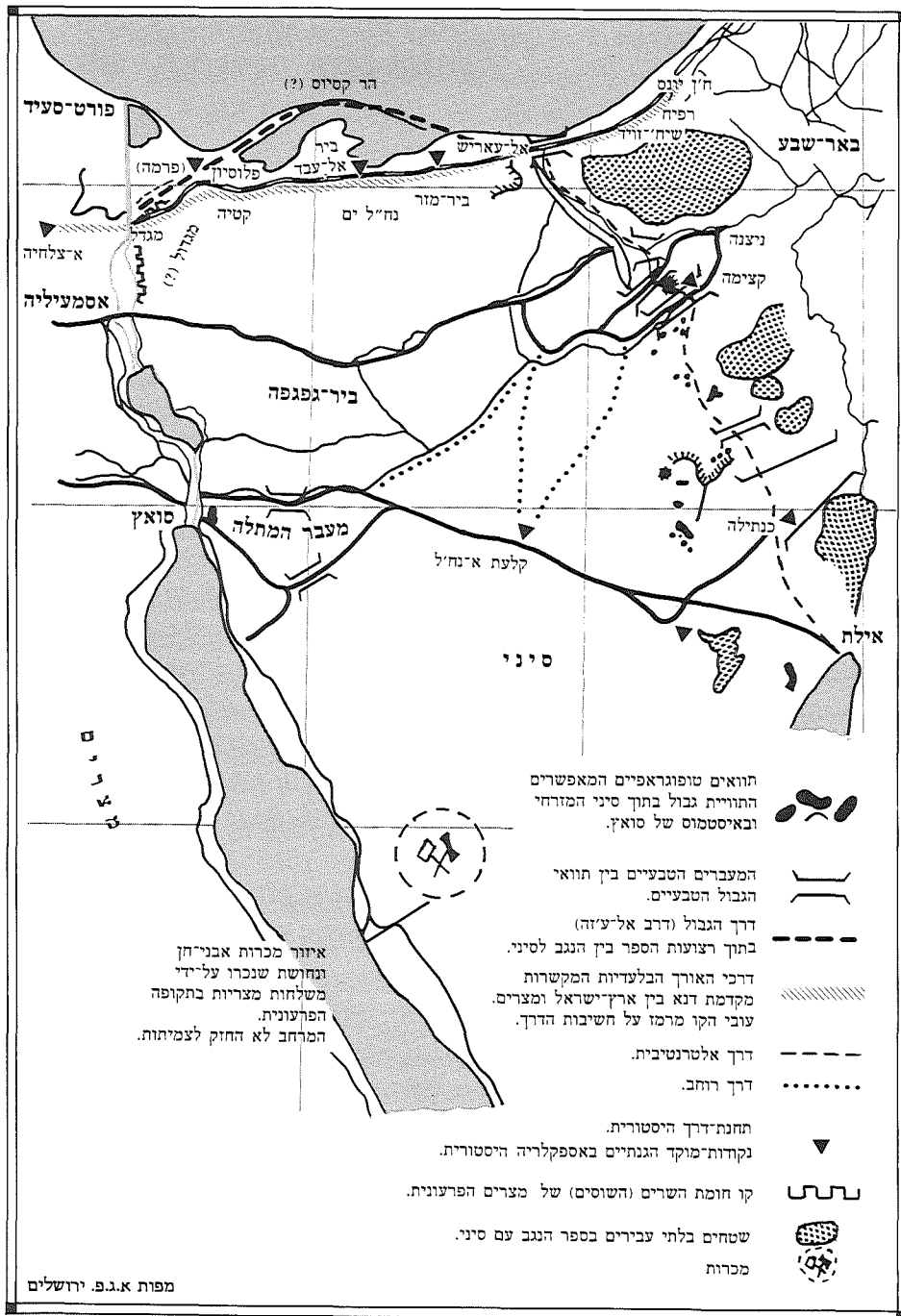
המונח 'רצועת עזה' הוא מטבע לשון גיאוגרפי חדש. ראשיתו במלחמת העצמאות של ישראל: בהסכמי רודוס השיגו המצרים אישור רשמי לשלטון ברצועת-החוף מדרום לנחל-שקמה ועד לגבול המנדטורי עם סיני, ברוחב ממוצע של כשבעה קילומטרים. רצועה זו שימשה, עד מלחמת-ששת-הימים, בסיס קידמי וקדש-קפיצה לכל פעילות מצרית יזומה אל עבר מרכזי ישראל. עם זאת, התופעה של קיום רצועה בחוף הדרומי של ארץ-ישראל בשליטת קבע מצרית—אינה מן החדשות. ניתן לומר שהשליטה בחוף-פלשת היתה, מקדמת-דנא, אחד היעדים העיקריים של מדיניות החוץ המצרית.

במידה רבה שכנה מצרים לבטח מאחורי מחסום-המדבריות המקיפים אותה משלושה עברים: מצפון לופת אותה היס-התיכון, אך משטר הרוחות והזרמים אינו נוח לפלישות רבות היקף מן הים, ולפיכך היה פתח-הפורענות מכיוון גשר-היבשות הארץ-ישראלי, בנתיב 'דרך הים', המסלול העיקרי לצבאות זרים בפלישתם מצרימה.¹ במשך כ-2,700 שנה נמנו לפחות ארבעים מסעות של צבאות סדירים, שירדו אל עבר מצרים מכיוון ארץ-ישראל, כל אותו זמן לא הותקפה מיתר הכיוונים יחד יותר מאשר שבע פעמים.²

בין ארץ-ישראל ומצרים תוצץ אמנם מדבר-סיני, קשה-העבירות. אף-על-פי-כן, לא היו תנאי השטח והאקלים קשים עד כדי מניעת פלישה דרך סיני למצרים. אלא שהמסעות תועלו לכמה

1 מכיוון מערב הוטרכה מצרים הפרעונית מדי פעם על-ידי השבטים יושבי לוב. אולם, סכנה רבה לא צמחה מהם, אלא במאה ה'ר', כאשר הניח שישק, מפקד השכירים הלוביים בצבא מצרים, את היסוד לשושלת הכ"ב; אך הוא ובני-לווייתו התבוללו חיש מהר, ולפיכך אין לראות במעשה זה כיבוש לובי. לראשונה נכבשה מצרים מכיוון מערב בשנת 115, בידי היהודים הלוביים—שנעזרו ביהודי מצרים. לאחר-מכן היה כיבוש ממערב רק על-ידי הנאטימים ב-969. מאז ועד 1941 שקט במידה רבה הגבול המערבי של מצרים. דומה לכך המצב בדרום. שבכה האתיופי השתלט ב-712 על מצרים השסועה וייסד את השושלת הכ"ה, האתיופית. פרסים ותלמיים הציבו כנגד פשיטותיהם של השבטים הסודאניים יישובי ספר של מיליציה, שהיתה במידה רבה יהודית (יב). מצב זה נמשך בתקופה הרומית; אך לא היה מאז הכיבוש האתיופי ועד ימינו נסיון של ממש לכבוש את מצרים מדרום. מכיוון הים הותקפה לעתים מצרים בתיאום עם מסע יבשתי, בדרך הרצועה וסיני. המסעות היחידים שבאו מכיוון צפון היו: פלישת גויי-הים בימי רעמסס הג' (המאה ה'י"ב לפני הספירה), מסע-הצלב השביעי (1249), מסע נפוליון (1798), הנסיונות לגרש את הצרפתים (1799, 1800) ולבסוף—הכיבוש הבריטי (1882).

2 לעיל, הערה 1: מ' גיחון, סיני כמרחב ספר באספקלריה הסטורית (מטכ"ל, עקד היסטוריה 50-9, תל-אביב, יוני 1969), עמ' 3-4, 8 (להלן: גיחון, סיני). יש להשלים את הרשימה במסעות בהם הוכרע גורל מצרים בכיבוש הרצועה ותו לא. כך בימי המונגולים, עיי' מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל—מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפות 115, 118, 120, וכן מפה 35.

רצועת-עזה במסגרת הגבול בין ישראל ומצרים. מתוך: סיני כמרחב ספר באספקלריה היסטורית, הוצאת מטכ"ל צה"ל, עקד היסטורי 50-9, יוני 1969, עמ' 10

נתיבים קבועים, רובם ככולם באיזור החוף הצפוני בו נמצאו—ואולי אף שופרו משחר ההיסטוריה הכתובה—מקורות מים ודרכים קצרות יחסית ונוחות למדי לאדם ולבהמה. בגלגולים בניימינו מופרים צירים אלה כמסילת-הברזל המקשרת בין עזה לאל-עאריש ולקנטרה וככביש המקביל למסילה זו.

שליטי מצרים עמדו אפוא תדיר לפני הבעיה באיזה עבר של 'שטח ההפקר' הרבתי של סיני—הריק כמעט כולו מיישוב של קבע—להציב את הגנת ארצם. אם להתיר לאויב גישה עד לשערי-ארצם או לנסות ולכלום אותו כשהוא עודנו רחוק, בחוף פלשת.

ההגנה במיצרי-סואץ חסרה עומק התראה ובלימה, אך יתרונה בכך שהיא מקצרת את נתיבי-האספקה מן העורף וחושפת את דרכי הגישה והאספקה הארוכות של האויב לפגיעה מן האגף והעורף, בנוסף על הקשיים שבתחזוקתן התקינה. מאידך גיסא, מרחיקה הצבת הגבול על הגדה המזרחית של חצי-האי סיני את הסכנה של פגיעה מידית בדלתה. היא מהווה גם איום קבוע על לבה של ארץ-ישראל, הן לפעולות מנע לסיכול פלישה אל עבר מצרים, הן לפתיחה בפעילות התקפית ביוזמה מצרית.

בהקשר זה מעניין לצטט את נפוליון. עם סיום מסעו דרך סיני לארץ-ישראל, באביב 1799, קבע כי 'מדבר מעין זה הוא המכשול העז ביותר, היכול לשמש להגנת גבולותיה של מדינה, העולה ביעילותו על רכסי הרים אלפייניים, ולא כל שכן על נהרות'.³ אף-על-פי-כן הסיק את המסקנה המתבקשת מעצם אותו מסע: צבא ערוך כהלכה מסוגל לצלוח את סיני. על-כן קבע כי 'צבא המגן על מצרים חייב להיערך ליד אל-עאריש, או ליד קטיה', דהיינו על סף ארץ-ישראל מזה או על סף ארץ מצרים מזה. מסתבר שאל-עאריש היתה בעיני נפוליון 'מפתח למצרים'. אולם, בהיותה נווה שכורש אספקתו מוגבל—יש משנה חשיבות, לדעת נפוליון, ל'עזה היכולה לספק לצבא את מרבית צרכיו'.⁴

הערכתו של נפוליון מעמידה עובדה נוספת. גבולה המערבי של 'רצועת עזה' מגיע, מבחינה גיאוגרפית-היסטורית, עד אל-עאריש ועד בכלל. לפי בחינה זו, משתרע תחום הרצועה עד אשקלון ואולי אף עד אשדוד ועד נחל-לכיש. התנאים המדיניים בתקופות שונות שינו מידי פעם, הלכה למעשה, את גבולות 'רצועת עזה' בתוך התחום המירבי בין נחל-לכיש לדלתה של נחל-מצרים (ואדי אל-עאריש). ניתן להבחין בתוך תחום זה בין שני חלקים: הגיזרה המזרחית והגיזרה המערבית. הקו המפריד ביניהן עובר ממערב לרפיח. משתנים אקלימיים, פוליטיים, בטחוניים וכלכליים, גרמו שהישוב בתוך החלק הצפוני-המזרחי של הרצועה היה יותר קבוע, וככל הנראה יותר משגשג, מבחינה חקלאית ומסחרית כאחת, מאשר היישוב בחלק המערבי. זה האחרון דעך ואף נתבטל במידה רבה בסוף התקופה הרומית-ביזנטית. כאמור, גם בתקופות קדומות יותר נפל בהיקפו ובחשיבותו מזה שבחלק המזרחי, אף שהסקרים שנערכו בו הוכיחו כי גם שם נמצאו כמה יישובים משגשגים.

בחיבור זה נתמקד בעיקר בגיזרה המזרחית עד לפתחת רפיח ועד בכלל.⁵

3 Napoléon I, *Commentaires*, III, Paris 1867, p. 16

4 נפוליון, שם, וכן עמ' 134, 139, 143: אל-עאריש היא 'un des chefs du pays'

5 לפרשת רצועת עזה וחזירתה אל תוך תחום סיני עד אל-עאריש, השתייכותה לארץ-ישראל וקורותיה, עיי' גיחון, סיני.

הרצועה—פרוזדור ומפתן למצרים הקדומה עוד באלף הג' לפני הספירה, נוכחו פרעוני מצרים לדעת—בדומה להערכתו של נפוליון, כ־4000 שנה לאחר־מכן—כי פוריותה ובעקבות זאת שגשוגה ועיזורה של רצועת עזה מועידים אותם לשמש, בעת ובעונה אחת, איזור הכינוס וההתארגנות לצבאות המבקשים לעבור דרך סיני למצרים ומרחב התארגנות וקרב קפיצה לחילות מצרים, אשר חצו את הישימון לעריכת מלחמה בארץ־ישראל ומצפון לה.

הוכחה לחשיבותה של הרצועה כבסיס ההגנה העיקרי לצבאות מצרים אל עבר ארץ־ישראל וסוריה הם 55 מסעות־המלחמה הסדירים למן המאה הכ"ג לפני הספירה ואילך, בהם הנהיגו מלכי מצרים את צבאותיהם בדרך הרצועה צפונה.⁶

בעתות שלום היתה רצועת עזה בסיס לשיירות־המסחר המתארגנות לקראת ירידה למצרים ותחנת דרך ראשונה חיונית לאלה העולות ממצרים להתארגנות ולהצטיידות מעבר לשימון. גם נמליה ומעגניה של רצועת עזה הקנו לה חשיבות רבה בעידן הטרומ־קטורי. בהיעדר אמצעי־שימור משוכללים למזון, נזקקו האוניות לתחנות קרובות לאורך החופים, כדי לחדש את אספקת־המזון והמים. משנה חשיבות נודעת בימים עברו 'לחוף הידידות' ('Friendly Coast') במינוח האסטרטגי הימי הלועזי, כחוף מבטחים בעתות סערה וכמפלט מפני שודדי־ים ואוניות אויב. לפיכך, העדיפו הספנים, עד לזמן החדש, מטעמי בטיחות וקשיי ניווט, את ההפלגה לאורך החופים על־פני חציית הים. יתירה מזו, משטר הרוחות באגן הים־התיכון המזרחי מקשה על מפרשיות את המעבר הישיר ממצרים לכיוון הים האיגיאי והיווני, מדי שנה בין החודשים מאי ואוקטובר. בעל כורחם נידונו כלי־השייט להפליג לאורך חופיה של ארץ־ישראל וסוריה,⁷ ובסיסי החופים האלה יכלו לסייע להם או לפגוע בהצלחת ההפלגות.

נקל להבין את ערך חוף הרצועה לצי מצרים כבסיס ימי צבאי, לגביית מס ולשיטור תנועת המסחר בין מצרים לסוריה.⁸

שיקולים אלה נראו חיוניים עוד בתקופה חדשה יחסית. נפוליון הביא, בין שלושת הנימוקים

6 גיחון, שם, עמ' 6–8. אם נתעלם מן התאריך הראשון, מסע וני, ונתחיל לספור ממסעו הראשון של חותמס הג' ב־1468, נערך מסע מצרי אחד אל ארץ־ישראל כל 64 שנה בממוצע.

7 הכוונה למשטר הכוחות האתניים. עיין, למשל: W.G. Moore, *A Dictionary of Geography*, Aylesbury 1965, pp. 63–64. לעניין זה ראה גם: M.P. Charlesworth, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1926, pp. 23, 42–43.

8 עיין להלן, עמ' 147; ראה גם: צ'רלסוורס, שם, עמ' 42, 250. על הרצועה כחולייה בסחר הימי, עיין גם: G. Downey, *Gaza, Oklahoma* 1963, pp. 6 ff. על תאורי הסצנות הנילוטיות ויצורי ים בכנסיית סטפנוס בעזה, ראה: P. Hamilton, 'Two Churches at Gaza', *PEQ* (1930), pp. 178 ff. על יצוא היין דרך עזה אצל סטפנוס מביזנטיון, עיין: *Expos. Totius Mundi, s.v. Gaza*. בדים מזרחיים דקיקים כונו בימי הביניים 'Gaze' על־שם נמל היצוא עזה (כיום באנגלית 'Gauze', בגרמנית 'Gaze'). אותה עת נקראו בצלי המאכל הזעירים שגדלו ברצועה ובדרום בשם 'Escalottes', על־שם אשקלון. מעמדה של עזה כעיר־מסחר ותחנה חשובה ורשמית בסחר התלמי בולט מן הפאפירוסים של זנון; וראה למשל: C.C. Edgar, *Zenon Papyri in the University of Michigan Collection*, מספרים 59009, 59009, 59006, 59001. למעמדה של הרצועה בכלל, ראה: מ' גיחון, 'השפעת חופי הים התיכון על בטחון ארץ־ישראל באספקלריה היסטורית', הים התיכון ומקומו בתולדות ארץ־ישראל (קובץ), ירושלים תש"ל, עמ' 116.

לפלישתו לארץ-ישראל, את הצורך לנשל את התורכים מהחוף הארץ-ישראלי, כדי שלא יוכל לשמש בסיס לצי הבריטי בפעולותיו נגד מצרים למצור עליה, או להנחתת גייסות בדלתה.⁹ רצועת עזה ניחנה אפוא ביתרון אסטרטגי רב משמעות: היותה ראש חוף להנחתת גייסות מצריים לפעולה יבשתית על אדמת ארץ-ישראל ובסיס לפעולות ימיות נגד מצרים. מכל האמור לעיל, מסתבר כי היה זה מעניינם של המצרים, בכל הזמנים, להבטיח רבונות—או לפחות השפעה—ברצועת עזה. פועל-יוצא מכאן ששליטי ארץ-ישראל ראו לעצמם משימה כמעט מתמדת, ובכל הדורות, למנוע מן המצרים את הגשמת שאיפות ההשתלטות על הרצועה. כך היתה הרצועה לאחד החבלים האסטרטגיים הראשונים במעלה בגשר היבשות הארץ-ישראלי. המאבק המדיני והצבאי על השלטון בה עובר כחוט השני בתולדות הארץ.

על תפקידה של הרצועה כחוליית-מעבר אסטרטגית בין מצרים לארץ-ישראל לומדים בעקיפין מן התעודה ההיסטורית-הצבאית הראשונה, השלמה יחסית, שנשתירה לנו—הסיפור על מסע וני, שר צבאו של פרעה פפי הא' לארץ-ישראל. מסע זה חל במאה הכ"ג לפני הספירה. הצבא המצרי נע בשני טורים: טור יבשתי וטור שהושט בים עד ל'אף האיילה'—לדעת חוקרים רבים הוא רכס הכרמל. אם זיהוי זה נכון, אין ספק ששני הטורים נזקקו לרצועת עזה כדי לשדד את מערכותיהם בטרם ימשיכו בדרכם. עובדה זו חייבה נייטרליות אוהדת של תושבי הרצועה או השתלטות זמנית לפחות על הנתיבים וראשי החוף אשר בה.¹⁰

עדות ארכיאולוגית על מגעים בין מצרים לרצועה מצויה כבר מן המאה הכ' לפני הספירה, והיא מושתתת על ממצאים, כגון אזכרת שמה של אשקלון בפסלוני המארות. אלה הן צלמיות בדמות שליטי ערים ומדינות זרות אשר בהם ראו המצרים אויבים או מורדים בממלכתם, ואשר את הכנעתם רצו להשיג על-ידי טקס של קללה ונידוי של הצלמיות. הקבוצה הקדומה של צלמיות המארה, בהן נזכרת אשקלון, שייכת למאה הכ'.¹¹

מפלסיהם התחתונים של תלי הנגב טרם נחפרו כל צורכם. עם זאת, קשה להניח שההשפעה המצרית הבוררה למן התקופה הכנענית הקדומה השנייה בערד, בה נמצאו כלי אבידוס האופייניים לשושלת הראשונה במצרים (תחילת האלף הג' לפני הספירה), פסחה על הרצועה.¹²

מימי סן-וסרת הג', שמלך בשנים 1849–1887 לפני הספירה נשתמרה אסטילה של אחד הקצינים בשם סבך-כו שנלווה אליו במסע לעיר שכס, שבוודאי חייב אף הוא את השימוש החופשי ברצועה.¹³

הלכה למעשה מוכחת בעלות מצרים על רצועת עזה רק מתקופת הממלכה החדשה (השושלות ה'–י"ח; המאה ה"ז). קדמה לה תקופת שלטון ההיקסוס על אימפריה שהשתרעה על סוריה וארץ-ישראל ומצרים גם יחד ואשר בה בוצרו והוחזקו ערי הרצועה: שרוחן (תל אל-פרעה), ירזה

9 C. De La Jonquiere, *L'Expédition d'Egypte*, IV, Paris 1865, pp. 7–8

10 J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts* (להלן: פריצ'רד), Princeton 1955, pp. 227–228; גיחון, שם,

עמ' 119: 113, 157 (להלן: ברסטד) J. Breasted, *A History of Egypt*, London 1927², pp.

11 פריצ'רד, עמ' 329.

12 אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל (להלן: אנציקלופדיה לחפירות), ירושלים תשל"א, ערך 'ערד'.

13 פריצ'רד, עמ' 230–329.

(תל ג'מה), תל אל-עג'ול (בית-עגלים?), וככל הנראה גם עזה ואשקלון ואולי אף אשדוד.¹⁴ בולטים בעוצמתם ביצורי שרוחן ותל אל-עג'ול. הם נועדו לשמש, בעת ובעונה אחת, ערי-מסכנות וערי-רכב, לשיטור הרצועה—חוליית הקישור החיונית בין נחלותיה האסיאניות והאפריקאיות של ממלכת ההיקסוס ומעוזים שאויב הוצרך לכבוש בטרם יוכל להיות 'בעל-בית' ברצועה. יורשתה של השושלת ההיקסוסית—הזרה מבחינה אתנית למצרים—היתה הממלכה המצרית האבטוכטונית, 'החדשה', שנוסדה בשנת 1580 לפני הספירה בקירוב, על-ידי אחמס הא'. ההיקסוס נסוגו אז ממצרים לכנען. במסעותיהם הראשונים של פרעוני השושלת הי"ח אל עבר ארץ-ישראל בלטה, לדעת, בעיקר המגמה ההגנתית—להוציא את רצועת עזה מידי ההיקסוס כדי להקשות על נסיונותיהם לחזור ולכבוש את מצרים. אחמס בן אבנה, מגיבורי החייל של פרעה אחמס הא' (1575–1545 לפני הספירה בקירוב) מתגאה בכתובת שעל מצבתו בקבלת 'זהב התעוזה', אות ההצטיינות הצבאי הקדום ביותר שנודע על קיומו, על אומץ לבו במצור על שרוחן, שערך שלוש שנים תמימות.¹⁵ ואמנם, עד מהרה סיגלו המצרים לעצמם מדיניות התקפית. שלוש הערים המבוצרות עזה, ירזה (תל ג'מה) ושרוחן, יצרו לצבאות תותמס הג' (1436–1468 לפני הספירה) ויורשיו, מרחב מאובטח אשר בתוכו התארגנו צבאותיהם להמשיך מסעם לאחר מעבר המדבר. עזה, ששמה הרשמי נסוב ל'עיר שלל המושל', היתה אף לבסיס הצבאי הפרעוני הראשי בדרום-הארץ, ולמרכז המנהלי של רצועה זו, שבצדק יכלה להיקרא על שמה באותה תקופה.¹⁶ המקורות המצריים שמרו על שמו של הנציב שישב בעזה בימי אמנחתפ הג' (1398–1361 בקירוב). שמו היה דואדי, ובידו הופקד חיל-מצב ניכר. גם תיאור, ולו סכימאטי, של עיר המבצר עזה נשתמר על תבליט במקדש סתי הא' בקרנק. הציור מתאר אותה כמוקפת חומותיים ומגדלי-עוז קבועים בהן, כך שכל מגדל בחומה האחורית מכסה ב'אש' קטע של החומה שבין זוג מגדלים בחומה הקדמית. ירזה, שרוחן ובית-עגלים, שאף היא שוקמה כמבצר-עוז, נבנו על נחל-עזה, הקרוי בהמשכו נחל-בשור. לקו זה ניתן עומק על-ידי הכללת יובליו בתוכו, כגון נחל-פטיש, נחל-גרר והגבעות שביניהם. תכונות אלה עשוהו מידי פעם קו מגן עיקרי לרוחב הרצועה. עוד במלחמת-העולם הראשונה סייע המכשול הטבעי הזה לתורכים לבלום את הבריטים במשך שישה חודשים, ממארס ועד ספטמבר 1917.¹⁷

'רצועת עזה' של הממלכה החדשה התקיימה בצורה זו או אחרת עד תום השושלת הכ' (סוף המאה הי"ב לפני הספירה). במאה הי"ב חדרו הפלישתים לחוף הדרומי של ארץ-ישראל והנחילו לרצועת עזה את שמם: שפלת פלשת וחוף פלשת—פלסטינה בלשונות לעז.

רצועת פלשת בתקופת המקרא

מעשה היאחוזה הפלישתים ברצועה כך היה: תחילה היוו הפלישתים חלק מאגודת 'גויי הים' המיקניים, שנעקרו מבתיים בלחץ העממים היווניים ה'קלאסיים', והחלו פושטים בחופי מצרים

14 עיין הערכים של התלים הנ"ל באנציקלופדיה לחפירות, ובביבליוגראפיה, שם.

15 פריצ'רד, עמ' 233–234; ברסטד, עמ' 120, 186–189, 223 ואילך.

16 ברסטד, עמ' 235 ואילך; פריצ'רד, עמ' 234 ואילך; Steindorf & Seele, *When Egypt Ruled the East*, Chicago 1942, pp. 53 ff.

17 עיין להלן, עמ' 162.

בחפוש מרחבי-מחיה חדשים. לאחר שהוכו על-ידי פרעה רעמסס הג' בקרב ימי-יבשתי נואש במבואות הדלתה של הנילוס, התפרקה החבילה והפלישתים הוסטו צפונה אל חופי דרום-הארץ (סביב שנת 1168 לפני הספירה).

איננו יודעים אם הפניית הפלישתים אל הרצועה נעשתה בהשראה מצרית או ביוזמתם בלבד. בין כה וכה, אנו עדים לכך שקרוב לאחר היאחזותם בדרום-הארץ, מפעילים אותם המצרים כחיילים שכירים, לא רק במושבותיהם על סף מדבר סיני הצפוני ליצירת קר-הגנה מצרי הרחק מן הדלתה, אלא גם בבסיסים מצריים בתוככי ארץ כנען, כגון מגידו ובית-שאן.

אין להוציא מכלל אפשרות שהפניית הפלישתים אל חוף פלשת או ניצול פנייתם לשם, נעשה על-ידי שליטי מצרים כדי ליצור משקל נגד להתגברות המאחז הישראלי על גשר היבשות הארץ-ישראלית החיוני. תקוותם היתה שעל-ידי יצירת עימות פלישת-ישראלי יקל עליהם לחזור ולבסס את ריבונותם בארץ כולה, וברצועה בפרט.¹⁸ ואכן, היו הפלישתים לצנינים בגופו של עם ישראל בכל ימי בית ראשון וגם לאחר-מכן, אלא שתכנית המצרים להפיק תועלת מכך לא עלה בסופו של דבר יפה (וראה להלן).

הפלישתים והישראלים כאחד ניצלו את היחלשות מצרים מזעזעים פנימיים במאות ה"ב-ה"א כדי להיאחז מאחז של קבע בארץ. ואמנם, נדמה שבתהליך זה ראו המצרים, בשלב הראשון, את השתלטות הפלישתים על הרצועה כסכנה המידית והחמורה ביותר. בישראלים, בתורת שכני הפלישתים מן העבר השני, ראו—על-פי הכלל הגיאוגרפי המקובל—בעלי-ברית זמניים לפחות במגמתם להצר את רגלי האדונים החדשים של הרצועה.

על רקע שיקולים אלה יש להבין את הברית הישראלית-מצרית, שלביצורה נמסרה שפלת גור שבצפון הרצועה כשילוחים לבת פרעה סרן-אמן או פסבחנו הג', שנישאה לשלמה המלך (מלכים-ב ח טז). עד מהרה נוכחו המצרים לדעת כי שלטונה של ישראל—החזקה והמלוכדת—על הרצועה, מסוכן יותר משלטונם של הפלישתים. במיוחד העיבה על כלכלת מצרים העובדה, שישראל הפכה בעזרת הצורים למעצמה ימית, שהשיטה את אוניותיה בעת ובעונה אחת ביס-התיכון וביס-האדום, וקראה תגר על המונופולין הבלעדי של המצרים באחרון.

אולם, תנופת ההתעצמות הישראלית נבלמה עם התפלגות הממלכה המאוחדת. שישק, הראשון לפרעוני השושלת ה"ב, הלוּבית, יצא לפשיטה רבתי אל לבה של ארץ-ישראל במגמה להשחית ולשבש את אשיות בטחונה כדי שלא תסכן עוד את מצרים.¹⁹ בעקבות מסעו זה, משנת 924 לפני הספירה בקרוב, השתחררו הפלישתים מריבונותה של יהודה, ובדורות שלאחר-מכן שקדו המצרים על נסיונות של קניית השפעה מדינית וצבאית בתוככי הרצועה, כבעלי-בריתו של פלג זה או אחר של אגודת הערים הפלישתיות.

18 ב' מילר (מור), תולדות ארץ ישראל, א, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 246; י' אהרונ, ארץ-ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת ובתקופת ההתנחלות הישראלית, ירושלים 1956 (הוצאת מטכ"ל—קצין חינוך ראשי), עמ' 153; א' מלמט, בתוך: ח"ה בן-ששון (עורך), תולדות עם ישראל—בימי קדם, תל-אביב 1969, עמ' 83 ואילך; אנציקלופדיה מקראית, ערך 'פלשת', בייחוד עמ' 493. הד השמדת האוכלוסיה הטרום פלשתית ברצועה ותפיסתה בידי הפלישתים הכפתורים נשחזר בדברים ב כג.

19 B. Mazar, 'The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine', *Vetus Testamentum Suppl.*, IV (1957), pp. 58–66; י' אהרונ, ארץ-ישראל בתקופת המקרא—גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 156–157.

מעשה ואילך נעשות ערי הרצועה—על-פי המקורות המקראיים והחיצוניים—למרכזים של פעילות מדינית וצבאית של משולש המקשר בין שלושה מוקדים: יהודה הקרובה ושתי המעצמות המזרח תיכוניות השואפות לריבונות: מצרים מזה ואשור מזה, ולאחר-מכן גם יורשתה של האחרונה—בבל החדשה. סבך התככים הפוליטיים עוד הסתעף והסתבך בשל המאבק וההתחרות הפנימית בין שלוש הערים הפלישתיות הראשיות, עזה, אשקלון ואשדוד.

המעקב אחר ההתרחשויות המדינית-בטחונית ברצועה למן ירידת הממלכות הישראליות לאחר מותם של ירבעם השני ועוזיהו, ממחיש היטב את מיקוד תשומת הלב הבינלאומית לזירה זו: במסעו משנת 733 לארץ-ישראל שם המלך תגלת-פלאסר הג' את פעמיו אל עבר הרצועה, כדי לחסל את המאחז המצרי העקיף בה. חנון מלך עזה נס מפניו מצרימה.²⁰ גם אשקלון ניסתה לבלום את התקדמות האשורים ולמנוע את התבססותם ברצועה, והתקוממה בשנת 733. ייתכן כי באה בברית עם ישראל, ואולי גם עם יהודה, כי במסע להכנעתה נאלץ תגלת-פלאסר לכבוש תחילה את גזר היהודית.²¹ שליחי פרעה המרידו את פלשת שוב בימי שלמנאסר הה', וסרגון הב' עולה על פלשת, כובש את עזה בשנת 720 ומכה ברפיח את חיל-העזר המצרי, ששוגר כדי לסייע למדינת החייך שומרת-הסף. חנון, שחזר למשול בעזה ושוב קשר על אשור, הוגלה עתה לצמיתות אשורה.²² בעוד עזה נכנעה לאחר-מכן לאשור, נענתה אשקלון לשתדלנות חזקיהו מלך יהודה להצטרף למרד באשור. לפי הערכת חזקיהו, נדרש חיל-עזר מצרי להצלחת המרד. הופעתו בזירה תובטח על-ידי חיסול השפעת אשור ברצועה. בברית עם אשקלון טיהר חזקיהו את הרצועה מתומכי אשור. רק עזה המשיכה לשמור אמונים לאשור, ובכך הקלה ודאי על סנחריב את מלאכת דיכוי המרד ואת הנצחון על חיל-העזר המצרי, ליד אלחקה שעל נחל שורק, בשנת 701 לפני הספירה.²³ המאבק האשקלוני-יהודי היה חולייה ביחסים המיוחדים בין עיר זו ובין יהודה, כפי שנראה עוד להלן. לפרשה זו קדם נסיונה של אשדוד לקרוא תגר על סרגון. תחילה בהנהגת מלכה אזור, ולאחר-מכן בהנהגת שליט חדש, ימני. הלה לא הצליח בנסיונותיו לגבש חזית אנטי-אשורית, ובשנת 712 לפני הספירה נכבשה עירו וסופחה כבירת פחוזה לממלכת אשור. פרט מעניין, הנותן המחשה נוספת לעוצמת ביצוריהם של ערי הרצועה נזכר בכתובת הנצחון של סרגון: החפיר הרחב והעמוק 20 אמה שהתמלא ממי-תהום, שהקיף את ביצוריה החיצוניים של אשדוד.²⁴ חשיבותה האסטרטגית של הרצועה לאשור, בולטת אף ממניין המדינות במרחב הסורי רבתי והארץ-ישראלי המעלות מס לאסרחדון בשנת 676 לפני הספירה. מתוך 12 ממלכות—ארבע היו מדינות-עיר פלישתיות!²⁵

20 D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, Chicago 1926, §§ 815–819; ח' תדמור, 'מסעות המלחמה האשוריים לפלשת', היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, בעריכת י' ליוור, תל-אביב 1964, עמ' 269–263; א' דמסקי, מדרין במקורות החיצוניים לתולדות ישראל בתקופת המלוכה (אוניברסיטת בראיילן), רמת-גן תש"ל, עמ' 36, וביבליוגרפיה בעמ' 35.

21 לכל פרשת מלחמות אלה עיין: תדמור, שם; לקנביל, שם, סעיפים 778–779; פריצ'רד, עמ' 283.

22 תדמור, שם; לקנביל, שם, ב, סעיף 5; פריצ'רד, עמ' 285; דמסקי, שם, עמ' 40.

23 תדמור, שם, עמ' 276 ואילך, והערה 47. השווה: D.D. Luckenbill, *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924, pp. 29–35; דמסקי, שם, עמ' 48–51, וביבליוגרפיה שם. על מסע סנחריב ליהודה בכלל וכל האזכרות המקראיות, ראה: ב' מזר, 'מסע סנחריב לארץ-יהודה', היסטוריה צבאית (לעיל, הערה 20), עמ' 286 ואילך.

24 תדמור, שם, עמ' 272–274; דמסקי, שם, עמ' 42–44, וביבליוגרפיה שם, ישעיה כ א.

25 דמסקי, שם, עמ' 56.

מצרים מיהרה לנצל את התמוטטותה של אשור, כדי לנסות ולתפוס את הרצועה מחדש. בשנת 640 הכניע פסמטיך את הרצועה עד אשדוד, שזכתה לביצור מיוחד כבסיס ראשי אשורי במרחב. לדברי הירודוטוס, דהי לישנא, היה הכיבוש של עיר זו בין גולות-הכותרת בפעליו של המלך: 'מלכותו של פסמטיך ארכה חמישים וארבע שנים, במשך עשרים ותשע מתוכן היה טרוד במצור על אשדוד ('אזוטוס') עד אשר עלה בידו ללכדה. מצור זה על אשדוד היה הארוך ביותר בהיסטוריה'.²⁶ בשנת 608 כבש פרעה נכו את עזה ואת אשקלון בעזרת צבא־יבשה וצי.²⁷ פטרי חשף את ביצורי תקופה זו, בראש תל ג'מה.

נבוכדנאצר, מלך בבל החדשה, גילה אף הוא במהרה שאם לא ישלוט ברצועה אין שלטונו בארץ בטוח מפני 'חתרנות' מצרית־יהודית. הוא נאלץ אף להסיר ומנית את מצור ירושלים בשל הופעת צבא מצרי בפיקוד פרעה חופרה בעורפו, בתוך הרצועה (ירמיה לז ה).²⁸ יחסי ישראל ויהודה והפלישתים היו ביסודם עוינים מלכתחילה, כשהרצועה משמשת לפלישתים קרש קפיצה בנסיונותיהם ההולכים ונשנים להשתלט על השפלה וההר. עלילות שמשון הן הד להתנגשות בין שבט דן לפלישתים בלחצם מזרחי וצפונה. תחילה עמד להם נשקם המשוכלל, ובימי שאול הגיחו מן הרצועה, חדרו עד לבו של הר יהודה והציבו חיל־מצב בהצטלבות־הדרכים החשובה של מכמש. עוד בימי דוד ניצלו הפלישתים את עמדות המוצא הנוחות, כדי לפלוש דרך עמק האלה פעמיים עד למבואות ירושלים הבירה. לאחר־מכן, בימי אביהו, הגיח מן הרצועה זרח הכושי, לפחות בהסכמה סבילה של הפלישתים (דברי הימים—ב ב ח—יד) והוכה בשנת 900, בקירוב, על־ידי אסא בגיא צפתה ליד מרישה. בימי אחז, ניצלו הפלישתים את חולשת יהודה והגיעו עד לב הארץ (שנת 734 לפני הספירה, בקירוב).

לא ייפלא שהדברת התוקפנות הפלישתית היתה בראש דאגות המדינות הישראליות בימי בית ראשון. למן ימי דוד ושלמה מלמדות האזכרות המקראיות שכל אימת שהתחזקה ישראל הגיחו אל עבר פלשת והטילו עליה מס עובד. לדוגמה, במלכים—א ה א אנו קוראים: 'ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ־פלשתים ועד גבול מצרים, מגישים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו'. בדומה לכך, נאמר על יהושפט כי 'מן הפלשתים מביאים ליהושפט מנחה וכסף־משא' (דברי הימים—ב יז יא), ועל עוזיהו: 'ויצא וילחם בפלשתים ויפרוץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד, ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים' (שם, כו ו). מעניינת העובדה כי גם כאשר התחזקו מאוד מעולם לא ניסו להשמיד את שכניהם המסוכנים כל כך, והסתפקו תמיד בשלטון עליון בפלשת ובהצבת חילות־מצב בארץ הפלישתים.

עניין זה אומר דרשני. את התשובה יש למצוא בסגולה גיאופוליטית נוספת שנתייחדה לרצועת עזה וטרם הזכרנוה. רצועת עזה נוסף על היותה חולייה חיונית בדרך הים—בנתיב הקשר היבשתי הבינלאומי היחיד בין אסיה לאפריקה—היתה מאז ומתמיד גם ראש חוף ומוצא יס־תיכוני

26 הירודוטוס, II, 157.

27 הירודוטוס, שם, 159; ברסטד, עמ' 485. השווה: ירמיה א—ה. על החפירות בתל ג'מה ראה: אנציקלופדיה לחפירות, ב, ערך 'תל ג'מה', עמ' 574.

28 לפרטים ומקורות מקראיים כחיצוניים למלחמות נבוכדנאצר ביהודה, בפלשתים ובמצרים, עייין: א' מלמט, 'מלחמותיה האחרונות של ממלכת יהודה', היסטוריה צבאית (לעיל, הערה 20), עמ' 299 ואילך.

לנתיבי-המסחר הטרנס-נגביים. נתיבי-הנגב אינם אלא קטע סופי בדרך מסחר ראשונה במעלה, אשר קישרה בין המזרח הרחוק—הודו וסין—וארצות אגן הים-התיכון. יש שספנים פרקו סחורותיהם בדרום-ערב ויש שהביאון לאילת. משם הלכו הנתיבים, כאמור, דרך הנגב ועד רצועת עזה, ומשם הועברו הסחורות, חלקן ביבשה מזרחה או מערבה וחלקן באוניות לארצות שמעבר לים.²⁹ בזמן ש'דרך המשי', זו שחצתה את מרכז אסיה, לא היתה תקינה, היתה דרך זו נתיב בלעדי כמעט לסחורות מן המזרח הרחוק. כן היתה נתיב טבעי ליצוא מדרום-ערב ואגן הים-האדום. הצלחת הפעילות המסחרית בנתיבי האורחות הנגביים היתה תלויה אפוא בתפעול תקין של השווקים והנמלים ברצועת עזה, ולהיפך.

מכאן שותפות האינטרסים בין תושבי אֶדום, שבטי הערבים ושאר הנחשדים אוכלוסי הנגב ובין אנשי הרצועה. כל מאורע מדיני, בטחוני וכלכלי אשר שינה את סדרי החיים באחד משלושת האזורים האלה, השפיע מיד, באופן חריף ולפעמים גם בצורה מכרעת, על גורל שאר האזורים. מכאן שהבעלות על רצועת עזה הקנתה יתרונות כלכליים ניפרים ועמדת-כוח בלוחמה כלכלית. השליטה בה יכול היה להכתיב תנאים ולהפעיל לחץ על כל המעוניינים בקיום המסחר הטרנס-נגבי.

הקשר הגיאוגרפי בין רצועת עזה לשבטי הנגב ולאדומים מובלט במפורש פעמים מספר במקרא. לאחר שהכניע יהושפט את הפלישתים נאמר עליו: 'ומן פלשתים מביאים ליהושפט מנחה וכסף משא, גם ערביאים מביאים לו . . . ' (דברי הימים—ב יז יא); וכך גם בימי עזריהו: 'ועזרהו אלהים על פלשתים ועל הערביים היושבים בגור-בעל והמעונים' (שם, כו ז). המעונים הם לדעת חוקרים שונים בני מעון (מען דהיום, בדרום ירדן).³⁰

הקשר בין פלשת—ערביי הנגב ואדום בא לידי ביטוי יפה גם בדברי הנביאים. ישעיה מנבא (יא יד) את הכנעת אדום ומואב בעקבות נצחון על הפלישתים: 'ועפו (בני ישראל הגוברים על משנאיהם) בכתף פלשתים ימה יחדיו יבוזו את בני קדם, אדום ומואב משלוח ידם'. לעומת זאת, כאשר נחלשה יהודה חברו נגדה פלישתים, ערביים ואדום יחדיו: 'ויער ה' על יהורם את רוח הפלשתים והערבים אשר על יד כושים. ויעלו ביהודה ויבקעוה' (שם, כא טז), או ' . . . על שלשה פשעי עזה ועל ארבעה לא אשיבנו, על הגלותם גלות שלמה להסגיר לאדום' (עמוס א ו).

הקשר בין פלשת ורצועת עזה לשוכני הנגב ואדום (?) בימי בית ראשון, מוצא את ביטוי גס במקורות חיצוניים. תגלת-פלאסר הג' הגיע בשנת 733 עד לאל-עאריש, 'עיר נחל מצרים', ובכך השלים את כיבוש הרצועה. מיד לאחר-מכן נאלץ להילחם במעונים ושיעבדם, ומכל מקום השתלט על נקודות המוצא של אורחותיהם כדי לאלצם להעלות לו מס. ובמקום אחר מציינים כי מינה את אדב-אלו על הסחר עם מצרים, וכי עממי ערב נשתעבדו לו והעלו לו מס בצורת מיני לבונה וקטורת.

29 מ' גיחון, 'השפעת חופי הים התיכון על בטחון ארץ ישראל', הים התיכון ומקומו בתולדות ארץ-ישראל (קובץ), ירושלים תש"ל, בייחוד עמ' 114 ואילך.

30 כנגד דעה זו גורסים אחרים, ובתוכם ח' תדמור, כי יש לחפש את המעונים כאיגוד שבטים מדרום לרצועה, בתוככי הנגב וצפון-מערב סיני. דעתם מושתתת על תעודות אשוריות, דוגמת תאורי מסעותיו של תגלת-פלאסר המובאים על-ידי תדמור, שם, עמ' 266. ואמנם, אם המדובר בנוודים, קשה לתאר שהיתה להם עיר, וגם אין דרך הנוודים ללחום במערכה שודדה באויב סדיר כדי סבל של 9,400 אבדות. אולם, גם אם נקבל את ההנחה שיש לקבוע את המעונים בתעודות האשוריות דרומית לרצועה, עדיין נראית האפשרות שאלה היאחזויות הקשורות בבני מעון האדומיים אשר—כמו בתקופה הנבטית—ביקשו לקיים קשר ישיר עם נמלי היצוא של הים-התיכון!

במכתב המתייחס לשלטון סרגון הב' ברצועה, נמנים שריה ובנשימה אחת עמהם נזכרו מלכי אדום המעלים יחדיו מס לאשור, ובכלל זה סוסים.³¹ בעל כורחנו, אנו נזכרים בסחר הסוסים הנזכר בספר מלכים—א י כח ובדברי הימים—ב ט כט, שהיה מונופולין מלכותי של שלמה ומקור הכנסה חשוב לאוצר מדינתו. נתיב עיקרי בסחר זה היתה רצועת עזה: 'ומוצא הסוסים אשר לשלמה ממצרים'. שליטה על הרצועה היקנתה לבעליה גם אחיזה במבוא היבשתי היחיד אל מקור סוגי-רכב הקרב המעולים שאולפו במצרים, ואשר לדברי ספר המלכים היו מבוקשים ביותר גם אצל 'כל מלכי החתים ומלכי אדם' (שם). השולט ברצועת עזה בתקופת בית ראשון, שם ידו ממילא גם על נתיב ראשון במעלה להצטיידות חיל הפרשים, אשר היווה את חיל-המחץ הנייד העיקרי בעת העתיקה.³² בתפקיד זה של ראש-חץ לסחר עם המזרח התחלקה רצועת עזה עם חופי מצרים, ובעיקר עם אלכסנדריה לאחר היווסדה ב־331 לפני הספירה. השאיפה לפיקוח על המוצא האלטרנטיבי של סחורות המזרח לים התיכון או אף לחסימתו נוספה אפוא כמניע חשוב למגמת הקבע המצרית להשתלט הלכה למעשה על רצועה זו.

ערכה הכלכלי של הרצועה בימי בית ראשון נעלה מעל ספק. אולם, יכולת ניצול האפשרויות הכלכליות והפקת מלוא התועלת מהן היה קשור בתפעול הסחר הבינלאומי, בהפלגה בים ובטיפול הקשרים המסחריים, אשר כמקובל בתקופה ההיא נשמרו במידה רבה של הצלחה כסוד בידי תושבי הרצועה הפלישתיים.³³

כשם שנוקדו ישראל לצורים כשותפים למקר הבינלאומי כמקור הכנסה חיוני, כך נזקקו מלכי יהודה לשרות הפלישתים; מעולם לא ניסו לחסלם כליל או לבטל במידה ניפרת את עצמאותם, אף כשיחסי הכוחות ההדדיים אפשרו זאת. הפלישתים מצדם ראו עצמם אנוסים לשתף פעולה עם יהודה, כמו עם כל מדינה אחרת ששלטה על מערכת-הדרכים הנגביות ויכולה היתה לשבש את אורחות-המסחר לאורך 'דרך הים' ובקו אדום-פלשת.

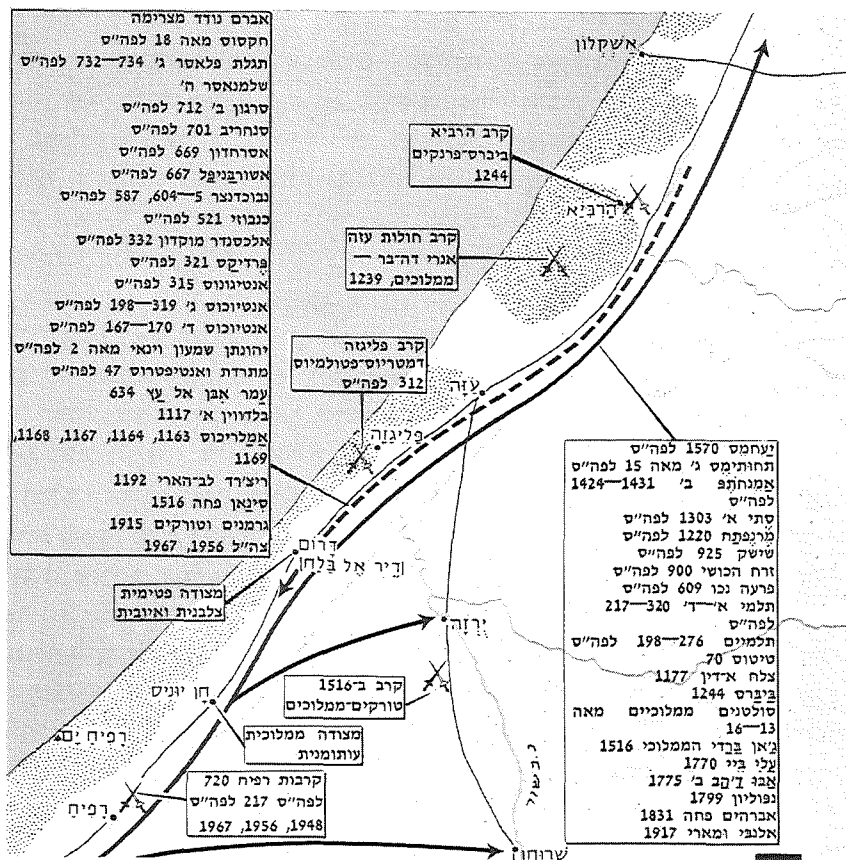
יחסי יהודה ופלשת היו מושתתים אפוא על הזדקקות ותועלת הדדית, כל אימת שיהודה היתה חזקה למדי כדי לסכן את עורפה המסחרי או החקלאי של פלשת. הוא הדין לרקע הידברותם מדי פעם לשעה קצרה בעת מאבקם כנגד מעצמות זרות שאיימו לכבוש את הארץ.

עם כל האמור לעיל, עולה מתוך הבחינה המדוקדקת של המקורות המקראיים כי היו קיימים לפרקים יחסים תקינים למדי בין יהודה ואשקלון, מתחרתה הגדולה של עזה בהגמוניה על פלשת. ייתכן כי עזה ראתה בישראל וביהודה אויבים קרובים המצרים את התפשטותה היבשתית, ואילו אשקלון הימית יותר נטתה מבחינת ביסוסה הכלכלי לשתוף פעולה עם העורף היהודי, כדי למנוע היאחזות המעצמות ברצועה. לא בכדי התחתנו הנשאים בארץ, לאחר גלות בבל, עם נשים

31 לדין בפרשה זו, ראה: תדמור, שם, עמ' 266–269, 271–272, וציטוט המקורות האשוריים שם.

32 פרשת סחר הסוסים אינה נעלה על ספק. חוקרים שונים סוברים כי חל שיבוש וכי הסוסים יובאו מקוה (קיליקיה?) דווקא, באסיה הקטנה, והמרכבות ממצרים. וראה, למשל: תדמור, תולדות עם ישראל (לעיל, הערה 18), עמ' 105.

33 תדמור, שם, עמ' 104–105 מתאר את שגשוגה הכלכלי של ישראל בימי שלמה. כל אימת שהתחזקה יהודה שגשגו בה אותם ענפי-מסחר. ללא מוצא ימי—זאת אומרת, ללא תיווך פלשתי—לא ניתן היה לנצל כדבעי את מערכות המסחר האלה. על קשרי המסחר בין ערב וממלכת שלמה, עיין: W. Phillips, *Qataban and Sheba*, New York, 1955, pp. 103 ff.

עיקר האירועים הצבאיים לאורך רצועת-עזה. מתוך: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל — מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפה 35

אשדודיות (נחמיה יג כג). הכוונה בוודאי לנשים פלישתיות בכלל, ואולי אשקלוניות ברוך. למסקנות דומות הגיע ח' תדמור.³⁴

המסורת של יחסי שכנות תקינים בין אשקלון וישראל נמשכה גם בימי בית שני. פעמיים פסח עליה יהונתן במסעותיו לאיזור פלשת, והסתפק בהבטחות הדדיות של רצון טוב.³⁵ אלכסנדר ינאי אף לא נגע בה, שעה שכבש את כל שאר ערי ארץ הפלישתים.³⁶ עצמאותה של אשקלון משנת 104 היתה, בהכרח, בהסכמת ינאי, ששלט על כל השטח המקיף אותה. יש להסיק אפוא כי בימי בית שני—כמו

34 תדמור (לעיל, הערה 20), עמ' 262.

35 מקבים-א י' 86; יא' 60.

קביעת התאריך של עצמאות אשקלון לשנת 104 היא על-פי מניינה. כל הראיות בנדון רוכזו על-ידי: E. Schürer, 36

Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, II, Leipzig 1907, p. 211

בתקופת בית ראשון—היו היהודים מעוניינים בניצול המידע הימי ובניצול קשרי-המסחר הימיים של ערי פלשת, וכי מצאו שפה משותפת בנדון זה, בראש ובראשונה עם אשקלון. אך לא רק יהודה, אלא גם המעצמות השכנות ראו ברצועה יעד אסטרטגי בעל משנה חשיבות מפני ערכה המסחרי. אולם לגבי המצרים יכול היה ערך הרצועה להיות מדי פעם בעל אופי שלילי דווקא, דהיינו—הרצון לשלוט בה כדי למנוע את ניצולה הבלתי מבוקר בידי המצרים, על-ידי כל גורם אחר; זאת—כמוצא אלטרנאטיבי לסחורות אשר בהיעדר שמישות ראש החוף הפלישתית היו מועברות בדרך הים האדום למצרים ומיוצאות על ידי לכל דורש.³⁷ שבירת המונופולין לסחר ביס-האדום היה בוודאי בין הגורמים העיקריים להרעת יחסי מצרים וישראל באחרית ימי שלמה. על דעת רבים קשה לתרץ את מסע פרעה שישק (בשנת 924 לפני הספירה) לנגב ועד אילת, אלא כמסע לשיבוש מערכת דרכי-המסחר של יהודה במרחב זה, על כל מתקניה.³⁸ לפי שלא ראה עצמו חזק דיו להחזיר למצרים את השלטון הקבוע לפחות על הרצועה, קיווה לשבש את אורחות המסחר של יהודה (לעיל, עמ' 139). גם במסעו של תגלת-פלאסר הג' (לעיל, עמ' 140) לרצועה לא נעדר המניע הכלכלי, נוסף לשיקולים הצבאיים. דבר זה הסיק ח' תדמור מצו של פקיד מלך זה אל הצידונים, בו אסר עליהם את מכירת העצים לערי פלשת.³⁹ מתקבלת על הדעת מסקנתו כי יש בכך מגמה מצרית להשתלט על מסחר פלשת. יתירה מזו, יש להטעים כי העצים שימשו כחומר-גלם לבניית הציים הפלישתיים, והמצריים. באיסור שהוטל על סחר העצים בין צידון לפלשת, פגעו האשורים בעת ובעונה אחת בשלוש מטרות: באשיות המסחר הפלישתית; ביכולת הפלישתים וביכולת המצרים לשפץ את צייהם ולחדשם.⁴⁰

ימי בית שני

ראשית ימי בית שני עמדו בסימן האימפריה הפרסית הגואה ועולה. לאחר שהבטיחו לעצמם הפרסים את גשר היבשות הארץ-ישראלית, עשו את הרצועה בסיס להתארגנות מסעם לכיבוש מצרים.

על-פי עצתו של קצין יווני עריק מן הצבא של פסמטיך הא' מלך מצרים, ירד כנבוזי מלך פרס לעזה ובא בברית עם 'מלך הערבים'. זה האחרון קיבל על עצמו, בין השאר, את הסדרת אספקת המים לצבא הפרסי, שמפקדו ראה בחציית המדבר הצחיח את האתגר הקשה ביותר במסע הכיבוש המתוכנן.⁴¹

מסתבר, שהמצב הגיאופוליטי לא השתנה באופן עקרוני; מצב זה הכתיב את זהות האינטרסים בין שלושת המרחבים: רצועת עזה, הנגב ואדום, על אף שינויי האוכלוסין שחלו באיזור לאחר גלות בכל. שהרי את האדומים החליפו במושבותיהם הנבטים; אלה ככל הנראה ה'ערבים' שהזכירם הירודוטוס, אגב תיאור מסעו של כנבוזי. הם מופיעים גם כגורם פעיל בשעת מסעו של אלכסנדר מוקדון, בשנת 332 לפני הספירה, במטרה לבטל את שלטון הפרסים בדרום-הארץ ולכבוש את

37 גיחון (לעיל, הערה 29), עמ' 101 ואילך.

38 גיחון, שם, עמ' 103, וביבליוגרפיה בהערה 6, שם.

39 תדמור, שם, עמ' 263.

40 עיין להלן.

41 הירודוטוס, III, 1 ואילך.

מצרים. זאת למדים מדברי אריאנוס, המציין כי לאחר כיבוש צור והשלמה עם היהודים, היתה עזה המחסום היחיד שחסם בפני אלכסנדר את הדרך למצרים. המצור הקשה נמשך חודשיים ובמהלכו נפצע גם אלכסנדר עצמו. כל אמצעי הנדסת המצור הידועים הופעלו, לרבות מגדלים מתנועעים רבי-קומות. באטיס, המפקד הפרסי של הנצורים, נעזר בעיקר בחיל-העזר ה'ערבי' (הנבטי); אלה חששו מפני ידו המכבידה של אלכסנדר. השלטון הפרסי, שהתרופף זה מכבר היה, לדידם, בחינת הרע במיעוטו במסכת הסחר החופשי עם ערי פלשת, שאלה של חיים או מוות מבחינת קיומם הכלכלי.⁴²

התפוררות ממלכתו של אלכסנדר, שחבקה את מרבית ארצות העולם הנודע, הביאה למלחמות היורשים. אלה התמקדו במידה רבה במאבקים על גשר היבשות הארץ-ישראלי ממש, או במלחמות שבהן הועברו דרכו צבאות הלוחמים.⁴³ רצועת עזה היתה לגיא-חזיון של מאבק צבאי תכוף ולנתיב-מעבר של צבאות וציים רבים כל-כך, עד שקשה למנותם. מלחמות האחים בין היורשים, ה'דיאדוכים', סייעו בידי הנבטים להתבסס בעבר-הירדן ולהשתלט לאחר-מכן על הנגב; כך נוצר קשר טריטוריאלי ישיר בינם לבין ערי-החוף ברצועה.

תחילה ניסה אנטיגונוס, אשר השתלט בשנת 315 על סוריה, לשבור את המונופולין הנבטי על המסחר העבר-ירדני והטרנס-נגבי. לאחר כשלונו, נקט—כפי שעשו גם השליטים ההלניסטיים שבאו אחריו—מדיניות דומה לזו של מלכי יהודה בשעתם: נסיון של הגמוניה כלשהי תוך ניצול מירבי של שרותיהם המסחריים הטובים של הנבטים, כמתווכחים בין המעגל הכלכלי שנסוב סביב האוקיאנוס ההודי לבין זה של העולם הים-תיכוני.

הקשר החי בין אגן מפרץ-אילת וחופי צפון חגי'אז ובין חופי-הארץ, מומחש יפה בדברי הסופרים הקלאסיים. נצטט, לדוגמה, את סטרבו: 'בקרבית אשקלון נמצא נמלה של עזה... אומרים שיש ממנו דרך מעבר של 1260 ריס עד לעיר אילת הנמצאת בקצה הפנימי ביותר של מפרץ ערב' (16, 2, 20). ובמקום אחר: 'בקרבית מקום ישנו כף (ראש מוחמד) אשר ממנו פונה החוף בכיוון אל סלע של הערבים, הקרויים נבטים, ואל ארץ-ישראל (= 'פלסטינה'; ואולי התכוון מדעת, לחוף פלשת?). אשר בה מתכנסים כל העממים השכנים עם צמחי תמרוקים וקטורת' (16, 4, 18). גם פליניוס הדגיש את הקשר הישיר בין עזה לאילת באמרו כי 'בין עזה לאילת המרחק הוא 150 מיל' (5, 11). כך הדגיש כי חשיבותה הכלכלית של עיר זו היא בתור מוצא ים-תיכוני של הנתיבים המקשרים בין מזרח למערב. ובמקום אחר הוא אומר: 'בפטרה נפגשות שתי דרכים, האחת מגיעה מתדמור ומסוריה והשנייה מגיעה מעזה' (6, 32, 144).

מיקומה של הרצועה הקנה לה מעמד של מרכז עולמי בכיר בסחר של שרפים, לבונה ושאר צמחי קטורת שהיו מצרך חיוני חסר-תחליף בפולחנים של רוב הדתות בעולם הקדמון. הקטורת, שמוצאה ממזרח-אפריקה, מדרום ערב ומאגן המפרץ הפרסי, נסחרה בשווקי הרצועה ויוצאה מהם.⁴⁴

42 אריאנוס, חיי אלכסנדר (אנאבסיס), II, 4, 25–27. על הקשר המסחרי בין עזה לעבר-הירדן המזרחי עמד: E. Meyer, *Der Ursprung des Christentums*, II, 1921–1923, p. 122

43 לתמונה גראפית נאה, ראה: מ' אבי-יונה, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל בתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים 1965, מפות 12–22.

44 על עזה כמרכז לקטורת, ראה: פלוטרכוס, אלכסנדר, 25; סטרבו, 16, 4, 24; פליניוס, 54. השווה: J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire*, p. 119, and map p. 144

המלחמה על הריבונות בארץ וברצועה בין השושלת התלמית, אשר התבססה במצרים, ובין הסלבקים אשר הקימו את ממלכתם בסוריה רבתי, חרגה אפוא מתחום השיקולים הבטחוניים, במובן הצר של המלה. ואמנם, לדידי מצרים התלמית נתוסף גורם נוסף, בעל פנים כלכליות ובטחוניות כאחת, לסיפוחה של רצועת עזה, ארץ-ישראל ודרום-סוריה לממלכתם.

בתקופה ההלניסטית הגיעה לשיאים חדשים התובלה הימית לצורכי מסחר ותובלת גייסות ולצורכי המלחמה הימית. מצרים ומושבותיה נחשפו יותר מאי-פעם לפגיעה מן הים ולשיבוש אורחות צייה המסחריים. המענה הברוק היה בתגבור העוצמה הימית של מצרים. התרוקנותה של מצרים מעצי-בניין, העלה את ערכו של החורש הארץ-ישראלי-סורי כספק חומר גלם זה לבניין אוניות. זאת—נוסף לארזי הלבנון היקרים, אשר שימשו בעיקר לתרנים וכיוצא באלה—במידה שניצולם לא הופרע על-ידי הסלבקים.⁴⁵

רצועת עזה היתה לבסיס ימי קדומני, שבין תפקידיו היה לאבטח את שיירות האוניות שהעבירו את עצי הבניין להרחבת הצי המצרי ולשיפוצו. בדבד היתה הרצועה נתיב יבשתי הן לצבאות המצריים, אשר ביקשו לקיים את ריבונותה של מצרים על החורש הישראלי-סורי, הן לשיגורו של העץ הכרות מצרימה, לא בירכתי אוניות, אלא על גבי בהמות-משא.

ערכה הכלכלי של הרצועה לצורכי התלמיים עולה מתעודות ורמזים שונים. בראש ובראשונה ממכתביו של זנון, סוכנו של 'שר המסחר' המצרי, אפולוניוס, בימיו של המלך תלמי הב' (282–246 לפני הספירה).⁴⁶ את שגשוגה של הרצועה עקב פריחתה הכלכלית—על אף סבלותיה מהמסעות הצבאיים התדירים שפקדו אותה—חשים אנו בדברי הירודוטוס המשווה את גודלה של עזה בימיו לזה של סרדיס בלודיה, שנחשבה בין הכרכים הגדולים של העולם הקדמון.⁴⁷

המאבק לשלטון על הרצועה בין הדיאדוכים היריבים החל בפלישתו של אנטיגונוס 'מנופטלמוס' (= 'בעל העין האחת'), מוותיקי מפקדיו של אלכסנדר. הוא יצא במסע מזורז מאסיה הקטנה הישר לעבר הרצועה, שבה ראה את נקודת-המפתח לשלטון על ארץ-ישראל וסוריה במאבק עם מתחרהו, פתולמיאוס הא' 'סוטר' (תלמי הא' 'המושיע'). כיבוש עזה בשנת 315 אפשר לאנטיגונוס לנשל את תלמי מכל מאחזיו בארץ ובסוריה.⁴⁸

בשנת 312 נהפכה הקערה על פיה. דמטריוס בן אנטיגונוס יצא לנחל-עזה כדי לבלום את תלמי הא' ובן בריתו סלבקוס הא' במגמתם לנשל את אנטיגונוס מארץ-ישראל. לדעת חוקרים שונים נערך

45 על הציים התלמיים והודקקותם לציים ולמידע הסוריים, עיין: E. Kornemann, *Weltgeschichte des Mittelmeer*, München 1967, p. 199; Kromeyer & Veith, *Heerwesen... der Griechen u. Römer*, München 1928, p. 196; L. Casson, *The Ancient Mariners*, London 1959, chap. X, esp. p. 151. רכישת עצים בארץ-ישראל, בין שאר פריטים, כמבצע של קבע עבור המלכים של בית תלמי, בפיקוח ממלכתי, אנו למדים מן הפאפירוסים של זנון, פקיד שר האוצר אפולוניוס של תלמי הב' פנלאדפוס. עיין: צ'ריקובר, 'ארץ ישראל לאור הפאפירוסים של זנון', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 226 ואילך, 354 ואילך; ה (תרצ"ד), עמ' 7 ואילך, וביבליוגראפיה, שם; הנ"ל, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 52 ואילך. על ערכה הראשון במעלה של עזה כנמל תלמי, עיין ריכוז המקורות, שם, הערה 81. השווה גם הערה 80. עוד לעצי הלבנון כמקור מרכזי לבניין אוניות ומכונות מלחמה: A. Abel, *Géographie de la Palestine*, I, Paris 1933, pp. 342–343.

46 עיין לעיל, הערה 45.

47 הירודוטוס, III, 5.

48 דיאדורוס סיקולוס, XIX, 58 ואילך.

הקרב בקרבת תל אל-עג'ול (בית-עגלים?). המצביא הצעיר, בן העשרים, שאף לרתק את האגף השמאלי של האויב ולמחוץ את אגפו הימני בעזרת חיל-הפילים ושאר הגייסות המצוותים עמהם ולהדפו לים. שני יריביו המנוסים במלאכת המלחמה, הבחינו במגמת דמטריוס והתכוננו לקראתה. לבד מזה שהערימו מכשולים ומלכודות לפני אגפם הימני, ריכוזו שם כלי-נגינה וכלי-הקשה לרוב, ובהם קדמו את פני הפילים ברעש אימים פתאומי שהטריף את דעת הבהמות והטה אותן לאחור, אל תוך שורות החיילים שצעדו בעקבותיהם. השתוללות הפילים שיבשה את מערכותיו של דמטריוס. במנוסת צבאו הופקרו עזה ואשדוד, ותלמי הגיח עד לירושלים. משלא אזור כוח להחזיק בה, הפקיר את הארץ ואת הרצועה.⁴⁹ כך הובטח לאנטיגונוס שלטון על ארץ-ישראל עד לשנת 301 לפני הספירה. משהתברר לו, ב-307, שסלבקוס זומם מחדש לרשתו בעזרת תלמי מלך מצרים, החליט על מתקפה מקדימה. לשם כך כינס צבא גדול, שכלל כ-100,000 חייל ו-250 כלי-שייט. מגמתו היתה לכבוש את מצרים במסע יבשתי-ימי מקביל, כשהזרוע היבשתית תחדור דרך סיני ותתבסס על האספקה והסיוע של הספינות. מרחב הכינוס לצבא כולו היתה רצועת עזה, הנמל העיקרי היה נמל העיר עזה, וספקי האספקה היבשתית—שבטי הערבים (והנבטים?), שהמשיכו בקשריהם עם ערי הרצועה. תנאי-האקלים ומוגה-האוויר שיכשו את מערכות אנטיגונוס ומסעו נכשל.⁵⁰ לבסוף הוכרע גורל הארץ בקרב אפסוס שבאסיה הקטנה, ב-301 לפני הספירה; אנטיגונוס הוכה ונפל חלל. אך הרצועה לא הגיעה אל המנוחה ואל הנחלה והפכה למוקד של קרבות ומסעות במאבק של בית סלבקוס—יורשי אנטיגונוס בסוריה—עם התלמיים, לשליטה על ארץ-ישראל. חמש מלחמות עקובות מדם נלחמו הסלבקים והתלמיים. נמלי עזה, אשדוד ואשקלון היו בסיסי המוצא לציים התלמיים, שתקפו את חופי סוריה הסלבקית, והרצועה היתה לאיזור היערכות קבוע, לאחר חציית סיני או לקראתו.⁵¹

אחד הקרבות המעניינים ביותר בתקופה ההלניסטית התחולל בשנת 217 ליד רפיח. תלמי הרביעי פגש ליד עיר זו את אנטיוכוס השלישי. המצרים חצו את סיני עם 70,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-73 פילים—כוח שתוגבר לאחר חנייתו בפלוסיון, תחנת הדרך האחרונה לפני חציית המדבר. אנטיוכוס ירד מדמשק לאורך 'דרך הים' עם כוח של 82,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-102 פילים. עם תחילת הקרב הביס אנטיוכוס את האגף השמאלי המצרי ורדף אחריו בשצף-קצף; כך נוצר פער רב בינו ובין אגפו השמאלי, אשר רותק על-ידי המצרים. פער זה נוצל על-ידי תלמי לכיתור אגף שמאל של הסלבקים עם עתודותיו. בטרם יכול היה אנטיוכוס לחזור בו מן המרדף, הוכרע הקרב לטובת תלמי באגף השני.⁵²

שמונה-עשרה שנה לאחר-מכן שפר מזלו של אנטיוכוס, ובקרב ליד פניאס (בניס שבגולן) השמיד את צבא מצרים, וארץ-ישראל עברה למרות הממלכה הסלבקית. מעתה, ארבה למצרים סכנה של פלישה סלבקית המתבססת על רצועת עזה. רק התערבותה של רומא לטובת התלמיים וההתקוממות

49 שם, 80 ואילך. השווה התיאור אצל: A. Abel, *Histoire de la Palestine*, I, Paris 1952, pp. 28–30.

50 דיאודורוס XX, 73, 74, 76.

51 אבל, שם, עמ' 45–49, 73–78: Polybius, *Historiae*, V, 54–71.

52 פוליביוס, שם, עמ' 79–81; אבל, שם, עמ' 79–80, והערה 1, שם.

היהודית בעורפו של אנטיוכוס אפיפנס, מנעו את התגשמותו של איום זה בשנים 168–167 לפני הספירה.⁵³

מרד החשמונאים החזיר ליהודה את עצמאותה. שיתוף האינטרסים וההבנה ההתחלתית עם הנבטים הפכו לעוינות ולשנאה גלויה, ככל שהרחיבה יהודה את גבולותיה אל עבר שפלת פלשת וסיכנה את המוצא הימי הישיר לשיירות המסחר הנבטיות דרך ערי פלשת; גם אלה—בדומה לנבטים—עברו תהליך של יוון מהיר, שהקל על פיתוח קשריהם המסחריים עם העולם ההלניסטי.⁵⁴ נדמה שהחל מימי יוחנן הורקנוס (135–104) טענו החשמונאים—על בסיס התקדימים מימי בית ראשון—להגמוניה גם על הנגב וגם על אֶדום, דבר שהוסיף ללא ספק שמן למדורה. מלכי בית-חשמונאי ראו את הערך הכלכלי הרב בשליטה על מרחבים אלה, והנבטים חדרו לאובדנם. אלכסנדר נאי, שכבש את הרצועה עד לאל-עאריש ועד בכלל, המיט שואה כלכלית על הנגב הנבטי. רק עלידי מאמץ עליון בפיתוח נתיב חדש בדרך דמשק, ניצלה הממלכה ושמרה על כוחה. החפירות והסקרים בנגב הוכיחו כי עם ההשתלטות היהודית, דעכו ערי הנבטים ושאר תחנותיהם.⁵⁵ הפעם לא חזרו מלכי יהודה על שגיאות העבר. את שלטונם ברצועה ניסו לבסס עלידי הריסת ערי פלשת כדי להחליף את היישוב בהן, ככל הנראה, באוכלוסיה נאמנה.⁵⁶ אולם הנבטים לא נכנעו ללחץ החשמונאי, שמכוון היה לאלצם לשתף פעולה עם יהודה בניהול המסחר באורחותיו המסורתיים, והפנו כאמור את אורחותיהם בעיקר צפונה לדמשק. מעשה זה השמיט, לפחות זמנית, את הקרקע מתחת לתכניות שיקום הרצועה בשלטון חשמונאי.

יצוין, כי גם עתה נשמרה ל'פלישתים' פינה בה לא נגעו מלכי יהודה. אשקלון ותחומה הקטן נשארו עצמאיים וריבוניים. הדעת נותנת, שינאי ניסה לרכוש בשבט נועם את אוכלוסייתה לשירותו-הוא. ייתכן שניסה לפרוט על נימה של שיתוף פעולה ויחסי שכנות תקינים, ששררו בין אשקלון ויהודה מימים ימימה (ראה לעיל).

השתלטות ממלכת החשמונאים על רצועת עזה, ועל החוף כולו עד חיפה, נתנה בידיה בסיס ממנו אפשר היה לסכן את מצרים גופא; כך היתה יהודה למעצמה ימית בכוח. למעמד זה חתרו מלכי בית-חשמונאי באותות ובמופתים.⁵⁷ על רקע זה מובנת תגובתו המידית של פומפיוס. לאחר שניצח את אריסטובולוס המלך בשנת 62 לפני הספירה, קרע את ערי פלשת מיהודה. בזאת ביקש להוציא מידי היהודים את המבוא האסטרטגי החיוני למצרים, ולדכא באֶבָה התפתחות שתסכן את השלטון הרומי הבלעדי במימי ה'מרה נוסטרום'.⁵⁸

53 אבל, שם, עמ' 84 ואילך, 118 ואילך. על פרשת ההתקוממות בעורף אפיפנס עיין: י' קלויזנר, הסטוריה של בית שני, ב, ירושלים 1963, עמ' 192–193. כמוהו רוב החוקרים מתעלמים מהאיום שעל דרכי הקישור לעורף כגורם לאי-יחידוש הפעולות נגד מצרים ומן הפעולה ליוון מוחלט של יהודה והכחדת עמה, כשלב מכין להבטחת העורף לקראת אפשרות זאת.

54 לסקירה על הנבטים בכלל ועיקר תולדותיהם בנגב, ראה: א' נגב, 'פרשיות בתולדות עבדת', קובץ אילת, ירושלים תשכ"ג, עמ' 119–148; הנ"ל, 'כרונולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה', ידיעות, לא (תשכ"ז), עמ' 189–202.

55 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, יג, ד, ט, ד; מלחמות, א, ד, ב; א' נגב, 'כרונולוגיה', שם, עמ' 189, 192–193, 196. למאמצי הנבטים לכיבוש המוצא של דמשק, ראה: קדמוניות, יג, טו, א–ב; מלחמות, א, ד, ג–ח; Tan & Griffith, *Hellenistic Civilisation*, London 1952, p. 249.

56 קדמוניות, יג, ג, שם, טו, ד; מלחמות, א, מב; גיחון (לעיל, הערה 29), עמ' 106–107.

57 קדמוניות, יד, ד; גיחון, שם.

58 גיחון, שם, עמ' 107–108.

שיקומן של ערי החוף ופתיחתן למסחר עם הנבטים בפיקוח רומי, הביא לשגשוגו המחדש של הנגב. עם זאת, יכלה רומא להחניק את הממלכה הנבטית בכל עת, על-ידי סתימת המבואות הימיים והמוצא לדרך דמשק. החלטה זו בשלה בשלהי המאה הא', כאשר רצתה רומא להעביר את מרכזה הכובד של המסחר המזרחי למצרים מזה ולסוריה מזה, ובלבד שיהיה מחוץ לתחום השפעה אפשרית של יהודה המועדת למרדנות ולפורענויות.

תקופת רומא וביזנטיון
עם הכללת הרצועה, וארץ-ישראל כולה, בתוך האימפריה הרומית הגדולה, גבר ערכה כנתיב-תקשורת יבשתי בין מצרים—אסם התבואה העיקרי של האימפריה—ובין אחוזותיה האסיאניות. השימוש ללא-הפרעה ברצועה סייע הרבה לנצחון רומא על יהודה במלחמת החורבן ובמלחמת בר-כוכבא. הלגיונות ושאר החיילות הוחשו דרך הרצועה ממצרים לארץ-ישראל.⁵⁹ המימשל היהודי שהוקם בירושלים בשנת 66, לאחר פרוץ המרד, היה ער לערכה האסטרטגי של הרצועה. המתקפה היחידה אשר נפתחה על-ידי כוחות יהודיים ביוזמת המימשל המרכזי—אשר שמעה הגיע אלינו—הונחתה על אשקלון בפיקודם של המפקדים המנוסים, שהיו קודם-לכן בשירות צבא אגריפס הב'. אין ספק שהממשלה היהודית התכוונה להשתלט על הרצועה ולחסום את הנתיבים להחשת התגבורות הרומיות ממצרים. ההתקפה נכשלה, והדעת נותנת כי היעדר שיתוף-הפעולה בין הסיעות השונות ביישוב, מנע ריכוז כוח חזק די-צורכו לביצוע המשימה, גם כאשר חזרו על הנסיון עוד באותה שנה (מלחמות ג, ב, א-ג).⁶⁰

ואמנם, תפקיד אחר התייחד לרצועה בתקופה הרומית. היא היתה לאגף המערבי של מערך ביצורי הספר הרומיים, במבואות הנגב, כנגד שוסי המדבר—*Limes Palaestinae*. מערך זה נועד להבטיח את ה'שלוש הרומא' בתוככי יהודה. מן הסקרים והחפירות נתברר כי נבנה בעיקרו על מערך הביצורים של ימי ההרודיאנים. תחום עזה הוענק, אמנם, להורדוס בשנת 30 לפני הספירה, אך לא הוחזר לאגריפס הא' עד מותו בשנת 37 לפני הספירה. ייתכן אפוא, כי דווקא כאן, ברצועה, הותווה קו חדש למן המצד ההרודיאני שעל פסגת שרוחן ומערבה. הבסיס העיקרי היה, לכל המאוחר מסוף המאה הג' ואילך, במצודת מעון (Menois), המזוהה לדעתי עם חר' מען (בנ"צ 18500825) בקרבת חאן-יוניס ועבסאן. מוצבי ביניים היו בשייך סוליב (נ"צ 09840828) ובשייך נוראן (נ"צ 09520970). שייך נוראן היה, ככל הנראה, מוצב קדמי ומשייך סוליב עבר הקו לשרוחן וממנו עד למצודה הגדולה השנייה—באר-שמע או באר-צמא (נ"צ 10660741). במעון חנה גדוד ה'פרשים האילריים המובחרים', ובבאר-שמע—גדוד פרשים תמודיים'. שתי היחידות היו מותאמות יפה לשיטור רכוב ונייד במרחב המישורי ובפאותיו המדבריות. כאשר הפכו חיילי-הספר

59 על החנקתה של נבטיאה, שהביאה לפיתוח החקלאות במרחבים השחונים של הנגב כנסיין למצוא בסיס כלכלי מחדש, עייין: א' נגב, 'פרשיות' (לעיל, הערה 54), עמ' 134 ואילך; הנ"ל, 'כתובות נבטיות מעבדת ב', ידיעות, כו (תשכ"ג), עמ' 148–149. על העתקת הסחר למצרים בידי הרומאים, עייין: מ' אבי-יונה, 'אילת כפתח לאוקיינוס ההודי', קובץ אילת, עמ' 80 ואילך. לחומר מקיף בעניין זה, ראה: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957, p. 155; II, p. 577, n. 18; p. 504–506, n. 19. 60 אבי-יונה (לעיל, הערה 43), מפות 113, 124, 125.

במאות הד'–ה' למיליציה חקלאית, לא הספיקו האדמות בסביבת מצודת מעון. כדי לכלכל את כל המשפחות, יסדו בעורפה את 'מעון העיר' (Menois Oppidum), היא חר' מעון שליד קיבוץ נירים.⁶¹

התוויית קו הלימס בגיזרת הרצועה הרחק דרומה מתוואי נחל עזה, שהוא המכשול הטבעי היחיד במרחב, מסתברת מתוך המגמה להרחיק את הגבול מעזה ולכלול את מירב האדמות המעובדות ברצועה בתוך התחום המוגן. כאן המקום לציין שגניק ושדותיה הפוריים של רצועה ברוכת מים זו, היו מקור המזון הטרי שהובא לצבאות ולשיירות שנעו מערבה או דרומה. אולי שם העיר 'שוק מזון' (Συκομαζων), דרומית לעזה, בא להזכיר עניין זה.⁶² במאה הד' היה כל המרחב החקלאי מדרום לעזה ועל סף הלימס מאוגד ביחידה מנהלית חקלאית ממלכתית אחת: ה'סלטון קונסטנטיניאקס' (Σαλτών Κωνσταντινιακῆς).

מימי דיאקלטיאנוס ואילך נכלל הנגב כולו במערכת הספר הרומית. תדמור נהרסה ואורחות המסחר בדרך מרכז אסיה ופרס השתבשו מטעמים מדיניים או בטחוניים. הסחר המזרחי החל זורם מחדש בדרך נתיב הנגב, וברצועה חלה תחייה ושגשוג. מצב זה שרר ברוב רובה של התקופה הביזנטית, בניגוד לתמונת השפל וההתנוונות שאפיינו את מרבית מחוזות האימפריה.⁶³ במקרה או שלא במקרה הוכרע גורל הארץ בקרב דתין, ליד עזה, בעת הפלישה המוסלמית בשנת 634. עמר אבן אל-עץ, המצביא הערבי, ארב במקום זה לסרגיוס, המצביא הביזנטי; הוא השמיד את צבאו של לסרגיוס, עליו נמנו, בין השאר, אלפיים איכרים יהודיים.⁶⁴

מוסלמים וצלבנים ברצועה

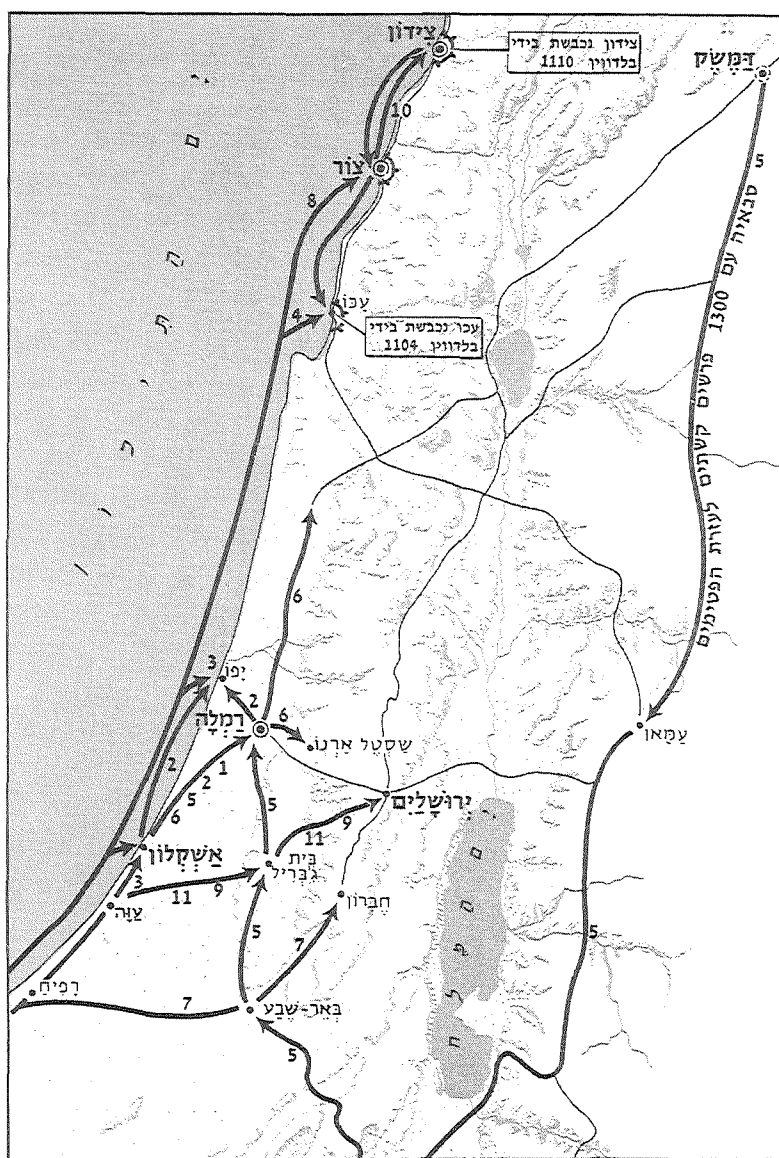
בתקופה המוסלמית המשיכה הרצועה לשמש חוליית-קשר בין חלקיה האסיאניים של האימפריה האומיית והעבאסית (הכליפות האומיית, 661–705; העבאסית—עד 1100) ובין מצרים וצפון-אפריקה. כימיו של אחמד אבן טולון, התמרדה מצרים (868 לספירה), ולרצועה הוחזרה חשיבותה כחוליית-ביניים בין בעלי ארץ-ישראל לבעלי ארץ הנלוס, עם כל הכרוך בכך. מן התקופה הזאת נשתמרו תאורי גיאוגרפים ערביים שהדגישו את פוריות הרצועה. דימשקי (1300 לספירה) כתב בצורה פיוטית כי הרצועה היא 'פרוסה כקטיפת משי שזורה בחוטי כסף וזהב

61 על הקו ההירודיאני, עיין: מ' גיחון, 'אדום—אידומיאה והלימס ההרודיאני', דורון, אוניברסיטת תל-אביב תשכ"ז, עמ' 205–218. על מעון ושאר האתרים, ראה: מ' גיחון, הלימס בנגב מכנונו ועד לדיאקלטיאנוס, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, חלק א, עמ' 45–48, 55; חלק ב, עמ' 31, 90, 115. היחידות המוצבות במערכי הלימס מופיעות בתעודת ההיערכות הכללית של הגייסות הרומיים מסוף המאה הד' והמאה ה', המכונה: 'Notitia Dignitatum'. ראה שם, בעריכת שיק, 73, 19, 22.

62 על שוק מזון והסלטון, עיין: M. Gihon, 'The Military Significance of Certain Aspects of the Limes Palaestinae', *Roman Frontier Studies* 1967, Tel Aviv 1971, pp. 191–201.

63 מ' גיחון, 'הלימס הארץ-ישראלי בתקופת דיאקלטיאנוס', קובץ אילת, ירושלים תשכ"ג, עמ' 86–99. מפה מעודכנת ראה: אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפה 45; א' נגב, 'פרשיות' (לעיל, הערה 54), עמ' 141 ואילך. לסקירה ישנה, אך מקיפה, גם לגבי התקופות הקדומות יותר, המבליטה את שגשוג הרצועה בתקופה הביזנטית, עיין: Stark, *Gaza und die Philisthäische Küste*, Jena 1852; Marcus Diaconus, *Vita Porphyrii*, ed. and trans. G.F. Hill, Oxford 1913.

64 גיחון, אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפות 53–84, וביבליוגרפיה, עמ' 116.

הרצועה כקרקס קפיצה לחדירה אל מרכזי הארץ בעשור הראשון לשלטון הצלבנים. מתוך: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל — מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפה 82

על גבי חול'. מוקדסי (985 לספירה),⁶⁵ פטר את עזה בהערה צנועה, אך הרחיב את הדיבור על אשקלון:

היפה והתפוסה בחיל מצב חזק. הפירות מצויים בה בשפע... העיר רחבת ידיים עשירה, בריאה ומבוצרת היטב. תולעי המשי של אשקלון נודעים, סחורותיה מצוינים, שוקיה הומים וחיל-המצב שלה כשיר ובכוננות רבה. רק נמלה אינו בטוח ומימיו רדודים...⁶⁶

הרחבת הדיבור על אשקלון אינה מקרית: בתקופה המוסלמית התפתחה העיר עד שראוי היה לכנות בה את האזור כולו, 'רצועת אשקלון'. תיאורו של מוקדסי הוא מן השנים הראשונות לכינון השלטון הפאטימי בארץ-ישראל. הסולטאן הפאטימי השני, אל-עזיז, עשה את רצועת אשקלון לאבן-פינה בתכניתו להבטחת שלטונו על הארץ, ובכך חזר על התקדימים שראשיתם עוד בתקופה הפרעונית. ההערה בדבר נמלה של אשקלון ואיכותו המפוקפקת, באה להזכירנו שבתקופה המוסלמית הקדומה עלה ערכו הצבאי של חוף הרצועה לדרגת החשיבות שהיתה לו בימי התלמיים. משהוכו הביזנטים ונאלצו לנטוש את ארץ-ישראל (בשנת 637), יזמו מלחמת הטרדה ימית. בפשיטות תכופות על חופי הארץ ביקשו לקיים לחץ מתמיד על הכובש המוסלמי ולהפגין את אי-השלמתם עם אובדן 'ארץ הקודש'. בתקופה זו נהרסו ערי הנמל של פלשת בידי כוחות פשיטה ימיים ביזנטיים ושוקמו לאחר-מכן, בשלהי המאה השביעית, כתחנות משמר חופים. תחנות אלה היו קשורות עם מרכזי-הארץ ברשת אותות, כדי להזעיק עזרה לגזרות חוף הנתונות במצוקה. בתקופה העבאסית נכללו במערכת מצפים ימיים: עזה, מימאס (אל-מנה), אשקלון ומחוז (נמל) אשדוד.⁶⁷

טרם התבסס כל צורכו, נאלץ הצבא הפאטימי לבלום את חיל מסע-הצלב הראשון, שהגיע ארצה בשנת 1098. תשומת-הלב נתמקדה מיד ברצועת-עזה בכלל ובאשקלון כראש חוף מבוצר עיקרי, לציי הפאטימים בפרט.⁶⁸ הצלבנים היו רגישים במיוחד לבטחון ציריהם הימיים, אשר שימשו קשר עיקרי וחיוני עם העורף האירופי. עורף זה היה מקור לכל תגבורת באמצעים ובכוח-אדם ואליו ניתן היה להימלט בעת מצוקה. עשרים וארבעה יום בלבד לאחר שנבחר לנשיא עדת הצלבנים בירושלים, הפתיע גוטפריד איש ביוון את הווייזר הפאטימי, אל-אפדל, בשערי אשקלון.⁶⁹ בעיר זו התכנס צבא ההצלה הפאטימי, שנועד לגרש את הכופרים מעל אדמת הארץ. לאל-אפדל לא ניתנה שהות להיערך בניחותה והצלבנים שהאריכו את אגפם השמאלי, יכלו לאגוף את המערך המצרי ובד-בבד לפרוץ דרכו חזיתית עם אביריהם כבדי-החימוש.

בקרב זה (14 באוגוסט 1099) היתה הרצועה, פעם נוספת, לגיא-חזיון למאבק בו הוכרע גורל הארץ, כי בנצחון זה נכון השלטון על 'ממלכת ירושלים' בידי הצלבנים. חשוב להטעים כי על אף

65 דימשקי, בעריכת מירן, פטרבורג 1866, עמ' 215. מצוטט אצל: G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, p. 41.

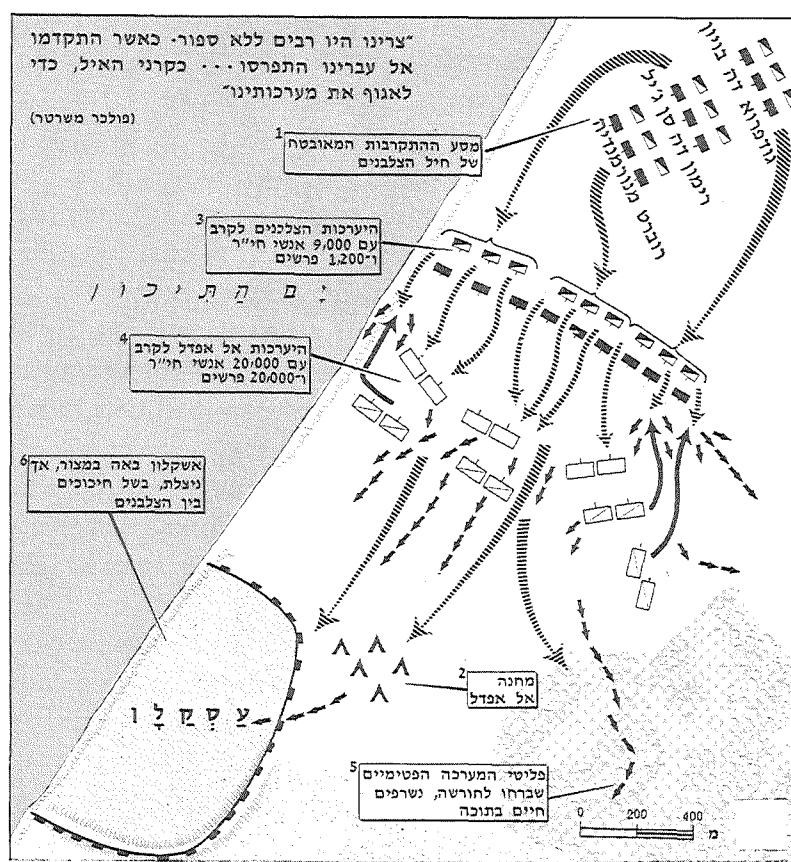
66 מוקדסי, אצל לה-סטרנג', עמ' 401.

67 על הפעילות הימית של הביזנטים, ראה: גיחון, אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפות 7, 60, 62, והביבליוגרפיה שלהן. על הגנת החופים הערבים, ראה: גיחון, שם, מפה 63, וביבליוגרפיה בעמ' 116. השווה: גיחון, 'השפעת חופי הים התיכון' (לעיל, הערה 29), עמ' 110-111.

68 גיחון, אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפות 60, 71, 75, וביבליוגרפיה עמ' 116.

69 שם, מפה 80, וביבליוגרפיה, שם.

השתלטותם על כל גלילות הארץ, לא הצליחו הצלבנים להבקיע את חומות אשקלון. הרצועה היתה לקרש קפיצה ימייבשתי ולמובלעת אשר מתוכה החקיפה מצרים את הממלכה הצעירה במשך 12 שנה, החל ב-1102, אחת-עשרה פעמים ועד לשערי ירושלים הגיעו.⁷⁰ מאשקלון יצאו גייסות הפאטימים גם לשלושת הקרבות ברמלה (1101, 1102, 1105). אף שבשניים מהם, הראשון והשלישי, גברו ה'פרנקים' על המצרים ואף שבסופו של דבר בתום תריסר שנות המאבק יצאו הצלבנים וידם על העליונה—העריכו הנוצרים יפה את הסכנה המתמדת האורבת להם מן הרצועה, כל עוד לא תיכבש על ידם.⁷¹

קרב אשקלון, 1099. מתוך: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל — מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפה 80

70 שם, מפה 82, וביבליוגרפיה, שם.

70 שם, מפרס 82, וב-1970 אפריל 88.
71 שם, מפרס 82-85, וביבליוגרפיה, שם; השווה: מ' גיחון, 'אגן עמק אילון כזירה צבאית', אגן נחל אילון, בעריכת שמרטון, תל-אביב תשל"ל, עמ' 116-117.

לאחר שנכשלו נסיונותיו של בלדווין הא' להיאחזו בגדות הדלתה ובסיני, היו שני הצדדים חלשים מכדי להחזיק בצפון-סיני מאחו של קבע. שטח המריבה הועתק אפוא לדרום הרצועה, כשמגמת הפרנקים היתה לכתר את הרצועה הפאטימית ולאליץ את מגיניה להזדקק לקשר ימי, נתיב התקשרות בלעדי עם העורף. מבעיות היסוד של תכנון הגנתה של מדינת הצלבנים היה הצורך למצוא תחליף לגייס סדיר, בעוצמה מספקת כדי לענות על אפשרות פיתוח מתקפה מוסלמית בו זמנית מכל עבר. לבלית מתקפה מצרית מן הרצועה הוחלט על הקפתה בשרשרת ביצורים, שנועדו לאפשר תקיפת אויב מתפרץ באגפו ובעורפו, או לחייבו להילחם על אחד מן הביצורים האלה—דבר אשר היה מקנה לצלבנים את הזמן הדרוש כדי לגייס גייסות נוספים ולהפנותם אל עבר הפולש. לפיכך הקיפו הצלבנים, במשך כשלושים שנה מאז מות בלדווין, את איזור אשקלון רבתי בשרשרת ביצורים, בחצי גורן עגולה. זו הושלמה רק בימי המלך פולק. בימיו נתפסה גם עזה לצמיתות ובוצרה היטב חיש-מהר (ב'1149). רק עתה נותקה אשקלון לחלוטין מן העורף היבשתי בסיני, והרצועה היתה למובלעת בתוך השטח הצלבני. המצודות העיקריות שהקיפו את המובלעת היו: שטרבוראר (מינת אל-קלעה) 13 קילומטר צפונית לאשקלון על שפת הים; איכלין (יבנה); בלנש-גארד (תל צפית); בית גוברין; לה-גלטי (קרטיה); ועזה (גדרס, בפי הפרנקים).⁷² טבעת חנק זו הביאה לנפילת אשקלון בשנת 1153. לאחר כיבושה, היתה אשקלון לאחד המעוזים החשובים ביותר של מדינת הצלבנים. קודמותיה בתקופה זו לוקטו ופורסמו בפרוטרוט על-ידי 'פראוור',⁷³ המביא בתרגום את דבריו של היסטוריון בן אותה תקופה (המאה ה"ב), וילהלם, הארכיהגמון של צור:

אשקלון שוכנת על שפת הים בחצי עיגול... היא מוקפת מכל צד דייק מעשה אדם, שעליו בנויים חומות ומגדלים מרובים. אלה בנויים בנייה מוצקת וחוזק המלט מגביר את קשיות האבן. החומות רחבות ועבות ומתרוממות לגובה גדול. כמרכן מוקפת העיר... על ידי חומות חיצוניות שאף הן מוצקות... בתוך החומות הפנימיות נמצאים ארבעה שערים המצוידים יפה במגדלים גבוהים ויציבים.⁷⁴

הרצועה כולה היתה מעתה פרנקית, והמלך אמלריכוס הקים בה מצודה נוספת, דרום, היא דיר אל-בלח—ממנה יצא לחמישה מסעות למצרים בשנים 1163–1189. ניתן לסכם במבט לאחור כי השלטון הצלבני התרחב על הרצועה כולה, וזו היתה בסיס אסטרטגי לפלישותיהם למצרים. ב'1167 הפכה מצרים הלכה למעשה ואסאלית לממלכת ירושלים. מצב זה יכול היה להמשיך שנים רבות לולא תככים פנימיים ותאוות-הבצע של ראשי הפרנקים.

מכל מקום, הרצועה, לרבות אל-עאריש, המשיכה להיות חוליית-ביניים עיקרית בין העורף הצלבני בארץ-ישראל וחירת הקרבות בציר פרמה (פלוסין)—סביבות קטיה דהיום) ועד לקאהיר.⁷⁵ משום כך

72 שם, מפה 87; 'פראוור', 'אשקלון ורצועת אשקלון במדינות הצלבנים', ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 248–231.

73 שם, מפה 71; וכן: 'אשקלון העיר ו"רונות אשקלון בתקופה הצלבנית"', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 225–237.

74 שם. מתוך: וילהלם מצור, בעריכת פ' פרי, פאריס 1880, עמ' XVII, 22; כך ב, עמ' 174. תרגום אצל: פראוור, שם, עמ' 224.

75 גיחון, שם, מפות 91–95, וביבליוגרפיה בעמ' 117.

שם צלאח א־דין פעמיו אל הרצועה בנסיונו הראשון לגרש את הצלבנים מן הארץ (1170). למרות שנסתייע במלוא ציו, מצא את ביצוריה חזקים מדי, ונבלם ליד עזה. בדומה לשבטי האבות, פנה מזרחה ועד 1177 כבש שטחים מאילת ועד הגולן. בדרך זו התקשר עם דמשק.⁷⁶ ב־1177 שוב ניסה את מזלו בהתקפה חזיתית בדרך הרצועה על הארץ שממערב לירדן. בשלב ראשון הצליח אמנם להבקיע דרך לעצמו; אך לא יכול היה לכבוש את מערך הביצורים דרום-עזה-אשקלון וגייסות הפרנקים הפתיעוהו, לאחר הגיחם מן הרצועה בפיקוד בלדווין ד' ליד גזר. הם הביסוהו ושוב הצילו את ממלכתם.⁷⁷ רק במסע נוסף מכיוון דמשק, הצליח צלאח א־דין לגרש את הפרנקים (קרב חטיין, 1187) ולכבוש את ממלכת ירושלים.

עם התחדשות ממלכת הצלבנים—במידה רבה בגלל יוזמתו ותנופתו של ריצ'רד 'לב הארי' מלך אנגליה—לא הספיקו משאביה להחזיק ברצועה, אף-על-פי שריצ'רד תפס את אשקלון ואת עזה. יורשי צלאח א־דין והממלוכים, שנטלו מידיהם את רסן שלטון מצרים ב־1250, החזיקו בחוף פלשת כפרוזדור מאובטח להולכת צבאותיהם למיגור השלטון הצלבני בשאר חלקי הארץ.⁷⁸ גם עתה לא שקטה הרצועה. פעמיים נפלה עזה בידי המונגולים: ב־1260 וב־1290. לאחר־מכן היתה הרצועה למוקד מאבק בין הממלוכים ואויביהם וגם בין סיעות ממלוכיות שונות לבין עצמן.⁷⁹ כמו הביזנטים, כך המשיכו יורשי הצלבנים—ובעיקר מלכי קפריסין ואבירי יוחנן הקדוש ברודוס—במלחמה ימית לאורך חופי הארץ. בהיעדר אמצעים ימיים להגן ביעילות על חופי ממלכתם האדירה, החליטו הממלוכים לנקוט שיטה של אדמה תרוכה. כדי למנוע מן הפרנקים ראשי-חוף לפלישה אפשרית חיבלו הם עצמם במה שלא השמידו הפרנקים בפשיטותיהם. במדיניות זו החל עוד הסולטאן בייבארס, שהקפיד להרוס את ביצוריה האדירים של אשקלון (ראה לעיל), מיד לאחר כיבושה.⁸⁰

בעקבות זאת ירדה, משלהי המאה הי"ד ואילך, חשיבותה של רצועת עזה כבסיס ימי. אולם עולה מעמדה כנתיב של קשר בין החבלים האסיאניים באימפריה הממלוכית ומצרים. בעקבות זאת חלה גם תחייתה הכלכלית. מעתה שוב רשאים אנו לכנותה רצועת 'עזה', כי עיר זו שבה וכבשה לעצמה את המקום הבכיר בחבל זה. כמרכז־תקשורת ריכוזה עזה בתוכה כמה פונקציות: היא היתה התחנה הארץ־ישראלית הראשית לדואר היונים הממלכתי, תחנה לאיתות בלפדי אש ובתמרות עשן ושימשה תחנתם של הבלדרים המלכותיים הרכובים. יתירה מזו, עזה היתה לבירת מחוז (סנג'ק), שכלל את כל השפלה, השרון ומעברי הכרמל הדרומיים!⁸¹ באספקלריה היסטורית ניתן לומר ששלטון הממלוכים במחוזותיהם האסיאניים התבסס על משולש המעוזים: עזה, דמשק וכרך.

76 שם, מפה 96, וביבליוגרפיה, שם.

77 שם, מפה 97, וביבליוגרפיה, שם.

78 שם, מפות 105, 109, וביבליוגרפיה, שם.

79 שם, מפות 113, 118, 121, וביבליוגרפיה, שם.

80 גיחון, 'השפעת חופי הים התיכון' (לעיל, הערה 29), עמ' 112–113; ד' אילון, 'הממלוכים והעצמה הימית', הגליל ומערבו של הגליל (קובץ), ירושלים תשכ"ה, עמ' 116–128.

81 גיחון, אטלס כרטא, מפה 115, וביבליוגרפיה, עמ' 117. מן הראוי להזכיר כי בשל חשיבותה התחבורתית והכלכלית היו ברצועה, ובעיקר באשקלון ובעזה, הן בתקופה הצלבנית והן בתקופה האיובית והממלוכית קהילות יהודיות ניכרות.

די אם נמנה כמה אירועים, כדי להשלים את אשר אמרנו עד כה על הרצועה בתקופה הממלוכית ועל בירתה ובירת החוף הארץ-ישראלי כולו—עזה. ב-1250 נצור בעזה האמיר איבק, ראשון הסולטאנים הממלוכיים, בידי הבכים הסוריים, והדיפת המצור פתחה בפניו את שערי הארץ. ב-1260 שימשה עזה בסיס לצבא הסולטאן הממלוכי קוטוז, במסעו לגירוש הפולשים המונגולים מאדמת הארץ. הסולטאן בייבארס הב' קיווה לעמוד בעזה מול נצר ששאף לכתרו. אולם הוא נפל בידיו כאשר נפרצו חומותיה ושלטון הממלכה כולה עבר לידי האמיר נצר (1304). ב-1389 ניגף ברקוק המורד, בשערי עזה, לפני צבא הסולטאן החוקי חאג'י, האחרון לממלוכים הבכריים.⁸²

התקופה העות'מאנית

בשני קרבות כבש הסולטאן העות'מאני סלים הא' את ארץ-ישראל ב-1516: בראשון נוצח המצביא הממלוכי ג'אן ברדי עלי-די המצביא התורכי סינאן, פחה ליד בית-שאן; בשני—ניגף ג'אן ברדי בידי סינאן ליד תל ג'מה (?). בנחל-עזה. בקרב זה שיתפו שבטי הבדווים פעולה עם מגיני העיר. שיתוף כזה זכור גם מתקופת בית ראשון ושני ומהווה ביטוי נוסף לשיתוף האינטרסים בין הרצועה לעורפה הנגבי. במהלך המערכה הסתבך הצבא העות'מאני הסדיר בשטח המבותר של הנחל ויובליו. אולם מסורת הלחימה הניידת, מורשתו התורכמנית, עמדה לו והוא נחלץ מן המבויה הסתום וגבר על הממלוכים ובעלי-ביתם.⁸³ נצחון זה הביא על ארץ-ישראל שלטון תורכי למשך 400 שנה, ופתח את הדרך לכיבוש מצרים בידי הסולטאן סלים—לאחר מסע מדברי בן עשרה ימים דרך סיני. לפי הארגון המינהלי התורכי, צומצם גבול הסנג'ק של עזה לקו ראשי-העין ונחל-פולג; במאה הי"ח הגיע רק עד הירקון. אך ראוי לציין כי רמלה נכללה בתוך פלך זה, ונדמה שעלי-די ציוות שני המרכזים רמלה ועזה בסנג'ק אחד, נתנו התורכים גושפנקא מנהלית לשותפות הגורל שבין חוף עזה והשפלה שלמרגלות הרי-יהודה; או, מכל מקום, לעובדה שכל התרחשות ברצועת עזה היא הרת משמעויות בטחוניות גם ביחס לבקעת רמלה-לוד.

במאות הי"ז והי"ח ניסו לא פעם גם הפחות של דמשק לכפות את מחוז רמלה-עזה למרותם; זאת—בין היתר, מתוך ההכרה שהמעבר ברצועה עלול להשפיע גם על בטחונה של דמשק. העובדה שה'לימס' לא שוקם עלי-די העות'מאנים אפשרה לשוסי המדבר—היינו לבדווים—להגביר את לחצם על תושבי הרצועה. ככל שהתקשו השלטונות העות'מאניים לקיים צבא ומשטרה סדירים לבלימת הבדווים, כן רבו פשיטותיהם. לבסוף חדל פרזון ברצועה. פרט ליישוב בעירות ספורות מדולדלות, נעקר רוב היישוב החקלאי לאיזור ההררי, שנתן הגנה טבעית מפני השוסיים. כל אימת ששררו תנאים שקטים יותר, חזרו החקלאים לרצועה; אך התנודות היישוביות פגעו קשות בשגשוגו של האיזור.

הגבול הדרומי של מחוז עזה הגיע תחילה לאל-עאריש, ובמאה הי"ז הועתק צפונה לרפיח.⁸⁴ מאז

82 גיחוק, שם, מפה 121, וביבליוגרפיה, שם.

83 גיחוק, שם, מפות 128, 129, וביבליוגרפיה, שם.

84 גיחוק, שם, מפה 131, וביבליוגרפיה, שם; הנ"ל, 'סיני כמרחב ספר באספקלריה היסטורית' (לעיל, הערה 2), עמ'

31. על הרצועה וביצוריה בתקופה העות'מאנית עד לתחילת המאה הי"ז, עיין: G. Heyd, *Ottoman Documents*

on Palestine, London 1960, index; וכן: A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973

החלו מצביעים בתל רפיח על שני עמודי שיש, כנראה שרידי מבנים רומיים-ביזנטיים, שסמנו את הגבול בין 'אפריקה ואסיה'.⁸⁵

בצל עמודים אלה—או בצל חורבות הרצועה—ישב נפוליון בונפרטה בשבוע השלישי של פברואר 1799. כמנהגו מאז פלש לארץ-ישראל, הקריא למטהו קטעים מן המקרא ומספרים היסטוריים אחרים (?). בזכרונותיו נימק מנהג זה בכך ש'ההקבלה והאמיתות של התיאורים היא מפתיעה. התיאורים מתאימים בפרטיהם לארץ זו אחרי כל אותן מאות השנים הרבות של תהפוכות'.⁸⁶ שלושה נימוקים הניעו את נפוליון לכבוש את ארץ-ישראל:

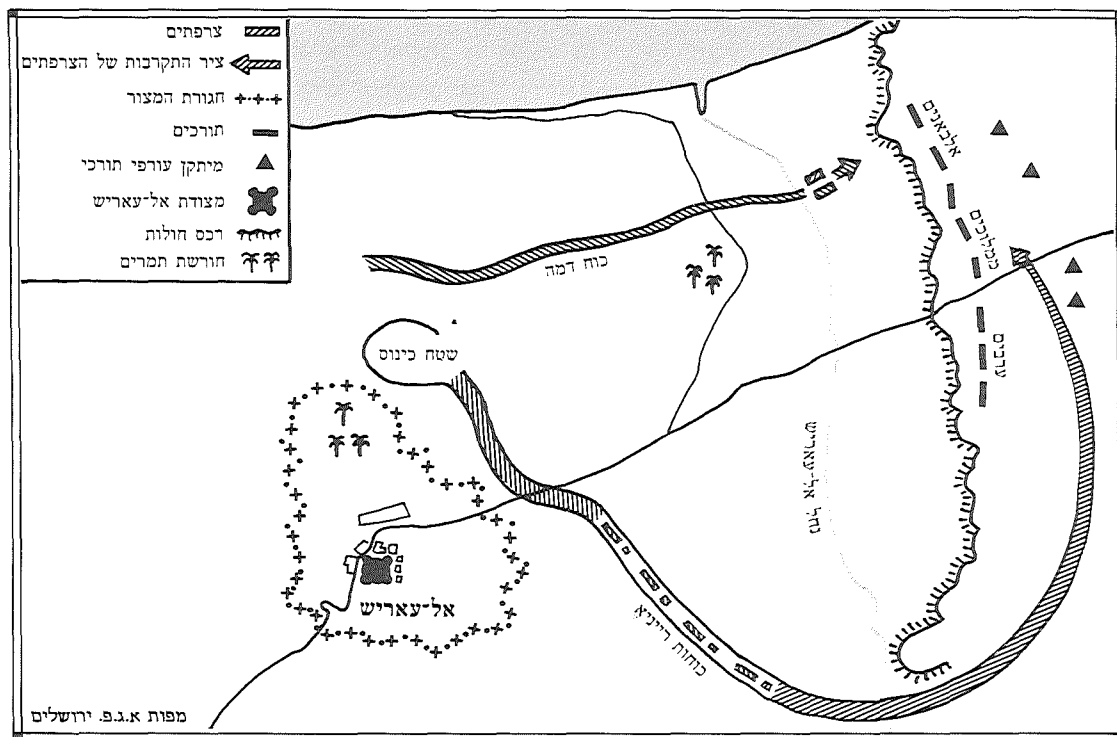
א. לאבטח את הבסיס הצרפתי במצרים מפני פלישה תורכית מסוריה;
ב. לעשות את ארץ-ישראל קרש קפיצה לאנטוליה מזה ולמפרץ הפרסי מזה;
ג. למנוע מן הצי הבריטי את השימוש בחופי הארץ כבסיס לחיסול ההיאחזות הצרפתית במצרים. מבוועי המודיעין הנפוליוניים הסבו את תשומת לבו לעובדה כי בנוסף לשפע המעיינות והבארות שבאל-עאריש, ההופכים אותה למקור המים העיקרי על סף הרצועה והשימון, נערמו בה מצבורי-מזון גדולים כדי לשמש את צבא הפלישה התורכי למצרים, אשר אותו ביקש נפוליון לעצור במתקפת-המנע שלו לעבר הארץ.

קשיי ההצטיידות במים ובמזון למסע המדברי של הצבא הצרפתי—שהיה חסר נסיון בלוחמה מדברית—הניעו את נפוליון לתכנן את ההשתלטות המהירה על אל-עאריש, מימיה ומזונותיה כתנאי חיוני להצטיידות צבאו להמשך מסעו לאחר מעבר המדבר. משימה זו הוטלה על מפקד החוד הגנרל רייניה. אלא שמקורות המודיעין לא דיווחו לנפוליון כי אל-עאריש מוגנת על-ידי מצודת עז, וכאשר קרב רייניה, ב-8 בפברואר 1799, לאל-עאריש לא יכול היה לכבוש את מצודתה, בהיעדר ארטילריה כבדה. כאשר החל לצור על אל-עאריש נלכד בין הפטיש והסדן, כי התורכים שיגרו לעזרת הנצורים כמה אלפי פרשים ממלוכיים, אשר יצאו את עזה וגערו על גדות נחל אל-עאריש בעורפו של רייניה שכוחותיו לא עלו על אלפיים איש. כשהגיעו לאל-עאריש כוחות צרפתיים נוספים, שיכלו להחליף את גייסותיו במצור על המצודה, ביצע רייניה התקפת-לילה באיגוף עמוק אל תוך עורף חיל-החילוץ הממלוכי. ההפתעה היתה מלאה, ובקרב—אשר כונה לאחר-מכן על-ידי נפוליון 'אחד המבצעים הנאים ביותר' המוכרים לו—חוסל האיום מן העורף. בטרם יכלו הפרשים הממלוכיים להעריך אל נכון או אף לעלות על סוסיהם ולסגת, הותקפו והושמדו על-ידי הצרפתים, שפעלו בחמישה צוותים עצמאיים שהורכבו כל אחד מחי"ר, חה"ן, חת"ם ופרשים, ותורגלו מראש לפעולתם זו.

ארבעה ימים לאחר הופעת הצבא הצרפתי כולו, שמנה כ-14,000 חייל, נכנעו כאלף מגיני מצודת

85 אין כל כותבי הזכרונות מציגים בדיון את המקום המדויק של עמודים אלה, ואמנם דוגרו, וככל הנראה גם נפוליון, בזכרונותיהם מתכוונים לרפיח ממש: J.P. Doguereau, *Journal de l'Expédition d'Egypte*, Paris 1904, p. 153. נדמה שגם היתר התכוונו לרפיח. כך, למשל: Roy, *Les Français en Egypte*, Tows 1865, p. 156. מוסיל כותב ב-1898: 'דרומית לבאר (באר רפיח) מצאתי מבנה ושני עמודי גרעניות המרוחקים כ-4 מטר זה מזה. ביניהם עובר הגבול הרשמי. כך שהעמוד הצפוני שייך לתורכיה והדרומי למצרים' (A. Musil, *Arabia Petraea*, II, 1, Wien 1905, p. 226).

86 נפוליון (לעיל, הערה 3), עמ' 40.

קרב אל-עאייש, 1799. מתוך: מ' גיחון, 'חולות אל-עריש והר-תבור – קרבות-לילה ולקחים', מערכות, קס (תמוז תשכ"ד), עמ' 18

אליעזר איש ב-19 בפברואר. למגינים נתאפשרה יציאה על נשקם האישי ובכבוד צבאי מלא, וחיל נפוליון ניצל מגוויעה ברעב ובצמא.⁸⁷

בהתבססו על התקדימים ההיסטוריים ציפה נפוליון לקרב מכריע במרחב עזה. ואכן מצא ב־24 בחודש את צבא הפחה של עכו, אחמד ג'זאר ('הטבח'), ערוך בין עזה המוקפת חומות וחפיר לבין גבעת עלי אל-מונטר. גבעה זו נזכרת לראשונה כמשלט בעל חשיבות מכרעת בקרבות על עזה. תחום העיר עבר על התל והגיע במזרח לכביש הראשי החוצה כיום את הרצועה לאורכה, מעזה ועד רפיח. נפוליון קיווה לאלץ את הפרשים הממלוכיים והתורכיים להיענות לאתגר, לעמוד תחתם ולהילחם. זאת לדעת, שעד לאותו יום השכילו הפרשים לנתק מגע עם הצרפתים ברגע המכריע ולסגת—לפי שלא היה בידי נפוליון כוח רכוב שיכול היה להתמודד עם הממלוכים בקרב־פרשים. כתוצאה מכך

87 מ' גיחקן, 'חולות אל עריש ודר תבור—קרבות לילה', מערכות, 160 (יולי 1964); ה"ל, אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפה 151, וביבליוגרפיה, עמ' 118.

נשמר כוח המחץ של האויב ובעצם קיומו איים מכל עבר על צבא נפוליון הקטן, כמו גם על דרכי האספקה והקישור הארוכים עד למאוד עם העורף המצרי. כדי להערים על פרשי התורכים, שיגר נפוליון את פרשיו המעטים ואת דיביזיית הגנרל לאן, כדי להשתלט על עלי אל-מונטר ועל הגבעות שבעורפו, במטרה לחסום את דרכי הנסיגה התורכיים. תנועה זו נעשתה תוך ניצול המחסה והמסתור של הצמחיה וקפלי הקרקע המובילים אל עבר המשלט. כדי לרתק את פרשי האויב עד שיגיעו החסימות למקומן, תקף אותם עם דיביזיית קלבר התקפה חזיתית, ואת דיביזיית בון הפעיל כנגד העיר עזה וביצוריה. הקרב היה קצר, כי הפרשים התורכיים הבחינו גם הפעם בתנועת האיגוף הצרפתית ונטשו את המערכה ובעקבותיהם נסוגו גם הרגלים שבאגף זה. התפתחות זו ריפתה את ידי מגיני העיר, וכאשר ניצל גנרל בון את הצמחיה כמסתור הטבעי כדי להכניס את חייליו אל תוך החפיר התורכי והופיע לפתע למרגלות החומה, נכנעו המגינים העות'מנים ופתחו בפניו את שערי עירם.⁸⁸

נפוליון ידע כי עיני אוכלוסי הארץ כולה נשואות אליו; לפיכך, ביקש ליצור לעצמו מלכתחילה תדמית של שליט נאור המיטיב עם בני הארץ. הוא פקד לכונן מיד מימשל פנימי עצמאי לתושבי העיר, לרבות חידוש ערכאותיהם השרעיים. כן הורה על חידוש הפולחן המוסלמי בחסותו, וגזר איסור חמור על ביהו והחרמת צורכי-הצבא וכיוצא באלה, ללא תשלום.⁸⁹ מעזה שיגר נפוליון—או: בונפרטה, כפי שנתכנה עדיין—שליחים ומרגלים לכל חלקי הארץ. על הראשונים הטיל להכריז ששעריה של ארץ-ישראל נפרצו וכי כוונת צבאו המנצח להביא שלום ושלווה ליושביה, לכן ייטיבו אם יעשו יד אחת עמו. ייתכן כי בהזדמנות זו פרסם גם, לראשונה או בפעם נוספת, כרוז מן הכרוזים היהודי הארץ והגולה, הקורא להם להתחבר אליו כדי שיקבלו מידו כתמורה את ירושלים וארץ-הקודש לנחלה ויכונו בה את עצמאותם.⁹⁰ כן החל בביצור מזורו של עזה ואל-עאריש. הוא קבע להם תפקיד של מצודות המפתח המפקחות על עורק הקשר עם הבסיסים המצריים ושל מחסומים ראשיים נגד חדירת אויב בדרך זו אל הדלתה. רק תחבולת עורמה פטרה את הצבא התורכי-הבריטי ממצור ארוך ומייגע על אל-עאריש, כאשר נעו בשנת 1800 לגרש את הצרפתים ממצרים, לאחר שנפוליון נסוג מן הארץ עוד במאי 1799, ועזה פונתה ללא קרב עירם.⁹¹

במבט לאחור משמשת האפיזודה הנפולינית אות-מבשר להתחדשות חיוניותה של רצועת עזה. עם זאת, המשיכו התורכים להזניחה עד ערב מלחמת-העולם הראשונה. אולם הבריטים החלו לוטשים עיניהם אליה. בשנת 1869 נפתחה תעלת-סואץ; מרבית מניותיה עברו לבריטים ב-1875. כדי

88 דה לה זונקיר (לעיל, הערה 9), עמ' 216–221; נפוליון, שם; דוגרו (לעיל, הערה 85), עמ' 137.

89 לעיל, הערה 88.

90 נפוליון, שם, עמ' 38. השווה: מ' גיחון, 'איזה קסיוס שמש דוגמה לנאפוליון', ספר כ"ק, תל-אביב תשל"א, עמ' 33. ההתעוררות ה'נצרית' המתוארת בחיבור זה התחילה, כדברי כל כותבי הזכרונות, מיד עם כניסת הגייסות לרצועת עזה. כולם מזכירים את מעשה שמשון בשערי עזה (שופטים טז) וכו'. לכרוזי נפוליון אל היהודים, ראה: נ' גלבר, 'נאפוליון א' וארץ-ישראל', ספר דינבורג, ירושלים תשי"ח, עמ' 263–288; 'בן-צבי, ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשט"ו, עמ' 321.

91 'נפוליון, שם, עמ' 171–172; J. Marshall Cornwall, 'An Enigmatic Frontier', *The Geogr. Journal*, CXXV; (1959), pp. 459 ff.

להבטיחה, הם רצו לתת עומק מירבי לתעלה, ובחפזם אחר מרחב בלימה למבואותיה המזרחיים הפליגו במחשבותיהם עד לרצועה.

הקשר הגיאוגרפי הנצחי בין אגן אילת לרצועה, והשטח שביניהם, הובלט מחדש באורח בלתי-צפוי בשנת 1906. בפעולת-פתע נסתה בריטניה ליצור עובדה מוגמרת ולהשתלט על איזור אילת, על חלקה הדרומי של הרצועה ועל עמדות בתוך הנגב. עירנותו ועקשנותו של המפקד התורכי המקומי במרחב אילת, רושדי כך, מנעו הצלחה מלאה למזימה הבריטית. אף-על-פי-כן עלה בידם, תוך איום במלחמה רבתי, לקבוע את הגבול בין מצרים, שהיתה למעשה בשלטונם, ובין האימפריה העות'מאנית בקו שהפך להיות גם לגבול המנדטורי בין ארץ-ישראל ומצרים. במלים אחרות, גם הרצועה מאל-עאריש לרפיח עברה לידם. על מידת ההזנחה שאליה הגיעו התורכים ניתן ללמוד מהיעדר שמה של רפיח במפות המטה התורכיות. כאשר נתן הסולטאן דעתו לכך, ביקש מן הוויזר הגדול להישבע ש'רפה' (רפיח) איננה 'יפה' (יפו), אשר את שמה הכיר.⁹²

הבורות התורכית מפתיעה ככל כפליים, שהרי במלחמות בינם ובין מוחמד עלי, שליט מצרים, בין השנים 1831–1841, אשר סיכנו את קיום הממלכה העות'מאנית כולה, היתה רצועת עזה למרחב ההיערכות הקבוע של הגייסות המצריים אשר אברהים בן מוחמד עלי העביר בדרך היבשה צפונה. דרך הרצועה קיווה אברהים גם למלט את עצמו ואת שארית צבאותיו, בשעת נסיגתו מפני התורכים ובעלות-בריתם האירופיות בסתיו של 1840. כדי לנוע ביתר קלות נסוג בשני טורים: האחד לאורך שפלת החוף ('דרך הים' המקראית), והשני—לאורך הרמה העבר-ירדנית ('דרך המלך' המקראית), ומשם בדרך הנגב לעזה. הוא כמעט הצליח, אלא שבעלות-הברית נצלו את שליטתן בים והבריטים הנחיתו כוחות בעזה אשר חסמו את דרכי הרצועה מערבה. אברהים נאלץ לחתום בעזה, בפברואר 1841, על שביתת-נשק, ובה ויתר בשם אביו על כל התביעות הטריטוראליות מעבר לגבולות המזרחיים של הדלתה.⁹³

זירת הרצועה במלחמת-העולם הראשונה

ראיית רצועת עזה כמבוא למצרים ולאיזור התעלה, היא שהולידה את רעיון כיבושה של ארץ-ישראל בידי הבריטים במהלך מלחמת-העולם הראשונה. פלישת התורכים בינואר 1915 עם 30,000 איש אל עבר תעלת-סואץ, עוררה את המטה-הכללי הקיסרי הבריטי לראות ברצועה את פתח הפורענויות העיקרי לאיזור-התעלה בפרט ולמצרים בכלל. הערכת המצב הבריטית במלחמת-העולם הראשונה קבעה במפורש: 'מנקודת ראות אסטרטגית, הבסיס האמיתי להגנת מצרים מפני פלישה מן המזרח איננה התעלה אלא איזור אל-עאריש קוסימה' (דברי הגנרל מארי, מפקד הגייסות הבריטיים במצרים ובחזית סיני, 15 בפברואר 1916).⁹⁴

כאשר הגיעו הבריטים לאל-עאריש ותפסוה ללא קרב בפברואר 1917, הבחינו שכל עוד יאחזו התורכים ברפיח אורבת סכנה לחידוש פלישתם אל עבר התעלה. ב-9 בינואר כבשו פרשי הקורפוס

92 א' הד, 'המשבר של מפרץ אילת בשנת 1906', קובץ אילת (לעיל, הערה 54), עמ' 194–206.

93 גיחון, אטלס כרטא (לעיל, הערה 2), מפה 169, וביבליוגרפיה.

94 G. Macmunn & C. Falls, *Military Operations in Egypt and Palestine*, I, p. 171, cf. pp. 172–174.

המדברי הרכוב של גנרל צ'יטוד את רפיח בקרב עקוב מדם; זאת—לאחר שניתנה להם כבר פקודה לסגת בגלל ההתגוננות העיקשת של התורכים והגרמנים. המעשה שהיה כך היה: קרב רפיח תוכנן כקרב של תקיפת מערך מחופר ומוגן היקפית בצורה בו זמנית מכל ארבע רוחות השמים. הארטילריה הדיביזיונית הקלה והבינונית הונעה אף היא בצורה גמישה למתן סיוע קרוב. ואמנם, הבריטים פעלו 'במיטת סדום' של זמן. נחוץ היה להשקות את סוסייהם עד לשעה מסוימת מתוך מעיינות-המים שבתוככי המתחם המוגן. מעבר לשעה זו היתה סכנה להתמוטטות הסוסים ולהיפגעות בריאותם לצמיתות. שיבושים בדיווח על שבירת מערך-האויב קרוב לשעה הקריטית, הניעו את צ'יטוד לפקוד, בעצת הוטרנר האוגדתי, על פסקת הקרב ועל נסיגה. למזלו, איכזב הקשר גם הפעם ומלאכת כיבוש רפיח הושלמה בטרם הגיעה פקודתו לתעודה.⁹⁵

אחד ההיבטים המעניינים של קרב זה באספקלריה היסטורית-צבאית, הוא העובדה ששינויים בשיטה או באמצעים, או בשניהם גם יחד. גוררים תכופות את הצורך בהתאמה של כל שאר מערכות הלחימה, הבקרה והשליטה. עד אשר מתבצעת התאמה זו, קיימות נקודות-תורפה בניהול המלחמה העשויות להפוך למכשלה כללית. כזה היה המצב בחזית הארץ-ישראלית, כאשר הפרשים הבריטיים—מרביתם אוסטראלים וניו-זילנדים—פתחו שיטת 'לוחמת בזק' גמישה ומוחצת, מבלי שאמצעי-הקשר יכלו להבטיח שליטה ובקרה נאותות למפקדות הממונות.

כיבוש רפיח שכנע את מפקד הכוחות הבריטיים, הגנרל מארי, שרק השתלטות על הרצועה כולה תסיר את האיום בפועל של התורכים-גרמנים על איזור התעלה ומצרים. מכיוון שבעלות על הרצועה היא בבחינת עמדת-מוצא נוחה לכיבוש ארץ-ישראל כולה, כָּשַׁל הרעיון לנצל מבצע זה כשלב ראשון לכיבוש הארץ כולה. המצב הצבאי בכל שאר החזיתות היה בכירע, וממשלת בריטניה התלהבה לרעיון שכיבוש ארץ-הקודש יהא בעל השפעה פסיכולוגית ומוסרית חשובה ביותר בעולם כולו, מלבד שיאפשר לאיים על סוריה ועל לבנה של האימפריה העות'מאנית.⁹⁶

לאחר כיבוש רפיח ב-9 בינואר 1917, יצבו התורכים את חזיתם על נחל-עזה למן היס-התיכון ועד לבאר-שבע. אף שאמצעי התבצרות, כגון תיל דוקרני, חסרים היו, ניצל מפקדם הגרמני, הגנרל קרס פון קרסנשטיין, את התכונות הטופוגראפיות הנוחות להגנה של השטח ובנה מערך מחופר היטב אשר מוצביו הסתייעו זה בזה באש אגפית החוסמת את נתיבי ההסתננות בין המגינים. ואמנם, אורך הקו של 50 קילומטרים, הקשה על הגנרל קרס לתפסו בעומק ובעוצמה המספקת לכל אורכו עם כ-16,000 החיילים אשר עמדו לרשותו.

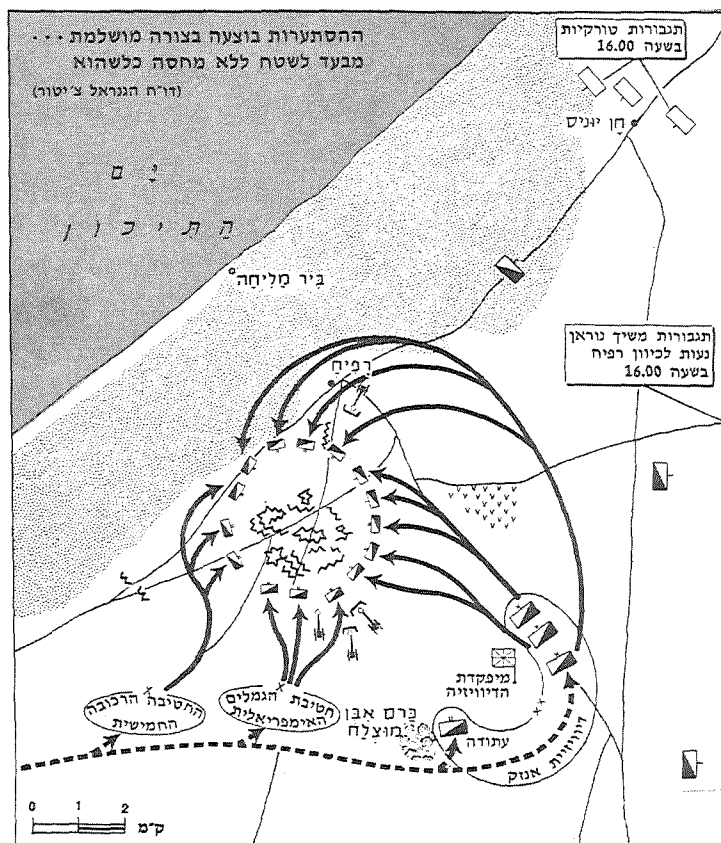
מארי—המפקד הבריטי, אשר בשכרון המרדפים אחרי התורכים יעץ למטה הקיסרי לנצל את תנופת-ההצלחה להסתערות תכופה על קו עזה-באר-שבע—התעורר מאוחר מדי לעובדה שלא בלבד שהצעתו אומצה על-ידי המטכ"ל הבריטי, אלא אף הוחזרה אליו כפקודת מבצע למתקפה, אך מבלי שסופקו לו לצורך זה: אמצעים וכוח-האדם הנוספים הנחוצים לכך.⁹⁷

את חולשתו היחסית קיווה מארי לאזן על-ידי תכנון נועז, אשר לפיו הוטל על שתיים וחצי דיביזיות

95 גיחון, אטלס כרטא, מפות 181 ואילך, ובמיוחד 185. וביבליוגרפיה, עמ' 118.

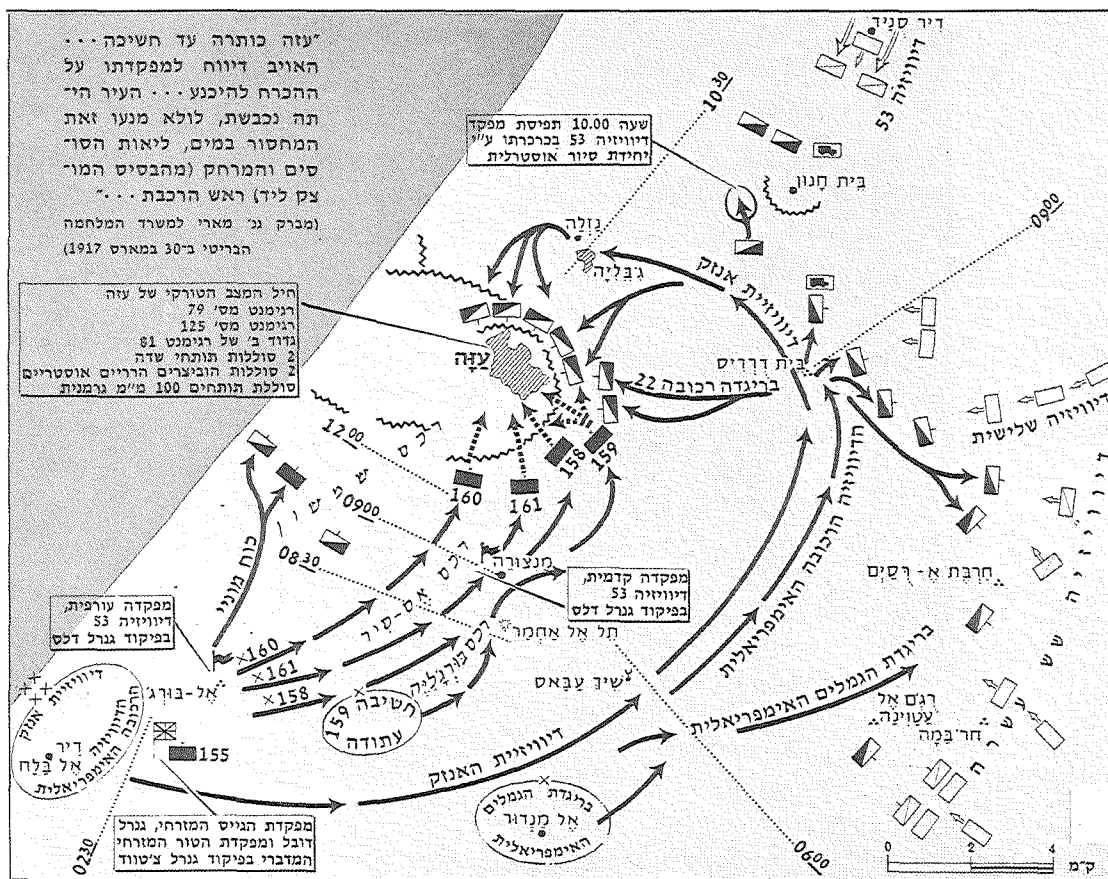
96 ג' מקמן וס' פולס, שם, עמ' 247-251; א"פ וילר, מסעי המלחמה בא"י, תל-אביב 1951, עמ' 59-51, 60-72, 84-85.

97 שם.

קרב רפיח, 1917. מתוך: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל — מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפה 185

רכובות לאגוף את עזה באיגוף עמוק מימין, בגיזרה בה החזיק גנרל קרס כוחות חלשים בלבד, ולהסתער עליה מן העורף בתאום עם 4 דיביזיות החי"ר אשר יועדו להתקפה חזיתית על גזרה של 8 קילומטרים. ההתקפה החלה ב-26 במארס 1917. משימת הפרשים הצליחה יפה. עם הגיעם לג'בליה בלמו את שתי הדיביזיות התורכיות אשר חשו לעזרת הגיזרה המותקפת ואף שבו את מפקד הדיביזיה ה-52 אשר קידם עם מטהו את גייסותיו בדרך לעזה. קרב הרגלים היה עקוב מדם, ובעיקר גבר המאבק על עלי אל-מונטר. אש הסיוע הארטילרי שלהם היתה לרועץ לחיילים הבריטיים. הפגזים פגעו בגדרות הצבר, רטשו את הצמחים שהועפו לכל עבר וקוציהם פצעו וחבלו קשות בחיילים המעפילים לראש הגבעה. אף-על-פי-כן גברו התוקפים, וכערוב היום דיווח מפקד גיזרת עזה לקרסנשטיין על נטישת עזה ומשלטיה, והפרשים והחי"ר נכנסו אל תוך המערך התורכי הנטוש.

קרב עזה הראשון, מארס 1917. מתוך: מ' גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל — מביתר ועד תל-חי, ירושלים 1969, מפה 186

אלא שברגע זה חזרה על עצמה התקלה שבדיווח, כפי שקרתה ברפ"ח. המיפקדה הבריטית, שלא קיבלה דיווח על שלביו האחרונים של הקרב, טעתה בקריאתו—ושוב נאלץ המפקד הבריטי הבכיר לפקוד על נסיגת הפרשים משום חשש להתמוטטות הסוסים ללא מים, אשר אותם היו צריכים למצוא בתוך עזה. לרוע המזל, הגיעה פקודת הנסיגה אל הגייסות בטרם הוברר המצב לאשורו, והבריטים נטשו את עזה הכבושה בידיהם במחיר של 4,000 הרוגים ופצועים.⁹⁸ טעותו הפאטאלית חייבה את מארי לחזור על התקפתו ב־19 באפריל. הפעם הופעלו, זו הפעם הראשונה בחזית הארץ־ישראלית, טנקים, אשר הוחשו לגייסות הבריטיים מאירופה; כן הפעילו אמצעי־לחימה חדישים נוספים ובהם פגזי גז מרעיל. ברם, כל הנשק המשוכלל היה ללא תועלת.

98 גיתון, שם, מפה 186, וביבליוגרפיה.

קנסשטיין השכיל לבצר את כל נקודות התורפה אשר נתגלו במערך נחל עזה במתקפתו הראשונה של מארי. כן זכה בתגבור בארטילריה, במק"בים ובחומרי ביצור שונים.⁹⁹ ייתכן גם שרוח החיילים הבריטיים, שחזרו ותקפו אותה שיטה, לא עמדה להם כבפעם הקודמת. סך-הכול היו להם בשתי המערכות כ-6,000 הרוגים ומספר דומה של פצועים ושביים. התבוסה זיעזעה את מעמדו של מארי עד כדי כך שהוחלף ב-27 ביוני 1917 בגנרל אלנבי. בצאתו יעץ מארי לאלנבי לתקוף בפעם הבאה בקצה השני של המערך התורכי, ואכן כך עשה. אלנבי ביים כביכול חזרה שלישית של ריכוז המיתקפה בגיזרת עזה, והפתיע את התורכים על-ידי ריכוז התקפתו ב-31 באוקטובר לגיזרת באר-שבע. לאחר שפרץ לבאר-שבע, נפרץ ב-6 בנובמבר גם הקו התורכי העורפי שנשען על נחל-שריע (נחל-גרר) ותליו. התורכים הפקירו את עזה ב-9 בחודש ונסוגו בבהלה צפונה. לאחר שנפרצו ביצורי הרצועה, שוב לא היה מצור לפרשים הבריטיים. ב-18 בחודש הגיעו גייסות אלנבי עד ליפו.¹⁰⁰

גם הפעם התחוויר כי רצועת עזה היא המפתח לכיבוש הארץ מכיוון מצרים, וכי יחסים של השפעת גומלין קיימים בין גורלה למתרחש בעורפה המזרחי.

* *
*

מלחמות צה"ל ברצועה, החל במלחמת העצמאות, הן מחוץ לתחום סקירה זו. מי שירצה לעמת את קורותיהן עם ההשתלשלות ההיסטורית ימצא כי ביסודו של דבר לא נשתנה גם בהן דבר מבחינת השפעת תכונות היסוד הגיאוגרפיות-בטחוניות של המרחב והשפעתן על הלחימה בתוכה. אף שסקירה זו לא נועדה לדון בישומם של הלקחים הגיאופוליטיים, נצביע על התכונה המרכזית העולה מחקר הרצועה בכל העידנים: רצועת עזה היא המפתח הצפוני לשלטון יציב בארץ-ישראל בכל הקשור ליחסיהם של בעלי-הארץ עם השכנה שמעבר סיני ומערבה. משלימה אותה בדרום גיזרת התוף הצפוני של מפרץ-אילת. כל אימת שהשלטון המרכזי בארץ-ישראל לא שלט ברצועת עזה, גרם הדבר להתגברות השפעתה של מצרים או של אחת ממעצמות העל של אותה תקופה בחבל ארץ זה. ככל שהשפעה זרה זאת גברה כן פגם הדבר בריבונותה ובעצמאותה של המדינה הארץ-ישראלית.

מצד שני היתה תמיד שליטה על הרצועה בבחינת עמדת-כוח במשא-ומתן מדיני עם גורמי חוץ בכלל ומצרים בפרט, וכן היתה עמדה אסטרטגית חיונית בעתות מלחמה.

99 שם, מפה 187, וביבליוגרפיה.
100 שם, מפות 189-191, וביבליוגרפיה.

תעודה

בעריכת ישראל ברטל

החכם ד"ר משה גאסטרו והקהילה התימנית בירושלים
(בעקבות ביקורו בארץ־ישראל באביב 1907)

ניצח דרואן

החכם ד"ר משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים (בעקבות ביקורו בארץ-ישראל באביב 1907*)

ניצה דרואן

ידיעה קצרה שהופיעה בעיתון 'ההשקפה'¹ הסבה את תשומת לבי לקשריו של החכם ד"ר משה גאסטר²—רבה של הקהילה הספרדית והפורטוגזית בלונדון—עם יהודי תימן בארץ-ישראל. בידיעה זו נאמר, כי בעת שהותו בעיר-הקודש ביקר בבתי-הכנסת של העדה התימנית בירושלים, התעניין במצבה וקשר קשרים עם מנהיגיה. הוא הכיר בעוניה והבטיח להשתדל בעבורה עם שובו לארצו.³

ביקור גאסטר בארץ-ישראל

מעט מאד נכתב על גאסטר ומעט נודע על פעילותו הציונית באנגליה או על קשריו הרבים עם אגודות חובבי-ציון ברומניה ועם הקהילות בארץ-ישראל.⁴ ביקורו בארץ ב-1907 בא לו בהפתעה. הוא הוזמן על-ידי ידידו שמואל כהן, איש עסקים ממנצ'סטר. נסיעתם ארכה שבועות ארוכים והם

* המחברת מודה לפרופ' מרדכי אליאב על הערותיו החשובות למאמר זה.

1 ההשקפה, סט (כ"ג סיון תרס"ז), עמ' 7.

2 החכם ד"ר משה גאסטר, נולד בבוקרסט, רומניה ב-1856, למד באוניברסיטה בבוקרסט, בה הוכתר בתואר דוקטור ב-1880. ב-1881 קיבל סמיכה לרבנות מבית-המדרש לרבנים בברסלאו. הוא הגיע לאנגליה ב-1885, לאחר גירושו מרומניה בעקבות פעולות המחאה שלו על יחסה ליהודים. ב-1887 התמנה לחכם של הקהילה הספרדית בלונדון, משרה ממנה התפטר רק ב-1918. לאחר חילוקי-דעות עם פרנסי-הקהילה. היה פעיל מאד בתנועת חיבת ציון עוד ברומניה ואחר-כך בתנועה הציונית באנגליה. נודע גם בספרייתו העניפה וחרם מספר לא מבוטל של כתבי-יד למוזיאון הבריטי. ב-1890 נשא לאשה את לאה לוס, בתו של מיכאל פרידלנדר מנהל ה-Jews' College, ונולדו לו שבעה בנים ושש בנות. נפטר ב-1939.

3 בביקורו בלונדון בדקתי בארכיון גאסטר אם אכן עמד בקשרי מידע, התכתבות או סיוע עם העדה התימנית בארץ-ישראל. תודתי והערכתי נתונים לגבי 'יהודית לוי, האחראית על ה-Gaster Papers' בספריית מוקטה של University College בלונדון שקיבלה אותי בסבר פנים יפות והנחתה אותי בסבך עזבונו הפורה של ד"ר גאסטר. בימים אלו יוצא לאור קטלוג שהוכן על ידה, המאיר חלק ניכר מכתביו. האגרות שלהלן מתפרסמות ברשותם האדיבה של The Trustees of the Gaster Papers בלונדון.

4 עד היום לא נכתבה ביוגרפיה על האיש וגם קשה לכתבה מפתח ריבוי העיסוקים והנושאים שהיה מעורב בהם, אם כי ארכיונו הפרטי עשיר ביותר. בנו תיאודור גאסטר ערך חלק מכתביו והוסיף פרטים ביוגרפיים מחיי אביו: M. Gaster, *Studies and Texts in Folklore, Magic, Mediaeval, Romance, Hebrew Apocrypha and Samaritan Archeology*, Prolegomenon by Th. Gaster, New York 1971. לתולדות חייו של ד"ר גאסטר ראה גם: א' אלחנן, חיבת ציון בבריטניה 1878-1898, תל-אביב תשל"ד (מפתח); J. Frankel, 'Chaim Weizmann and Haham Moses Gaster', *Herzl Year Book*, VI (1964-1965), pp. 183-237; V. Newall, 'The English Folklore Society under the Presidency of Haham Dr. Moses Gaster', *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, XIV, 1935-1949, pp. 247-252; B. Schindler (ed.), *Occident and Orient—Gaster Anniversary Volume*, London 1936, pp. 1-36; idem (ed.), *Gaster Centenary Publication*, London 1958.

סיירו במזרח, מאלכסנדריה ועד ביירות; בדרכם ביקרו באתרים היסטוריים וכן במקומות יישוב מעניינים, במיוחד בקהילות יהודיות.

גאסטר הרבה לשלוח מכתבים מטיל זה. בין היתר כתב לאשתו פרטים רבים על מסעותיו, על פגישותיו עם אישים שונים וכן על תגליותיו ההיסטוריות, שלחלקן—כמו לכתב־הקודש של השומרונים—חשיבות ניכרת.⁵ אף־על־פי־כן בולטת העובדה שמעט מאד נשתמר מחוויותיו על ביקורו בירושלים, לעומת ריבוי אגרותיו ומברקיו מכל מקום אחר, רק שלושה מכתבים נמצאים בארכיון על הביקור בירושלים, והאחרון שבהם נשלח מיפו, לאחר צאתו את העיר (נוסף על הגלויות הרבות ששלח מארץ־ישראל לילדיו).⁶ בארכיון נמצאים גם שני יומניו מטיל זה. בלוח השנה (לועזי בלבד) רשם בקביעות את שמות פרשות־השבוע ומעט מפגישותיו; מעניין שבשבועיים בהם ביקר בירושלים, באמצע חודש מאי 1907, לא רשם בלוח דבר. גם ביומנו האישי, הגדוש פרטים רבים ממסעו באוניה ומביקורו באלכסנדריה, כתב על ארץ־ישראל רק בעמוד האחרון: 'עצבותה של ארץ־ישראל, חוסר־תקווה, נציגים של תנאים־חיים שונים... יש להם בית־חולים משלהם'.⁷

לא יקשה לעמוד על מחשבותיו ולהבין את הרגשות, הרגשת בן תרבות המערב המבקר בעיר־הקודש הנכספת—והיא מלאת זוהמה ומחלות, והוא מוטרד ללא הרף על־ידי מבקשי כספים למיניהם.⁸ ואכן, שליחים מכל המוסדות שבעיר באו לפקדו, הזמינוהו לבקר במוסדותיהם ועל־ידי כך קיוו, כמובן, לתרומה או להבטחת עזרה. גאסטר שמר בקפדנות על כרטיסי־הביקור שהוגשו לו, מכתבי ההמלצה ושאר אגרות מעין אלו, ולכן קל לשחזר את סדר יומו העמוס.⁹ אין ספק שהוא עצמו היה

5 מכתביו נמצאים בארכיון גאסטר, תיק מאי-יוני 1907.
6 לעניין מיעוט המכתבים מירושלים יש להעיר כי גאסטר הועסק ימים כלילות בעיר־הקודש (ראה להלן) או שחלק מכתביו אלו נשמרו יחד עם מסמכים שהוחזקו כבעלי ערך בכספת המשפחה ב־Chancery Lane. היא הושמדה עם כספות רבות אחרות בפגיעה ישירה בהתקפת אוויר במלחמת־העולם השנייה. אולם, לא מן הנמנע שיתגלו מכתבים נוספים בחומר הממשיך לזרום לארכיונו מבני־המשפחה.

7 ארכיון גאסטר, תיק מאי-יוני 1907.
8 עליהם הוא כותב לאשתו: 'What misery, physical and moral' (מכתב גאסטר לאשתו מה־17.5.1907, א; גאסטר תיק מאי-יוני 1907).

9 בפגישותיו המרובות שוחח עם הרבנים סאלאנט, פאניז'יל, גאגין ואחרים; הוא ביקר במוסדות חינוך: בבית־הספר אולינה דה־רוטשילד, בבית־המחסה לחינוך יתומים, בבית־חינוך עוורים, בישיבות 'תורת חיים' ו'עץ החיים' וכדומה. גאסטר גם פקד בתי־חולים ומוסדות שיקום, כ'שערי צדק', 'משגב לדך', 'מושב זקנים וזקנות'; וכן התראה עם נציגי ארגונים שונים, כגון: חברי 'אגודת ארץ־ישראל' (שקראו לעצמם האגודה הציונית הראשונה בארץ־ישראל). חברי אגודות־פועלים, בני כולל רומניה ועוד. נוסף לכך זכה החכם לביקוריהם של אישים לא מעטים, כאליעזר בן יהודה ואחרים. בין הפניות אליו נמצאה גם זו של ישראל הלוי טלר (נולד תרצ"ו בגאליציה ונפטר ברחובות בתרפ"ב) מעסקני תנועת חובבי ציון ומורה בדקדוק ובלשון העברית, שחי ברחובות מאז עלייתו בתרנ"ז. הוא שהה אז בירושלים ובקשתו מגאסטר אופיינית מאד לבקשות ולתחיות שהומטרו על האחרון מכל צד להשליט שלום וסדר בהנהגה היהודית בעיר. מאבק התחולל באותם ימים בירושלים על כס הרבנות הראשית. בב' באלול תרס"ו נבחר הרב יעקב מאיר לרב ראשי אך בגלל מריבות ותככים ותחירות שנעשו נגדו נתבטלו הבחירות וכיהן במקומו הר' אליהו פאניז'יל. בעניין זה כתב ישראל הלוי טלר לגאסטר:

... מה מאד חפצתי כי אוכל עוד פעם לראות את כבודו ולדבר אתו! אך רואה אני כי הדבר הזה כמעט יבצר ממני בהיות כבודו טרוד מאד גם ביום וגם בלילה בעסקי הקהילה פה, המסבכים. אשמח אם תמצא ידו להישיר הדרך אל השלום, אל השלום האמיתי... ולמען ידע כבודו מי ומה הם הצדיקים הגדולים אשר דאגו כל כך להיחדות ויהיו עוזרים למתנגדי הרב יעקב מאיר להורידו מעל כסא הרבנות, הנני נותן בזה לפני כבודו גיליון אחד המכיל מעט מהרבה מעשיהם המתועבים... [הגליון לא נמצא] (המכתב מט' סיון תרס"ז; ארכיון גאסטר, תיק מאי-יוני 1907).

מעוניין לראות, לחוש ולהתרשם; אולם לא יכול היה לעמוד במתח ובעומס וכמעט כרע תחתיו מאפיסת-כוחות.¹⁰

גאסטר והקהילה התימנית בירושלים
ביום חמישי, ה-16 במאי 1907, ביקר גאסטר בבית-הכנסת של העדה התימנית ב'נחלת צבי'. הוא שמע את בקשות העזרה של מנהיגיה והבטיח להם הבטחות מספר הקשורות בנדבת כספים מחד גיסא ובסיוע מוסרי וגיוס תמיכה בקרב הקהילה היהודית בלונדון מאידך גיסא. על רשמיו כתב לאשתו:

I receive ovations where I go and one incident that happened yesterday was so stirring that it has made me take immediate steps to help with some satisfactory results. 500 Yemenite Jews kneeling packed like herrings in their Synagogue. The Hachamim haggard worn and I sitting in the middle. Breathless silence. The Hacham in sobs and talks of woe and persecution unexampled at the hands of the Seph. Community. They listen quietly to my promise of doing what I can't. Then a yell out of 500 throats: 'רחמים'... I leave dazed and deeply affected.¹¹

הקהילה התימנית בירושלים התארגנה בהדרגה מאז תרמ"ב; בשנות השמונים של המאה ה"ט כוונו עיקר מאמציה לנסיונות למצוא פתרון לבעיית הדיור. לאחר-מכן דאגו עסקני-הקהילה להקמת מוסדות-חינוך ובראשית המאה נכונו מנהיגיה לפרידה מעל הכולל הספרדי ולהקמת כולל עצמאי. הזדמנות זו ניתנה בידם במחצית השנייה של שנות תרס"ח, עם מהפיכת 'התורכים הצעירים' ולאחר סירובם החד משמעי של ממוני הספרדים לשלם בעבור התימנים את מס-הצבא לשלטונות (ראה איגרת ב, להלן). לא בכדי גרסו מנהיגי הספרדים כי על התימנים להשתתף במימון הוצאות מס-הצבא; עוד בשנים האחרונות של המאה ה"ט, ובעיקר בראשית המאה העשרים, חל שיפור ניכר במצבם הכלכלי של בני-העדה. אם בבואם נחשבו לעניים מרודים, הרי במשך שתי עשרות שנים דאג חלקם להיטיב מצבו הכלכלי ולהתאים עצמו למקצועות הנדרשים בשוק העבודה הירושלמי, בעיקר במקצועות הבנייה, והיו מביניהם שזכו גם לעושר-מה.¹²

מהבחינה הכלכלית-החברתית הבינו מנהיגי-העדה הבן היטב, כי היישוב היהודי בירושלים, על כולליו השונים, תלוי בקהילות היהודיות בחוץ-לארץ, וניסו אף הם כוחם בקשירת קשרים עם

10 לאחר שובו מירושלים ליפו כתב גאסטר לאשתו:

The time has not yet come for me to form a clear retrospect of what I have gone through... no man had seen so much of Jerusalem and so thorough, and no man has been more troubled by people than I have been. I made my visits unexpectedly and saw every Institution, Community, Yeshiva, Hospital, Synagogue, Orphanage, Asylum and even the dwellings of the poor and most of the things of an historical character. Thus I feel quite done up...

ממכתבי גאסטר לאשתו מה-24.5.1907 (א; גאסטר חיק מאי-יוני 1907). בהמשכו הוא מספר על חמש-ש חבילות שהוא שלח אליה מירושלים ואשר הכילו כנראה גם ספרי-הקודש, אליהן מתייחסת איגרת ג, להלן.

11 מכתב גאסטר לאשתו מה-17.5.1907 (חיק מאי-יוני 1907).

12 אין אפשרות במסגרת מצומצמת זו להרחיב על כך את הדיבור; אפרט בעניין זה במקום אחר.

החכם ד"ר משה גאסטר (1856–1939)

קהילות אלו—בוודאי שניצלו ההזדמנויות לעשות כן בביקורים שערכו נכבדי היהודים מחוץ לארץ בארץ מדי פעם בפעם. בהקשר זה יש לראות את פנייתם לחכם ד"ר משה גאסטר ואת נסיונותיהם הנואשים שלא לנתק מגעיהם הראשונים עמו.

הביקור אצל הקהילה התימנית השאיר על ד"ר גאסטר רושם מדכא. אבל כבר במכתבו זה נרמז מדוע לא השיב לארבע האגרות שהריצו אליו לאחר עזבו את העיר. לכאורה קשה להבין מדוע לא כתב לתימנים ומדוע לא קיים הבטחותיו, שכן שמו הלך לפניו כפטרונם של פשוטי העם מבין היהודים הזקוקים לעזרה. ברם, יש לזכור כי בחזרתו לאנגליה העסיקוהו פרטי הקונגרס הציוני השמיני, שעמד להתקיים בהאג, וכן ענייניה הכושלים של הפדראציה הציונית בארצו. לאחר הקונגרס, נפל גאסטר למשכב למשך חודשים ארוכים. אולם, ניתן לשער כי בעיקרו של דבר, בחזרתו מירושלים הגיע להכרה שאין ביכולתו להושיע במחלוקת הגדולה שנפלה בין הצדדים בעיר; ואפילו צדקו התימנים בתלונותיהם—מה יוכל להועיל להם מרחוק?! על כן, נראה שבחר לשתוק ולהתעלם מפניותיהם של ראשי העדה, תגובה שלא היתה אופיינית לו כלל.

אכזבת ראשי הקהילה התימנית בירושלים מובנת מאליה. אולם מעיון ראשון בארכיון הקהילה¹³

13 נראה שלא נתמזל מזלו של ארכיון ועד העדה התימנית בירושלים. משך שנים כמעט ונבצר היה מהחוקר להשתמש בו וחלקו נרקב ונאכל על ידי עכברים. עד היום נתקלת כותבת שורות אלו בקשיים. אין סידור או רישום של מסמכיו הפזורים, וחבל!

עולה, שמכתבי תחינה ובקשה לעזרה הפיצו התימנים לעשרות ולמאות בשנים 1908–1911, ורק חלקם הקטן נענה. לכן, ספק אם שתיקתו של גאסטר היתה יוצאת דופן במיוחד ועוגמת הנפש שנגרמה להם, לדאבונם, היתה כללית יותר.¹⁴

ארבע האגרות המתפרסמות להלן תורמות להאיר את קורותיה של העדה התימנית בשנים תרס"ח–תרע"א. הקשיים שהוצבו בפניה בשנות התארגנותה כקהילה עצמאית היו רבים ושונים ומקבילים ביטוי במכתבים אלו של מנהיגיה המבקשים עזרה.

באיגרת א, שנכתבה בחשוון תרס"ח, מסופר על ההוצאות הגדולות שהיו מנת-חלקם של בני-העדה בעת ארגון החינוך. אמנם כבר מראשית שנות השמונים של המאה הי"ט דאגו בעצמם לחינוך ילדיהם, משום שרצו לשמור על מסורתם מימים ימימה; אך בראשית המאה העשרים גדלו הוצאות אלו מפאת הצורך לשפר הן את המבנים והן את איכות החינוך במוסדותיהם. בקשתם העיקרית מד"ר גאסטר היתה, אפוא, סיוע כספי. באיגרת נרמז גם על המריבות הנמשכות בינם לבין הספרדים: 'עוד חמלת מנהלי ק"ק הספרדים פונה אליה עורף', שההן הגיע עד לחכם-באשי משה הלוי בקושטא.¹⁵ בסיומה, מוזכר מצבם הכלכלי הקשה בדרך-כלל של בני-העדה, שמספרם אז בירושלים כ-2,500 נפש.

איגרת ב, מאדר א' תרס"ח, מתמקדת בכוס-היסורין שנכונה לתימנים מיד הכולל הספרדי. שיא הסבל היה מאסרם של נכבדי-התימנים על-ידי השלטונות למשך שבועים יום, משום שלא שולם העסקריי—מס-הצבא—בעבורם. שוב עולים עוניים של בני-העדה ועובדת היותם מקופחים אף בחלוקת המזון, שניתן לשאר אביוני העיר. בקשתם לסיוע כספי באיגרת זו נועדה לשלם את מס-הצבא, 'מצות פיקוח אלפיים ות"ך נפשות, פדיון שבויים ממש' ולעזרה לעניים.

באיגרת השלישית, מסיוון תרס"ח, מביעים מנהיגי-העדה מעין תרעומת—אך בעיקר פליאה—על ד"ר גאסטר, משום שלא זכו למענה ממנו. שוב מזכירים הבטחותיו לסיוע כספי בתחום החינוך, וכן בעניין חוב שחב להם, לדבריהם, גם מקיבוץ כספים בעבורם בירושלים וגם על חשבון ספרי-קודש שלקח מהם ולא ראו תמורתם. במרכז מכתבם—הכרותם על ארגונו העצמאי של כולל התימנים והעול הכבד הרובץ עליו בשל הצורך לשלם את מס-הצבא. הם חותמים כבעבר בבקשה להחיש להם עזרה למימון תשלומיהם השונים.

שונה בתוכנה ובצורתה היא האיגרת הרביעית, מחשוון תרע"א (ראה תצלום). מנהיגי הכולל התימני, שהתארגן בינתיים, אינם מבקשים הפעם סיוע כספי, אלא התערבות למענם בקרב

14 העתקים ממכתבי הכולל התימני בירושלים—בעיקר מאז 1908—מצויים בארכיון ועד העדה הנ"ל, מהם מתברר שחלקם הופץ על-ידי שד"רים וחלקם נכתב לאישים ומנהיגים בחוץ-לארץ, שאת כתובתם קיבלו התימנים מעמיתיהם בעיר-הקודש. אחת הדרכים בהן השתמשו לאיסוף כספים היתה מינויו של גבאי מקומי מטעם הכולל התימני בירושלים (בדרך-כלל השתדלו שיהיה ממוצא תימני), שהסכים לקבץ באופן שיטתי ומתמיד למענם ולשלוח התרומות ישירות אליהם. כדוגמא לכך משמשים המכתבים לקהילות התימנים במצרים בפורט-סעיד, נא-אמון, אלכסנדריה וקאהיר. מנהיגי הכולל כתבו גם לפרנסי קהילות ורבים בסוריה (חלב, דמשק) ובצפון-אפריקה, וגם לאירופה המרכזית והמערבית: לפקד"א באמסטרדאם, לבודפסט ולקהילות נוספות בהונגריה, לגרמניה (פראנקפורט ועוד) ולאוסטריה, בעיקר לווינה; כמו כן כתבו לרב מנחם וויל בפאריס (הקשרים עם מערב-אירופה נעשו בדרך-כלל בתיאום עם ממונה כולל הו"ד בירושלים—יהונתן בנימין הורוביץ). מכתבי העדה הגיעו גם למקומות רחוקים באמריקה, כבואנוס-אייזס, סינטינאטי, בולטימור (לעיר זו כתבו להרי פרידנוואלד, נשיא הפדראציה הציונית באמריקה), לניו-יורק, וגם למזרח הרחוק: לשנחאי, בוכארה, בומבי וכלכותה. לעומת ריבוי המכתבים מירושלים, היו התשובות וההיענות לפניות—מועטות ביותר.

15 לעניין זה ראה גם: י' רצהבי, 'זכור לאברהם', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, עמ' 181–185.

המפקחים על כספי-הצדקה מפרי עזבון השר משה מונטיפיורי. מסתבר שכיוון שהסכומים לא הגיעו ישירות אל התימנים אלא דרך הספרדים, מצאו הללו לנכון לקבוע מה יינתן לכולל התימני ולא לפי האמת והצדק—כלומר, לא כפי שניתן לכל הכוללים האחרים. יוצא אם כן שהתימנים לא קיבלו אלא תמיכה בשני תלמידי-חכמים ובאלמנה אחת, בעוד שבכוללים האחרים נתמכו לפחות שלושה תלמידי-חכמים, עני אחד ואלמנה אחת מכספי הקרן. חשיבותה של האיגרת בכך שהיא מגלה כי גם לאחר הפרדות הכולל התימני מהספרדים לא נכונו יחסי שלום ואחוה ביניהם. כן נראה שגם שלוש שנים לאחר עצמאותם לא הוכרו ככולל על-ידי הכול.

אשר לחתימות על האגרות. קל להבחין בשלושת החותמים העיקריים היו תמיד: שלום יוסף אלשיך, מעסקני הוועד הרוחני; אברהם חיים אלנדאף, מעסקני הוועד הגשמי; ושלום יוסף עראקי—אב"בית-הדין. האחרים התחלפו לפי תפקידיהם, כמו, למשל, יחיה שלום סרי לוי ששימש כסוכן הכולל מספר שנים. השאר היו פעילים בוועדים השונים בשנה זו או אחרת.¹⁶

16 להלן פרטים ביוגרפיים על האישים החתומים על האגרות:
א כ ל ו פ י , ש מ ו א ל א ה ר ו ן . י ל י ד כ פ ר ב י ת - ס ל ם ש ב ת י מ ן . ע ל ה ל י ר ו ש ל י ם כ ר א ש י ת ש נ ו ת ה ת ש ע י ם ש ל ה מ א ה ה י י ן ו ל א ח ר ת ק ו פ ת מ ג ו ר י ם ק צ ר ה ב י ת י ש ר א ל ' ה י ה מ מ י י ס ד י ש כ ו נ ת ' ב י ת ס ל ם ' ה ת י מ נ י ת ש ב ק ר ב ת ה ו ה ת ג ו ר ר ב ה (ר א ה מ א מ ר י ע ל ה ש כ ו נ ה ה ע ו מ ד ל ר א ו ת א ו ר ב ק ר ו ב) . ב נ א י ב מ ק צ ע ו ו ה י ה פ ע י ל מ א ד ב ו ו ע ד ה ע ד ה כ ר א ש י ת י ס ד ו , א פ ת ר ם ל ק ו פ ת ו ב נ ד ב נ ו ת ל א מ ע ט ה . ח ב ר ה ו ו ע ד ה ג ש מ י ו מ ב י ן ה מ מ ו נ י ם ע ל ס ד ר י ח ל ו ק ת ה כ ס פ י ם כ ו ל ל .
א ל ב י ד ' א נ י , ס ע ד י ה . מ פ ע י ל י ו ע ד ה ע ד ה ה ת י מ נ י ת ב י ר ו ש ל י ם ו מ מ ו נ י ו . מ ו צ א ו ח ח ו ת מ י ן ש ב ת י מ ן . ב ' ס פ ר ה נ פ ו ט ' מ ת ר ס " ח נ ו כ ר כ מ ד ב י ק ש ב ר י כ ל י ם ב מ ק צ ע ו . ה ת ג ו ר ר ב ש כ ו נ ת ' ב י ת ס ל ם ' ב י ר ו ש ל י ם .
א ל ש י ך , ש ל ו ם י ו ס ף ה ל ו י (1859-1944) . ה ג י ע ל י ר ו ש ל י ם מ צ נ ע א ב ת ר נ " א ו מ י ד ה ת מ ס ר ל צ ו ר כ י צ י ב ו ר .
מ א ז ש נ ו ת ה ת ש ע י ם ה ר א ש ו נ ו ת ה י ה מ ע מ ד י י - ה ת ו ן ש ל ה ע ד ה ה ת י מ נ י ת י ח ד ע ם ר ' א ב ר ה ם נ ד א פ ו ר ' ש ל ו ם ע ר א ק י .
ה י ה נ צ י ג ה ת י מ נ י ם ב ו ו ע ד ה ר ו ח נ י ש ל ק ה ל ה ס פ ר ד י ם ו א ח ר - כ ך ע ם א ר ג ו ן ה כ ו ל ל ה ת י מ נ י ה ע צ מ א , י ו ש ב - ר א ש ה ו ו ע ד ה ר ו ח נ י . מ ש ך ש נ י ם ר ב ו ת ה י ה מ ה מ מ ו נ י ם ע ל ה י ש י ב ה ' ת ו ר ת מ ש ה ' ו ב ת ל מ ו ד - ת ו ר ה ' ת ו ר ה א ו ר , ו ב כ ל ל פ י ק ח ע ל ס ד ר י ה ח י נ ו ן ב ק ר ב מ ו ס ד ו ת ה ע ד ה . ב ת ר ס " ח ה י ה מ ב י ן ה נ א ס ר י ם ב ג י ן ת ש ל ו ם ה ע ס כ ר י י (ר א ה א י ג ר ת ב , ל ה ל ן) .
ד א ר , י ו ס ף ס א ל ם . ס ו ח ר , מ ו צ א ו מ צ נ ע א . ה י ה מ פ ע י ל י ה כ ו ל ל ה ת י מ נ י ו מ ב י ן ח ח ו ת מ י ן ו ה מ א ש ר י ם א ת ס ד ר י ו ע ד ה ע ד ה כ ר א ש י ת כ י נ ו נ ו ו כ ן א ת ה ו צ א ו ת י ה כ ס פ י ן .
ד מ ת י , ח י י ם ס ע ד י ה . מ ע ל י צ נ ע א , ה ג י ע ל י ר ו ש ל י ם ב ש נ ו ת ה ת ש ע י ם ש ל ה מ א ה ה י י ן . מ פ ע י ל י ה ת י מ נ י ם ב א ר ג ו ן ו ב מ מ ו ן ל מ ע ן ה ק מ ת כ ו ל ל ע צ מ א . א ח ד מ מ ו ר ש י ה ע ד ה ו מ מ ו נ י ה , ש נ ב ח ר ב ת ר ס " ז י ח ד ע ם ר ' ש ל ו ם א ל ש י ך ו ר ' א ב ר ה ם נ ד א פ כ מ י י צ ג ה ל ש ם מ ש א ' ו מ ת ן ע ם ה ס פ ר ד י ם . ב נ ו , י צ ח ק ש ב ט י א ל , מ ס ר ל י כ י כ ר א ש י ת י מ י ו ב י ר ו ש ל י ם , ל מ ד א ב י ו ב י ש י ב ת ' ב י ת - א ל ' ע ל - ש ם ה מ ק ו ב ל ר ' ש ל ו ם ש ר ע ב י ו א ח ר - כ ך ב י ש י ב ו ת א ח ר ו ת ש ל ע ד ת ה א ש כ נ ו י ם .
כ ל ב , ש ל מ ה . מ ו צ א ו מ צ נ ע א ו מ ק צ ע ו ב י ר ו ש ל י ם - ס ת ת א ב נ י ם . מ מ נ ה י ג י ה ע ד ה ו נ ד ב נ י ה , ח ב ר ה ו ו ע ד ה ג ש מ י ו מ ה מ מ ו נ י ם ע ל ס ד ר י ח ל ו ק ת ה כ ס פ י ן .

נ ד א פ (א ל נ ד א פ) , א ב ר ה ם ח י י ם (ת ר כ " ו - ת " ש) . מ ר א ש י ת ש נ ו ת ה ת ש ע י ם , ע ם ע ל י י ת ל י ר ו ש ל י ם מ ק ר י ת א ל ק ב ל (ה ס מ ו כ ה ל צ נ ע א) . ה י ה מ מ נ ה י ג י ה ע ד ה . ה ת פ ר נ ס מ ע ב ו ד ת ה צ ו ר פ ו ת . ל י מ י ם - ע ם ה פ י ר ו ד ה ס פ ר ד י ם ב ת ר ס " ח - ה י ה י ו ש ב - ר א ש ה ו ו ע ד ה ג ש מ י ו א ח ד מ ש ל ו ש ת ע מ ו ד י - ה ת ו ן ב ה נ ה ג ת ה ע ד ה ע ד ס ו ף מ ל ח מ ת - ה ע ו ל ם ה ר א ש ו נ ה . ב ש נ י ם ש ל א ח ר - מ כ ן פ ר ש מ ע ס ק נ ו ת ו ה ת מ ס ר ל ת ו ר ה ו ל מ ח ק ר . ח ל ק מ ז כ ר ו נ ו ת י ו פ ו ר ס מ ו ע ל - י ד י י ה ו ד ה ר צ ה ב י (ל ע י ל , ה ע ר ה 15) .

נ ה א ר י , י ו ס ף ס ע ד י ה ה ל ו י . מ ו צ א ו מ א ל ע ר י ם ש ב ת י מ ן . ב ' ס פ ר ה נ פ ו ט ' ש ל ה ע ד ה ה ת י מ נ י ת מ ת ר ס " ח ר ש ו ם כ ת ל מ י ד - ח כ ם ה ל ו מ ד ב י ש י ב ה . מ ע ס ק נ י ה ע ד ה ו ש ד " ר ה כ ו ל ל . ר א ה ע ל י ל ה ל ן , ה ע ר ה 59 .

ס ר י , י ח י ה ש ל ו ם ל ו י . מ ו צ א ו מ צ נ ע א ו מ ל א כ ת ו ב י ר ו ש ל י ם - מ ו כ ר ח ל ב . מ מ נ ה י ג י ה ע ד ה ה ת י מ נ י ת , נ ו כ ר ר ב ו ת ב מ ס מ כ י ה מ ש ו ם נ ד ב נ ו ת ו פ ע י ל ו ת ו ש י מ ש כ א ח ד מ ח ב ר י ה ו ו ע ד ה ג ש מ י ב ה . מ א ז ת ר ס " ה ה י ה מ ו ר ש ה ו א ח ר - כ ך ס ו כ ן כ ל ל י ל ע נ י נ י כ ס פ י ם - ב מ ש ר ה ז ו ש י מ ש ב ש כ ר .

ע ר א ק י , ש ל ו ם י ו ס ף . ב ן ל מ ש פ ח ת כ ו ה נ י ם , מ נ ה י ג י ם ח י י נ י ם מ פ ו ר ס מ ת ב צ נ ע א . ה ג י ע ל י ר ו ש ל י ם ב ת ר נ " ב . א ב " ב י ת - ה ד י ן ש ל ה ע ד ה ו מ ש ל ו ש ת מ נ ה י ג י ה ה ר א ש י י ם . פ ע ל ר ב ו ת ב ת ח ו ם ה ח י נ ו ן ו ב ע י ק ר ב י ש י ב ת ' ח י י ש ל ו ם ' . ש ח ב , א ב ר ה ם ב ן ס ע ד י ה . מ ו צ א ו מ צ נ ע א . ב ' ס פ ר ה נ פ ו ט ' מ ת ר ס " ח נ ו כ ר מ ק צ ע ו כ ל ו מ ד ב י ש י ב ה ו כ ן כ ש ו ח ט . מ פ ע י ל י ה ע ד ה כ ר א ש י ת ה ת א ר ג נ ו ת ה ל כ ו ל ל ע צ מ א י ו ח ב ר ה ו ו ע ד ה ה ר ו ח נ י .

ל ש מ ו ת ה ע ס ק נ י ם ב ע ד ה ה ת י מ נ י ת ו ת פ ק י ד י ה ם ר א ה ג ם : ר ' ר צ ה ב י , ב ו א י ת י מ ן , ת ל - א ב י ב ת ש כ " ז , ע מ ' 331 .

יום ה', ט' חשוון התרס"ח

למי כל חמדת ישראל ראש גולת אריאל, צדקתו כהררי אל, ה"ה המאה"ג,¹⁷ מעוז ומגדול, איש חי רב פעלים, ולהחיות רוח שפלים, הנשר בעל כנפים, מרוחו פי שנים, תורה וגדולה, לו נאווה תהלה, לפני שמש יגון שמו מעלת רום כת"ר¹⁸ ד"ר משה גסטר שליט"א, יברכהו ה' מציון ויראה בטוב ירושלים אבי"ר!¹⁹

אחרי נאחו בשבח קרן הוד תורתו וגדולתו, ואחרי הברכה, עדת ה' יושבת ציון וירושלים, היא קהלת קדש התימנים, תרהיב בנפשה עז לקדם פני הוד כבודו בתורה, על כל הטוב אשר גמל אתה, בבואו אל הקדש פנימה, וברגש החמלה למען האמת והצדק, אשר בזה יתאמרו ויתהללו כל ישרי לב, הבטיח להרבות להטיב עמדה, כידו הגדולה הטובה והרחבה וענות צדקתו, גודל אהבתו ורוב חמלתו, מלא לומר כי למען ציון לא יחשה, בעלות זכרון ירושלים על לבבו הטהור יעלה גם זכרונה לטובה בכלל, בפרט לאמץ ברכים כושלות, ולחזק ידיים רפות, ידי העמלים לתורה ולתעודה, ממקומו הוא יפן ברחמים לתמכה ולסעדה, לפרוע את שארית החובות אשר השתרגו על צוארה, לצרכי בנין שני הבתים עבור התלמוד תורה להושיב שם מלמדים להועיל לחנך את הילדים על דרך תוה"ק ודרך ארץ,²⁰ במדה טובה ירים תרומת הקדש בסך חמישה וחמישים נפוליאון זהב²¹ מאת נדיבי עם מגיני ארץ הקדושה, ובאשר הואיל משה לעסוק במצוה, ובשובו אל נוהו בשלום ויופיע בהיכלו כבוד אומר כולו יבא לגמרה, כן יעמוד בעזרת ישראל מדי שנה בשנה בסך חמישים פראנק על הוצאות שכירות המלמדים וכדומה,²² עלית על כולנה זו לזו צוה להודיע בכל עת ועונה את כל פרשת העבר התנהגות ותהלוכות עדת הספרדים אתה, אם לשבט אם לחסד. על כל זה כל העדה כולם קדושים, תמצא חוב קדוש בנפשה לבוא שערי שיערי רחמים לשפוך שיחתה ולהפיל תחנתה, להושיט לה את שרביט צדקתו את הסך הנז' ע"י חברת אנגליא פלסטינא באנק אשר בעיה"ק ירושת"²³ ויגיע מתן דמים ליעוד הנרצה ולמטרה נחוצה לפרוע את החוב הנז' ביפה

17 החכם הגדול או הרב הגדול, המאור הגדול.

18 כבוד תורתו.

19 אמן כן יהי רצון.

20 בני העדה התימנית כבר יסדו, עוד בשנות השמונים של המאה הי"ט, כמה מקומות בהם קיבלו ילדי-התימנים חינוך ולימוד מסורתי לפי מנהגייהם, למשל בכפר-השלוח, וכן בשכונת משכנות. המדובר כאן ברכישת שני בתים (ואולי באותם חדרים שאחר כך נרכשו על-ידי נדבה ממשפחת בנין העשירה שבעדן), שיישאו רכוש הקהילה התימנית.

21 קשה להבין כיצד הגיעו לסכום זה במדויק אלמלא הבטיח להם במפורש. ראה גם להלן, הערה 48.

22 זו תרומה שנתית סטאנדארטית, שנמצאו נדיבים שונים שהעבירוה אליהם למטרה הנוכרת. הסכום נזכר מדי פעם במכתביהם של פרנסי-העדה הנמצאים בארכיון ועד העדה התימנית בירושלים. השווה גם: ההשקפה, עה (י"ג תמוז תרס"ז), עמ' 7.

23 סניף אפ"ק בירושלים נפתח באוגוסט 1904 בחסות הקונסול הכללי הבריטי. למנהלו מינה ז"ר לבונטין את הר"ר יצחק לוי (1866-1950) ולסגנו את מר אליהו ספיר (1869-1911).

שעה אחת קודם יגיע זמן הפרעון השנתי המוגבל ביום ר"ח טבת הבעל"ט.²⁴ ידי עמליה אסורות צר להם צר, מר להם מר, נפעמי רוח ואובדי עצות המה, נחתם לפניהם כל הדרכים, ולקדם פני הרעה הנשקפת, מה טוב ומה נעים גורל צדיק צדקות אהב, אם מה יצא הדבר אשר הוד כבודו יהיה למלאך מושיע, לפרוק ממנה את העול הזה ולהסיר מעליה את החוב הנז', למען ישארו הכתים ההם קדש לת"ת לעד לעולמים זכות תורת אמת הבל תינוקות שלב"ר²⁵ תגן עליו אף המגן!

ועל דבר מצבה בכלל הרוחני והגשמי, הלא טוב אמנה, כי עודנה טובעת בין מצולה, עוד חמלת מנהלי ק"ק הספרדים פונה אליה עורף, עוד טרם נתפזרו ענני התוהו, עוד לא זרחה עליה שמש צדקה, אף אחרי השיגו הפקודה הרוממה מראש עדת הרבנים הוא הרה"ג קאימקאם חכם באשי אפנדי מקרית מלך רב רב"י הרמ"ה²⁶ שליט"א לילך בדרך טובים ולהתנהג את עדת התימנים בצדק וביושר, והם כמאז כמו פתן חרש אטמו אזנם, בוטחים על חילם ורב עשרם, כי להם העז והמשרה בשרירות לבם ילכו ולא ישובו מפני כל, כל הרוחות לא יזיזם זיז כל שהוא!

העדה הקדושה והטהורה, התמימה יפה וברה, לא נחל שרק ויעלת חן, למען כבוד ארה"ק²⁷ בל יתחלל, עודנה שותת כוסה כמאז, ותשם מחסום לכל יודע בשער בת רבים,²⁸ עודנה כספינה המטרפת בים צרה וכתורן בראש הר הקדש, לפני ה' שופכת לב כמים, ובמסתרים תבכה נפשה, כי ישים קץ לכל צרותיה, רחם ירחם על בניה, הנאנחים והנאנקים, הרובצים תחת על הארנוניות והמיסים, מלבד אשר היוקר יאמיר מיום ליום, שער כל עלה פי שנים, עוללים שואלים שואלים ללחם ופורס אין. ימי הגשמים ממשמשים ובאים, ועוד טרם המטיר ה' על פני כל הארץ, העיר הקדושה סובלת הרבה מצחי ומצמאון בכלל, בפרט העדה העניה, יד ה' נגעה בה כי רובם ככולם בזעת אפם וביגיע כפם אוכלים לחם לרוון, מה יעשו בימים ההם מאין יבוא עזרם. עיניהם צופיה לישועת ה' ולחסדי יריאין עושי רצונו, רודפי צדקות וחסדים, זכות המצוה כי רבה הוא פיקוח יותר מאלפים נפשות כדאי לקנות שני עולמים, העושים ומעשים יתברכו מפי הצור תמים, בשנות חיים ואורך ימים עד יעמוד כהן לאורים ותומים! תיקר נא נפשינו בעיניו, להחיות העצמות היבשות, לכבדנו נא בתשובתו הרמתה, במקום גדולתו, ענותנותו המדברים בעדו. עם ה' אלה, מברכים אותו בכל ברכות שבמקדש כחפצו וחפץ עבדי ה' חו"ר²⁹ וראשי קה"ק התימנים בתוככי ירושלים תובב"א.

24 הבא עלינו לטובה. לא מן הנמנע שנדרשו לשלם בתאריך הנ"ל כנהוג עבור שנה מראש, ומכאן חלק מהמצוקה.

25 של בית רבן.

26 ראש רבני תוגרמה והחכם באשי בקושטא—ר' משה הלוי (נפטר י"ד תמוז תר"ע). ראה הספד עליו: החבצלת, כ"ד בתמוז תר"ע, עמ' 327.

27 ארץ הקודש.

28 אין זה נכון לומר שלא פרסמו התימנים את מצבם ויחסם של מנהלי הקהל הספרדי אליהם. אדרבה—ועיתונות התקופה תוכיח. אולם אמת היא כי רק בחודשים האחרונים של תרס"ח הופצו מודעות קורעות לב על מצבם הנורא בריבד עם הסיבות על הפרדתם מהספרדים. ראה, לדוגמא: ההשקפה, סח (י"ד אייר תרס"ח), עמ' 4. המודעה חוזרת על עצמה גם בגליונות אחרים. לעניין זה ראה גם: ההשקפה, י"ז חשון תרס"ט, עמ' 4.

29 חכמים ורבנים.

הצעיר שלום יוסף	הצעיר חיים בב"ר ³²	הצעיר (חתומים)
עראקי ב"ץ ³¹ ס"ט	סעדיה ס"ט	שלום יוסף אלשיך הי"ו ³⁰
הצעיר אברהם חיים	שלמה כלב	ס"ט
אלנדאף יצ"ו ³³ ס"ט	הי"ו	יוסף סעדיה י"ץ הלוי נהארי ס"ט
		סעדיה אלביד'אני
		ס"ט

(חותם) ועד ק"ק תימנים ירושלים

(המעטפה) נושאת את התאריך מאוקטובר 1907 — ועליה הכתובת למכתבים חוזרים: הרב אברהם אלנדאף, שערי פינה בירושלים.)

איגרת ב

בשם ה' השוכן בציון רוב שלום עד בלי ירח, קרנו ירום יציץ ויפרח עד ביאת דאין ומורא, הוא עטרת ראשנו, כליל תפארתנו חובב ארצנו יושב בסתר לבבנו האלוף המרומם הרה"ג וכו' וכו' שמו מפוארים הרב ד"ר משה גסתר יחשל"א.³⁴ לשלום אין קץ!

אחרי דרך מבוא השלום שפל קול תחנת קהל התימנים הנתונים בצרה ומצוקה ובא עוד הפעם לבקש ולהתחנן מלפני הוד כבודו להחיש להם פדות ורוחה. זה כמה הרהבנו עז לבוא בהיכלו כבוד אומר כולו, להודיע ברעת העובר ותקותנו בטח יחיש לחזק ידיים רפות ולאמץ ברכים כושלות וימינו תסעדנו להחיות העצמות היבשות באומר ודברים אם יחיינו ונחיה הן לדאבוננו עד כה לא זכינו לברך ברכת הנהנין.³⁵ כבר מלתנו אמורה כי סגר עלינו המדבר ואין לנו לפנות לעזרה בצרה אם לא להדרת גאוונו אשר על דברתו הבטיח להטיב אותנו כידו הגדולה הטובה והרחבה אחרי אשר למראה עיניו שפט בצדק שפל מצב האיום של קהל התימנים בכלל, ובפרט לרגלי הרדיפות של ועד הספרדים, לא קמה עוד רוח בנו רבת שבעה לה נפשנו לעג בחרבות שנונים מאת האכזרים העשירים בעלי הון הממלאים חוריהם כסף תועפות משוד עניים ואנקת אביונים,³⁶ נפעמנו ולא נדבר, לא יאומן כי יסופר עד היכן אהבת הכסף והשנאה לעניים קלקלה השורה. ארבעה פעמים ממרים היו לדברי כבוד קדושת הרמ"ה שליט"א רב הכולל ומנהל עדת ישורון בארצות תוגרמה, אשר בענותו וחמלתו לא יכול להתאפק ומחל על כבודו הרם ושלושה פעמים הופיע עליהם במכתבים בעתירה ואזהרה

30 השם יחיהו וישמרהו או ה' ישמרהו ויצילהו וכו'.

31 כהן צדק.

32 בן כבוד רבי.

33 ישמרהו צורהו ויחיהו וכו'.

34 יחי שמו לעולמים אמן.

35 מכאן שלא נענו על מכתבם הראשון, ובכלל הבטחותיו מאז ביקורו לא נתממשו.

36 ההגזמה כאן ברורה לעין. יחד עם זאת פחתה התמיכה לתימנים, במיוחד מאז ראשית המאה העשרים, מעם הקהילה הספרדית, על הסיבות לדבר עוד אפרט במקום אחר.

כי יעמדו בעזרה ולא יוסיפו לדאבה עוד, ובפעם הרביעית בראותו כי תקותו נשארה מעל ועדיין השטן מרקד הוסיף לשלוח אליהם תלגרם התראה אחרונה בל ירדפו אחרי העניים וכי אדרבא לקרב את הרחוקים בזרועות אהבה וחמלה רבה,³⁷ ולדאבון לב כל רואה לא שתו לבם גם לזאת, נהפוך הוא אשר האכזרים לשונם הגבירו ובמחתרת הלשינו דברים בדויים באופן נורא ומבהיל וח"ו אבדנו כולנו אבדנו, שבעים יום נפשות רבות זקנים וישישים וחולים וחלשים היו אסורים בבית הסוהר מקום צחנה ובאשה על דבר המס פדיון הצבא,³⁸ גם מחור"ר הקהל חדש ימים היו אסורים במאסר המר, קצו בחייהם באו המים עד הנפש עד כי נאלצו איזה מבני קהלתנו (אשר להם בתים לשבת הבנויים מנדבת כי"ח וכדומה)³⁹ להשכין בתיהם ולקבל הלואה סך כ"ב אלף גרוש צאג' לבד עשרה אלפים שנקבץ על יד בפשיטות העור מעל בשר העניים המרודים ונשתלם לאוצר הממשלה הרוממה יר"ה ומלבד חלק אנשי סילואן העולה לערך חמשה אלפים גרוש שנשתלם ג"כ,⁴⁰ ואז הוציאו את הנאסרים הנ"ל. הלויים האלה תמכו יתדותם על גשמי נדבות אחינו מרחמינו באירופא אשר ע"י השתדלות הדר"ג⁴¹ יתעוררו נדיבי עם ברגש החמלה וממקומם יפנו ברחמים ויושיטו את שרביט צדקתם למצות פקוח אלפיים ות"ק נפשות⁴² פדיון שבויים ממש! אוי לנו מה היה לנו, כי עד עתה אין קול ואין כסף! כן בדבר היוקר הגדול השורר בעירנו הק' אשר הוא חומר ביד ועד הספרדים לאסוף הון ועושר שמחים לאיד הכוללות לא הגיע לתימנים מאומה. בימים ההם נתחלק לכל עניי עירנו קמח חצי רוטל ולכל נפש ואת קהל התימנים לא התפקדו בתוכם! שומו שמים! כלל גדול אמרו חז"ל בתר עניא וכו'⁴³ היש קהלה דלה כקהל התימנים? ערכם בדלי דלות גוועים ברעב ממש בפרט בימי תוגה ימי החורף הזה אשר רובם היו בבית האסורים

37 לא דייקו ראשי ק"ק התימנים כותבי האיגרת. אמנם הם פנו אל החכם-באשי ואמנם אין ספק שכתב למנהלי ק"ק הספרדים להתנהג עמם ביושר. אך בהחבצלת: (ח' ניסן תרס"ח, עמ' 212-213) נמצא העתק ממכתבו שבו גם הוסיף על כי לא גור על חכמי הספרדים לשלם עבורם את העסכרייא, אלא ביקש רק לפשר ולהשכין שלום ותו לא. כן הזהיר שלא יתחברו לעדת מחרהרי הריב שכל רצונם לגזור התימנים מעל עדת הספרדים. יתר על כן, נאמר במכתב, עם קבלת מרותם של מנהיגי-הספרדים יחזור השלום ויוטב מצבם החומרי והרוחני. מכתב חשוב זה נעלם עד עתה מעיני חוקרי תולדות התימנים בירושלים ועל כן טעו לא מעט בהערכת מצב הקהילה ב"1908.

38 אין זו הפעם הראשונה שהלכו יהודים למאסר משום מס' הצבא. עוד בתרנ"ב טעמו זאת התימנים. על כן חשוב מאד לראות מאסר זה בפרספקטיבה הנכונה, דבר שלא נעשה עד כה (ראה: החבצלת, כ"ח שבט תרנ"ב, עמ' 146).

39 שוב לא דייקו כותבי האיגרת. ב"1908 כבר היו כמה וכמה בעלי-בתים מכין התימנים שמשכנו בתיהם גם לצורך הלוואות אחרות שהיו דרושות מאד לבני-העדה. כמו כן לא נדבה כי"ח בתים לתימנים, אלא ניסים בכר מנהל בית-הספר מטעם החברה בירושלים השתדל, בסוף שנות השמונים של המאה הי"ט, להשיג לפועלים תימנים הלוואות מעשירי חוץ-לארץ כדי שיבנו בתיהם בנחלת צבי. אין ספק שחלק מההלוואות הפך בהדרגה למענקים, אך חלקן הגדול הושב, והיה זה ניסים בכר שדאג לכך שהכספים יוחזרו. (הלוואות אלו, אגב, ניתנו רק לפועלים שכבר חסכו סכום ניכר בכוחות עצמם).

40 לא סיפרו כותבי האיגרת שהסיבה שחלקם של אנשי סילואן (כפר השלוח) שולם על-ידי ועד הספרדים הוא משום שהם—בראשות מנהיגם, יחיה בן כה"ר יוסף צארים—לא איימו לפרוש ולא החזיקו בדעה שעל התימנים להקים ולארגן כולל לעצמם. הם גם פרסמו ברבים דעתם המנוגדת לפרישה ולפירוד.

41 הדרת גאון.

42 מספר בני הקהילה בירושלים אכן עמד אז על כ-2,500 נפש. פירוט מדויק של האנשים, מקומות מוצאם, פרנסתם ושנת עלייתם מצוי ב"ספר הנפוס" אשר בארכיון ועד העדה התימנית בירושלים.

43 'אמרי אינשי: בתר עניא אזלא עניותא' (בבא קמא צב; בבא בתרא קעד; חולין קה; ערכין כג).

ומהם ובני ביתם נשארו עזובים באין לחם להשיב נפשם, וגם מרוב הגשמים הימים ימי סגריר היו בעד הפועלים עובדי פרך,⁴⁴ ומי כהחכם יודע פשר דבר מי המה הראויים לקבל התמיכה. אמנם אין מזל לישראל וכל המצר נעשה ראש! הנה כי כן בדם לבבנו בדמע עינינו מפילים אנחנו תחנונינו למחר לצאת לישע אחיו, ורחמיו יקדמו פני ראשי ישראל רחמנים בני רחמנים העושים ומעשים לאסוף לנדחים קובץ תרומת הקדש ולהגיע מתן דמים על שם 'ראשי ועד קהל התימנים' ובזכות זה יזכה לישועות הנבאות ועיניו תראינה בנחמות ציון וירושלים בבא! עבדיו המבקשים על נפשם ומעתירים בעד עם ה' אלה שופכים לב כמים מצפים בכליון עינים לצדקתו וחמלתו חו"ר וראשי התימנים הבאים עה"ק. יום י"ד אדר א' התרס"ח⁴⁵ ירושלים תובב"א.⁴⁶ (חתומים)

הצבי חיים בכ"ר סעדיה דמתי ס"ט	הצב"י אברהם בן סעדיה שח"ב הי"ו	הצעיר שלום יוסף אלשיך הי"ו ס"ט
הצעיר אברהם חיים אלנדאף יצר"ף	יוסף סעדיה הלוי ס"ט	הצעיר שלום יוסף עראקי כ"ץ ס"ט

(חותם ק"ק התימנים)

התשובה על האידרסע ראבינער שלום אלשיך וראבינער אברהם נדאף ראשי ועד קהל התימנים בירושת"ו.

איגרת ג

ב"ה

חיים וברכה למשמרת שלום, אל רו"מ כבוד החכם השלם, נופך ספיר ויהלום, הנשר הגדול מבצר מעוז ומגדול איש אשכולות פאר המעלות דר' מ' גאסתר שליט"א,⁴⁷ ה' יהל נרו ועליו יציץ נזרו. אחרי הברכה!

⁴⁴ ההתייחסות כאן בעיקר לפועלי הבניין. מזה עשרים שנה כבר היו קיימים תימנים במקצוע זה, ומאלפת פרשת הסתגלותם ועלייתם בדרגה. לעניין זה ראה גם: ש' דורי, חיים חדשים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 19-23; א' ליואי, בנייונה, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 102-103.

⁴⁵ איגרת זו נכתבה בעיצומן של ההכנות בקרב נכבדי עדת התימנים בירושלים להקים כולל לעצמם. כבר בד' בטבת תרס"ה, לפי תעודה הנמצאת בארכיון ועד העדה בירושלים, חתמו עשרות מפעילי התימנים על מסמך ההיפרדות מהספרדים ואף מנדבים בספים לשם כך. אולם מודעתם על ארגונם העצמאי מופיעה לראשונה בפומבי ב'החבצלת', רק בכ' סיוון תרס"ח (ראה שם, עמ' 334).

⁴⁶ תבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן.

⁴⁷ שיחיה לאורך ימים טובים, אמן.

אם אמנם זה כמה פנינו אליו במכתבנו, זה כמה שפכנו לפניו מר שיחנו, זה כמה הודענו צער קהלתנו, זה כמה תארנו מצבנו, זה כמה גלינו אֶזְנוֹ פֶּרֶשֶׁת הַעֲבֵר עַל עֲדַתְנוּ, ועד עתה ננעלו שערי תשובה בעדנו, עד עתה נכזבה תוחלתנו ונשארה מעל תקותנו ראשינו כגלגל ועשתונותינו מבוהלות במסתרים תבכה נפשנו, לבנו נמס ויהי למים, עינינו הרואות מאז שב אל נוהו נשכחנו כמת מלכו ובדפקנו שערי רחמים אין קול ואין קשב, הלא דבר הוא!

נפלאות נפלאים הלא אז בהופיע הדרתו על פני עיר קדשנו, לעין כל נראו אותותיו אות אהבה עזה וחמלה רבה, למראה עיניו שפט בצדק כי לק"ק התימנים ראוי ליתן חלק בראש כל הצדקות, ועל דברתו הבטיח כי תכף בבואו לונדונה, בעתה יחישנה, לאסוף לגדחים קובץ תרומת הקדש לא יחשה ולא יתן דמי לקול ענות התימנים וישתדל בכל עוז להעיר ולעורר הטובים והישרים בלבותם בעד התימנים בכלל, ובעד בית ת"ת בפרט, ובצירוף הסך חמשה מאות פראנק אשר ע"י השתדלותו פה הונף והורס ונמסר לידו,⁴⁸ שלח ישלח ברכה מרובה לפרוק מעלינו בראשונה עול החוב הרבוע על בתי ההקדש, לבד אשר הבטיח לתמוך בסך חמשים פראנק מדי שנה בשנה אף גם יוסיף אומץ אצל נדיבי עמנו חובבי ארצנו שיתמכו תמיכה שנתית, ולדאבוננו מאז ועד עתה לא זכינו להינות אף במאומה, אף לא מענה, מה זאת עשה אלקים מה זאת ועל מה נשתנו סדרי בראשית?

אמת ניתן לכתוב, חלילה לנו לחשוד כי רוח אחרת היתה בו, חלילה לנו לחשוב מחשבת פיגול כזה על איש דגול מרובות, אותו רק אותו ראינו נאמן רוח ודורש טוב לעמו, בו רק בו הכרנו רגשי אהבת ישראל במלוא מובן המלה, הנמצא כזה איש אשר האמת נר לרגליו והצדק אזור מתניו, הנה כי כן על שאלתינו זאת אין פותר. לא יאמן כי יסופר שזה יותר משנה תמימה אשר קיבל מיידינו ספרי קודש ישנים להיות לאות ולזכרון בבאו להיכלו, ועד עתה אין כל ואין כסף.⁴⁹ ואיה הבטחתו אשר הבטיח להרבות להיטיב תמידין כסדרן? פליאה דעת!

כזה הננו מהמודיעים ולפנים כי קהל התימנים זכו לברך ברכת הפרידה והממשלה יר"ה, אשרה וקימה שמהיום והלאה יהיה כולל ק"ק התימנים לברכה, וכל דבר השייך לקהלה יתנהג עפ"י ועד הנבחר מקרבם ולא ידי זרים ישלטו עוד בהם (כל זה נתפרסם בשערי העתונים)⁵⁰ ברוך פודה ומציל, אולם דין עק"א,⁵¹ כי למען הצל לקוחים למות, אנוסים היינו לקבל כסף בהלוואה ולשלם את המיסים המגיע בעד שנה שעברה, ועתה זמן הפרעון הנה בא

48 במכתב גאסטר לאשתו מה' 17.5.1907, נזכר אמנם מיד לאחר סיפורו על הביקור בבית הכנסת של התימנים, על אסיפה גדולה שקובצה לרגל חגי השבועות בקרב יהודי ירושלים ועל 500 פראנק שנאספו בה; אולם לא נכתב כי הכסף היה מיועד לתימנים. אפשר שלתרומות צדקה אלו הם מתייחסים. הזכרת סכום זה אינה סותרת את הנאמר באיגרת א, ההבטחה על 55 נפוליאונים, שהם 1100 פראנק בקירוב.

49 ראה לעיל, הערה 10. אין הסבר מניח את הדעת מדוע גאסטר לא העביר לתימנים חובו על ספרייה קודש. 50 לא ברור לאלו עיתונים התכווננו. לא מצאתי אסמכתא לעניין זה בחיפוש בעיתונות הארץ-ישראלית, אלא רק הכרוזם שלהם על היפרדם מהספרדים ב'החבצלת' ובעיתונים אחרים (ראה לעיל, הערות 28, 45); אבל גם שלום תם בספר זכרונותיו (זכרונות מעליהם וישובם של יהודי תימן בירושלים, ירושלים תש"ל), כתב על הפירמאן. אולם הוא עצמו מעיד כי ייתכן שחלו בזכרונותיו טעויות כלשהן (ראה ההערה ב'פתח דבר' לספרו).

51 עק"א—עיקרי אמונה.

והנושים כתרוננו סבבנו ומנוחה הדריכונו, מה נאמר ומה נדבר, נוסף יגון באשר תשלומי המס בעד שנה זו ממשמש ובא ואנחנו לא נדע מה נעשה, על הראשונים אנו מצטערים, נפעמי רוח ואובדי עצות מאין יבוא עזרנו לשלם נשיינו מהעבר ומהנוכחי, עולמנו חשך בעדנו גדול כים שברנו ומי ירפא לנו!

אשר על כן אנה ידיד ה' וישראל; עינינו כלות ומייחלות לחוננינו ולסעדינו, בימין ישע יושיענו, ושורחה שמש צדקתו ביפשא"ק⁵² להחיות העצמות היבשות בכל אשר השיגה ידו בטהרתו וברב חמלתו, טובה כפולה ומוכפלת הן הכסף מקודש מקודש ביחוד על החוב בעד הבית ההקדש גם הסך חמשים פראנק תמיכה השנתית, והיא העולה לעמוד בעזרה על המסים ידיו רב לו מה טוב חלקו ומה נעים גורלו, אשרי איש יעשה זאת ובן אדם יחזיק במעוז המצוה כי רבה היא. ברכת אובדים תבוא וזכות פקוח אלפים נפשות תגן עליו באלף המגן ויוכה לראות בנחמת ציון ובבנין אפיריון כנפשו ונפשות השופכים לב כמים מייחלים לחסדו ומחכים לתשובתו, עבדי ה' ועד ק"ק התימנים החותמים בכל ברכות שבמקדש ביום טוב לחדש סיון תרס"ח בא ס' הן עת לחננה⁵³ לפק' פעיה"ק ירושת"ו.

(חתומים)

הצעיר חיים בכ"ר	הצעיר שלום יוסף	הצעיר אברהם חיים
סעדיא ס"ט	אלשיך הי"ו ס"ט	אלנראף יצר"ף
הצעיר שמואל אהרון	הצב"י אברהם בן סעדיא	יוסף סעדיא
אכלופי ס"ט	שחב ס"ט	הלוי נהארי ס"ט
	הצעיר שלום יוסף	
	עראקי כ"ץ ס"ט	
חותם ועד כולל ק"ק	חותם בית דין צדק לעדת	חותם ועד חברת
התימנים בעה"ק ירושלים	התימנים בירושלים ת"ו	תורה אור דק"ק
תו"א	(תמונת הכותל המערבי)	תימנים פעה"ק
(תמונת הכותל המערבי)		ירושלים ת"ו
והכתובת בצרפתית)		(גם בצרפתית וערבית) ⁵⁴

(על המעטפה חותם אברהם חיים אלנראף לבדו, 24.6.1908.)

52 ביפה שעה אחת קודם.

53 בגימטריה—668, כלומר תרס"ח. צורת חתימה זו אופיינית מאוד למכתביהם של התימנים.

54 מסוגי החותמות השונים ניתן גם להסיק על התארגנותה של העדה ועל מוסדותיה. אמנם ועד החברה 'תורה אור', שעסקה בחינוך, כבר קיים היה למעלה מעשור שנים, אך בית הדין חדש היה.

איגרת ד

(כותרת מקושטת, מודפסת על נייר המכתבים)⁵⁵

Central Committee	פור נתן לאביונים	בית ועד כולל
Der	צדקתו עומדת לעד (תהילים ק"ב)	התימנים בתוככי
Jemeniten	(תמונת הכתל המערבי)	ירושלים ת"ו
in	חזקו ידיים רפות וברכים	
Jerusalem	כושלות אמצו (ישעי' ל"ה)	
Adresse: Rabbin S.J. Alcheih & Rabbim A. Alnadaf Chefs de la Communauté Isr. Jemeniten Jerusalem Palestine.		

ב"ה ירושלים עה"ק ת"ו יום א' לחדש חשון שנת התרע"א⁵⁶
 ברכהו ה' מציון ויראה בטוב ירושלים, הוד תפארת כבוד הרב מפורסם לשם ולתהלה, ראש
 עם סגולה, חכם עדיף משכיל נבון לפני שמש ינון שמו מוהר"ר משה גאסטר שליט"א רב
 הראשי לעדת הפורטוגזים בעיר הבירה לונדון וכל מדינות בריטניה הגדולה.
 רב חסד!

זה איזה פעמים אשר הקהלה הגדולה לאלקים כוללות התימנים היושבים לפני ה' ההר הקדש
 בירושלים בצר להם ממצוקות בא בכתובים אל שעריו שערי רחמים לבקש על נפשם
 ולהשתדל לטובתם ולהביט עליהם בעין החמלה, בהיות עיניו פקוחות על כל מפלגות עם ה'
 דרי מעלה בקודש פנימה. ואם כי עדיין לא זכו עניי כוללנו להינות מזיו תשובתו הרמתה לבם
 בטוח כי בצדקתו שם לבו הטהור לענין בקשתם בכל עת ועדן, ואת כל אשר מצאה ידו
 בטהרתו לעשות אתם לטובה אות עשה בהיות ידוע כי קה"ק התימנים המה סמל העניות בין
 מקהלות אחינו אשכנזים וספרדים היו יען שאין להם שום עזרה ממדינתם בהיות אשר גם שם
 שורר עניות נורא. הכוללות פה מצבם איום מצטמקים באופן מבהיל. המון עם בני ישראל
 רעבים גם צמאים אין לפנייהם פתרון לשאלת מה נאכלי זקני העדה חכמיה סופריה אלמנותיה
 יתומיה עולמם חשך בעדם. בכל פרשת העבר ענן תוגה פרוש עליהם שמש הצדקה זורחת רק
 על כוללי שאר המפלגות, והתימנים בעוצר רעה ויגון, אהה! מרוב צערנו הרחבנו הדיבור
 והאמת נהדרת כי למען לא להלאות על גאון תורתו שמנו קו לקצר באומר ומגמתנו פה
 להתחנן לו ולבקש מלפניו בדבר שבירדו הגדולה להושיט שרביט החסד, ולו הכח עוז ומשרה
 לעמוד אתם בעזרה. בדמע דם נערך מכתבנו זה ועיניו לנוכח יביטו אל דמעות העשוקים!

55 האיגרת נכתבה על נייר מיוחד, שכותרתו מודפסת ומספר רב של מכתבי העדה התימנית מהשנים תר"ע-תרע"א
 וגם לאחר מכן נכתב על ניירות אלו. אכן למדו התימנים משאר הכוללים כיצד למסד את עניין הנדבות השונות
 ודפו השני של המכתב (המצולם בזה) שהיה חלק מכל האגרות בשנים ההן—יוכיח! גם נושאה של האיגרת
 מצביע בבירור על ההתפתחות שחלה בכולל התימני לכיוון זה.

56 בארכיון גאסטר נמצא מכתב זה לאבא ווערנר (תקצ"ז-תרע"ב), בנו של הרב יעקב וורנר מטעלו ששימש כרב
 קהילת מחזיקי הדת במזרח לונדון מתרנ"א ועד לפטירתו. הרב הראשי של קהילות בריטניה ארלר קיבל גם הוא
 עותק דומה. אגב, בארכיון ועד העדה בירושלים מצויים העתקים של מכתבים רבים בעניין קיפוח התימנים
 בחלוקת הצדקה על שם מונטיפיורי, ומסתבר שעד מלחמת העולם הראשונה, לפחות, לא נתיישרו ההידורים
 בעניין זה.

הנה זה שנים שקהלת התימנים נפרדו מקהלת הספרדים בטח ידוע לגאון תפארתו כל הענין בפרטות, וכוללות התימנים אין להם עוד שייכות עם כוללות הספרדים, וזלת בדבר חלוקת כסף הקדשים פרי צדיק עזבון השר קדוש יאמר לו סיר משה מונטיפיורי וצוק"ל בהיות שהכסף הק' תמיד בא לידי מנהלי כוללות הספרדים ועושים בו כרצונם, זה באות אשר חו"ר ועניי הספרדים כבר הם מגרילים פעם שנית וחכמי ועניי התימנים לא זכו להשלים גורלם פעם א' וזועקים ואינם נהנים וזאת למודעי כי לפני שנתיים כאשר הגיע עת גורל כסף התרומה הנו' התרפסנו לפני ועד הספרדים ולפני ממלא מקום חכם באשי לתת חלקנו עפ"י האמו"ץ⁵⁷ ואחרי כל ההתרפסות זכו לכוללנו לשני ת"ח ואלמנה אחת. ובשנה שעברה עוד הפעם התרפסנו לפנייהם לתת לנו חלק לכל הפחות כהמערבים שמוכים להם בג' ת"ח ועני א' ואלמנה א' וסוף דבר כי קהלתנו נדחים היו מדחי אל דחי. האמת ניתן לכתוב כי אז הוכחנו אותם על מעשיהם אשר לא כדת ופה מלא אמרנו להם כי נודיע צערנו ברבים ובפרט להשרים בלונדון ה' עליהם יחיו. חו"ר ועד כולל הספרדים הבטיחו אז בהן צדק כי כוללנו לא יהיו עוד נגרעים וכי בשנה זו חלק התימנים ימנה כחלק המערבים. לתומנו מאמינים היינו לדבריהם אלה, ובעבור זה עברנו בשתיקה ולא יצאנו מהמודיעים לגאון תפארתו ואף לא להפקודים ושרי צבאות ——— והנה לדאבון כאשר הגיע הכסף ליד הרה"ג וכו' מ"ח ח"ב וראש"ל מוהר"ר נחמן בטיטו⁵⁸ שליט"א וועד הספרדים לא עמדו באמונתם ואחרי כל ההתרפסות לא נתנו בעד כוללות התימנים רק עבור שני ת"ח ואלמנה א' ועד הנו' הם באחת שכל ענין הצדקה הלזו לא נברא אלא בשבילם. ובכן מצאנו חוב קדוש להשמיע להדר"ג את קול מן המצר בשם הקהלה הק' כי ישתדל אצל השרים לפקוד פקודה רוממה על ועד הספרדים להשיב את הגולה. ונשפל קול התחינה מפילים תחנונים כי לימים יבואו ישלחו הצדיקים שרי החסד בלונדון את חלק כוללנו ישר ע"ש חו"ר ופקו"מ כוללנו כפי האדרססא הנרשמת' והנה רצוף פה העתק מכתב ישר לדברי אמת אשר נמסר מבית ועד כוללנו לחו"ר ועד כולל הספרדים מחכמת אלקים אשר בקרבנו יבין הדבר לאשרו ויחרון משפט על העבר ועל העתיד ושמש הצדקה תאיר בכנפיה על התימנים עניים מרודים כחפץ ורצון המנוח השר המרומם צדיק צדקות אהב סיר משה מונטיפיורי ז"ל אשר כל ימיו הקדיש לטובת עמו ועמד בעזרה לכל כושל צדק לפניו יהלך ונשמתו תעלה במעלות קדושים. ולמען יגמר הדבר בכי טוב לכבוד ה' ולכבוד ירושלים עיה"ק ת"ו מלאנו את ידי הרב וכו' בנש"ק מוהר"ר יוסף הלוי נהארי⁵⁹ המצר בצרות עמו ואחיו כי יבוא בהיכלו כבוד אומר כולו ומיד ליד ימסור את המכתב הזה בטוחים

57 האמו"ץ—האמת והצדק.

58 נחמן בטיטו (תר"ו-תרע"ה), רב הכולל לעדת המערבים בירושלים, ישב על כס הרבנות הראשית בעיר כרשל"צ מכ"ה בשבט תרס"ט עד ה' בחשוון תרע"ב—התפטר אז מפני ריבוי המחלוקות.

59 יוסף הלוי נהארי הוא פרשה מופלאה כשלעצמו. איש זה שימש כשד"ר הקהילה למזרח הרחוק והצליח לאסוף תרומות נכבדות, ולא עוד אלא שתיקן הסכמים עם קהילות אחדות (כשנחא, למשל), שישלחו תרומה שנתית לקהילה בירושלים ולא יוטרדו עוד על-ידי שד"רים מהתימנים. אחר-כך נשלח כשד"ר למצרים, ולאחר שליחות מוצלחת זו—לבריטניה; בארכיון ועד העדה התימנית מצויים מסמכים רבים המעידים על פעילותו העניפה.

אנחנו בצדקת גאוננו כי שועת עניים ישמע וצעקת דלים יקשיב יאזין ויושיע אדון השלום
ישפות שלום כנפשות המשתחווים בק' בשם אלפי נפשות כוללות התימנים מדברים בצדקה
וחותמים ביום ר"ח חשון דהאי שתא חיים ברכה שלום⁶⁰ לפק' פעה"ק ת"ו!

(חתומים)

הצעיר יוסף אלשיך ס"ט	הצעיר יוסף סאלם דאר ס"ט	הצעיר יחיה שלום סרי לוי הי"ו ס"ט
הצעיר אברהם חיים אלגדאל יצר"ף	שלמה כלב הי"ו	שמואל בן אהרון הי"ו
הצעיר שלום יוסף עראקי כ"ץ ס"ט.		
חותם הועד הרוחני בק"ק התימנים ירושלים	חותם ועד כולל ק"ק התימנים	
ת"ו (הכתובת גם בצרפתית וערבית) (תמונת הכותל וכן הכתיבת בלועזית).		
חותם שלום עראקי כ"ץ ראב"ד ק"ק תימנים		
(תמונת הכותל וכן הכתיבת בלועזית).		

המכתב

מכתב איש אלקים קדוש יאמר לו מורנו ורבנו חיים בן איש חי בקשת מוהרר
יוסף קרח שליט"א ואתו חבר נביאים חסידי קדשי ראשי אלפי ישראל אשר
בעינינו ננעץ וכל גלילות ארץ התימן העי"א.

בֵּית יוֹם ה' חַי אֵל מִתְּהִלָּתוֹ יְהִי לְתִשְׁבָּחָה לְיִצְחָק

לכבוד אחיו בשרו ילידי החיים המלאים בהם... חתן וחתונה...
היה נולד היום לרבות משה... את השיר והשירים...

והסבתי בקשה בראש בה תעשה נקד לבנו במה בצדקת אחינו
הקני... בארצות סוודיה - כי חישבו - לכם עזרה - בקדש
במזבח השבת והם עלולים יורד הגשם רבבות בלש נמצאים
עוד משיחין כנסת המזלות האלים בסוד ה' אין כהנו אלא בפה יחד
עמכם הננו שופכים ידקה תפלה לפני אחינו שבמזלות - כי בעלות
בזמן הישועה אל לבכם המה יעלה ויכנס לשונה בראש כל המדקדק
ותקנים בכם - דברי חז"ל - אתה יבמה ויבמות עושה וכן
אחינו נעמד על משימת הקני כי האיש אשר נתן ידו לה
יעלה ויכנס לשונה במה קדש כפול עדין יאכל לישובע נששו לחם
מן חששים משהין גמה קדושי ברכת אומרים עליו תבוא גם ביד
התה בבזק אשר קדם וחלילה לאיש יעשה בזמן לבלי שמוע קול דמי
בזק המדקדקים אחינו מן האדמה אדמת הקני ואדם איש את אחיו יעזרו
ליהם - כלם בכל הסתם צאי לך בעקבי האהב ושוב לבם כל הימים
אין עזרה - אחרון מהם עליו לעמוד בזה הקני כמות שלום כל תפלה
יבא שילה נבנתה עדי על תלה! וענינו תדאמה ציון יהושעל - נה
שאן - במה.

המברכים אתכם ברכה משלשת בית דין הדקדוקי ודועי אבן ישראל
בדעת בנעא וכל גלילות ארץ הדימן יצא

בזאת תדעו כי נכון הניח הכתוב פתח התיבה קדש' להי' יראו
ראינו כל החסד ליהוה ביהושעם מה נאמרהם גורם' ולא נבחר כי
ביום עוד יצאם מן הסתרים במקומות אשר קדש' אותם' נאמרת
היום מראש דענו ושלפנינו כי הלי' יום יהי ליום עלי' מן עיניהם
נפלים אתם מכל מלכות אתם חושבים בחד המדברת מן כל מלכות
אחיו הספרים האשכנזים היו בזהב וזכוכית אבן' מן המדברת
למול' בחזק או בקרב' נעשה' ישראל' המנים בשאר מדברת אשר
בבית ובחור' המדברת הם המקומות את ישוב אותם בני מדברת על
אדמת הקדש' הם המנים בחד להי' עמי ואינו ארץ העם סלה אל
מן אלהו מענינו במים במוט עמנו בלי' הלו' לצאת יד' וקבוצת
הקדש אשר עלינו לעמוד אותם ביהוה צד לנו מאד' מני אשכנז
אחיו בני מדברת אשר קדש' המדברת לשבת ביהושע' ה' הלא
חאמר כי מושג הם נפלוס לפתוח עיני השוכה ביום נפלה המנים
הדחה לבס שיש דוקר' הדחת אלפי' אחיו העשופים בלע' והפס
בדעת' להכני' את נפן הדבר כי לפאה' דעת על אדמת' יצא' ה'
והשינו יצו הסדר ואשר מעשה בכל קדמות משה' הלא נעלם
מה כי אשר קדש' המנים וארם ליום' עליהם' והמחשבות בקרב
הלא האשכנזים בלאבים יצאו אתנו בקדמות הקדש' וליק' האם
היו פסו אמות' אין זה רק כאשר לא הודעתם עיניהם ביום כי יצאיהם

הצני' חיים במסחר יוסף קרה	הצני' אהרן בן שלמה בן-... ס"ט	הצני' יהוא בן שלמה קאהר ס"ט	הצני' יהוא בן משה עזק לוי ס"ט	הצני' יהוא בן סאלם אבינן ס"ט
הצני' עמרם בכר יהוא קרה ס"ט	הצני' מקום חתם ברחוק יוסף עננא וכל קר חסן קרא	הצני' אברהם בן יהוא בריח ס"ט	הצני' מקום חתם חסיה הכללת דקוק עננא וקרא	

קצית האור שבת לחקלא

אשר הניע לכולנו מכבוד קדושת רב האי גאון ועדין שר
המלכה סגן ה' יעקב דוד ריד"ץ שליט"א באר אור תורתו וזרה
בעיניך צפת אמת חסן לעד.

בֵּית יוֹסֵף כִּי לַחֲדָשׁ שָׁבָם תֵּרִם

בבית אדמוני אינני כולל תימן ובראשם הרבנים שיחיו לאורך ימים
מנחם פריד?

אחי ועמי במתבוננים הניצני כל מה שמתבוננים במתבוננים הוא אך
 חסד אשרי לי שחשדתיני בדבר שאין לי ואשרים ששנאתי במתבוננים
 ששנאתי אתכם בדבר שאין בכם..... הנקיות שורית בין אחינו
 החיילים במדה נפיה זה היתה כל דאנתי ובקבלי מכתב שלום ולנו
 עני דמעות ממש מתוך ששדה בראותי את קדושתכם ועדקתכם
 ובדקבתכם הרי אלקינו ובתחוקי נשאתי את בני לשלום ואשרתי
 אבני שששטם חום ורוח על עקד יישראל אשר נקיותם ובדלדלותם
 דמוקים בן ובתורת הקדושה וטוטפת דשרי עלמא מעיד בם מי נעמד

תעודת הרה"ג ראשון לציון ומ"מ חכם באשי בירושלם וכל
ערי ארצה"ק תובב"א.

אנא נפשאי ראשון לציון וזמן חכם באשי בירושלתי הני להנ"ך ישיב
כי מצב אחינו קק כולל החינים מזה מאל עוני אינן משפיר בקדמם
בברוא הטובן ובניו מהחוקים בתורה ובדאית הו' וכן עתה אינן קרלתם
גדלה על לעולה מאלפים נפשות (כפ"י) רובן על חוקי הגנהל את
הקהל העל עול גרול וטראא חוקת ב"ש התחל להשפית ישיבת תורה
מזה חיה ואיכנים העוקים בתהיק ליתם בלבלת עיניהם ויתחשבו
ואלמנות ואין הקוסין משבע באשר יהנו עידיהם ויפדק כל החינן
מפדדים ואשכנזים החתומים בזה, וכן אף ידו תלון עמם ובכש
החנים עליהם מהאבי גדיי ע' אלוקי אביהם לעולם ולתלמם אינן אינן
בשפת ידו בברכת ה' אשר נתן להו ובנידו מזה אין ידן כלל ובשכר
זאת תאמר יום יושנני בעשר ואושר וכוהד וימלא ה' כל מאלותיהם
לשובה אחי, ולשבת לחקואו בעדה עידיהם וישתחו בשא להש' אב
הנחמות שנת הוריעים ברמק' בלרג' לקצורו על החסעשה הצדקה מלוח

הזיעה נחמין במיפון היו טים הם באשי והאשיל ברושלס תז

(מקום התורה)

ישראל גוי אחד בארץ שלח את משה צדיקו בבא
אחיהם הסוקר את כבודם

יעקב דוד רידב"ז

ואלו נגדפין ראשי שורות האומר מלואם לדברות הראשונות
גיא כשבאנו לעיר קדשנו תוביא בתוך עולי וגלים על חג
השבועות תשים בקרתי את התחת והישיבה מאחזנו התישנים שלישיא
ושנאית הכל עצהירם ובדרך כלל אחינו חתישנים ידאי ה' מרבים ומתנהגים
בעדיק על סהרת קודש ומגדלים בגיהם לתורה וליראה ודוחקים ולחצם
ידוע לכל ומהראוי לעזרם ולסעדם.

הכלח עשרה ימים לירח סיון תרס"א לפק

נאם יעקב דוד רידב"ז

תעורת הרהג וכו' ביה"צ דק"ק אשכנזים הי"ז
בעיה"ק ירושתו

ב"ה. הישב ניכר לנו הי' הרב הגאון הג' היירבני שלישיא החל גם
אנהו ידענו כי אחינו חתישנים מתנהגים עדי התורה ויראת ה' ומסובלים
בלחץ דחוק נורא ומצוה רבה להיות למשקן להם בכל מה ראשיא
והיש יום יד סיון התרס"א בעיה"ק ירושלם הנכבא.
נאם ליטמאן יוד בטהרי ודל
נאם וספ' יהודא ברי הלוי ודל
נאם אביהם בלויא מרה דוד הכהן ודל
(סקס חותם כה"צ אשכנזים הי"ז)

תעודת הרהג ברה"צ ק"ק ספרדים הי"ז בעיה"ק ירושתו

מצב אחינו כולל חתישנים בירושלם נורא מאד. עוני איום משתר
בערם במלא המזג, ובכ"ז מתחזקים הם ביראת ה' ובתורה כידוע ומסורסם
ולעתות כאל אשר קהלם גדלה עד ערך אלפים נפשות (כ"י) רובץ על
מנהלי הכולל עול גדול ונורא. החזקת בית תחת לחשביה. ישיבה
לתה העוסקים בתורה לשיש. בלכלת ענייהם ויתומים ואלמנות כאשר
כ"ז כני יתנו עדיהם ויצדקו כל הרבנים הגדולים אשכנזים וספרדים
החתומים בזה. ובכ"ז אף ידענו הכון עמהם ומבקשים רחמים עליהם
מכל אחבי לעזרם ולחמכם איש איש במסת דוד כבדת ה' אשר נתן
לה ובגדיר מצוה רבה אין ערך אליה. ובשכר זאת תאיימו ימים
ושנים בעושר ואושר וכבוד והדר. תתבנו ותתחמו בספי חיים טובים
ויטלא ה' משאלותיהם לאוהב אמן ועדא היש בעיה"ק ירושתו בשא
לח רחמים תתפסה.

הצער	הצער	הצער
גבריא"ל שבת	אברהם עזריאל	פילסוף
ס"ס	ה"י ס"ס	ה"י

תעודת הרהג וכו' נקשת מהרר יוסף חיים זאנענפעלד שלישיא

אנני הבעדת זכיתי לכבד את הישיבה תורת משה והתת
של תינוקות שלישיא אשר לאחזנו ק"ק חתישנים שבפניה"ק ת"ו הנוסד
ע"י טובים השנים כבוד כ"ז וכו' מהרר שלום אלשיך, וכבוד כ"ז וכו'
מהרר אברהם אלנדאף היו ומצאנו אותם לומדים בסדר נכון ושתוקן
ועוסקים באמונה בטלאת שמים אבל ניכר מכותלי ביתם כי נצרך להם
תפיכה במדה גדושה וידוע לכל גדול דוחקם מאד באו לשכנ אל
הקדוש. בכ"ז תעבד הן מליצתי לרשום על הגליון לעורר גריבי אחינו
שתטלאו ברגשי קדש וברחמים גדולים לתבוך בישינם להגדיל התורה
ולאדירה ואשרי הנוכה במצוה גדולה הלזו ויכולה היא שתגן בזה ובכ"ז
ויזכו לראות שובע ששחות וירושלם בניה ובניה בטובה שתולים
בעתירת לב וגפש שוחר טוב ומבקש רצון המהבה לישועה קרובה חיים
יום ב' לחדש מרחשון ש' מבורכת לפק!

הק' יוסף חיים זאנענפעלד

מאמס מקום לא הובא בדפוס יתר התעודות מנאני וגריבי ארץ הקרא
איש על דגלו מעד בגדלו היה בספר הטרקן ודללנו.

תקנות קבועות

זכויות החברים והמתנדבים ומאספי הצדקה

(א) בשבתות ומועדי קדש יתברכו כל המתנדבים וכל העושים
המעשים ומאספי הצדקה לשם כוללנו ככלל ורשם ישיבת תורת
משה ות"ת תורה אור בשרם כבירת מי שברך לפני ספר
תורת ה' בכל בתי כנסיות!

(ב) בכל יום די (שהוא תענית לזקני חברת תהלה לדוד) יתפלל
גם בעד החברים המתנדבים חדשים או שנתים על שלומם ואושר
הצלחתם.

(ג) בארבעה פרקים בשנה ילכו בני הישיבה תרם להתפלל לפני ה'
אצל בורתל המערבי בעד שלום החברים והמתנדבים ונבאי הצדקה
המשתדלים לשבת כוללנו ככלל ולשובת התחת והישיבה בשרם למען
יארצו ימים. ושנים כבוד ויצליחו בכל אשר יסנו.
(ד) פעמים בשנה בידת ניסן ותשרי ילכו עשרה כנבתי הישיבה על
קבר רחל אמנו לישא רגה ותפלה בעד שלום החברים והמתנדבים
ונבאי צדקה.

(ה) בבית הועד דלולנו יתבנו על לוח שעות החברים והנבאים
החברים הנכבדים לשם ולתפארת ולזכרון עולם קריבל ה'.

(ו) כל איש או אישה אשר יתן כסף קדישה נדבך לבו וכסף שנת
עשרה פראנק (או ארבעה רובל) לשנה יזכה בכל הזכויות שבפעמים הגו'
(ז) החברים הקבועים ע"י תקנה זו לאחד אישית בתורע לפה יום
האיצי שלהם בכל שנה ושנה יזכרו אחר התלמידים שהישיבה ללמוד
משניות ולתפלל לפני התיבה עם אמירת קדיש ולהדליק נר
לעילוי נשמתו בבית מדרש הישיבה ותפלה אסיר (מנוחה נכונה)

(ח) האיש אשר נדבה רחמו אותו סך כ"ה (25) פראנק לשנה או
ר"ן (250) פינק בפעם אחת יקרא בשם חבר מחזיק וזכה בכל הגדל
ועוד יזכה שלאחר אירש ילמדו י מבני הישיבה כל שנה ראשונה
לעילוי נשמתו.

(ט) אשר יתר ת"ק (500) פראנק נדבה ראשונה וזכה כפי כל
התקנות הנ"ל ועוד ילמדו י מבני הישיבה כל שנה ביום האהר צייס
לעילוי נשמתו.

(י) המתנדב במנחה לקנות או לנגות בית קרן קיימת עטר הכולל
או להתת והישיבה יקרא בשם חבר מידר ויוחק שמו על לוח אלבן
שניש זכר עולם ויקים בו מיש ותתי להם בבית ובחומות יד ורש
שוב פכנים ומנגות וכו' ולאחר אירש לבד זכויות הנזכרים בפעמים
הקודמים עוד ילמדו עשרה תלמידי חכמים משניות כל שנה ראשונה
וכן בכל יום האיצי עד ביאת הגואל!

(יא) החשן להוסיף בצדקותיו ולהרבות בזכויותיו או יתבנו להגבאם
וכל אשר יכתיהו יתבן ויתחם בספר לזכרון והיה זאת להוכה לשמור
ולעשות ולקיים בעה"י ובדאי היא הוכתה הוצאת להגן עליו ועל ורעו
לעד ולנצח נצחים.

(יב) אם חזיקרה מחלה וציה (שלא תבוא) על אחד מהחברים
והעחרים עליו להודיע למנהלי חבר והישיבה למען יבקשו רחמים
בעדו לפני בורתל המערבי ובהדלקת ששן זית לעילוי נשי
רביה ורש שבו יציע חבות הצדיקים הגו' חבות עיה"ק ירושלם חז
חבות מצות מקוה אלפי נפשות כדאי היא שתעמוד לו להציעו מכל
צדא ומכל גנע ומהלה ויאריך ימים ושנות חיים בשובע ששחות
מערע אכיר.

כל אלו התקנות והזכויות מחויבים הנבאים הראשי תועד הכללי.
לקהלנו. לאשר ולקיים בלי שום שניי כלל.

ביבליוגרפיה

עיתונים וכתבי-עת יהודיים בירושלים, תרי"ד-תרפ"ג

(מתוך הלקסיקון הביבליוגרפי של יעקב שכטר לתולדות ירושלים)

ערך, השלים והוסיף הערות

גדעון פוקס

הממשלה
המשרד
המנהל
1948
1949

11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.
 65.
 66.
 67.
 68.
 69.
 70.
 71.
 72.
 73.
 74.
 75.
 76.
 77.
 78.
 79.
 80.
 81.
 82.
 83.
 84.
 85.
 86.
 87.
 88.
 89.
 90.
 91.
 92.
 93.
 94.
 95.
 96.
 97.
 98.
 99.
 100.

[illegible][illegible]

The image shows a tilted newspaper page from the 'Herald' (Halbanon). The page is filled with text in both Arabic and English. The main headline, 'HALBANON', is prominently displayed in large, bold, serif capital letters. Above it, the word 'Herald' is written in a stylized, cursive-like font. To the right of the main headline, there is a date stamp: 'MONDAY, JANUARY 14, 1934'. Below the main headline, there are several columns of text, some of which are partially obscured by the tilt of the page. The text appears to be a mix of news reports and possibly advertisements. The overall appearance is that of an old, historical document.

[illegible][illegible]

רשימה זו כוונתה לתאר מבחינה ביבליוגרפית את כל כתבי־העת היהודיים, על לשונותיהם השונות, שיצאו לאור בירושלים בשנים תר"ד-תרפ"ג.¹ נכללו בה כתבי־עת שיצאו לאור (או שהיתה כוונה להוציאם לאור) יותר מפעם אחת.²

מלכתחילה היתה הכוונה לחתום את הרשימה בה' אייר תש"ח, אולם בשל ריבוי החומר הוחלט להסתפק, לפי שעה, ברשימת כתבי־העת שיצאו לאור עד שנת תרפ"ג ועד בכלל; וזאת משום שמשנת תרפ"ד ואילך יוצא לאור הרבעון הביבליוגרפי 'קרית ספר', שבו נרשמים כמעט כל דפוסי ארץ־ישראל.

הבסיס להכנת הרשימה היה הנספח לכרטסת־שכטר, 'עיתונים וכתבי־עת יהודיים בירושלים'. מרשימת כתבי־העת שבנספח נופו כל אותם שלא התאימו לאבני־הבוחן הביבליוגרפיות של הרשימה הנוכחית, ולעומתם נוספו כתבי־עת אחרים שלא הופיעו בנספח.

כדי להשלים את החסר נבדקו הרשימות הביבליוגרפיות של ד' קלעי ומ' פרובסט, של ז' פבזנר, של מ' אונגר (ראה פרטים ברשימת הקיצורים) וכן נבדקה כרטסת העיתונים שיצאו לאור בארץ־ישראל, הנמצאת בארכיון הציוני. מלבד זאת נעזרתי רבות גם בספריהם של ד' יודילוביץ, מ"ד גאון, ש' הלוי, ג' ירדני וג' קרסל (ראה פרטים ברשימת הקיצורים).

הסדר ברישום כתבי־העת הוא כרונולוגי, לפי התאריך שבו החל כל כתב־עת לצאת לאור בירושלים. כל ערך מתחלק כדלהלן:

- א. כותרת ותת־כותרת.
- ב. העורך הראשון.
- ג. הדפוס.
- ד. תאריך הגליון הראשון והאחרון (אם חלה הפסקה זמנית בהוצאת כתב־העת צוינו גם תאריכי הגליון האחרון שלפני ההפסקה והראשון שלאחריה).
- ה. התבנית (אם יצא לאור רק גליון אחד, נרשם גם מספר העמודים).
- ו. הערות.

1 לא נכללו כאן כתבי־עת מיסיונריים שיצאו לאור בעברית.

2 יוצאים מכלל זה העיתונים ההיתוליים שהוכנסו לרשימה, גם אם היו חד־פעמיים. לוחות־שנה הוכנסו לרשימה, רק אם נכלל בהם חומר היסטורי.

ההערות באו בסדר הבא:

- א. המקור למידע הביבליוגרפי (אם לא ראיתי את כתב־העת במו עיני).
- ב. התכיפות (אלא אם כן היא נזכרת בתת־הכותרת).
- ג. שינויים בעורך.
- ד. שינויים בתת־הכותרת (ציון עובדת השינוי בלבד).
- ה. שונות.

כותרת לועזית לצד כותרת עברית צוינה רק במקרים שבהם יש גם טקסט לועזי בגוף כתב־העת. לא נעשתה הבחנה ברישום הביבליוגרפי בין שם דפוס המופיע בשער לבין שם דפוס הנזכר במקום אחר בגוף כתב־העת. כמו־כן לא נזכרו לוחות, מפות או תמונות המופיעים בגוף כתב־העת. תאריכים לועזיים הובאו רק אם הם מופיעים על גבי כתב־העת; וגם אז — רק לציון תאריך הגליון הראשון והאחרון.

בעריכת רשימה זאת השתדלתי לראות כל עיתון ועיתון במו עיני. לפיכך עברתי על כתב־העת הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (שבו נמצא חלק ניכר מכתב־העת הנכללים ברשימה), בארכיון הציוני, בספריית מוסד הרב־קוק, באוניברסיטת תל־אביב, בספרייה העירונית המרכזית בתל־אביב ובספריית הרמב"ם בתל־אביב.³ תודתי נתונה לכל עובדיהם.

3 תודתי נתונה לכל עובדיהם של מוסדות אלה. כמו כן מודה אני למר נתן אפרתי, לשעבר המזכיר המדעי של יד יצחק בן־צבי, שהעלה את הרעיון לעריכת רשימה זאת; לד"ר משה שרון, לשעבר המרכז המדעי של ה'יד', שסייע להביא עבודה זאת לידי גמר; ולמר י' יוסף כהן, מנהל הקטלוג העברי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שעצותיו המקצועיות השקולות הנחוני הרבה בעבודתי.

אונגער, ביבליאגראפיע	מ' אונגער, 'ביבליאגראפיע פון דער יידישער פרעסע אין ארץ-ישראל', זאמלבוך לכבוד דעם צוויי הונדערט אין פופציקסטן יובל פון דער יידישער פרעסע 1936-1937, רעדאקטירט פון יעקב שאצקי, ניר-יורק 1937, עמ' 136-174.
גאון, העתונות בלאדינו	מ"ד גאון (הביא לדפוס מ' קטן), העתונות בלאדינו—ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"ה.
הלוי, הספרים העבריים	שושנה הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים בחמישים השנים הראשונות תר"א-תרנ"א (1841-1891), ירושלים תשכ"ג.
ירדני, העתונות העברית	גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט.
פבזנר, שבעים שנה	ז' פבזנר, שבעים שנה לעתונות הישראלית בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ב.
פרידברג, בית עקד	ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, א-ד, תל-אביב תשי"א-תשט"ז.
קובץ מאמרים	ד' יודילוביץ (עורך), קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל, א-ב, תל-אביב תרצ"ה-תרצ"ו.
קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית	ד' קלעי ומ' פרובסט, העתונות הישראלית בארץ-ישראל—מאז היותה ועד ראש שנת תרפ"ט, תל-אביב תרפ"ט.
קרסל, תולדות העתונות	ג' קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ד.

סוגריים מרובעים [] מציינים תוספות שלא נכללו בכתב-העת.
סוגריים מהוקצעים < > מורים שהדברים באו בכתב-העת בין סוגריים עגולים.

$8^\circ = \text{עד } 25 \text{ ס"מ.}$

$4^\circ = 25-32 \text{ ס"מ.}$

$2^\circ = 33 \text{ ס"מ ומעלה.}$

כוכב (*) ליד המספר מורה שלא ראיתי את כתב-העת.

6 חבצלת: מבשרת ציון, מבשר שלום ירושלים, משמי חדשות מארץ סוריא, מודיע נעלמות מארץ מצרים ואר הודו הקרובים אלינו, וכל דבר הדרוש לחפץ לבב אחי דורשי ציון. יוצא לאור מאת ישראל ב"ק וחביריו [מיכ הכהן וישראל דב פרומקין. שמם מופיע החל מגיליון 12 ש שנה א]. דפוס ישראל ב"ק [משנת תרל"ד: דפוס ישראל ד פרומקין], כ' אלול תרל"ד—י"ג טבת תרע"א / 3.1.1911. 2° [שינויים בתבנית].

שנה א: פעמיים בחודש. החל משנה ב, גליון 2 (כ"ז תשרי תרל"ב שבועון. ב' ניסן תרס"ח—י"ג אדר ב' תר"ע: שלוש פעמי בשבוע. אחר-כך שוב שבועון. — ישראל ב"ק המשיך בעריכה ע סוף שנה ב, ומיכל הכהן עד סוף שנה ג. מראשית שנה ד (תרל"ז) היה פרומקין העורך היחיד, פרט לתקופה שבין י"ב שבט לבין 1 סיון תרל"ז, שבה שוב השתתף עמו בעריכה מיכל כהן, ופרט לשנ תרמ"ב שבה השתתף בעריכה אליעזר בן-יהודה. שינויים בתת-הכותרת. — הדפסת ה'חבצלת' נפסקה פעמי על-ידי השלטונות העות'מאניים מחמת מלשינות: י"ג סיון תרל"ז [1877]. 24.5. — כסלו תרל"ח / 17.11. [1877]: כ' כסלו תרמ"ג [1882]. 1.12. — א' אדר א' תרמ"ג / 8.2. [1883].

7 חבצלת: מבשרת ירושלים. איל פריזינטי פולי אלברסיי לה פאס אי אמור די ירושלים. אזי סאבי נוב' ידאדיס די לה טיירה סוריאי. אנונסיי לוס אביזוס ז איגיטו אי לה אינדיאי. לוס קואלוס סון סירקאנוס אה ל טיירה סאנטה. אי טודה קוזה קי אזי אליגראר לו קוראסוניס דיוואוזוס קי אינב'ילונטאן פור סאבי'ר ל בונדאד די ציון אי די לוס מוראנטים אין אליה אקיסטארז אין לינגואה איש'פאניולה קי סי אב'לה אין איל ליב'אנט מאת ישראל ב"ק וחביריו. (העורך האחראי: עזרא ביינשתי. שמו מופיע החל משנה ב, גליון 1). דפוס ישרא ב"ק, כ' אלול תרל"ד—[אדר א' תרל"ב?]. 2°.

פעמיים בחודש. — שינויים בתת-הכותרת. — קביעת תארי הגליון האחרון משוערת, לפי הודעת המו"לים בגליון י"ד אדר א תרל"ב של ה'חבצלת' העברי, שבה הודיעו כי הפסיקו להוציא א ה'חבצלת' בלאדינו. הגליון האחרון שראיתי בספריית מכון יצח כנ'צבי הוא גליון 4, שנה ב (ט"ו כסלו תרל"ב). — מהדור בלאדינו של ה'חבצלת' העברי.

8 האריאל: יכלכל כל דבר הדרוש לחפץ לבב אוהו ציון הנאמנים מאתי מיכל הכהן [משנה ששית חוברת ז תמוז תרל"ו, מופיע גם שמו של אברהם זוסמאן]. [דפו יצחק גושצינין]. [תמוז תרל"ד: דפוס מיכל הכהן ואברה זוסמאן], אלול תרל"ד—סיון תרל"ה; תמוז תרל"ו—כסי תרל"ז. 8°.

ירחון—מתמוז תרל"ו נוספה בתחתית השער תת-כותרת בגרמניו Ebraisches Organ; für Bildung, und Wissenschaft. — בעותק שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי החוברת האחרון היא מכסלו תרל"ז ורשום כי הטופס של השנה האחרונה של

1 דברי הימים לישראל [העורך: יהוסף שווארץ]. [דפוס ישראל ב"ק]. ט"ו מנחה [אב] שנת מקים מעפר דל לפ"ק = תר"ד. ד דפים. 8°.

זיהוי העורך לפי ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, מס' 51. — הכנסתי קונטרס זה לרשימה אף-על-פי שהיה חד-פעמי ככל הנראה, משום דבריו של קרסל (תולדות העתונות, עמ' 22) כי הוא 'ראוי להיחשב כנסיון עתונאי ראשון שיצא ונדפס בירושלים'. עיקר עניינו של הקונטרס בתיאור הנחת אבן-הפינה לבית-החולים רוטשילד בירושלים על-ידי אברהם אלברט כהן, בא-כוח בית רוטשילד.

2 * מנחה חדשה; [שנתון ספרותי. יו"ל ע"י אברהם] אלברט כהן. [דפוס ישראל ב"ק], תרט"ז. 20 דף. 4°.

לפי הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, מס' 55, היו העורכים יהוסף שווארץ ואברהם אשכנזי.

3 * תורת ציון; קבוצת חדושי תורה המחדשים בהררי קדש. ברצות ה' יצא לאור חוברת אחת בכל חדש על ידינו מתאבקי בעפר רגלי החכמים ארי[ה] ליב [הורביץ], יואל משה [סלומון], ילידי עה"ק ירושלים תובב"א. [בדפוס אבן (ליטוגרפיה) של המו"לים], ניסן תרכ"ב. 11 עמ'.

לפי דוד יודילוביץ, 'בראשית העתונות', קובץ מאמרים, ב, עמ' 14–8. — יצא לאור רק גליון אחד.

4 הלבנון; מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ הקדושה בכללה, מודיע נעלמות מארץ סוריא וארץ תימן ומדינות הודו, כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו. יוצא לאור מאתנו יחיאל ברי"ל, מיכל הכהן, יואל משה בהר"ם [סלומון]. דפוס המו"לים, ר"ח אדר תרכ"ג—ח' טבת תרכ"ד. 2°.

לפי מיקרופילם בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. — ירחון. — שינויים בתת-הכותרת. — נסגר לאחר שהלשינו על עורכי כי אין להם פירמאן מקושטא. — בתרכ"ה חידש בריל את הוצאת העיתון בפאריס, שיצא שם עד תר"ל. מתרל"א עד תרמ"ג הוציאו במאינץ כתוספת עברית לכתב-העת *Der Israelit*. התחדש לומן קצר בלונדון בשנת תרמ"ו.

5 חבצלת; מכתב עתי לבית ישראל, ישמיע חדשות מערי יהודא וחוצות ירושלים, יודיע גדולות מבית תוגרמה ככללה, יגיד ויבשר כל הנעשה והנשמע בכל ירכתי תבל, לרוות נפש כל קוראיו דשן, ואשר אליו ינהו כל זרע ישראל כי ידעו את שלום ירושלים וזכרה לא יסוף מלבבם נצח! מאתי ישראל ב"ק מדפיס, י"ד אב תרכ"ג—טבת תרכ"ד. 2°.

השער לפי גליון 3 (י"א תשרי תרכ"ד), הנמצא בספריית מכון יצחק כנ'צבי. — ירחון. — יוסף ריבלין השתתף בעריכה. — הופעת העיתון הופסקה על-ידי השלטונות העות'מאניים בו בזמן שהופסקה הופעת ה'לבנון'. החל להופיע מחדש בסוף תר"ל. ראה להלן, מס' 6.

הלוי, הספרים העבריים, מס' 179, כותבת: שבט תרל"ז. מכל מקום, ב"ב בשבט תרל"ז כבר חזר מיכל הכהן להשתתף בעריכת ה'חבצלת' (ראה גליון ה'חבצלת' מתאריך זה שבו כתוב: "האריאל" יחדל מצאת עוד').

9 ש ע ר י צ י ון : מ"ע יו"ל פעמיים בחודש, יבשר ויודיע כל דבר הדרוש לחפץ לבב אוהבי ש ע ר י צ י ון, מאתי יצחק גאשציני [וחיים פרס]. דפוס משה פרץ וחבריו [משנה ה, גליון 6, א' כסלו תר"ם / 12.11.1879]. דפוס יצחק גושציני, כ"ה אייר תרל"ו / 19.5.1876 — י"ז אב תרמ"א / 12.8.1881: כ"ז תמוז תרמ"ב; [גליון 5] חשוון תרמ"ה / 27.10.1884.

שנה א, גליונות 1–18: פעמיים בחודש. מגליון 19 ואילך — שבועון. על גליון 5, שנה ט, כתוב: 'יוצא לאור <לע"ע> פעמים בחדש'. — שמו של חיים פרס מופיע החל מגליון 19, שנה א (כ"ו שבט תרל"ז / 9.2.1877): אולם למעשה השתתף בעריכת למן הגליון הראשון עד שנה ד, גליון 1 (ד' תשרי תרל"ט / 4.10.1878), ומשנה ד, גליון 18 (כ' שבט תרל"ט / 14.2.1879), עד לסוף שנה ז. משנה ד, גליון 2 (כ"ז תשרי תרל"ט / 24.10.1878). עד גליון 17 של אותה שנה (י"ד שבט תרל"ט / 8.2.1879) השתתף בעריכת אברהם משה לונץ. על שני הגליונות הבדודים ששרדו משנה ח (תרמ"ב) ומשנה ט (תרמ"ה) מופיע שמו של יצחק גושציני בלבד. — שינויים בתח"ה הכותרת.

בשנה א, גליונות 1–18, יצא בעברית וביידיש, עמודה מול עמודה. מגליון 19, בעברית בלבד. — כיוון שלגושציני לא היה פירמאן להוצאת עיתון, השתמש ברשיון שהיה בידי יצחק הירשנזון (להוציא עיתון בשם 'הצבי') ובכ"ז תמוז תרמ"ב הוציא גושציני עיתון בשם: 'ה צ ב י'; מכתב עתי יבשר ויודיע כל הדברים הנעשים בכל חלקי תבל בכלל וארץ הקדושה בפרט. וכל הדרוש לחפץ לבב אוהבי ש ע ר י צ י ון. יוצא לאור פעם אחת בשבוע מאת יצחק גאשציני. שנה 8' (לפי הלוי, הספרים העבריים, מס' 248). לפי ישעיהו פרס, 'שערי ציון ועורכו חיים פרס', קובץ מאמרים, ב, עמ' 56, יצאו גליונות אחדים בצורה זו. — הוצאת העיתון נפסקה בתרמ"ה, מפני חוסר הרשיון.

10 י ה ו ד ה ו י ר ו ש ל ם : הולך ואור אי"ה פעמים בחדש <לע"ע>. יעיר ויעורר חמדת הקדש, ואהבת יהודה וירושלם בלבב אחינו ב"י בכל תפוצותיהם לקרב ולאחד הלבבות, להרים דגל התורה והיראה, והחכמה והמדע, הישוב והבנין, המסחר והמלאכה, ולרומם קרן אדמת הק' לתועלת איש ישראל. מאתי יואל משה בהר"ם שאלאמאן <יליד ירושלים ת"ן>. דפוס אברהם רוטנברג [למעשה: דפוס סלומון], ב' אדר תרל"ז — י"א תמוז תרל"ח. 4° [שינויים בתבנית].

שנה א: פעמיים בחודש. שנה ב: ירחון. — מכיוון שלסלומון לא היה רשיון להוצאת עיתון, נוסף ליד שמו, החל משנה ד, גליון 4 (י"ד ניסן תרל"ז), שם חותנו אברהם רוטנברג, אשר בהיותו נתן תורכי ניתן הרשיון להוצאת העיתון על שמו. מאותה סיבה נדפס כביכול בדפוס רוטנברג, אף־על־פי שנדפס למעשה בדפוס סלומון (ראה

11 ח ב צ ל ת : דיא ראזע. א יידישער פאמיליען בלאטט, פאר אללע אוהבי ציון וירושלים, ערשיינט לעת עתה צוויי מאהל אים חודש. הערויסיגעבען פאן ישראל דוב פרומקין, מיכל הכהן. דפוס ישראל דוב פרומקין, ב' אייר תרל"ז / 16.4.1887 — ט"ז [?] אייר תרל"ז / 4.10.1887.

לפי מרדכי קוסובר, 'חבצלת' — "דיא ראזע" — "דער ארץ־ישראל יוד", קובץ מאמרים, ב, עמ' 113–126. — פעמיים בחודש. — מהדורה יידיש של ה'חבצלת' העברי. — יצאו לאור שני גליונות בלבד. לפי א"ר מלאכי, 'העתונות הירושלמית', לוח ארץ ישראל (של לונץ), טז (תרע"א), עמ' 135, יצאו לאור מספר גליונות, והופעת העיתון פסקה אחרי חצי שנה, מהיעדר רשיון.

12 ה ר צ י ון : מכתב עתי יוצא לאור פעמים בחודש. מבשר טוב, משמיע שלום, מודיע לבית־ישראל בארצות פזוריהם, מהנעשה והנשמע בהררי ציון, ומשלום ירושלים ויושביה מאת דוד בר"י יעלין, שכן ויליד ירושלים. בכתב־יד, כ"ב טבת תרל"ח / 28.12.1878 [וצ"ל: 28.12.1877] — תרל"ט.

לפי דוד ילין, 'הר ציון (התרל"ח)', קובץ מאמרים, ב, עמ' 62–65. — כל גליון יצא לאור בעותק אחד בלבד. — בשנת תשכ"ד הוציאה תתו של דוד ילין, הגב' אהובה פיקרדיילין, מבחר גליונות מתוך 'הר ציון' (העתקה במכונת כתיבה).

13 י ר ו ש ל ם . 1878–1879.

לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 29, ברשימת המסופקים. לא מצאתי לו זכר בשום רשימה אחרת. — 'בלתי קבוע, לדרושי תורה'.

14 ת ו ר ת ה א ה ל : כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. [דפוס אליהו ומשה חי בני אברהם ששון], ט"ו אדר א' תרל"ח — י"ד תמוז תרל"ח. כד דף. 4°.

קביעת הדפוס לפי הלוי, הספרים העבריים, מס' 273. — ירחון. — חידושי תורה של ר' משה יהושע יהודה ליב דיסקין, הגאון דבריסק, שהוציאו לאור תלמידיו. נכללו גם חידושים של אבי הרב, הגאון ר' בנימין, ושל בן הרב, ר' יצחק ירוחם. — יצאו לאור שש חוברות.

15 ס פ ר ע מ ו ד ה י ר א ה ו ע מ ו ד ה ת ו ר ה : עולת חודש לחיזוק הדת וישוב הארץ. [העורך: עקיבא יוסף

שלזינגר]. דפוס יצחק גאשציני ושותפיו, תשרי תרל"ט — ניסן תרל"ט; תרמ"ג[?]; תרמ"ה. 8°.

ירחון. — לפי הלוי, הספרים העבריים, מס' 286. יצאה חוברת ניסן תרל"ט [בדפוס אליהו ומשה חי ששן], אולם בניגוד לרשום אצלה החוברת היא 8° ולא 4°. — חוברת תשרי וחשון תרל"ט נקראו בשם: 'עמוד היראה'; חוברת כסלו: 'עמוד התורה'; חוברת נפרדת היראה; שבט: 'עמוד התורה'; אדר: 'עמוד התורה'; טבת: 'עמוד מאותו חודש: 'עמוד היראה'; ניסן: 'עמוד היראה'. כאשר כל חוברת מהווה המשך לחוברת הקודמת לה באותו שם.

לפי פרידברג, בית עקד, המשיך הירחון לצאת גם בשנים תר"ם-תרמ"א (בתבנית 4°). אולם נראה שיש להטיל ספק בידיעה זאת. — לפי הלוי הספרים העבריים, מס' 377 א, יצא בשנת תרמ"ג(?) [בדפוס אהרן עזריאל רוקח ואלחנן טננבוים]: קול תרמ"ג; עמוד היראה לחוק הדת וישוב הארץ, מכתב גלוי, 12 עמ', 8°, ובו מודיע שלזינגר כי מסר את עריכת כתב-העת לידי חתנו אברהם הכהן [פרידמן], אולם נראה כי חתנו לא המשיך בהוצאת כתב-העת. — בשנת תרמ"ה הוציא שלזינגר [בדפוס סלומון]: 'בעה"י מחזיקי הדת עמוד היראה משנת תרמ"ה לפ"ק, קול מציון, שטיממע פאן ציון... ח עמ', 4°. (לפי הלוי, הספרים העבריים, מס' 465), ונראה כי בכך נסתיימו תולדותיו של כתב-העת מיוחד זה.

Jerusalem; Organ für die Freunde Zions *16 העורכים: א' כהן [= מיכל הכהן?] ויצחק גושציני. דפוס יצחק גושציני [גליון מס' 1], 4.1.1882. 2°.

לפי *Revue des études juives*, V (1882), p. 158, no. 13. — פעמיים בחודש. — הופיע בגרמנית. יצאו לאור שני גליונות בלבד. — לפי א"ר מלאכי, 'נסיונות שלא הצליחו — ולא יצליחו, הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 204, היה זה ירחון שהופיע בידידש בעריכת מיכל הכהן (המו"ל היה יצחק גושציני), ויצאו ממנו גליונות אחדים. אולם לפי *REJ* ברור שכתב-העת הופיע בגרמנית (והאיר עיני בעניין זה מר אריה פילובסקי).

Gazette de Jerusalem. Jerusalem Anzeiger. 17 Erscheint jeden Freitag. Appears every Friday. Verantwortlicher Redackteur: A[braham] M[oses] Luncz. [דפוס ישראל דב פרומקין], 20.1.1882 — 17.3.1882. 4°.

מגליון 5 (17.2.1882) נדפסו המלים: <Supplement du Habbazeleth> מעל לכותרת, כיוון שלונץ לא קיבל פירמאן להוצאת עיתונו. הגליון התשיעי והאחרון (17.3.1882) יצא לאור בשם: *Supplement du Journal Habazeleth*, והמספר המדפס על הגליון הוא 21, והוא מספרו של גליון 'חבצל' שאליו הוא נספת כביכול, אם כי למעשה יצא לאור גליון 21 של 'חבצל' ב-10.3.1882. — הטקסט באנגלית ובגרמנית, עמודה מול עמודה. מגליון 4 (10.2.1882) נוספה גם תמצית בצרפתית. העיתון מכיל בעיקרו כרוניקה של ירושלים.

*18 ה צ ב י; העורך: מרדכי אדלמן. תרמ"ג. לפי קרסל, תולדות העתונות, עמ' 72: 'אף מ. אדלמן

הוציא... בתרמ"ג, בירושלים עתון בשם "הצבי", שלא היה ידוע לרשומי הרשומות ונתגלה על-ידי זלמן פבונר, האספן השקד של העתונות העברית הארצישראלית ונמצא באוספו. בלכסיקון ספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה תשכ"ה, בערך: 'מרדכי אדלמן-מיוחס', מוסיף קרסל כי 'הצבי' של אדלמן היה שבועון ושיצאו ממנו מספר גליונות.

*19 קול מציון. [1883].

לפי אונגער, ביבליאגראפיע, מס' 201. לא הצלחתי למצוא את מאמרו של א"ר מלאכי, שאונגער מפנה אליו. — יצא לאור על-ידי חברת 'עזרת נדחים'. — יצאו שני גליונות בלבד. — חציו בעברית וחציו בידידש. — אנטי-מיסיונרי.

20 מ ב ש ר ת צ י ון; תצא פעם אחת בחודש. העורכים: אליעזר בן-יהודה וליאון שווארץ. דפוס ישראל דוב פרומקין, טבת תרמ"ד — כ"ט אלול תרמ"ד / [1884]. 12.9. 8° [שינויים בתבנית].

ירחון (למעשה יצא לפרקים). — מחוברת ג היה בן-יהודה העורך היחיד (לפי א"ר מלאכי, "מבשרת ציון" (עיתונו הראשון של בן-יהודה, ליום השנה לפטירתו), הדואר, כו (תש"ז), עמ' 188-189). — בחורף של שנת תרמ"ד הוציאו הביל"ויים ישראל בלקינד, מנשה מאירוביץ, יוסף פיינברג וליאון שווארץ בראשון-לציון גליון אחד של כתב-העת בשם 'מבשרת ציון' (בהקטורף; ראה: א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, ג, תל-אביב תרצ"ב, מס' 1184: ח' חסיק, מיומן אחד הביל"ויים, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 58-59), ואולם בראותם כי הוצאת כתב-העת היא למעלה מכוחותיהם, מסרו את העריכה לבן-יהודה וכתב-העת החל לצאת בירושלים. מחוסר רשיון יצא כהוספה ל'חבצל' ובראש כל אחת מארבע החוברות שיצאו לאור היה כתוב: 'הוספה לגליון... מהחבצל שנת ה'ר"ד'. — עיתונו העצמאי הראשון של בן-יהודה. — קביעת תאריך החוברת האחרונה היא לפי מה שנאמר אצל ירדני, העתונות העברית, עמ' 237, כי החוברת יצאה כחוספת לגליון 40 של 'חבצל' משנת תרמ"ד, אך ייתכן כי התאריך היה רשום כך: אלול תרמ"ד.

21 ה צ ב י; יבשר פעם בשבוע חדשות מעיני המדינות ומקרי יום יום ומעניני היהודים בכל מקומותם. נערך על ידי [אליעזר] בן יהודה. דפוס יצחק הירשענזאהן, תרמ"ה-תר"ע: ה' חשון אתתט"ז, תרמ"ה-כ"ט אלול אתתכ"א [= תרמ"ט]; ד' סיון אתתכ"ד [= תרנ"ג] — ט"ו כסלו אתתכ"ה [= תרנ"ד]; ט"ו טבת אתתכ"ו [= תרנ"ה] — ח' אלול אתתל"ל [= תרנ"ח] / 26.8.1898; ט"ו כסלו אתתל"א [= תר"ס] — כ"ג ניסן אתתל"ב [= תרס"א]; ו' תשרי אתת"ם [= תרס"ב] — כ"ו אב אתתמ"א [= תרס"ט]; כ"ג אלול אתתמ"א [= תרס"ט] — י"ג אדר א' אתתמ"א [= תר"ע]. 8° [מגליון יח, שנה א-2°, שינויים רבים בתבנית].

עד סוף תרנ"ח: שבועון. מט"ו כסלו אתתל"א [= תר"ס]; פעמיים בשבוע. מ"א סיון אתתל"א [= תר"ס]; שבועון. בשנים

בעז"ה ספר "ארזי הלבנון" אשר נטעה ימיני בהר הקדש, מוקדש לתורה ולחכמה, קובץ: דברי תורה, מאמרי חכמה ומדע, שירים, ספורים, עניני א"י וישובה נכתבים מאת מבחריני (!) סופרי זמננו... אקוה כי עד הפסח הבע"ל אגמרוהו בכי טוב. מחיר הספר אודיע אי"ה לפני המוגמר... שמואל רפאלאוויטש. אך כפי שמצינת הלוי (הספרים העבריים, בהערות למס' 435), לא נתפרסמה כל הודעה בעניין המחיר. נראה שיש להטיל ספק בקיומו בדפוס של מאסף זה. וכן סובר גם א"ר מלאכי שכתב אלי במכתב פרטי: "את 'ארזי הלבנון' לא ראיתי, ומסופקני אם הופיע בכלל. את הידיעה עליו שאבתי ממדועה ב'הצבי'... הקובץ לא נמצא אז בספרייה וגם לא בידי עורכו, המנוח שמואל רפאלי ז"ל. כפי שהגיד לי רפאלי, יצא המאסף. אולי נדפסו קונטרסים אחדים שלא נצטרפו כדי ספר, ובמשך הימים אבדו."

25 לוח לשנת תרמ"ז לפ"ק, ונלוה לו זכרונות ירושלים; יכלכל עניני ארץ הקדושה, והידיעות הנחוצות לדעת לכל דורש ציון, ומורה דרך לנוסעים. נערך על ידי מ[רדכי] אדעלמאן. בדפוס א"מ לונץ, [תרמ"ז]. [14], לד. [20] עמ' 8°.

יצאו לאור גם לוחות לשנת תרמ"ח-תר"ן [את הלוח לשנת תרמ"ט לא ראיתי]. — ליזכרונות ירושלים, שער מיוחד: "זכרונות ירושלים, יכלכל עניני ארץ הקדושה [המשך כנ"ל]. תרמ"ז. לד. [2] עמ'. ומכיל ידיעות בעלות ערך על: 'האשכנזים... הספרדים והמערבים... ידיעות כלליות... המושבות החדשות'. לוח לשנת תרמ"ח נלווה "זכרונות ארץ ישראל, ולוח לשנת תר"ן שוב נלווה "זכרונות ירושלים". — הלוח לשנת תרמ"ח יצא לאור בדפוס מ' אדעלמאן. הלוחות לשנים תרמ"ח, תר"ן כתבנית 32°.

26 ירושלים; יכלכל קבוצת מאמרים בחקירת ארה"ק, מצבה, קורותיה, וכל הנוגע לה בשכבר הימים ובימינו אלה. למען ידע ישראל מצב ארה"ק כמו, ומה היא שואלת מנו. יוצא לאור מדי שנה בשנה בשפה עברית ואנגלית מאת אברהם משה לונץ, בעזרת חכמים וסופרים מצוינים בארץ וחוצה לה. בדפוס והוצאות המו"ל, תרמ"ז-תרע"ט. 8°.

שנתן (למעשה יצא לפרקים). — הכרך האחרון (יג) יצא לאור אחרי מות העורך. — שינויים בתת-הכותרת. — כך א נדפס בווינה בשנת תרמ"ב. לכל כך שער גם בלועזית: לכרכים א, ב, יג—באנגלית:

Jerusalem; Year-book for the diffusion of an accurate knowledge of ancient and modern Palestine, edited by A.M. Luncz, assisted by a number of competent contributors in and out of Palestine — לשאר הכרכים — בגרמנית: *Jerusalem; Jahrbuch zur Beförderung einer wissenschaftlich genauen Kenntniss des jetzigen und des alten Palästinas. Herausgegeben unter Mitwirkung von Fachmännern im heiligen Lande und ausserhalb desselben* — von A.M. Luncz — בכרכים א, ב, — מדור באנגלית. בכרכים ג, ד—מדור בגרמנית. בשנים ה-ז (תרנ"ח-תרס"ז) אמור היה

תרס"ט-תר"ע: יומי. — התקופות שבהן לא היתה העריכה (בפועל) בידי בן־יהודה הן: (א) ה' אדר ב' אתת"ז, [= תרמ"ו] — ד' כסלו אתת"ח, [= תרמ"ז]. בתקופה זאת ערך את 'הצבי' י"מ פינס [בן־יהודה נסע לרוסיה לגייס תמיכה ומנויים ל'הצבי']. (ב) תרס"ט-תר"ע. עד כ' תמוז אתת"ס [= תרס"ט] מופיע שמו של בן־יהודה כעורך ראשי, אולם לצדו מופיעים שמוותיהם של חמדה בן־יהודה ו[איתמר] בן־אב"י כעורכים: העורך למעשה היה בן־אב"י. מכ"ב תמוז אתת"ס [= תרס"ט] מופיע שמו של בן־אב"י בלבד. מכ"ג אלול אתת"א [= תרס"ט] היה בן־אב"י העורך היחיד והאחרון, בעוד שהמו"ל ומהל העסק היה המומר שלמה פיינגולד. — שינויים רבים בתת-הכותרת.

את הרשימה להוצאת העיתון שבר בן־יהודה מיצחק הירשנזון אשר בידו היה פירמאן להוציא עיתון בשם 'הצבי'. — לפי ירדני, העתונות העברית, עמ' 255: 'מסתבר, אפוא, שבתשרי־חשון תר"ן הופיעו מן 'הצבי' לפחות שלושה גליונות לפני שהעתון נסגר'. — בתקופה שבין ד' כסלו תרמ"ז לבין ד' ניסן תרמ"ז לא יצא העיתון לאור, מסיבת חסרון־כיס של העורך. בשנת תרנ"ד נסגר לאחר שבן־יהודה נאסר עקב הלשנה שעיתונו מסית למרד בשלטון התורכי. בשנת תרנ"ח נסגר העיתון עקב נסיעתו של בן־יהודה לאירופה. בכ"ו אב אתת"א [= תרס"ט] נסגר העיתון לחדש ימים מפני שבן־יהודה נזקק לסכרי העיתון לשם הדפסת מילונו. — בכל שנות קיומו יצאו הוספות רבות לעיתון, ובשנים תר"ס ותרס"א נדפסו בעיתון הוספות קצרות בצרפתית, בגרמנית ובערבית. — 'הצבי' היה ממשיכו של 'האור' משנת תרנ"ג (ראה להלן, מס' 34) ושל 'ההשקפה' משנת תרס"ח (ראה להלן, מס' 48); וראה גם להלן, מס' 31.

22 משעול הכרמים; כתב עת עברי וספרדי... גאזיטה ז'ודיאה. העורך: ברוך י' יצחק מטראני. ניסן תרמ"ה. 8 עמ'. 8°.

לפי גאון, העתונות בלאדינו, מס' 184. — דרשבועון (כפי הנראה יצא לאור רק גליון אחד. הערת מ' קטן בספר הנ"ל). לפי דברי גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, 'ירושלים תרצ"ח, עמ' 409, היה זה קובץ ספרותי מיוחד לכבוד מונטיפיורי. — נדפס באותיות רש"י.

23 המסדרונה; קונטרס הכתוב לחיים. קבוצת כללים ויטודות בהלכה ואגדה ודקדוק והגיון הלשון, ומסורות, דרכי המחברים וספריהם וסדריהם... מאתי חיים הירשנזון... בדפוס ובהוצאות המו"ל, ה' אדר ב' תרמ"ו-תרמ"ט. 8°.

ירחון (למעשה יצא לפרקים). — חוברות א-ד נדפסו בפראנקפורט דמיין (כ"ז סיון תרמ"ה—כ"ח חשון תרמ"ו).

*24 ארזי הלבנון; [תרמ"ז].

א"ר מלאכי 'העתונות הירושלמית', לוח ארץ ישראל (של לונץ), טו (תרע"א). עמ' 133, מונה את 'ארזי' (!) הלבנון 'להרה"ח מר ש. רפאלי (תרמ"ה)' בין 'המאספים לספרות וחכמה אשר מו"ליהם הוציאו בתור דוגמה'. במדועה שנדפסה ב'הצבי' שנה ב, גליון יא (ג) טבת תרמ"ו), עמ' מה, נאמר: 'אתכבד להודיע... כי אוציא לאור

כתב-העת להופיע כרבעון, ואולם למעשה הופיעו החוברות ברווחי זמן גדולים יותר.

27 תורה מציון; קובץ חידושי תורה במקרא ובמשנה בהלכות ואגדות ושו"ת אשר יתחדשו תמיד במשך הזמן ממרנן ורבנן גאונים וחכמי הדור הי"ו בארץ ובחו"ל. [העורך: ר' יעקב אורינשטיין]. בדפוס ובהוצאות של ר' שמואל הלוי צוקערמאן ושותפיו, ניסן תרמ"ז—ניסן / סיון תרמ"ח: תמוז / אלול תרנ"ו—אדר(?) [תרס"ו]. 8°.

רבעון. — לפי א"ר מלאכי, 'העתונות הירושלמית', לוח ארץ-ישראל (של לונדן), טז (תרע"א), עמ' 133, היה העורך של 'תורה מציון' יעקב אורינשטיין, למרות ששמו אינו נזכר במפורש כעורך. — שינויים בתת-הכותרת. בהקדמת המו"ל (שמואל הלוי צוקערמאן) לקונטרס 'אהבת ציון' (ראה מס' 29), שנשפח לחוברת א, שנה ב, של 'תורה מציון' (ניסן/סיון תרמ"ח), נאמר כי 'תורה מציון' בשנתו הראשונה: 'נדפס עלה אחת(?) בכל שבוע (וכן יתחלק למקבלי הפרענומארנטין בעה"ק וסכיבותי'. ולהחברים... בחו"ל... אחת לכל שלשה חדשים קונטרס כרוך יכיל בתוכו שנים עשר עלים'.

28 *דער הייליגער אנציגער. [העורך: חיים אליעזר הויזדורף]. [דפוס יצחק גושצינני], תרמ"ז(?) — (כסלו?) תרמ"ח.

לפי א"ר מלאכי, 'נסינות שלא הצליחו—ולא יצליחו', הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 204. — ירחון. — לפי מלאכי היה יצחק גושצינני המו"ל של כתב-העת והעורך היה חיים אליעזר הויזדורף. לפי מלאכי התחיל הירחון להופיע בשלהי שנת תרמ"ז ויצאו ממנו חוברות אחדות. וראה גם: אליעזר רוקח, חבצלת, כ"ב טבת תרמ"ח (גליון יב, עמ' 94): '... ולכן לא ראיתי את ההייליגער אנציגער היוצא לחושך בירושלים'.

29 אהבת ציון; דפוס שמואל הלוי צוקערמאן, ניסן/סיון תרמ"ח. ידפים. 8°.

רבעון. יצא לאור גליון אחד בלבד. — שם העורך לא נזכר המו"ל היה שמואל הלוי צוקערמאן. — בשער של 'תורה מציון' (שנה ב, חוברת א, ניסן/סיון תרמ"ח: ראה מס' 27) כתוב: 'נולדה אליו [אל 'תורה מציון'] קונטרס אהבת ציון יו"ל חוברת בכל שלשה חדשים'. ובהקדמה שלו לקונטרס כותב המו"ל: 'אמנם רבים וכן שלמים עוררו לבבינו, כי נאות ה' לספח לכל חוברת מספר הנ"ל [תורה מציון] קונטרס קטן, יהי ענינו להאיר להם הדרך במעמד ומצב אה"ק, הגשמי והרוחני ולתאר להם מצב דברים הטובים שכבר נתיסדו בתוכה כמותם ואיכותם בפרטיות, והם הכוללים בכללם, בתי חולים, ישיבות ות"ת, חברת גומלי חסדים, עזרת נדחים, בית מחסה היתומים, עניני המסחר והקנין ובתי חרושת המעשה, ומה ירושלים דורשת עוד בימינו אלה... אי לואת קבלנו עלינו העול הכבד, להוציא לאור עולם קונטרס בכל ג' חדשים מכונה בשם אהבת ציון יהי למנה לכל אחד מהבאים אתנו על החתום במקבלי הפרענומארנטין (!) מספר תורה מציון, ולא ימכר לבדו, כ"א להמחזיקים, בספר תו"מ לבד'.

30 *קול התור; עתון תלמודי י"ל ע"הר' אהרן לוין. תרמ"ט. 8°.

לפי פרידברג, בית עקד.

31 ספר האור; מפין אור על עניני ארץ ישראל בפרט והיהודים בכלל. חברו [אליעזר] בן יהודה. חלק א. [דפוס יצחק הירשנזון], י"ב(?) כסלו תר"ן. טז עמ'. 8°.

ירחון (?) — 'ספר' זה היה, למעשה, עיתון, והפרקים שבו הקבילו למדורי העיתון 'הצבי', שנסגר בסוף שנת תרמ"ט. לפי הלוי, הספרים העבריים, מס' 620, יצא 'ספר האור' בצורה זאת, מפני שבן-יהודה לא השיג רשיון להוצאת עיתון; ואילו לפי ירדני, העתונות העברית, עמ' 255, ייתכן שהיה זה נסיון להתחמק מהצנזורה התורכית והרוסית. — קביעת הדפוס היא לפי הלוי. — את התאריך קבעתי לפי הידיעה בעמ' יב: 'ביום הרביעי שבק חיים לכל חי הר"ר נסים ב"ק ז"ל, ממונה לכולל ואלין ואחד מנכבדי ראשי עדת האשכנזים'. ניסן ב"ק נפטר ב' כסלו תר"ן וכיוון שהידיעה מספרת גם בקבורתו, יש להניח כי נדפסה ביום ו', י"ב כסלו תר"ן (כידוע היה בן-יהודה מפרסם את 'הצבי', שקדם לספר האור, בימי ו'). — 'יתכן שאחרי ה"ספר" הראשון יצאו גם ספרים נוספים, באותה המתכונת או במתכונת אחרת, שלא הגיעה לידינו (ירדני, שם; וראה נימוקיה). — ראה גם מס' 34.

32 דער ארץ-ישראל יוד; א זשארגאנישע 'אונפארטייאישע' צייטונג. ערשיינט וואכענטליך אין ירושלים ת"ו. העורכים: שלמה אפשטיין ושמואל רפאלוביץ [רפאלי]. דפוס יצחק הירשנזון, י"ב אייר תר"ן / 2.5.1890—ר"ח אב תר"ן / 18.7.1890. [1] דף, 33 [צ"ל 32] עמ'. 2°.

דו-שבועון ושבועון לסירוגין. העורכים התכוונו להוציא כשבועון כעבור שלושה חודשים. — שמותיהם של העורכים מופיעים בגליונות 2–6. בגליונות 7–8 מופיע שמו של אפשטיין בלבד. — מעל הכותרת נדפס: *Jüdisch-Deutsche Ausgabe des Hazewi*, 'זוה משום שלא היה לעורכים רשיון מהממשלה להוצאת העתון, עליכן הסמיכוהו ל"הצבי"' (הלוי, הספרים העבריים, מס' 625). — יצאו לאור 8 גליונות בלבד.

33 הארץ; ספר לכל-נפש ולכל-בית בישראל. יצא לאור בידי זאב יעבץ. בדפוס ר"ש[מואל] צוקערמאן ושותפו, תרנ"א. 8°.

רבעון (?). בשנת תרנ"א יצאו לאור 4 חוברות. — בשנים תרנ"ב–תרנ"ה הופיע בוורשה בשמות: 'מירושלים', 'גאון הארץ', 'פרי הארץ', 'מציון'.

34 הוספה להצבי הוא האור; המאיר על עניני היהודים בארץ ישראל. גליון לשבועות, לספרות, חדשות ועניני המדינות. העורך: [אליעזר] בן יהודה. דפוסים שונים, תרנ"א–תרע"ה: 'חשון אתתכ"ב [= תרנ"א]—כ"ו אייר אתתכ"ד [= תרנ"ג]; ט"ז אדר א' אתתמ"א [= תר"ע]—

ל'הצבי' של בן־יהודה, משום שלא היה רשיון להוציא את 'בית יעקב'. — לפי יודילוביץ (שם, עמ' 126) היתה אחת ממסורותיו של עיתון זה, שיצא לאור ביידיש (והיה מנוקד בחלקו), להחיות את הדיבור העברי (!) בירושלים. — הוא יצא לאור כשנה וחצי. — הגליון היחיד שראיתי הוא מ"ב אייר תרנ"ג (שנה שנייה, גליון ג).

37 קבוצת קונטרסים; מחלקה שפתי ישנים. מחברת ראשונה. יוצא לאור מאתי יצחק הירשענזאהן. בדפוס ובהוצאות המו"ל, [תרנ"ג?]. ספירות עמ' מרובות. 8°.

התכופות לא נזכרה, אולם ברור שהיתה למו"ל כוונה להוציא 'מחברות' נוספות. — א"ר מלאכי, העתונות הירושלמית, לוח ארץ ישראל (של לונץ), טז (תרע"א), עמ' 132 בהערה, מונה את הקובץ בין 'המאספים לספרות ותכמה אשר מוליה' (!) הוציאו בתור דוגמה, ומציין שהקובץ יצא בתרנ"ג. לפי הרישום בקטלוג של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי יצא הקובץ, שהוא בעיקרו אוסף של שו"ת, הלכות ואגרות רבנים, בשנת תרנ"ן לערך.

38 דער 'קאלאניסט': לאנדווירטהשאפטליכער ארגאן, ענטהעלט וויסענשאפטליכע ארטיקלען, נאטיצען, בעלערונגען, אונד פראקטישע ערפאהרונגען, אין אללען פעכער דער לאנדווירטהשאפט, צום פראקטישען נוטצען דער אידישע אקערבויער, אין ארץ ישראל. הערויסגעגעבען אונטער מיט ווירקונג פאן מעהרערע פאכמענער אים הייל. לאנד, פאן אגראנאם מנשה מאיראוויטש בראשון לציון אונד אברהם משה לונץ עורך ה'ירושלים'. דפוס אברהם משה לונץ, תרנ"ג–תרנ"ו. 8°.

העורכים התכוונו להוציא כרבעון, אך יצאו לאור חוברת אחת או שתיים בשנה. — חוברות 1–2: ביידיש—החל מחוברת 3, שנה [1] הופיע ביידיש ובעברית, ומחוברת 4, שנה [1] (תרנ"ה) נוסף שער מיוחד בעברית: 'האכר'; מיוחד לעבודת האדמה וכלכלתה. מכלכל מאמרים, הוראות, זכרונות ונסיונות בהלכות עבודת האדמה, כלכלתה וכל המסתעף ממנה. לתועלת עובדי האדמה בארצנו הקדושה בפרט, ושאר הארצות בכלל. יצא לאור בעזרת חכמים מוסמכים ובקאים באר"ק מאת אגראנאם מנשה מאיראוויטש בראשון לציון ואברהם משה לונץ עורך ה'ירושלים' — מאירוביץ בזכרונותיו על העיתון: מוקני היישוב [מנשה מאירוביץ], 'העתון החקלאי הראשון בא"י'—'האכר', 'האכר היהודי', קובץ מאמרים, א, עמ' 51, כותב כי החוברת הראשונה יצאה בחשון תרנ"ד, וצ"ל: תרנ"ג. — נתמך על־ידי ועד 'חובבי ציון'.

39 ספר צרור המור; כולל ספורים שונים מחיי ישראל בעבר והווה. יופיע לחדשים ע"י שמואל אפרים טיקטין. בדפוס המו"ל, תשרי–חשון תרנ"ג. 8°.

ירחון. יצאו לאור שתי חוברות בלבד.

40 עולם קטן <עתון לילדים>; יכיל ספורים, שירים, משלים וחדות, ידיעות הטבע, ודברי הימים כתובים לפי רוח

כ"ז תמוז אתתמ"ב [= תרע"א]; ז' תשרי אתתמ"ג [= תרע"ב]—י"ד אייר אתתמ"ד [= תרע"ג]; ט"ז תמוז אתתמ"ה [= תרע"ד]—ז' טבת אתתמ"ו [= תרע"ה]. 2° [שינויים בתבנית].

בשנים תרנ"א–תרנ"ג: שבועון. תרע"ע–תרע"ג: יומי. ט"ז תמוז אתתמ"ה [= תרע"ד]—א' אב תרע"ד: שבועון. ה' אב תרע"ד—י"ג אלול אתתמ"ו [= תרע"ד]: פעמיים בשבוע. ט"ו אלול תרע"ד–תרע"ה: יומי. י"ד אדר ב' אתתמ"א [= תרע"ע]—כ"ג אדר א' אתתמ"ב [= תרע"א], ז' תשרי אתתמ"ג [= תרע"ב]—ז' אייר אתתמ"ג [= תרע"ב], היה העורך האחראי: [איתמר] בן־אב"י. מ"ב תשרי אתתמ"ג [= תרע"ב] נוסף גם שם העורך הראשי: אליעזר בן־יהודה. ב' אלול אתתמ"ד [= תרע"ב]—כ' אלול אתתמ"ד [= תרע"ב], כ"ט תשרי אתתמ"ד [= תרע"ג]—י"ד אייר אתתמ"ד [= תרע"ג], ט"ז תמוז אתתמ"ה [= תרע"ד]—ז' טבת אתתמ"ו [= תרע"ה], העורך האחראי: [איתמר] בן־אב"י (ובן־יהודה העורך הראשי).

שינויים רבים בתת־הכותרת. — הופעת העיתון נפסקה כאשר יצא בן־יהודה לארצות־הברית, בחששו מהתנכלות של השלטונות התורכים. — 'האור' היה ממשיכו של 'ספר האור' משנת תרנ"ן (ראה מס' 31), ושל 'הצבי' משנת תרע" (ראה מס' 21).

35 המוריה; ספר נועד למאמרים המשמיעים שלום ציון וירושלים. יודיע חדשות מארץ ישראל וממושבות בני־י בכל מקום שהם, יעורר את האהבה להתורה ולהיראה ולשפתינו הקדושה בלבבות אחינו בני ישראל. [העורך: אהרן שמחה בלומנטאל]. דפוס יצחק הירשענזון, ר"ח ניסן תרנ"ב — ט' אייר תרנ"ב. 8° [שינוי בתבנית].

פעמיים בחדש. כוונת העורכים היתה להוציא כשבועון. גליון א נקרא 'ספר', מחוסר רשיון להוצאת עיתון. — על־גבי הגליון השני כתוב: 'זכות הוצאת המ"ע המוריה קנינו מהמו"ל הראשון, ועתה יוצא לאור מאת ברוך מרדכי הכהן צערניאק, שלמה הלוי ראהאלט'. — הכותרת של הגליון השני: 'הוספה להצבי הוא המוריה'. הולך ואור פעמים בחדש, יבשר וישמיע שלום ציון וירושלים, מכאן ואילך בדומה לתת־הכותרת שבגליון הראשון. — למרות מה שכתבו המו"לים בשער הגליון השני: 'מכ"ע הזה לגדולות נוצר...'. היה זה גם הגליון האחרון.

36 הצבי לבית יעקב; אין עברי טייטש ארויס גיגעבין פון הא' חיה בן־יעקב. [דפוס יצחק הירשענזון], ג' אייר תרנ"ב–תרנ"ג. 2°.

פעמיים בחדש. — שם העורכת שעל־גבי העיתון הוא בדוי. לפי [דוד] יודילוביץ], "הצבי" לבית יעקב <התרנ"ב–התרנ"ג>, קובץ מאמרים, ב, עמ' 127–129, העורכת היתה הרבנית חוה הירשענזון, אשת הרב חיים הירשענזון עורך 'המסדרונה'; 'היא ערכה את העתון... ביחוד בשביל הנשים'. לפי א"ר מלאכי, העתונות הירושלמית, לוח ארץ ישראל (של לונץ), טז (תרע"א), עמ' 135, היו העורכים חיים ויצחק הירשענזון (חי"ה)—בראשי־חיבות. יעקב הוא שם אביהם). — לפי ערכה בספרו של דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ד, 1950, עמ' 1619, יצא 'בית יעקב' כהוספה

חשובים לתולדות הישוב והחדש וכן מאמרים בחקירת ארץ־ישראל.

45 הוספה ל'הצבי' המאסף; גליון מקדש לתורה ולחכמה, מאת גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחו"ל, יו"ל פעם בשבוע ע"י העורך בן ציון אברהם קואניקה. דפוסים שונים, ר"ח תמוז תרנ"ו—תשרי תרע"ה. 8°.

עד ניסן תרנ"ח: שבועון; מכאן ואילך: ירחון. — בזמן נסיעות העורך לחוץ־לארץ נערך על־ידי מנחם שם טוב הכהן, מרדכי ישראל ויצחק אשכנזי, ולפרקים גם על־ידי י"ד פרומקין. שמותיהם אינם נזכרים (לפי מ"ד גאון, קובץ מאמרים, ב, עמ' 158).

שינויים בתת־הכותרת. — בהיעדר רשיון הופיעו כרכים א–ה כהוספה ל'הצבי', וכרכים ו–י כהוספה ל'חבצלת'. מאותה סיבה נדפס כרך ב של שנה יא (ניסן תרס"ו) כנא־אמן (= אלכסנדריה). 'מראשית תרס"ז נדפס בירושלים... אך השער הוכן כנא אמן משום עינא בישא' (גאון, שם, עמ' 159). — תקופה מסוימת נתמך על־ידי הברון וולף רוטשילד מפראנקפורט.

46 ספר גנזי ירושלים; קובץ דברי תורה וחכמה, מליצה ושייר, וקורות היהודים בימי קדם, מכתבי יד גאונים, רבנינו וחכמינו הקדמונים ז"ל, אשר עד עתה היו ספונים וגנוזים בגנזי הספרים בירושלים. יוצאים לאור הדפוס עתה פעם הראשונה עם הגהות והערות ומבוא מאתי שלמה אהרן ווערטהיימער... דפוסים שונים, תרנ"ו: תרס"א: תרס"ב. 8°.

לפרקים. — שינויים קלים בתת־הכותרת.

47 ספר הירח; יכלכל בקרבו אמרי בינה, דעת והשכל, הנובעים מגלגל עליות, חקרי לב חכמים וסופרים, דורשי טוב לעמם באמת ואמונה. יו"ל ע"י בן איתי [= אהרן שמחה בלומנטאל]. חש"מ, תרנ"ו. viii, 40 עמ'. 8°.

ירחון (יצאה לאור חוברת אחת בלבד). — זיהוי העורך לפי א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל־אביב תשל"א, עמ' 85. — השער השמאלי של המעטפת בגרמנית: *Monatschrift zur Belehrung und Unterhaltung für gebildete Israeliten unter Mitwirkung namhafter gelehrter Männer des In- u. Auslandes. Herausgegeben von Ben Amitai*

48 השקפה על עניני היהודים בארץ ישראל ויתר הארצות ועל כל שאלות הזמן. העתקת דברים מעתונים וספרות הכללית. העורך: אליעזר בן־יהודה. [דפוס ה'השקפה'], תרנ"ז–תרס"ח: ער"ח טבת אתתכ"ח [= תרנ"ז]—כ"ב אייר אתתכ"ט [= תרנ"ח]; כ"ב כסלו אתתל"א [= תר"ס]—י"ב אייר אתתל"א [= תר"ס]; ט' שבט אתתל"ג [= תרס"ב]—י"ט אלול אתתל"ז [= תרס"ה]; כ"ה תשרי אתתל"ז [= תרס"ו]—כ"ט אלול אתת"ס [= תרס"ח]. 8° [אחר־כך: 4°, 2°].

הילדים והשגתם. יצא לאור פעם בחודש על ידי בן יהודה, יהודה גרובובסקי, דוד יודלוביץ. דפוס אברהם משה לונץ, טבת תרנ"ג—י' חשון אתתכ"ה [= תרנ"ד]. 8° [שינויים בתבנית].

ירחון. החל מגליון 3 (ה' אייר אתתכ"ד [= תרנ"ג]): פעמיים בחודש (למעשה, בהפסקות גדולות). — בגליון השישי והאחרון (שנה ב, גליון א) נשמט שמו של בן־יהודה. — מגליון 3 שינוי בתת־הכותרת. — על השער הפנימי של כל גליון היה רשום: 'הוספה ל"האור" גליון... ומגליון 5: 'הוספה להצבי גליון... שנה תשיעית', משום שלעורכים לא היה רשיון להוציא עיתון בשם זה. — 'עולם קטן' היה עיתון הילדים הראשון בארץ־ישראל. — מנוקד בחלקו.

41 אמת מארץ תצמח במחברות יוצאות לע"ע לפרקים בלתי קבועים ובכמות בלתי קצובה על ידי בית ישראל [= יחיאל מיכל פינס]. חש"מ, סיון תרנ"ד—שבט תרנ"ו. 8° [שינוי בתבנית].

לפרקים (בסך־הכול יצאו שש חוברות). — בעריכה השתתף גם פנחס גראייבסקי. — שינוי קל בתת־הכותרת. — מטרת העיקרית של חוברות אלה היתה להתפלמס עם 'חובבי ציון' ו'בני משה'. לפי דברי י' ברזילי המובאים אצל ירדני, העתונות העברית, עמ' 381, הערה 163, היתה תכלית המחברות לסתור את מה שנתפרסם אז ב'מכתבים מבית הלוי', עלון חודשי לידעיות שהוציאו 'חובבי ציון' ביפו.

42 לה גואירטה די פ'לוריס; דיוורס איזוד נתיניהו איל ירושלמי. העורך: יוסף בר"ג מיוחס. [חש"מ], אלול תרנ"ד. 8°.

לפי גאון, העתונות בלאדינו, מס' 85. — ירחון. הופיע גליון אחד בלבד. 'דברי ספרות המכוונים לבני הנוער'.

43 האשר; ספר עם. יכלכל חדושי הזמנים לרוח היהדות הנאמנה. דברי ימי קהלות אחב"י בימים הנכחים בכל מקום שהם. משלי מוסר יקרים, מקוצרים על דרכי השירים. ספורים נעימים ומועילים... איל פרוספירו; ליב'רו דיל פואיבלו... יוצא לאור... ע"י ברוך מטרנאי המאסף ס"ט. [חש"מ], [כ"ד תשרי תרנ"ה] (ספר ב) — [תרנ"ז?]. 8°.

שבועון (לפי גאון, העתונות בלאדינו, מס' 241). — עברית ולאדינו. עמוד מול עמוד. הלאדינו באותיות רש"י. — התקיים כשנתיים (לפי גאון). ראיתי רק ספר [= חוברת] ב.

44 לוח ארץ ישראל שמושי וספרותי לשנת... מאת אברהם משה לונץ עורך ה'ירושלים'. בדפוס ובהוצאת העורך, תרנ"ה–תרע"ה. 8°.

שנתון (הוצאת הלוח לשנת תרע"ה נתעכבה בשל מלחמת־העולם עד לסוף שנת תרע"ה, והלוח לאותה שנה יצא לאור יחד עם הלוח לשנת תרע"ו). — פרט לסיפורים ולשירים מכיל הלוח מאמרים

האדמה "האכר היהודי", הוסיפה להידפס על גליונות 'הצב' עד להפסקתו בכ"ג ניסן אתתל"ב [= תרס"א]. גם אצל פבונר, שבעים שנה, עמ' 5, כתוב שהופעת העיתון נפסקה ב־1901, ואולם אני מטיל ספק אם אכן יצא העיתון לאור בתקופה זאת. ייתכן כי הכתובת הנ"ל הוסיפה להידפס גם אחרי שנפסקה הופעת 'האכר היהודי'. מנשה מאירוביץ במאמרו 'העתון החקלאי הראשון בא"י', קובץ מאמרים, א, עמ' 52, כותב כי העיתון יצא לאור בשנים תרנ"ז-תרנ"ט, ואולם ברור הוא כי בשנת תרנ"ט לא יצא לאור, משום שאותה שנה היה בן־יהודה בחוץ־לארץ, ונפסקה הופעתו של 'הצב'.

50 חוברת ראשונה ממערכת ציון־וירושלים; המערכת הזאת תכלול חידושי גפ"ת בלפול וחריפות על ש"ס בבלי וירושלמי בהלכה ואגדה, ושאלות ותשובות הלכה למעשה, ודיני א"י ופסקי הלכות מהראשונים, וכללי הש"ס והפוסקים הכל מתוך כתבי דעות עתיקים מגאונים הראשונים זיע"א וגדולי האחרונים מחכמי ציון ורבני ירושלים. יצא לאור לפרקים ע"י יצחק ב"ר מיכאל באדהב נ"י. בדפוס הרי"ד פרומקין, [ניסן] תרנ"ז. [2], נד עמ' 8°.

לפרקים (למעשה יצאה לאור רק חוברת אחת). — קביעת החדש (ניסן) היא לפי קובץ מאמרים, ב, עמ' 6, מס' 36.

51 קובץ אור תורה; יכלול בקרבו חידושי תורה, שאלות ותשובות, הנובעים מגלות עליות חקרי לב גאוני הזמן שליט"א בארץ ובחו"ל. יופיע ארבעה [!] פעמים בשנה לטובת החברה הרוממה המפורסמת תומכי תורה הכללית ע"י אברהם אהרן זאנענפעלד, אברהם יוחנן בלומענטהאל. דפוסים שונים, תרנ"ז-תרס"א. 8°.

שנה א (תרנ"ז): רבעון (למעשה יצאה לאור רק חוברת אחת). שנים ב-ד (תרנ"ח-תרס"א): ירחון (בהפסקות). — משנה ב ואילך היה זונפלד העורך היחיד. — שינויים בתת־הכתורת.

52 ח ב ת ה א ר ן; חוברת יצאה לאור לפרקים בלתי קבועים על ידי אגודת ישוב ארץ הקודש. בדפוס הר"י [צחק] [חום] לוי, תרנ"ח. 8°.

לפרקים (יצאו לאור שתי חוברות בלבד). — מאסף זה היה בטאונה של חברה ישוב ארץ הקודש, שפעלה בירושלים בשנים תרנ"ו-תרנ"ח.

53 ח ד ר י ק ד ם; הודעות לשכות אגדת 'בני ברית' אשר בערי ארץ הקדם. הוצאת לשכת 'ירושלים' מספר 376. בדפוס האחים סאלאמאן, טבת-תמוז תרנ"ח. 8°.

לפרקים (יצאו לאור שתי חוברות בלבד).

54 ל י ב' ר ו ד י פ א ס א ט י י מ פ ו; אקוידיו די ג'ורנאליס אי די ליב'רוס איסטורייקוס. [העורך: שלמה ישראל שרילי]. דפוס 'הצב' [אחר־כן: דפוס 'ההשקפה'], תרנ"ט-תר"ס. 8° [שינויים בתבנית].

תרנ"ז-תרנ"ח: שבועון. תר"ס: דו־שבועון. תרס"ב-כ"ז סיון אתתל"ה [= תרס"ד]: שבועון. א' תמוז אתתל"ה [= תרס"ד] — תרס"ח: פעמיים בשבוע. — גליונות א-כ של שנה ה (תרס"ג) נערכו בידי איתמר בן־אב"י. מכ"ז תשרי אתתל"ט [= תרס"ח] נערך בידי חמדה בן־יהודה (ושמו של אליעזר בן־יהודה מופיע כעורך הראשי). — נוסח תת־הכתורת לפי גאון, קובץ מאמרים, ב, עמ' 168 (שנה א של 'ההשקפה' לא ראתה). שינויים רבים בתת־הכתורת. — על גליונות השנים א-ג חסר שם הדפוס.

בשנים תרנ"ז-תרנ"ח נועדה 'ההשקפה' במיוחד לקוראים בחוץ־לארץ (בעיקר ברוסיה, כיוון שנאסרה שם כניסתו של 'הצב'). אותו זמן הוציא בן־יהודה גם את 'הצב', שנועד לקוראים בארץ־ישראל. מתרס"ב נועדה 'ההשקפה' גם לקוראים בארץ־ישראל. 'ההשקפה' היתה דומה בתוכנה להצב', פרט בשלגומות ולחדשות המדיניות הכלליות, שלא נכללו בה. — בשנת תרנ"ט נפסקה הופעת העיתון בעקבות צאתו של בן־יהודה לחוץ־לארץ, וכן גם בשנת תרס"א. בגליון א של שנה ז (כ"ה תשרי אתתל"ז [= תרס"ו]) נתפרסמה ההודעה הבאה: 'מפני שנתפרסמה בהשקפה [שנה שישית] גליון ק"ג המדועה אדות (!) אספת המורים ותכנית האספה הזאת, שהיתה בלי רשיון מהממשלה, נקנסה ההשקפה להיות סגורה במשך שלשים יום'.

משנת תרס"ב ואילך כתוב על־גבי הגליונות: 'בעלת־הפירמון: חמדה בן־יהודה. העורך: א' בן־יהודה. האחראי: דוד יודילוביץ'. מכ"ח אדר אתתל"ד [= תרס"ג] נוסף גם שמו של 'המור'ל ומנהיג העסק: שלמה ישראל שרילי. — 'ההשקפה' היתה ממשיכתו של 'הצב' משנת תרס"א (ראה מס' 21), והמשכה ב'הצב' משנת תרס"ט.

49 האכר היהודי; הוספה מיוחדת לכל עניני עבודת האדמה בארצנו. יערך בעזרה ספרותית קבועה של האגרונומים והחכמים: יוסף נייגו, ראש בית המדרש לעבודה האדמה מקוה ישראל. [בוריס] אוסובצקי, ראש היקב בראשון לציון, חיים מרגלית קלואריסקי, מורה עבודת הגפן במקוה ישראל. מנשה מאירוביץ מידס ה'אכר'. י' ברגמן, גנן במקוה ישראל. ובהשתתפות יתר האגרונומים במושבותנו. [דפוס יצחק הירשנזון], תרנ"ז-תרס"א [?]: י"ז אדר א' אתתכ"ח [= תרנ"ז] — כ' אלול אתתכ"ט [= תרנ"ז]: ח' כסלו אתתכ"ט [= תרנ"ח] — ח' אלול אתתל"ל [תרנ"ח]: ? [ט"ו כסלו אתתל"א [= תר"ס] — כ"ג ניסן אתתל"ב [= תרס"א]: ?]. 2° [שינויים בתבנית].

שבועון (בהפסקות). — החל מכ"ב אדר ב' אתתכ"ח [= תרנ"ז] נוספו לעורכים: דר' [זליג] סוסקין, חבר ועד הפועל, [נתן] קיזרמן, פקיד באר טוביה. החל מז' ניסן אתתכ"ח [= תרנ"ז] נוסף לעורכים: 'אהרן איזנברג גנן ברחובות'. — שינויים בתת־הכתורת. הגליון הראשון יצא לאור בשם: 'ד ב ר י ע ב ו ד ת ה א ד מ ה'; תחת השגחת יוסף נייגו ראש בית המדרש לעבודה האדמה מקוה ישראל. גליון זה, וכן כל יתר הגליונות עד לסוף שנת תרנ"ז (גליונות א-יט), הודפסו על צד ב של דפי 'ההוספה' להצב' (ראה מס' 21). בשנת תרנ"ח יצא 'האכר היהודי' בנפרד מ'הצב' ובתבנית 8°. הגליון האחרון שראיתי הוא גליון כב, שנה ב (י"ז אב אתתל"ל [= תרנ"ח]), ואולם הכתובת: 'עם הוספה מיוחדת לעבודת

59 העמר; קבץ לספרות, למדע ולשאלות הזמן יו"ל בארץ־ישראל. העורכים: ש' בן־ציון ודוד ילין. חש"מ, תרס"ז; תרס"ט. 8°.

לפרקים. — את הקובץ של שנת תרס"ט ערך ש' בן־ציון לבדו. — שינוי בתת־הכותרת. — זיהוי מקום הדפוס לפי הרשום בקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אך על החוברת השנייה בכרך השני רשום: עורך ע"ש. בן־ציון, יפו. — לכרך א הוספה עם שער מיוחד: הישוב העברי ביפו על פי רשימות סטטסטיות שנעשו בשנת תרס"ה מאת זאב סמילנסקי. 50 עמ'.

60 אשכולות; קובצי ספרות ומדע לבני־הנעורים. העורך: א[לכסנדר] ז[ינסקינד] רבינוביץ. חש"מ, [תרס"ז]. 8°.

לפרקים. — קביעת התאריך על סמך העובדה שעל־גבי המעטפת של חוברת ב של 'אשכולות' נזכר כי עומדת לצאת לאור החוברת השנייה של 'העמר' (ראה מס' 59). — בתוך חוברת א נזכר התאריך: כ"ג שבט אתתל"ח [= תרס"ז]. החוברות יצאו לאור על־ידי הוצאת 'ירעאל' ביפו, אך בשער כתוב: ירושלים.

61 הפועל הצעיר; כלי מבטאה של הסתדרות הפועלים העברים בארץ־ישראל 'הפועל הצעיר'. [העורכים: אהרן טורקניץ, זאב סמילנסקי, יוסף אהרנוביץ]. חש"מ, חשון תרס"ח — ט' טבת תר"ע / 27.12.1909. 4°.

ירחון. מתשרי (למעשה, מחשון) תרס"ט: פעמיים בחדש. — לפי א' מונצ'יק ('השנה הראשונה', ארבעים שנה — קובץ למלאות ארבעים שנה להופעת 'הפועל הצעיר', בעריכת י' לופבן, תל־אביב תש"ז, עמ' 16–23), נערכו גליונות 1, 4, 6–9 של שנה א בידי אהרן טורקניץ וגליונות 2–3, 5 בידי זאב סמילנסקי. יוסף אהרנוביץ החל בעריכת בתחילת תרס"ט. 'בכל שנה א' (תרס"ח) של העתון... וגם בחוברות תשרי וחשון של שנת תרס"ט כתוב על המעטפה למטה 'נדפס פה קהיר', ובאמת נדפס אז בירושלים' (א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' 66, מס' 33). על גליונות 8–9 של שנה ב כתוב: נדפס בדפוס עזריאל. להדפסת העיתון בירושלים קדמו שני גליונות שיצאו בהכפלה ברחובות (?) [על הגליון השני כתוב: יפו] בעריכת יוסף אהרנוביץ בחודשים אייר–ניסן תרס"ז. — מט' שבט תר"ע החל העיתון להופיע ביפו (אחר־כך בתל־אביב). הופעתו נפסקה בכ"ט ניסן תש"ל.

62 בית הספר; הוספה שבועית לעניני החנוך ובתי הספר. [העורך: אליעזר בן־יהודה]. [דפוס ה'השקפה']. י"ז חשון אתתל"ט [= תרס"ח] — כ"ח חשון אתתל"ט [= תרס"ח]. 8°.

שבועון. — בראש כל אחד משלושת הגליונות שיצאו לאור נדפס: 'הוספה לה'השקפה' שנה ט גליון...'

63 העברי הקטן; הוספה מיוחדת לילדים. [העורך: אליעזר בן־יהודה]. [דפוס ה'השקפה']. י"ז חשון אתתל"ט [= תרס"ח] — כ"ח חשון אתתל"ט [= תרס"ח]. 8°.

התכיפות לא נזכרה. — יצאו לאור שלוש חוברות. חוברת 1 לא ראינו; ייתכן כי יצאה לאור לפני שנת תרנ"ט. — לקט מעיתונים וספרים היסטוריים.

55 קאלינדארייו די ירושלים. קומפואיסטו פור בן־ציון טראגאן. דפוסים שונים, [תרס"א]–[תרע"ד]. 8°.

יצאו לאור הלוחות לשנים תרס"ב–תרע"ה. — החל מן הלוח לשנת תרס"ד היה העורך משה א' עזריאל. — בחלק מן הלוחות באו סקירות על תולדות היהודים בעולם ובארץ־ישראל, וחומר אקטואלי אחר.

56 גואירטה די ירושלים; ליברו לטיטרארייו. פובליקאדו פור בן ציון טראגאן אי שלמה ישראל שרילי. דפוס ה'השקפה', [תשרי] תרס"ב — [סיון?] תרס"ב. 8°.

ירחון. — לפי גאון, העתונות בלאדינו, מס' 84, החל לצאת בתשרי תרס"ב ושבעה קונטרסים ראו אור (כלומר, יצא עד ניסן). לפי בדיקתי יצאו תשע חוברות. — כולל פרקי היסטוריה, ספורים, מכתמים, ידיעות העולם, דברי חכמה, שאלות ותשובות וחידות (גאון, שם).

57 איל טריזורו די ירושלים. העורך: משה א' עזריאל. [דפוס עזריאל], [טבת?] תרס"ב — אדר ב' תרס"ב; ד' חשון תרס"ג — ט' ניסן תרס"ג. 8°.

גליונות 1–6 יצאו לאור לפרקים. מגליון 7 (ד' חשון תרס"ג): שבועון. — על גליון 1 כותרת־משנה: ליברו די פאסאטימפו. על מעטפת הכרך השני (גליונות 7–12), השלישי (13–18) והרביעי (19–24) הופיעה תת־הכותרת: אקו'ידו די דיב'ירסוס ו'ורנאליס אי פארטיקולארמינטי דיל 'אמיגו די לה פ'אמיליה' (לקט מעיתונים שונים ובפרט מן 'איל אמיגו די לה פ'אמיליה'). — באותיות רש"י.

58 ספר המעמר את כל המאמרים הנפרדים שנתפרסמו בכל מקצועות (!) מדע ארץ ישראל ומתקריה בשפתנו הקדושה בספרים, מאספים שנתיים, ירחונים, ועתונים שבועים ויומים, במשך המאה האחרונה <תק"ע–תרס"ה>. נערכו ונסדרו על פי מהותם ותכונתם בלית נוספות, הערות ומפתחות מפורטים. מאת אברהם משה לונץ... בדפוס העורך והוצאתו, תרס"ה; תרע"ב; תר"ף. 8°.

קובץ. — הכרך השלישי יצא לאור אחרי מות העורך. — שינויים בתת־הכותרת. — שער נוסף בצרפתית בכרכים א–ב.

58* הידיד. תרס"ו.

לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 12. — יצא לאור בכתב־יד על־ידי תלמידי ישיבת 'עץ חיים'.

רש"י. — הופיע גם בעברית (ראה מס' 75) וביידיש (ראה מס' 76).

71 * איל דיסקאראדו; ג'ורנאל אנואל די אינסולינסיה, די דיסקאראדים, די פונג'ונים, די בורלה איסי מאסקאראליק איטס'. אפאריסי קאדא דאיה די פורים, קואנדו איל מיאוליו סי אינג'י אי לה בולסה סי ב'אזייה... סופלימינטו דיל ז'ורנאל איל ליבראל. [דפוס עזריאל], [פורים תרס"ט]. 2°.

לפי גאון, העתונות בלאדינו, מס' 101. — ייתכן שהיתה כוונה להוציא בכל פורים, אלא שהעיתון 'איל ליבראל', ש'איל דיסקאראדו' יצא כמוסף שלו, נפסקה הופעתו (ראה מס' 68). — נדפס באותיות רש"י. — תרגום הכותרת ותת-הכותרת (לפי גאון): 'המחוצץ; שנתון לגדוף, לחוצפה, לדקירות, להתול ולעלבונות וכו', מופיע ביום פורים כשהמוח נמלא, והכיס מתרוקן'.

72 ליהודים; עתון חשמתי. העורך: ק[דיש] [ליב] סילמן. דפוסים שונים, תרס"ט-תרפ"ה; י"ד אדר תרס"ט — י"ד אדר תרע"ד; י"ד אדר ב' תרפ"א; י"ד אדר תרפ"ג — י"ד ניסן תרפ"ה. 4° [שינויים בתבנית].

יצא לאור פעם בשנה, לכבוד פורים, פרט לתרע"ב ולתרפ"ה, שבהן יצא בי"ד ניסן. — שינויים בתת-הכותרת. — חוברת 8 (תרפ"ג) מהווה גם חוברת יד של העיתון 'אספקלריה' (ראה מס' 158).

73 ירושלים; ריב'יסטה סיינטיפ'יקה, ליטיראריה אי אומוריסטיקה. העורך: חיים בן עטר. דפוס עזריאל, אייר תרס"ט — אב תרס"ט. 8°.

ארבע פעמים בחודש. — מוסף לעיתון 'איל ליבראל' (ראה מס' 68). — נדפס באותיות רש"י.

74 ירחון זהב הארץ; מקדש לתורה ולחכמת ישראל. יוצא לאור ע"י פרחי ירושלים באמצעות והוצאות א"ט [= אגודת אחיטוב]. דפוס שעהנבוים-וויס, אייר תרס"ט — [סיון או תמוז] תרס"ט. 8°.

יצאו לאור שתי חוברות בלבד. על חוברת ב אין ציון החדש בו יצאה לאור, וקביעתו נעשתה על-פי תאריכים המופיעים בגוף החוברת. — שמות העורכים לא נזכרו במפורש. על מעטפת חוברת א כתוב כי: 'האדרעס לכל עניני הירחון: S.I. Dawidsohn & I. Levy, Jesohiwath (!) Etz Haim' ואילו על חוברת ב מופיעים השמות: E. Rivlin, J. Bardaki, ובמקום 'פרחי ירושלים' המו"ל הם 'צעירי ירושלים'. — שינויים בתת-הכותרת. — פענוח ראשי-החיבות: א"ט. הוא לפי הרשום בכתב-יד על-גבי מעטפת העותק שבספריית הרמב"ם בתל-אביב. — חוברת ב חסרה שם המדפיס.

75 הפרדס; עתון יוצא לאור כעת פעם בשבוע ביום הששי. המנהל והמוציא לאור שלמה ישראל שיריזלי. [בדפוס המו"ל], ט' אייר אתת"ם [= תרס"ט] /

שבועון. — בראש כל אחד משלושת הגליונות שיצאו לאור נדפס: 'הוספה לה'השקפה' שנה ט גליון...'

*64 שושנה. 1908.

לפי פזנר, שבעים שנה, עמ' 21. — שבועון. — יצאו לאור ארבעה גליונות.

65 השופר; חברת יוצאת בזמנים בלתי מגבלים בעברית, בז'רגון או בשתיהן גם יחד להאיר אור על עניני ירושלים וא"י... יוצאת לאור ע"י ועד 'עזרת אחים' בירושלים. העורך: אלתר לוז'ינסקי. חש"מ, ערב רה"ש תרס"ט — ערב סוכות תרס"ט. 8°.

לפרקים. — חוברת א חלקה עברית וחלקה ביידיש.

66 ניצוצות; קבץ יוצא לאור ע"י אגודת 'הדור הצעיר'. דפוס אברהם משה לונץ, תרס"ט. 32 עמ'. 8°.

התכיפות לא נזכרה, אולם ברור שהיתה כוונה להוציא לאור יותר מחוברת אחת. — קובץ חיבורים ושירים של בני-נעורים (נראה שרובם היו תלמידי הגימנסיה העברית בירושלים).

67 הניר; קבץ ספרותי. יוצא לאור ע"י 'חובבי הספרות' באה"ק. דפוס לעווי ושותפיו, תרס"ט. 52 עמ'. 8°.

התכיפות לא נזכרה. — יצאה לאור רק חוברת א. קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 9, מצינים כעורכים את שאול חנא הכהן קוק ואלכסנדר ויסקינד רבינוביץ.

68 איל ליבראל; אורגאנו נאסיונאל די לה פאליסטינה. העורכים: מ[שה] [א'] עזריאל וח[יים] בן-עטר. דפוס עזריאל, ז' שבט תרס"ט / 29.1.1909 — י"ג כסלו תר"ע / 26.11.1909. 2°.

פעמיים בשבוע. — מכ"ה אדר תרס"ט עד כ"ז תמוז תרס"ט נערך על-ידי אברהם אלמאליח. ה' אב תרס"ט ואילך נערך בידי חיים בן-עטר. המשכו בעיתון 'החרות' (ראה מס' 77). — נדפס באותיות רש"י. — ראה גם מס' 71, 73.

69 חמר-גמל; ירחון התולי. העורך: [איתמר] בן-אב"י. חש"מ, י"ד ניסן אתת"מ [= תרס"ט], 8 עמ'. 4°.

כנראה יצא לאור רק גליון אחד. — הוספה להצבי' (ראה מס' 21). לפי הרישום בקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי היה המו"ל ישעיהו קרניאל. — לפי השערת יעקב צדקוני כל החוברת היא חיקוי היתולי של 'הצבי' של בן-יהודה. — העיתון ההיתולי הראשון שיצא לאור בארץ-ישראל.

70 איל פאראדיזו > הפרדס; > גאזיטה פוליטיקה, ליטיראריה, אי קומירסיאלה. העורך: שלמה ישראל שיריזלי. [בדפוס העורך], י"ח שבט תרס"ט / <9.2.1909> — כ"ט ניסן תרס"ט / <20.4.1909>. 4°.

פעמיים בשבוע. — שינוי קל בתת-הכותרת. — נדפס באותיות

ירחון. — קביעת העורך על-פי פבזר, שבעים שנה, עמ' 23. — כתבי-עת זה אמנם לא היה 'יהודי' במלוא מובן המלה, אך הכנסתו בשל עורכו ומשום שחלק ניפר מחברי לשכת המסחר היו יהודים.

80 ה מ ד ג ד ג ; עתון לשקרים וכזבים, להתול והתנפלות, לחוצפה ועזות-פנים, ללעג וקלס ולכל מרעין-בישין. יוצא לאור בכל יום הפורים, כשהמח מתמלא והכיס מתרוקן. העורך היחידי והאחראי לאמיון, המו"ל ומנהיג-העסק מומריון. [דפוס עזריאל], י"ד אדר ב' תר"ע. 2°.

לפי הזהי שבקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי היה העורך אברהם אלמאליח, כלומר ש'המדגג' יצא לאור על-ידי 'החרות', שאלמאליח היה עורכו באותו זמן. — בטופס שבבית הספרים יש 4 עמ', ואולם ניפר שחסרים עמדים. — העיתון הוא למעשה פארודיה על 'הצבי', שיצא אז בעריכת איתמר בן-אב"י [= 'לאמיון'] ובניהולו של המומר שלמה פיינגולד [= 'מומריון']. הופעתו של 'הצבי' נפסקה כחודש ימים לפני צאת 'המדגג' לאור (ראה מס' 21). וראה גם מס' 71.

81 מ ל ר י ה ; לעת-עתה שבועון. אורגן אורתודוכסי רשמי. העורך: [יצחק] י[עקב] ילין. דפוס 'מוריה' של שעהנבוים את וויס, תר"ע-תרע"ה: כ"ז ניסן תר"ע / 6.5.1910 — י"ד ניסן תרע"ג / 21.4.1913; ד' אלול תרע"ג / 9.9.1913 — כ"ה טבת תרע"ה / 11.1.1915. 2°.

מכ"ג חשון תרע"א: פעמיים בשבוע. מכ"ז תשרי תרע"ג: ארבע פעמים בשבוע. מ"ט אדר ב' תרע"ג: פעמיים בשבוע. מו' אלול תרע"ג: יומי. — שמו של העורך נזכר מגליון 12 ואילך (א' תמוז תר"ע). — בתחילה היה המו"ל יודא אהרן סג"ל ווייס. ומו' אלול תרע"ג היה המו"ל 'יעד עתון הגון'. — שינויים בתת-הכותרת. — היה כלי-מבטא של מוסדות היישוב בירושלים. — הופעתו נפסקה מחמת המצב הקשה ששרר בארץ-ישראל בעת מלחמת-העולם הראשונה.

82 האחדות ; עתון לעניני הפועלים והמוני-העם בארץ ישראל. יוצא לאור על ידי מפלגת הפועלים העברים הסוציאלי-דימוקרטית בארץ ישראל <פועלי-ציון>. העורך: זאב אשור. [דפוס אחדות], תמוז תר"ע — י"ג טבת תרע"ה. 4°.

ירחון. מב' חשון תרע"א: שבועון. — בשל הדפסת תיאור של הגירוש האכזרי של יהודים בעלי נתינות זרה מיפו על-ידי השלטונות התורכים (בגליון י"ג טבת תרע"ה) נידון זאב אשור בבית-דין צבאי לחודשיים מאסר ולקנס של 15 לירות תורכיות, ונסגרו העיתון והדפוס. — בשנת תר"ע (קביעת התאריך לפי הרישום בקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) הוציא העיתון 'קובץ ספרות' פרס לחותמי 'האחדות'.

83 חיינו ; העורך: ק[דיש] ל[יב] סילמן. [דפוס עזריאל], ד' תשרי תרע"א — ט' תשרי תרע"א. 2°.

שלוש פעמים בשבוע. — פרט לשם העורך נזכרים גם 'חבר המערכת ח[יים] בן עטר. בעל הפירמא: [משה] עזריאל'. — בגליון

<21.4.1909> [צ"ל: 30.4.1909] — י"ד תשרי אתחמ"א [= תר"ע]. 4° [מגליון 4—2°].

גליונות 1—3: שבועון. מגליון 4 (כ"ז אייר אתחמ"א [= תרס"ט]): להלכה פעמיים בשבוע, אך יצא למעשה רוב הזמן רק גליון אחד בשבוע. — שינויים בתת-הכותרת. — יצא גם בלאדינו ובידידי, ראה מס' 70, 76.

*76 ד ע ר פ א ר ד ע ס . המו"ל: שלמה ישראל שיריזלי. [בדפוס המו"ל], י"ד אייר אתחמ"א [= תרס"ט] / <5.5.1909> 2°. ?.

לפי ק"ל סילמן, 'הנשחק?' הצבי, י"ט אייר אתחמ"א [= תרס"ט]. סילמן כתב שהעיתון החל לצאת לאור בי"ד אייר אתחמ"א, 3 במאי 1909, אלא ש"ד אייר חל ב-5.5.1909. — פעמיים בשבוע (?) — לפי אונגער, ביבליוגרפיה, מס' 178, נערכו שלושת הגליונות הראשונים של העיתון בידי אלתר לוין, ובגליונות אחרים היתה לחיים מיכל מיכלין ד בעריכה. — לפי א"ר מלאכי, נסיונות שלא הצליחו — ולא יצליחו, הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 204, יצאו לאור 15 גליונות של 'דער פארדעס'. — ראה גם מס' 70, 75.

77 ה ח ר ו ת ; עתון לאמי. העורך: אברהם אלמאליח. דפוס עזריאל, כ' אייר תרס"ט / 11.5.1909 — י"ד ניסן תרע"ז / 6.4.1917. 2° [שינויים בתבנית].

שנה א. גליונות א-יח: פעמיים בשבוע. מגליון יט (כ"ג תמוז תרס"ט): שלוש פעמים בשבוע. מא' סיון תרע"ב: יומי. — אלמאליח ערך את העיתון עד י"ב אב תר"ע. מ"ד אב תר"ע לא נזכר שם עורך ומופיעים רק שמותיהם של בעל הפירמא (משה א' עזריאל) והמנהלים והמו"ל (מ"ח בן-נאים ומ' עזריאל). מכ"ג תשרי תרע"א מופיע שמו של חיים בן-עטר כעורך (מ"א סיון תרע"א הוא נקרא העורך האחראי). — שינויים בתת-הכותרת. — בגליון כ"ט אלול תר"ע באה ההודעה הבאה לקוראים: 'מראשית שנת תרע"א אנו מתחילים להוציא את עתוננו החדש "חיינו" בעריכת ה' ק.ל. סילמן ובהשתתפות טובי הכחות הספרותיים אשר בארצנו'. בגליון הראשון לשנת תרע"א (י"ד תשרי) נאמר: 'בגלל עכוב רשיון הממשלה לעתוננו "חיינו" הננו מוציאים לע"ע את עתוננו שוב בשם "החרות"'. ראה מס' 83. — בשנים תרע"ו-תרע"ז היה 'החרות' העיתון היומי העברי היחיד שיצא לאור בארץ-ישראל. — ראה גם מס' 68, 80.

78 ה צ ע י ר ; לבני הנעורים. יוצא לאור ע"י אגודת 'בני ציון'. העורכים: אלמוני, מ"ח ועמ"י. דפוס 'הפרדס' [של שלמה ישראל שיריזלי], סיון תרס"ט — תמוז תרס"ט. 8°.

התכיפות לא נזכרה. יצאו לאור שתי חוברות בלבד. — המען לכספים ולמאמרים היה: Lamel Schule für Redaktion. Hatzair. — מכיל סיפורים, בדיחות וחידות.

Bulletin de la Chambre de Commerce et 79 d'Industrie et d'Agriculture de Palestine. [Rédacteur: Albert Antebi]. Imp. de A.M. Luncz. Juillet 1909—Mai/Juillet 1910. 8°.

לפרקים. — ארבע החוברות הראשונות (תרע"ב–תרע"ד) ללא שם עורך. העורך של חוברת ה' (תרפ"א): יוסף קלחנר, והמו"ל: ועד הצירים בירושלים. חוברת ו' נערכה על־ידי ש' בן־ציון, ד[וד] ילין וא[ברהם] צפרוני. — שינויים בחתי־החוברות.

91 ספר הזכרון הירושלמי; רשימה מפורטה מרכושנו הרוחני והחומרי בירושלים. העורך: נחום רוב פריימן. דפוס אחדות, תרע"ג. 124 [צ"ל 126] עמ'. 8°.

שנתון (יצא לאור רק פעם אחת, אך העורך התכוון להוציא מדי שנה). — כולל חומר היסטורי, בעיקר על היישוב הישן בירושלים, אך גם מידע אקטואלי רב על ירושלים בשנת תרע"ג.

92 *מאור דגל התורה. העורך: אברהם ב"ר יוסף בן יחיא המכונה אלשיך. תרע"ג. 4°.

לפי פרידברג, בית עקד. — עיתון תורני.

93 דאס לאנד. העורך: יעקב וויינטרוב. דפוסים שונים, תרע"ג. 8°.

לפרקים. — כתבי־עת של מפלגת פועלי ציון. רוב המאמרים נתפרסמו קודם לכן ב'האחדות' ומיעוטם ב'הפועל הצעיר'. — חוברת א יצאה במהדורה שנייה, ונדפס על המעטפת: די פיערטע טויענד. — על־פי אונגער ביבליאגראפיע, מס' 127, ייתכן שיצאו לאור 6 חוברות, אולם הדבר מסופק. ראיתי חוברת א–ג.

94 רביבים. נערך ע"י יוסף ח[יים] ברנר. דפוס אחדות, תרע"ג–תרע"ד. 4°.

לפרקים. — קובץ ספרותי. שני הקבצים הראשונים יצאו לאור בלבוב (תרס"ח–תרס"ט). הקובץ השלישי והאחרון יצא לאור ביפו (תרע"ט).

95 עלי יום טוב. [העורך: קדיש יהודה סילמן]. חש"מ, פסח תרע"ג. טז עמודות. 8°.

התכופות לא נזכרה. על־גבי החוברת כתוב: 'עלי יום טוב. א. כרפס'. מכאן שהיתה כוונה להוציא חוברת נוספת. — זיהוי העורך לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 25. — עמודות א–ה, יג–טז נדפסו על המעטפת. — חוברת סאטירית.

96 הצעיר; במה להתפתחות כשרונות צעירים. העורכים: י"י כהן ומ' צבי. דפוס אחדות, תרע"ד. 65 עמ'. 8°.

התכופות לא נזכרה, אולם מן המלה 'במה' ניתן להסיק שהיתה כוונה להוציא יותר מקובץ אחד. — המו"ל היתה אגודת 'הצעיר הירושלמי'. — קובץ שירים, מחזות וסיפורים. — המעטפת נכללת במניין העמודים.

97 בין המצרים; קובץ לענייני הפועלים והמוני העם בארץ־ישראל. העורך: [יעקב] זר[נו] כבל. דפוסים שונים, אייר תרע"ה–תמוז תרע"ה. 8°.

ב של 'חיינו' נדפס: 'הגליון הראשון של "חיינו" נמכר במאתים וחמישים אכסמפלרים יותר מגליונות ה"חרות"' (שיצא לאור על־ידי אותו מו"ל). הכוונה היתה להוציא לאור במקום 'החרות' (ראה מס' 77, בהערות). אולם 'בגלל עכוב רשיון הממשלה' היה הגליון השלישי של 'חיינו', הגליון האחרון.

84 אחרון; עתון לזמן שכרונות. העורך: ד. בן רשד. חש"מ [פורים תרע"א]. [2], 14 עמ'. 4°.

חד־פעמי. — ייתכן שהעיתון יצא לאור על־ידי בעלי 'החרות' (ראה מס' 77), שכן הוא כרוך יחד עם 'החרות' בטופס הנמצא באוניברסיטת תל־אביב, שמקורו בגנזי' בית הלבנון של פבונר. — עמ' 2, 13–14 נדפסו על המעטפת.

85 שולמית. העורך: שלום ירמיה כ"ץ. י"א אייר תרע"א — י"ז סיון תרע"א.

לפי א"ר מלאכי, 'נסיונות שלא הצליחו' — ולא יצליחו, הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 204–205. — שבועון ביידיש. — המו"ל היה חיים גולדברג.

86 אונזער ברודער; ירושלים/ער נייטראלע צייטונג פיר אלטע יידישע אינטערעסעסען. העורך: ש[מואל] [אפרים] טיקטין. דפוס לעווי ושות', ה' סיון תרע"א — ב' אייר תרע"ב. 2° [שינוי בתבנית].

שבועון. — שינויים בחתי־החוברות. — המו"ל היה ברוך רוהולד. — את הגליון הראשון ואת הגליון האחרון לא ראיתי וקביעת התאריכים היא לפי א"ר מלאכי, 'נסיונות שלא הצליחו' — ולא יצליחו, הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 205.

87 ארץ ישראל בלאט; דינע בלאט גיט צו וויסען אלס וואס געשיהט אין הייליגען לאנד. [העורך: אלתר לוח'נסקי?]. תרע"ב.

על־פי: אונגער, ביבליאגראפיע, מס' 73. — יצא לאור רק גליון אחד (?).

88 היכל; חוברת מקדשת כלה לענייני מחלת היובלים שבארץ ישראל, יוצא לאור פעם ביובל. חש"מ, תרע"ב. 16 עמ'. 8°.

חוברת סאטירית חד־פעמית.

89 דאס לעבן. העורך: יעקב וויינטרוב. 1912–1913.

לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 32. — ירחון (יצאו לאור 7 גליונות). — קלעי ופרובסט כוללים אותו בין העיתונים המסופקים. אונגער, ביבליאגראפיע, מס' 128, סבור כי עיתון כזה כלל לא יצא לאור.

90 זכרונות ועד הלשון העברית בירושלים. דפוסים שונים, ניסן/סיון (תרע"ב)–תרפ"ח. 8° [שינויים בחבנית].

בצלאל קנטרוביץ]. דפוסים שונים, כ"ב ניסן תרע"ח / 4.4.1918—כ"א אייר תרע"ח / 2.5.1918. 2°.

שבועון. — זיהוי העורך לפי קרסל, תולדות העתונות, עמ' 122. — הכותרת העברית נדפסה בצד באותיות קטנות יותר. החל מגיליון ב (כ"ט ניסן תרע"ח) נשמטה המלה: 'הקדושה' משמו העברי של העיתון. — בגיליון ו (ערב שבועות תרע"ח) נדפסה ההודעה הבאה: 'מפני קושי העברת ניר-דפוס לירושלים ומשלוח העתון מעיר זו, מצאנו לנחוץ להעביר לקהירה הדפסת התוצאה העברית של עתוננו חדשות מהארץ'. הגיליון האחרון יצא לאור בקאהיר ב' ניסן תרע"ט. — קרסל (שם) מציין כי 'בפעם הראשונה בתולדות העתונות העברית, שרשות צבאית לא-יהודית הוציאה עתון עברי'.

104 על המצפה. הוצאת 'מרכז האגודות הציוניות בירושלים'. דפוס עזריאל, סיון תרע"ח—תשרי תרע"ט. 4°. לפרקים. יצאו לאור שלוש חוברות בלבד. בחוברת השלישית והאחרונה נדפס 'מכתב חזר' מטעם ועד מרכז האגודות הציוניות ובו תכנית להוציא את החוברת בקביעות. — לא נזכר שם עורך.

105 הגן; מקרא-שעשועים לבני הנעורים ולעם. דפוסים שונים, תרע"ט. 8°.

לפרקים. למערכת היתה תכנית 'להוציא בקביעות, פעמים בחדש או אחת בשבוע'. יצאו לאור שתי חוברות בלבד. — לא נזכר שם עורך. — 'הגן' הכיל 'אגדות וספורים, דברי חזון ושיר, תולדות גדולי ישראל וכו'.

106 לפרקים; חוברת לשאלות העומדות על הפרק. דפוס עזריאל, שבט תרע"ט—אדר א' תרע"ט. 8°.

התכניות לא נזכרה. כפי הנראה יצאו לאור שתי חוברות בלבד. — לא נזכר שם עורך. — החוברות יצאו בהוצאת סניף הסתדרות האזרח בירושלים.

107 המכבי; כלי מבטאה של ההסתדרות להתעמלות 'מכבי' בארץ ישראל. דפוסים שונים, תרע"ט—תרצ"ז; ניסן תרע"ט—אלול תרע"ט; חשון תרפ"ד—כסלו תרפ"ד; ניסן תרפ"ד—ניסן תרפ"ו; שבט/אדר א' תרפ"ז; א' חשון תר"ץ—תשרי תרצ"א; טבת תרצ"א / <ינואר 1931>—חשון תרצ"ב / <אוקטובר 1931>; ז' שבט תרצ"ו / 31.1.1936—ו' תשרי תרצ"ז / 22.9.1936—י"ג טבת תרצ"ז / 27.12.1936. 8° [שינויים בתבנית].

תרע"ט: לפרקים. תרפ"ד—תרפ"ז: ירחון (בהפסקות). תר"ץ—תרצ"ב: ירחון. תרצ"ו—תרצ"ז: דו-שבועון. — תרע"ט: לא נזכר שם עורך. תרפ"ד—תרפ"ז: נערך על-ידי יוסף יקותיאל. תר"ץ—תמוז תרצ"א: נערך על-ידי אביעזר ילין. אב תרצ"א—חשון תרצ"ב: נערך על-ידי מאיר שקדי, יהושע אלוף ויוסף יקותיאל. תרצ"ו—תרצ"ז: נערך בשנית על-ידי אביעזר ילין. מכ"א שבט תרצ"ו סייעו לידו חברי המערכת: מאיר מרט, ש' עויאל, גאורג פלש. — שינויים בתת-הכותרת. — להוצאת כתב-העת בירושלים קדמו שתי חוברות שיצאו ביפו בשנת תרע"ג.

לפרקים. — הקובץ הראשון נדפס בדפוס אחדות. אחרי סגירתו של דפוס זה על-ידי השלטון התורכי (ראה מס' 82), נדפס קובץ ב בדפוס שלמה ישראל שירזלי. — כתב-עת של מפלגת פועלי ציון.

98 מענינא דיומא; קבץ-ארעי לעניני השעה. העורך: י[צחק] י[עקב] ילין. דפוס שמואל הלוי צוקרמן, [תר]ע"ו. 8°.

לפרקים. — יצאו לאור חמש חוברות.

99 לפי-שעה; קבץ-ארעי לעניני השעה. העורך: י[צחק] י[עקב] ילין. דפוסים שונים, תשרי [תר]ע"ו—תרע"ז. 8°.

לפרקים. — את החוברת השמינית והאחרונה, 'חוברת מיוחדת מקדשה לזכר-צדיק הקיסר והמלך המנוח פרנץ יוסף ז"ל', ערך משה דוד גרוס.

100 תרע"ו, קבץ-ארעי לעניני השעה. נערך על ידי יצחק יעקב ילין. דפוס פרומקין, תרע"ו. 63 עמ'. 8°.

התכניות לא צוינה. יצא לאור קובץ אחד בלבד. — בקובץ מופיעים המשכים של מאמר ושל סיפור שנתפרסמו ב'לפי שעה', חלק ב (ראה מס' 99).

101 דפים לפיט ובקרת. העורך: דב קמחי. דפוס רפאל ח' כהן, אב תרע"ו. 32 עמ'. 8°.

התכניות לא נזכרה במפורש, אולם לפי הכתוב על המעטפת האחורית של החוברת, היתה חוברת ב צריכה לצאת לאור באלול, משמע: ירחון. אולם חוברת לא יצאה לאור. בתמוז תרפ"ב הוציא קמחי קובץ בשם 'דפים', שאפשר לראות בו המשך, אף-על-פי שהקובץ של תרע"ו אינו נזכר בו כלל. 'דפים' (תרפ"ב) בדפוס 'היילפרין'. 97, [1] עמ'. 8°.

102 על הסף; קבץ לעניני החיים ולספרות. יו"ל ע"י מפלגת פועלי ציון בא"י. [העורכים: יעקב שטיינברג ויצחק שפיגלמן (יציב)]. דפוס אחדות, תרע"ח. 122 עמ'. 8°.

הכנסתי קובץ זה משום שיש בו מאמרים רבים בעניני היום, ואפשר לראות בו מעין כתב-עת, ולאודווקא קובץ חד-פעמי. — קביעת העורכים היא לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 22.

103 אזני המן, פורימן. קרובץ. מופיע בשעה של אי-ידיעה בין ארור לברוך. העורך: 'קנקן חדש' [= חיים דב שחר]. דפוס ר"ח כהן, [אדר תרע"ח]; אדר ב' תרע"ט. 4°. פעם בשנה (לפורים). — חוברת א חסרה שם המדפיס.

104 The Palestine News; חדשות מהארץ הקדושה. התוצאה העברית של שבועון המשלחת הצבאית המצרית אשר למחנה הבריטי בארץ האויב הנכבשה. [העורך: יהושע

26.1.1940—ז' אדר א' ת"ש / 16.2.1940. 2° [שינויים בתבנית].

איתמר בן־אב"י ערך את העיתון עד ז' אב תרפ"ג, ואז פרש בגלל סכסוך עם אחד ממנהלי חברת 'הסולל', שהייתה המו"ל. בתקופה זו (מ' אב תרפ"ג עד כ"ג ניסן תרפ"ד) ערך את העיתון משה בר־נסיס. לאחר חיסול הסכסוך, שב בן־אב"י לערוך את העיתון בכ"ג ניסן תרפ"ד, אם כי שמו מופיע במפורש כעורך הראשי והאחראי רק מכ"ד ניסן תרפ"ד. מתאריך זה נוספו גם שני חברי מערכת: אברהם אלמאליח ופרץ דגן, עד כ"ו ניסן תרפ"ה. מכ"ז ניסן תרפ"ה ועד י"ד אב תרפ"ה העורך האחראי הוא אברהם אלמאליח. ט"ו אב תרפ"ה—כ"ג תשרי תרפ"ו, העורך האחראי: יהודה ליב מלצר. מכ"ד תשרי תרפ"ו עד כ"א אלול תרפ"ו, היה העורך הראשי בן־אב"י, והעורך האחראי—אלמאליח. מכ"ב אלול תרפ"ו עד כ"ה ניסן תרפ"ו, היה בן־אב"י העורך הראשי והאחראי. מכ"ו ניסן תרפ"ו עד ז' כסלו תרפ"ח היתה העריכה בידי אברהם אלמאליח. בן־אב"י ערך שוב את העיתון מ"א כסלו תרפ"ח עד י"ז כסלו תרפ"ט. לאחר שהבעלות עברה לידי התנועה הרבייוניסטית ערך זאב ז'בוטינסקי את העיתון מ"ט כסלו תרפ"ט עד ג' אדר תרצ"א. ז'בוטינסקי עזב את הארץ לאחר מאורעות תרפ"ט: שובו לארץ נאסר על־ידי השלטונות המנדטוריים והעריכה בפועל עברה לידי יהושע השל ייבין והמשורר אורי צבי גרינברג. באדר תרצ"א חזר העיתון לבעלותו של בן־אב"י והוא ערכו מה' אדר תרצ"א עד ח' אב תרצ"ג. מ' אב תרצ"ג עד י"ד אדר תרצ"ד יצא בעריכת שמואל פרלמן ופסח גינבורג, ומכאן ואילך בעריכתו של גינבורג בלבד. מ' ניסן תרצ"ד עד י"ז אייר תרצ"ד בעריכת מרדכי ליפסון ופסח גינבורג. מ"ח אייר תרצ"ד עד ה' טבת תרצ"ו היה העורך פסח גינבורג ומ' טבת תרצ"ו עד י"א ניסן תרצ"ו נערך על־ידי יששכר דב בר־דורא. מ"ג ניסן תרצ"ו עד לסגירת העיתון ב"ג תמוז תרצ"ו שוב נערך על־ידי פסח גינבורג. כאשר התחדש העיתון לזמן קצר בשנת ת"ש ערך אותו ליאו וינץ.

שינויים רבים בתת־הכותרת. — כ"ג שבט תרצ"ו—י"א ניסן תרצ"ו, נדפס בתל־אביב (בכותרון כתוב: ירושלים-תל־אביב). — י"ג ניסן תרצ"ו—א' סיון תרצ"ו, ח' סיון תרצ"ו—י"ג תמוז תרצ"ו, יצא לאור כעיתון מאוחד עם 'חדשות אחרונות'. — כ"א חשון תרצ"ז—י' כסלו תרצ"ז, יצא לאור גם: ד א ר ה י ו ם ; הוצאת ערב, בעריכת י"ה ייבין. — הוצאת העיתון נפסקה ב"ג תמוז תרצ"ו בפקודת השלטונות המנדטוריים משום שרשימו לא הוסדר כחוק. — בשנת 1920 יצאה לאור גם מהדורה ערבית (ראה מ"ס 115).

112 מזרח ומערב; מאסף היסטורי ספרותי לחקירת היהדות הספרדית והמזרחית בתפוצות הגולה. העורך: אברהם אלמאליח. דפוסים שונים, אב/אלול תרע"ט—סיון/אלול תר"ף, תמוז תרפ"ח—סיון תרצ"ב. 2°

תרע"ט-תר"ף: ד"ר ירחון (למעשה יצא לאור בהפסקות ארוכות יותר). תרפ"ח-תרצ"ב: ירחון. — שינויים בתת־הכותרת. — בחוברת של תמוז תרפ"ח, עמ' 1 בהערה, אומר העורך כי החוברת הראשונה משנת תרע"ט של 'מזרח ומערב' הופיעה ביפו, אלא

חוברת כסלו תרפ"ד יצאה ביפו, ובתקופה שבין תמוז תרפ"ו ותשרי תרפ"ז יצא לאור בתל־אביב.

108 חדשות הארץ; עתון יומי לענייני החיים והספרות. העורך: [ניסן] טורוב. דפוס א"ל כהנא, כ' סיון תרע"ט / 18.6.1919—י"ב טבת תרפ"ג / 31.12.1922. 2°. טורוב ערך את העיתון עד גליון כג (ט"ז תמוז תרע"ט). מגליון כד (י"ז תמוז תרע"ט) כללה המערכת את יוסף לוריא, שמואל פרלמן, יעקב פייכמן, מרדכי בן הלל הכהן, אברהם לודיפול ומשה סמילנסקי. — החל מ' כסלו תר"ף / 2.12.1919 נשמטה התיבה 'חדשות' משם העיתון ומכאן ואילך נקרא בשם 'הארץ'. — שמואל פרלמן ערך את 'הארץ' מ' כסלו תר"ף עד כ"ח תשרי תרפ"ב. ב"ז שבט תרפ"א הצטרף לעריכה אריה ליב יפה, ומכ"ט תשרי תרפ"ב ערך לבדו את העיתון עד י"ד תשרי תרפ"ג. מכ"ח חשון תרפ"ג ערך משה גליקסון את העיתון. לפי קרסל, תולדות העתונות, עמ' 140, נערך על־ידי ד"ר יוסף קלוזנר, בתקופה שבין עזיבתו של יפה וכניסתו של גליקסון לתפקיד (שמו של קלוזנר אינו נזכר כעורך בעיתון עצמו).

הופעתו של 'הארץ' נפסקה בט"ו חשון תרפ"ג / 6.11.1922 בשל קשיי מימון, ונתחדשה בכ"ח חשון תרפ"ג / 19.11.1922. — עד ט"ז שבט תרפ"א היה המו"ל יהודה ליב גולדברג. — מ"ג טבת תרפ"ג התחיל לצאת לאור בתל־אביב. — ראה גם מ"ס 128, 138.

109 הדביר; קובץ לתורה וחכמת ישראל ערוכה ע"י הועדה התורנית שע"י הסתדרות הצעירי הארץ־ישראלי בהשתתפות גדולי הרבנים וסופרים. העורך: אהרן ויסנשטין. בדפוס הר"ש צוקערמאן, סיון/תמוז תרע"ט—תשרי/טבת תרפ"ב; [אדר] תרפ"ג. 8°.

סיון/תמוז תרע"ט—תשרי תר"ף: לפרקים. טבת/אדר תר"ף—תשרי/טבת תרפ"ב: ירחון (למעשה יצא לאור כרבעון). [אדר] תרפ"ג: לפרקים. — שם העורך מופיע החל מקובץ ניסן/סיון תר"ף עד לקובץ תשרי/טבת תרפ"ב. קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 10, ופבוזר, שבעים שנה, עמ' 4, מציינים כי העורך היה יצחק אורנשטיין. אצל ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, י, תל־אביב תשי"ט, עמ' 3516, ערך: 'יצחק אביגדור אורנשטיין', כתוב כי ייסד וערך את 'הדביר'. ייתכן שאורנשטיין ערך את כתב־העת עד לקובץ ניסן/סיון תר"ף, שממנו ואילך מופיע שמו של 'העורך האחראי' — הרב אהרן ויסנשטין.

110 גננו; חוברת לחנוך הפעוטות בגן־ילדים ובבית־אם. הוצאת 'התאחדות הגננות' בהסתדרות המורים בארץ ישראל. דפוס רפאל חיים הכהן, אב תרע"ט; סיון תר"ף. 8°.

לפרקים. — לא נזכר שם עורך. — שינוי בתת־הכותרת. — חוברת ד/ה יצאה לאור ביפו בניסן תרפ"ב.

111 ד א ר ה י ו ם ; עתון יומי, מדיני, ספרותי ומסחרי. [העורך: איתמר בן־אב"י]. דפוסים שונים, י"ב אב תרע"ט / 8.8.1919—י"ג תמוז תרצ"ו / 3.7.1936; ט"ז שבט ת"ש /

שעל המעטפת של אותה חוברת ראשונה מובאת הכתובת של מערכת כתבי-העת בירושלים דווקא.

113 מחזיקי הדת; יוצא לאור בכל יום חמישי ע"י החברה 'מחזיקי הדת'. העורך: אריה ליב טויבר. דפוסים שונים, תרע"ט-תרפ"ד: ט"ז אלול תרע"ט / 11.9.1919 — י"ט אלול תר"ף / 2.9.1920; כ"ג חשון תרפ"א / 4.11.1920 — ד' שבט תרפ"א / 13.1.1921; ט"ו תמוז תרפ"א / 21.7.1921 — י"ט אלול תרפ"א / 22.9.1921; כ"ג חשון תרפ"ב / 24.11.1921 — כ' אייר תרפ"ד / 18.5.1922; ט"ז אב תרפ"ב / 10.8.1922 — י"א אלול תרפ"ב / 7.9.1922; י"א חשון תרפ"ג / 2.11.1922 — י"א כסלו תרפ"ג / 30.11.1922; י"ז אייר תרפ"ג / 3.5.1923 — כ"ד אייר תרפ"ג / 10.5.1923; כ"ב חשון תרפ"ד / 1.11.1923 — כ"ח כסלו תרפ"ד / 6.12.1923; י" סיון תרפ"ד / 12.6.1924 — י"ז סיון תרפ"ד / 19.6.1924. 4° [שינויים בתבנית].

שבועון (בהפסקות מרובות). — טויבר ערך את העיתון עד כ"ט תשרי תר"ף. מ"ג חשון תר"ף ואילך ערך את העיתון אברהם צבי שור. — מגילון 14 (ט"ז שבט תר"ף) באה הוספה ביידיש בשם: ידיעות מירושלם. מגילון 17 (כ"ז ניסן תר"ף) יצא העיתון ביידיש ובעברית לסירוגין, ונתבטלה ההוספה. בעיתון ביידיש נשמטה התחביר.

The Palestine Weekly; Being the English Edition of the Hebrew Daily 'Doar Hayom'. Various printing-presses, 26.12.1919–10.4.1931. 4°

16.1.1920–4.6.1920 נערך על-ידי אשר ספיר (A. Saphir). 17.6.1921–11.6.1920 נערך על-ידי ש' פלמן (S. Felman). 16.6.1922–24.6.1921 שוב נערך על-ידי אשר ספיר. מכאן ועד 17.8.1923, תאריך בו מתחיל להופיע שמו של איחמר בן-אב"י כעורך, לא נזכר שם העורך. איחמר בן-אב"י ערך מ-17.8.1923 עד 14.9.1923. מ-24.9.1923 עד 28.12.1928 ערך את השבועון פרץ קורנפלד (P. Cornfeld). 27.9.1929–4.1.1929 נערך שוב על-ידי בן-אב"י. 4.10.1929–10.4.1931 נערך על-ידי יצחק שמעוני (I. Shimony). — שינויים בתחביר.

115 * *بريد اليوم ، جريدة سياسية ادبية اجتماعية زراعية تصدر مرتين في الاسبوع مؤقلاً* [בריד אליום. — דאר היום. עיתון מדיני, ספרותי, חברתי, חקלאי. יוצא לאור פעמיים בשבוע]. העורך: אברהם אלמאליח. 1920. 2°

לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 33. — הוצאה ערבית של 'דאר היום' (ראה מס' 111).

Press Report; Zionist Commission-Press Bureau. 1920–12.6.1924. 4°
לפרקים. — הגיליון הראשון שראיתי הוא מס' 289 (30.4.1920).

הוא מודפס במכונת-כתיבה. לפחות ממס' 458 (6.10.1920) הופיע בהכפלה (על צד אחד של הדף), ותשמטה הכותרת. ממס' 518 (28.1.1921) הופיע בשם: *Bulletin*. לפי פבונר, שבעים שנה, עמ' 23. הופיע גם בעברית.

Zionistische Korrespondenz. 1920–3.3.1931 117
שבועון. — לא נזכר שם העורך. בהכפלה (על צד אחד של הדף). — כפי הנראה יצא לאור על-ידי ההנהלה הציונית. — לפי פבונר, שבעים שנה, עמ' 7, יצא לאור גם בעברית ובאנגלית.

118 השלח; ירחון לספרות, למדע ולענייני-החיים. העורך: יוסף קלזנר. דפוסים שונים, תר"ף-תרפ"ז: אדר תר"ף—אלול תרפ"א; ניסן תרפ"ב—אלול תרפ"ב [שבט תרפ"ג]; תשרי תרפ"ד—סיון/אלול תרפ"ו > אדר תרפ"ז <. 8°.

בשני הכרכים האחרונים של 'השלח', מה-מו (תשרי/חשון תרפ"ו—סיון/אלול תרפ"ו > אדר תרפ"ז <), ערך יעקב פיכמן את מדור הספרות היפה. — 'השלח' יצא לאור (בהפסקות מסוימות) בברלין (תרנ"ז-תרס"ג), בקרקוב (תרס"ג-תרס"ה) ובאודיסה (תרס"ז-תרע"ט). — חוברת אלול תרפ"ב יצאה לאור רק בשבט תרפ"ג, וחוברת סיון/אלול תרפ"ו יצאה לאור רק באדר תרפ"ז.

119 אספקלריה; לסטירה, להומור ולבקר. העורך: ק[דיש] ל[ניב] סילמן. דפוס פרומקין, ניסן תר"ף. יח עמ' 4°.
על המעטפת כתוב: 'המערכת עושה את כל ההכנות הדרושות להוציא את ה"אספקלריה" בתור ירחון קבוע'. אולם יצאה לאור רק חוברת אחת (ראה גם מס' 158).

120 הרפואה; רבעון רפואי. כלי מבטא של ההסתדרות המדיצינית העברית בא"י. העורך: אריה פיגנבאום. דפוסים שונים, תר"ף-תרפ"ט: ניסן/סיון תר"ף; חשון תרפ"ה—ניסן תרפ"ה; סיון תרפ"ו—אדר א' תרפ"ט. 8°.

בתר"ף-רבעון. חשון תרפ"ה—תמוז תרפ"ז: לפרקים. תרפ"ח-תרפ"ט: דרירחון. — מניסן תרפ"ד עד תרפ"ח היה העורך יעקב דולז'נסקי. מאד א' תרפ"ט כללה המערכת את אהרן מאיר מזיא, שאול אדלר, דוד אריה פרידמן, אברהם רוזנטל ויהודה ליב רוקח. — שינויים בתחביר—לאחר שבתר"ף יצאה לאור רק חוברת אחת, נתחדשה הופעת 'הרפואה' בניסן תרפ"ד בתל-אביב ויצאו לאור שתי חוברות (השנייה בסיון תרפ"ד). מניסן תרפ"ט ואילך יוצא כתבי-העת לאור בתל-אביב. — לכל חוברת שער שמאלי באנגלית. בחלק מן החוברות באה גם תמצית מאמרים באנגלית.

121 הבמה; עתון לשבוע. העורך: א[לתר] י[עקב] שירמן [= שחראי]. דפוס ש' צוקרמן, ט"ו אב תר"ף / 30.7.1920 — כ"ט אב תר"ף / 13.8.1920. 4°.

פבונר, שבעים שנה, עמ' 2, כותב שיצאו לאור ארבעה גיליונות; ראיתי שלושה בלבד. — העורך היה איש 'המזרח'.

126 * ל ע ס . העורך: דב קמחי. 1921.
לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 17. — יומי. —
יצאו גליונות אחדים במקום "הארץ" שנפסק על-ידי הממשלה
לשבות ימים'. — לא הצלחתי לברר מתי בדיוק חלה הפסקה זאת,
ומה היתה סיבתה.

127 העתון הרשמי של ממשלת
פלשתינה <א"י>; יוצא לאור ברשות הממשלה.
דפוסים שונים, 1.1.1921—30.12.1947. 4°.

מראשיתו ועד 16.8.1932: פעמיים בחודש. מ-25.8.1932 ואילך:
שבועון. — לא נזכר שם עורך. — היה המהדורה העברית של ה-
Official Gazette of the Government of Palestine (מגלילן 34
ואילך). העיתון האנגלי יצא לאור עד לסוף אפריל 1948 ואולם
הגלילן העברי האחרון שראיתי הוא מ-30.12.1947. — עם
הוספות רבות בתבנית 8°. — יצא לאור גם בעברית.

128 הארץ; שבועון לילדים. העורך: יעקב פייכמן. דפוס
פרומקין, ט"ו שבט תרפ"א / 24.1.1921—כ"ו תמוז
תרפ"א / 1.8.1921. 4°.

בעריכה השתתף גם קדיש יהודה סילמן. — הוספה לעיתון 'הארץ'
(ראה מס' 108).

129 חברנו: עתון לענייני התלמידים. יוצא אחת
לשבועים ע"י 'צופי תחכמוני'. העורכים: מ[רדכי] א[הרץ]
הלפרין, י' ריוזיס, ש' גפני, מ' צבי. י"ד אדר א' תרפ"א—
אייר/תמוז תשכ"ג. 8°. [שינויים בתבנית].

תרפ"א—תמוז תרפ"ג: דרשבועון (בהפסקות רבות). כסלו
תרפ"ד—כסלו/טבת תשי"ב: ירחון (בהפסקות רבות). סיון/תמוז
תשי"ב—אייר/תמוז תשכ"ג: לפרקים. — מא' אדר ב' תרפ"א בא
צ' זקס במקום מ' צבי ברשימת העורכים. מט"ו כסלו תרפ"ב לא
נזכרו יותר העורכים. העורך בפועל של העיתון מתחילתו ועד לאדר
תשי"ז היה המורה מרדכי מיכאלי. אחר-כך נערך על-ידי חבר
המורים ומתש"ך עד תשכ"ג היה העורך המורה אריה אלקלעי. —
שינויים בתת-הכותרת. — שנים א-ב (תרפ"א-תרפ"ב) יצאו
בהכפלה מכתבי-יד (על שני צדי הדפים). מתרפ"ג יצא בדפוס
על-ידי התלמידים עצמם, ובתחילה נדפס על מכשיר הדפוס ששלח
משה מונטיפיורי בשעתו לירושלים, ואשר עליו נדפסה ה'חבצלת'
בתחילת דרכה. מתש"ך שוב יצא בהכפלה.

130 הדרבן. [העורך: ישעיהו קרניאל]. דפוסים שונים,
אדר ב' תרפ"א—אדר תרפ"ו. 2°.

פעם בשנה (בפורים). — שמו של העורך נרמז על החוברת של
תרפ"ה ותרפ"ו בכינוי 'עצמות'. יצא לאור על-ידי 'דאר היום'
(ראה מס' 111). — את החוברות של תרפ"א-תרפ"ג לא ראיתי.

131 ידיעות מארץ ישראל. כ"ח אדר ב'
תרפ"א / 7.4.1921—י"ח אלול תרפ"ז / 15.9.1927. 2°.
לפרקים. — לא נזכר שם עורך. יצא תחילה על-ידי לשכת

122 ידיעות. המחלקה לסטטיסטיקה ולאינפורמציה.
ועד הצירים לארץ-ישראל. דפוס א' איתן וס' שושני, (יפו?),
ט"ו אב תר"ף / 30.7.1920. 16 עמ'. 2°.

הכוונה היתה להוציא את ה'ידיעות' לפרקים. יצאה לאור רק חוברת
אחת. — לא נזכר שם עורך. — בשער החוברת כתוב: 'הדפים
האלה אשר יופיעו לעתים מזומנות, יכילו ידיעות סטטיסטיות—
אינפורמטיביות על החיים בארץ-ישראל'. — נדפס ביפו, אך
ירושלים רשומה כמקום ההוצאה לאור.

123 קובץ החברה העברית לחקירת
ארץ-ישראל ועתיקותיה בירושלים.
העורך: נחום סלושץ. דפוסים שונים, תרפ"א; תרפ"ה;
תרפ"ח; תרצ"ה; תש"ה. 8°.

לפרקים. — נחום סלושץ ערך את הקבצים של תרפ"א, תרפ"ה
ותרצ"ה. אליעזר ליפא סוקניק וישעיהו פרס ערכו את הקובץ של
תרפ"ח, ושמואל ייבין ערך את הקובץ של תש"ה. — החל מן
הקובץ של תרפ"ח הושמטה התיבה 'בירושלים' מן הכותרת. —
הקובץ של תרפ"ח נקרא בשם: 'ירושלים'. קובץ החברה
העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. מוקדש לזכר ר' אברהם
משה לונץ. הקובץ של תרצ"ה הוקדש לזכר ד"ר א"מ מוזיא והקובץ
האחרון לזכרו של ר' אשר זליג ווייצמן. — הקבצים של תרפ"א,
תרפ"ה ותרצ"ה הודפסו בתל-אביב, אך ירושלים צוינה כמקום
ההוצאה לאור. — בקובץ הראשון נדפס גם שער שמאלי
בצרפתית.

124 התור: שבועון מזרחי. העורך: י[הודה] ל[יב] הכהן
פיישמן [מימון]. דפוסים שונים, תרפ"א-תרצ"ו: ג' חשוון
תרפ"א / 15.10.1920—י"ג ניסן תרפ"ב / 11.4.1922; ד'
כסלו תרפ"ג / 24.11.1922—י"ט שבט תרפ"ה /
13.2.1925; י' כסלו תרפ"ו / 27.11.1925—א' אלול
תרפ"ט / 6.9.1929; י"ב חשוון תר"ץ / 15.11.1929—י"ג
ניסן תר"ץ / 11.4.1930; ד' סיון תרצ"ב / 8.6.1932—ט"ו
כסלו תרצ"ג / 14.12.1932; ד' טבת תרצ"ד /
22.12.1933—י"ג סיון תרצ"ה / 14.6.1935; כ"ח סיון
תרצ"ו / 18.6.1936—ה' תמוז תרצ"ו / 25.6.1936. 4°
[מה' טבת תרצ"ה—2°].

משנת תרפ"ח ואילך לא תמיד הופיע מדי שבוע. — י"ל הכהן
פיישמן [מימון] ערך את 'התור' בשנים תרפ"א-תר"ץ,
תרצ"ד-כ"ג כסלו תרצ"ה. בשנים תרצ"ב-תרצ"ג, ומה' טבת
תרצ"ה ועד להפסקתו של העיתון בתרצ"ו ערכו אלתר יעקב
שחראי. — 'התור' היה בטאונה של הסתדרות המזרחי.

125 שערי ציון: קובץ מקדש לחד"ת, הלכה, אגדה
וספרות תורנית. העורכים: שלמה בלור ואהרן יצחק
זסלנסקי. דפוסים שונים, כסלו תרפ"א—אב/אלול תרצ"ט.
8° [שינויים בתבנית].

מחוברת שבט/אדר תרפ"א: ירחון. — שינויים בתת-הכותרת.

לירושלים. הוצאת העיתון התחדשה ב-28.11.1929 לאחר הפסקה של כשלוש שנים.

135 קול ישראל; ירחון לחד"ת ומאמרים לפתרון שאלות הזמן בהשתתפות גדולי הרבנים בארץ ובחו"ל. יוצא לאור ע"י הסתדרות צעירי אגדת ישראל בירושלם ת"ו. העורך: רפאל קאצנעלנבוויג. דפוס הר"ש צוקרמן, אלול תרפ"א — כסלו/שבט תרפ"ב. 8°.

החבורת האחרונה כוללת גם 'מאמרים לשאלות הזמן' עם ספירת עמודים נפרדת. — פסק להופיע כשהחלה 'אגודת ישראל' להוציא לאור את השבועון 'קול ישראל' (ראה מס' 146).

136 דחליל; חוברות מצוירות להומור, לסטירה ולבקורת. העורך: א[הרן] ז[אב] בן-ישי. דפוס 'היילפרין', ערב סוכות תרפ"ב. ח עמ'. 4°.

התכיפות לא נזכרה. יצאה לאור חוברת א בלבד. — עמ' [1]-2, 8-7 נדפסו על המעטפת.

137 אלמות; עתון לבני-הנעורים. העורך: א[ברהם] סולודר. דפוסים שונים, חנוכה תרפ"ב—ט"ו אב תרפ"ב; ט"ו כסלו תרפ"ג—א' סיון תרפ"ג. 8°.

פעמיים בחודש. — שינויים בתדירות. — מנוקד בחלקו.

138 הארץ; שבועון למסחר ולתעשייה. העורך: אריה ליב יפה. 1922.

שם העורך לפי קלעי ופרובסט, העיתונות הישראלית, עמ' 14. — תת-הכותרת והשנה לפי כרטסת העיתונות בארכיון הציוני המרכזי, שם כתוב כי יצא לאור במשך שמונה חודשים. — קלעי ופרובסט מציינים את 1923 כשנת ההופעה ואולם אין הדבר אפשרי, שכן יפה ערך את 'הארץ' (ששבועון זה יצא לאור כהוספה שלו) בשנים 1921-1922 (ראה מס' 108).

139 טללים. 1922—תרצ"ט; 1922: תרצ"ג; שבט תרצ"ד—סיון תרצ"ה; אייר תרצ"ז; תמוז תרצ"ח; תמוז תרצ"ט.

1922—לפי פבנור, שבעים שנה, עמ' 17. הנותן את הפרטים: ירחון. יצא לאור על-ידי תלמידות בית-הספר למל. בהכפלה. — בתרצ"ג יצא לאור: טללים; עתון התלמידות של בית-הספר לבנת[?]. א' <בי"ס למל>. בהכפלה על שני צדי הדף. 9 עמ'. 2°. התחדש בשבט תרצ"ד (שנה א, גליון א). ונאמר בו: 'הננו מחדשים בזה את הוצאת עתוננו "טללים", אשר יצא עד כה למקטעין בכתב ובמכונת כתיבה'. בדפוס 'ארץ-ישראל'. 8°. ירחון (למעשה לפרקים). — שינויים בתת-הכותרת.

140* נעורים. 1922.

לפי פבנור, שבעים שנה, עמ' 17. — לפרקים. — בהכפלה. — יצא לאור על-ידי תלמידים (שם בית-ספרם אינו נזכר אצל פבנור).

העיתונות שעליה ועד הצירים לארץ-ישראל. מ-11.10.1921 התחיל לצאת על-ידי לשכת העיתונות שעליה ההנהלה הציונית בארץ-ישראל. מ"ח סיון תרפ"ד יצא לאור על-ידי ההנהלה הציונית בארץ-ישראל והלשכה הראשית של הקרן הקיימת. מ"א שבט תרפ"ז נוספה גם הלשכה הראשית של קרן היסוד לרשימת המו"לים. — כ"ג אייר תרפ"ג / 9.5.1923—ד' אב תרפ"ג / 17.7.1923 יצא לאור בשם: בנין; אסף ידיעות <ביולטין> על עבודות הבנין בארץ-ישראל. י"ג כסלו תרפ"ד / 21.11.1923—כ"ז כסלו תרפ"ד / 5.12.1923, נקרא בשם: בנין ויצירה (תת-הכותרת כמוזל' בנין). י"א טבת תרפ"ד / 19.12.1923—י"א סיון תרפ"ד / 13.6.1924, נקרא בשם: אסף ידיעות <ביולטין> של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל. מ"ח סיון תרפ"ד / 20.6.1924 חזר להיקרא 'ידיעות מארץ ישראל'. גליונות 20, 22, 36-38 של שנת תרפ"ו יצאו לאור בשם: 'ידיעות ארץ ישראל'. — בהכפלה (צד א' בלבד). מ"ח סיון תרפ"ד כותרתו מודפס (מתארך זה נוסף גם השם בלועזית). מ-1924 יצא לאור גם באנגלית, בצרפתית, בגרמנית, בידיש ובלאדינו.

132 הצופה; חוברות לעניני הצופיות. יו"ל ע"י מרכז הסתדרות הצופים בא"י. [העורך: אביעזר ילין]. דפוס 'היילפרין', [חוברת ג-ד] אייר תרפ"א. 49 עמ'. 8°.

לפרקים. — קביעת העורך לפי מכתבו של מר אריה כרוך אלי. — חוברת א יצאה לאור בתל-אביב בתר"ף. את חוברת ב לא ראיתי ואינני יודע היכן יצאה לאור.

News Bulletin of the Palestine Daily Mail; 133 <Published by the 'Hassolel' Palestine society for advertising and publication>, issued daily—except on Saturday. Responsible editor: A[sher] Saphir. Printed and published by the 'Hassolel' co., [vol. I, no. 70] 20.6.1921-1924. 2°

ראיתי רק מס' 70, שנה א. — ב-1924 (ראולי כבר לפני כן) חולק חנים לחותמים על ה-*Palestine Weekly* (ראה מס' 114).

134 السلام، جريدة يومية حرة تصدر مرتين في الاسبوع مؤقّتاً

[אלסלאם—השלום. עיתון יומי חופשי. יוצא לאור פעמיים בשבוע]. העורך: נסים מלול. דפוסים שונים, 1921-1931: [גליון 39] 13.7.1921 — [גליון 46] 16.8.1921; [גליון 98] [5.10.1922] — [גליון 111] 5.10.1923; [גליון 682] 28.11.1929 — [גליון 761] 6.1.1931. 2°.

העותק שבדקתי אינו שלם ולפיכך ציינתי את מספרי הגליונות שראיתי. מ-28.11.1929: שלוש פעמים בשבוע. מ-25.4.1930: פעמיים בשבוע. — שינויים קלים בתת-הכותרת. — החל לצאת לאור ביפו ב-31.5.1920. אחריכך (וייתכן כי היה זה לפני גליון 39) עברה הוצאת העיתון לירושלים ואחרי כחודשיים עברה לחיפה. ומאחר יותר (וייתכן כי היה זה לפני גליון 98) חזרה

כמלא-מקומו; מי"ב תמוז מופיע רק שמו של בלוי). א' שבט ת"ש ואילך נערך בידי משה גליקמן-פרוש (שמו של משה בלוי מופיע כעורך ראשי עד ז' סיון תש"ו). — שינויים בתה-הכותרת. — בטאון 'אגודת ישראל'. — ראה גם מס' 135.

147 החיים; שבועון מצויר לספרות ואמנות. העורך: פסח גינזבורג. דפוס לוי, י"א ניסן תרפ"ב / 9.4.1922 — ג' אב תרפ"ב / 28.7.1922. 4°.

שינוי בתה-הכותרת.

148 לעזאזל! סטירה הומור וקריקטורה. בעריכת רזא [= אהרן זאב בן-ישי]. דפוס מוריה שיינבוים-ווייס, אייר תרפ"ב — אב תרפ"ב. 4°.

לא נזכרה התכיפות. — יצאו לאור שתי חוברות בלבד.

149 הגנה; ירחון לחנוך התינוקות בגן-הילדים ובבית-האם. העורך: יחיאל היילפרין. דפוסים שונים, תרפ"ב-תרפ"ה: אייר תרפ"ב — אב/אלול תרפ"ב; אייר תרפ"ג — סיון תרפ"ג; אדר ב' תרפ"ד — אב תרפ"ד; תשרי/חשוון תרפ"ה — שבט/אייר תרפ"ה. 8°.

מתשרי/חשוון תרפ"ה יצא פעם בחודשיים. — שינויים בתה-הכותרת. — בשנים תרע"ח, תר"ף יצא לאור באודיסה.

150 המלאכה; חוברת מקצועית כלכלית לעניני בעלי-המלאכה והתעשייה בארץ. העורכים: י[צחק] י[עקב] ילין וא[הרן] נחמני. דפוסים שונים, סיון תרפ"ב; אב תרפ"ג. 4° [שינוי בתבנית].

לפרקים. החל מחוברת ב' היה נחמני העורך היחיד. — בירושלים יצאו לאור שתי החוברות הראשונות. שאר החוברות יצאו לאור בתל-אביב מכסלו תרפ"ד ועד תמוז תרפ"ד. — המו"ל: 'מרכז בעלי-המלאכה' ביפו, (ומחברת ג' גם); תל-אביב וירושלים.

151 הנער; מופיע פעם לשבועים ע"י אגודת 'אחדות הנער'. העורך: אליהו בחבוט. ט' תמוז תרפ"ב — ט"ו אב תרפ"ב. 4°.

בהכפלה (מכתב-יד) משני צדי הדף. — יצאו לאור שלושה גליונות בלבד.

152 ידיעות הדסה. דפוסים שונים, תרפ"ב-תש"ה: י"ח תמוז תרפ"ב / 14.7.1922 — כ"ב אלול תרפ"ב / 15.9.1922; י' חשוון תרפ"ג / 1.11.1922; ניסן תרפ"ג / מארס 1923; ב' ניסן תרפ"ו / 17.3.1926 — ט"ו תמוז תרפ"ו / 27.6.1926; י"ב חשוון תרפ"ז / 20.10.1926 — תמוז תרפ"ט / כסלו תר"ף / 7.12.1929; תמוז תרצ"ט / יולי 1939 — כסלו תש"ג / נובמבר 1942; כ' טבת תש"ג / 28.12.1942 — ט"ו כסלו תש"ד / 12.12.1943; כ"ח אייר תש"ד / 21.5.1944 — ט"ו שבט

141 פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל. [העורך: דוד זכאי]. דפוסים שונים, א' טבת תרפ"ב — י"ד ניסן תרפ"ה. 4°.

לפרקים. — שנה א, חוברת ו (כ"ה שבט תרפ"ג) נדפסה בתל-אביב. — בשנת תרצ"ז נחתדה הוצאת 'הפנקס' בתל-אביב: תרצ"ז-תרצ"ח, תש"ב-תש"ד. — הוספות רבות.

Economic Data; issued by the Trade & Ind. Dept., Palestine Zionist Executive. 1922—1.2.1926 [19.5.1926]. 2°

לפרקים. — ראיתי רק חוברות מס' 9-10, 18, ובהן לא נזכר שם עורך. — בהכפלה על צד אחד של הדפים. — למס' 18 גם שער עברי: 'קובץ לעניני כלכלה'. הוצאת המחלקה למסחר ותעשייה של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל. בתוך החוברת גם טקסט עברי. בשער הלועזי של חוברת זאת התאריך הוא 1.2.1926, ובשער העברי: 19.5.1926 [!].

143 לשבת. במה חפשית. [העורכים: אהרן זאב בן-ישי ואלתר יעקב שירמן (שחראי)]. דפוס מוריה שיינבוים-ווייס, ה' שבט תרפ"ב — ג' אדר תרפ"ב. 4°.

שבועון. — מחוסר רשיון יצאה החוברת כל פעם בשם אחר: [ב] אורה לשבת. [ג] עונג לשבת. [ד] משבת לשבת. [ה] זה לשבת.

144 הידיד; כלי מבטא לחניכי מעון 'תושיה'. יוצא אחת לשבועים. [גליון ב] ז' שבט תרפ"ב — ט"ו שבט תרפ"ב. 8° [שינוי בתבנית].

שם העורך לא נזכר. — שינוי קל בתה-הכותרת. — בהכפלה מכתב-יד, על שני צדי הדף. — נראה שהמעון היה 'אגודת ישראל', שכן בגליון ג נזכר 'איש חסדנו הפרופ' ד"הק'.

145 לפורים; במה חפשית להומור ולסטירה. עורך ומסודר ע"י רזא [= אהרן זאב בן-ישי]. דפוס מוריה שיינבוים-ווייס, פורים תרפ"ב. 7, [1] עמ'. 2°.

לא נזכרה כוונה להוציא מדי שנה בשנה. כפי הנראה חד-פעמי. — זיהוי העורך לפי פבזנר, שבעים שנה, עמ' 9.

146 קול ישראל; עתון חרדי, שבועי. העורך: רפאל קצנלנבויגן. דפוסים שונים, כ"ד אדר תרפ"ב / 24.3.1922, ז' כסלו תש"ט / 9.12.1948. 2° [שינויים בתבנית].

כ"ד אדר תרפ"ב — כ"ג אייר תרפ"ו, נערך בידי רפאל קצנלנבויגן. ר"ח סיון תרפ"ו — כ"ה אדר תרצ"ג, נערך בידי עמרם בלוי. ג' ניסן תרצ"ג — כ"ח סיון תרצ"ג, נערך בידי משה בלוי. ה' תמוז תרצ"ג — ב' אלול תרצ"ג, נערך בידי משה גליקמן-פרוש. ט' אלול תרצ"ג — י"ד אב תרצ"ז, נערך בידי משה בלוי. כ"א אב תרצ"ז — כ"ח אב תרצ"ז, נערך בידי משה גליקמן-פרוש. ה' אלול תרצ"ז — ה' תמוז תרצ"ט, נערך בידי שמעיה לוריא (מי"ד תשרי תרצ"ט מופיע שמו של משה בלוי כעורך ראשי ושמו של לוריא

158 א ס פ ק ל ר י ה ; עתון שבועי. העורך: ק[דיש]
[יהודה] סילמן. — דפוסים שונים, כ"ו חשון תרפ"ג—
י"ז סיון תרפ"ג. 4°.

במקום חוברת יד יצאה לאור בי"ד אדר תרפ"ג החוברת ההיתולית
'ליהודים' (חוברת שמינית; ראה מס' 72) ובסופה 'אספקלריה'
כתוספת. — ראה גם מס' 119.

159 * ב נ ו ת צ י ו ן . 1923.

לפי כרטסת-שכטר (לא הצלחתי לאחר את המקור). — בהכפלה.
— בולטין של לשכת העיתונות של הנהלת ההסתדרות הציונית
בארץ-ישראל.

160 * ז ה ר א ב י ב . 1923–1924.

לפי פזנר, שבעים שנה, עמ' 14. — שבועון. — יצא לאור על-ידי
ועד המגרש זהר-אביב (בירושלים?).

161 * ש ב י ב י ם . 1923.

לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית, עמ' 14. — לפרקים. —
יצא לאור על-ידי תלמידי בית-הספר לבנים א. — בהכפלה.

Daily News Bulletin; issued by the Palestine 162
Telegraphic Agency. 1923–11.1.1925; 1929–
1931. 2°

לא נזכר שם עורך. — בהכפלה (צד אחד של הדפים). — ראיתי רק
גליונות 1–9 של שנת 1925. קביעת השנים לפי הרישום בקטלוג
בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. — ב" 12.1.1925 החלה
הסוכנות הטלגרפית הארץ-ישראלית להוציא במקום בולטין זה את
ה-*Palestine Bulletin*, אולם ב-1929 התחדשה הופעתו של ה-
Daily News Bulletin, למרות שלא נפסקה הופעתו של ה-
Palestine Bulletin, לפיכך אין לראות, לדעתי, בזה האחרון את
ממשיכו של הראשון.

163 פ ר א ג ן פ ו ן א ד ב ע ט ע ר - ל ע ב ן . הדפוס
החדש, ינואר 1923. 9 עמ'. 8°.

לא נזכרה התכיפות. יצאה לאור חוברת 1 בלבד. — לא נזכר שם
עורך. — כתבי-עת של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית.

164 ד ר כ ן ; יוצא אחת לשבועים על-ידי הסדרות
תלמידי הגמנסיה העברית בירושלים. י"ז טבת תרפ"ג—
ט"ז שבט תרפ"ג. 2°.

לא נזכר שם עורך. — בהכפלה על צד אחד של הדפים. — יצאו
לאורך שלושה גליונות בלבד.

165 ה פ ו ע ל ה מ ז ר ח י . ירחון. אורגן של הפועלים
הדתיים-לאומיים בא"י. יוצא לאור ע"י הסדרות הפועל
המזרחי. העורך: א[לתר] [עקב] שחראי <שירמן>. דפוסים
שונים, שבט תרפ"ג—אב תרפ"ג; ניסן תרפ"ד—תמוז/אב
תרפ"ה. 8°.

תש"ה / 31.12.1944; א' תמוז תש"ה / 12.6.1945. 8°
[שינויים בתבנית].

י"ח תמוז תרפ"ב—י' חשון תרפ"ג: בולטין שבועי. תרפ"ו:
לפרקים. אוקטובר/דצמבר 1926—אוגוסט/ספטמבר 1927:
ירחון. תרפ"ח—תר"ץ: לפרקים. תרצ"ט—תש"ג: ירחון. מדצמבר
1942 ועד להפסקתו: לפרקים. — מתמוז תרצ"ט עד כסלו תש"ג
היה העורך ח"ש הלוי. בשאר התקופות לא נזכר שם העורך. —
שינויים בתת-החוברת. — מדצמבר 1942 נקרא בשם: יד יעו ת
מ ח י י ה ד ס ה , ויצא לאור כפרסום פנימי. — מתמוז תרצ"ט
עד כסלו ת"ש יצא בהכפלה על צד אחד של הדפים.

153 ב י נ ת י ם ; עלון חברים. יוצא ע"י סניף 'אחדות
העבודה' בירושלים. א' אלול תרפ"ב—א' טבת תרפ"ה. 4°
[לרוחב] [שינויים בתבנית].

לפרקים. — לא נזכר שם עורך. — בהכפלה מכתבי-יד, תחילה על
צד אחד של הדפים, ומחברת 3 (כ"ב אלול תרפ"ב) על שני
הצדדים.

154 ק ו ל י ע ק ב ; שבועון. כלי מבטאה של היהדות
החרדית בארץ-ישראל. העורך: יצחק יפה. דפוסים שונים,
תרפ"ב—תרצ"ד: ט"ו אלול תרפ"ב—י"ז אדר תרפ"ה; ד'
ניסן תרצ"ג—ז' אב תרצ"ד. 2° [שינויים בתבנית].

שבועון (בהפסקות). — יפה ערך את העיתון עד י"ג תמוז תרצ"ג.
מכ"ח אלול תרצ"ג נערך בידי יצחק לוי. — שינויים
בתת-החוברת. — עיתון מוסדות היישוב הישן.

155 ע ל ה מ ש מ ר ; במה חפשית. העורך: א[הרן]
ז[אב] בן-ישי. דפוסים שונים, ערב ראש-השנה תרפ"ג—י'
תמוז תרפ"ג. 4°.

שבועון. — גליון כג של 'על המשמר' יצא לאור בי"ד אדר תרפ"ג
בשם: 'גליון לפורים, הוצאה מיוחדת של "על-המשמר"'.
ה א ז מ ל ; עתון העומד ברשות עצמו <על רגלי תרגולת>. חותך
וגזור על ימין ועל שמאל עד זוב דם—את כל הראויים לכך.
משוחזר[!] בידי רוא [= אהרן זאב בן-ישי].

156 ה מ ז ר ח י ה צ ע י ר ה א ר ץ - י ש ר א ל י ;
עלון-הסדרות לידיעות, מאמרים, השקפות וסקירות מחיי
צעירי היהדות הדתית-לאומית בארץ ישראל. דפוס ש'
צוקרמן, חשון תרפ"ג—אב תרפ"ג. 8°.

לפרקים. — לא נזכר שם עורך. — יצאו לאור שלושה גליונות
בלבד, וכולם כ'הוספה להדביר' (ראה מס' 109).

157 ל ב ח ד ש . העורך: אביגדור המאירי
<פירשטיין>. דפוסים שונים, י"ב חשון תרפ"ג; ערב פסח
תרפ"ד. 8°.

לפרקים. — חוברת א-ו יצאו לאור בתל-אביב החל מערב
ראש-השנה תרפ"ב.

- דפוסים שונים, אלול תרפ"ג—כסלו/שבט תרפ"ד. 8°.
יצאו לאור שתי חוברות בלבד.
- 169 החבר; לוח שמושי לחלמידיים לשנת... [העורך:
חיים דב שחר]. דפוסים שונים, [תרפ"ג]—[תר"ץ]. 8°.
הלוחות לשנים תרפ"ד-תרצ"א נערכו בידי חיים דב שחר. בעריכת
הלוח לשנת תרפ"ו השתתף חיים אריה זוטא. לא נזכרו שמות
העורכים של הלוחות לשנים תרצ"ב-תרצ"ג. — שינויים
בתת-הכותרת. — מכיל חומר סטטיסטי על ארץ-ישראל וחומר
אקטואלי על מוסדות שונים בארץ. — הלוחות לשנת
תרצ"ב-תרצ"ג יצאו לאור בתל-אביב.
- 170 אגרת. העורכים: אביעזר ילין וצבי אפרתי. דפוס
ק"י סילמן, [חוברת ב] כ"ח תשרי תרפ"ד. 8°.
לפרקים. — יצא לאור על-ידי הסתדרות הצופים העברים בא"י,
המועצה המרכזית. — לפי קלעי ופרובסט, העתונות הישראלית,
עמ' 27, יצא לאור ב-1923; אך לפי פבנור, שבעים שנה, עמ' 13,
יצא לאור ב-1923-1924.
- 171 'Rough Notes', of the Secretary for Trade &
Industry of the Palestine Zion. Executive. [העורך:
נחום תשבי]. [מס' 5] 15.11.1923—17.3.1924. 2°.
לפרקים. — בהכפלה (צד אחד בלבד). <For —
Officers of the Zionist Organisation only>.
- 166 המטפח; קבץ ספרותי לפורים. דפוס ציון, פורים
תרפ"ג. ד עמ'. 4°.
חד-פעמי. — 'המול': חברה טפחנים. העורך: ממהלכי שתיים.
נראה שהקובץ יצא מחוגים דתיים.
- 167 ארץ ישראל; עתון בוקר. העורך: ש[לום]
שווארץ [בן ברוך]. דפוס 'ציון' רוהלד, א' ניסן תרפ"ג /
18.3.1923—ד' אייר תרפ"ג / 20.4.1923. 2°.
לפי קרסל, תולדות העתונות, עמ' 136, היה זה העיתון היומי
הראשון שיצא לאור בבוקר (שאר העיתונים היומיים היו יוצאים
אותה עת בצהריים). — בגליון האחרון נתפרסמה ההודעה הבאה:
'בהיות שלא עלה בידנו לבסס במשך החודש את הצד
הטכני-הסדורי שבעבודת "ארץ ישראל" התלטנו להפסיק לזמן מה
את הוצאת עתוננו.'
- 168 ועד חכמים; ירחון תורני. יוצא לאור ע"י חכמי
ורבני הישיבות פת"ח. העורך: שמואל גדליה ניימן.

מיכל כהן

מפתח העיתונים

(האות ה אחרי המספר מציינת שהשם נזכר בהערות)

לה גואירטה דיפ'לורים 42	אגרת 170
הגן 105	אהבת ציון 27, 29
הגנה 149	אונזער ברודער 86
גנזי ירושלים 46	האור 21, 31, 34, 40, 41ה
גננו 110	אור תורה 51
	אורח לשבת־ראה: לשבת
	האזמל־ראה: על המשמר
דאר היום 111, 115, 130ה	אזני המן 103
הדביר 109, 156ה	האחדות 82, 93ה, 97ה
דברי הימים לישראל 1	אחשדרפן 84
דברי עבודת האדמה־ראה: האכר היהודי	האכר 38ה
דחליל 136	האכר היהודי 49
איל דיסקאראדו 71	אלמות 137
דפים 101	אלסלאם 134
הדרבן 130	אמת מארץ 41
דרכנו 164	אסף ידיעות (ביולטין) של ההנהלה הציונית בארץ־ישראל
	ראה: ידיעות מארץ ישראל
דער הייליגער אנצייגער 28	אספקלריה 72ה, 119, 158ה
הר ציון 12	ארזי הלבנון 24
השקפה 21ה, 48, 62ה, 63ה	האריאל 8
	הארץ (תרנ"א) 33
ועד חכמים 168	הארץ 108ה, 126ה, 128ה, 138ה
	הארץ־ראהגם: חדשות הארץ
זה לשבת־ראה: לשבת	הארץ (לילדים) 128
זהב הארץ 74	הארץ (למסחר ותעשיה) 138
זהר אביב 160	ארץ ישראל 167
זכרונות ארץ ישראל 25ה	ארץ ישראל בלאט 87
זכרונות ועד הלשון העברית בירושלים 90	דער ארץ־ישראל יוד 32
זכרונות ירושלם 25	אשכולות 60
	האשר 43
	בין המצרים 97
חבצלת 5, 6, 7ה, 8ה, 17ה, 20ה, 28ה, 45, 129ה	בינתים 153
חבצלת (לאדינו) 7	(הצביל) בית יעקב 36
חבצלת (יידיש) 11	בית הספר 62
	הבמה 121
החבר 169	בנות ציון 159
חברנו 129	בנין־ראה: ידיעות מארץ ישראל
חבת הארץ 52	בנין רצירה־ראה: ידיעות מארץ ישראל
חדרי קדם 53	בריד אליום 115
חדשות אחרונות 111ה	
חדשות הארץ 108	
חדשות הארץ־ראהגם: הארץ	גואירטה די ירושלים 56

החיים 147	המזרחי הצעיר הארץ-ישראלי 156
חינו 77, 83	מחזיקי הדת 113
חמר-גמל 69	המטפח 166
החרות 68, 77, 80, 83, 84	המכבי 107
	המלאכה 150
	מנחה חדשה 2
טללים 139	המסדרונה 23, 36
איל טריזורו די ירושלים 57	המעמר 58
	מענינא דיומא 98
	מריה 81
	משבת לשבת-ראה: לשבת
	משעול הכרמים 22
	ניצוצות 66
	הניר 67
	נעורים 140
	הנער 151
	ספר הזכרון הירושלמי 91
	העברי הקטן 63
	עולם קטן 40
	עונג לשבת-ראה: לשבת
	על המצפה 104
	על המשמר 155
	על הסף 102
	עלי יום טוב 95
	עמוד היראה ועמוד התורה 15
	העמר 59, 60
	העתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י) 127
	איל פאראדיז 70
	דער פארדעס 76
	הפועל המזרחי 165
	הפועל הצעיר 61, 93
	פנקס הסתדרות העובדים בארץ-ישראל 141
	פראגן פון ארבעטער-לעבן 163
	הפרדס 75
	איל פרוספירוראה: האשר
	הצבי (אדלמן) 18
	הצבי 21, 24, 31, 32, 34, 36, 40, 41, 45, 48
	49, 69, 80
היבלת 88	
הידיד (תרס"ו) 58א	
הידיד (תרפ"ב) 144	
ידיעות 122	
ידיעות הדסה 152	
ידיעות מארץ ישראל 131	
ידיעות מחיי הדסה-ראה: ידיעות הדסה	
יהודה וירושלם 10	
ירושלים 13 (1879-1878)	
ירושלים (לונדן) 26	
ירושלים (תרס"ט) 73	
ירושלם-ראה: קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל	
ועתיקותיה בירושלים	
הירח 47	
דאס לאנד 93	
לב חדש 157	
הלבנון 4, 5	
לוח 25	
לוח ארץ ישראל 44	
איל ליביראל 68, 71	
ליבר'רו די פאסאטימפו 54	
ליהודים 72, 158	
דאס לעבן 89	
לעזאזל! 148	
לעם 126	
לפורים 145	
לפישעה 99, 100	
לפרקים 106	
לשבת 143	
מאור דגל התורה 92	
המאסף 45	
מבשרת ציון 20	
המדגדג 80	
המוריה 35	
מזרח ומערב 112	

ביבליוגרפיה: עיתונים וכתבי-עת יהודיים בירושלים, תר"ד-תרפ"ג

הצופה 132	דיא ראזעראה: חבצלת (יידיש)
ציון-ירושלם 50	רביבים 94
הצעיר (תרס"ט) 78	הרפואה 120
הצעיר (תרע"ד) 96	
צורר המור 39	
	שביבים 161
	שולמית 85
	השופר 65
	שושנה 64
	השלח 118
	שערי ציון (תרל"ו) 9
	שערי ציון (תרפ"א) 125
	התור 124
	תורה מציון 27, 29ה
	תורת האהל 14
	תורת ציון 3
	תרע"ו 100
דער קאלאניסט 38	
קאלינדארייו די ירושלם 55	
קבוצת קונטרסים 37	
קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה	
בירושלים 123	
קובץ לעניני כלכלה-ראה: <i>Economic Data</i>	
קובץ ספרותי 82ה	
קול התור 30	
קול יעקב 154	
קול ישראל 135, 146	
קול מציון 19	

Official Gazette of the Government of Palestine 127ה

Palestine Bulletin 162ה

The Palestine News 103א

The Palestine Weekly 114, 133ה

Press Report 116

Rough Notes 171

Zionistische Korrespondenz 117

Bulletin de la Chambre de Commerce, d'Industrie et d'Agriculture de Palestine 79

Daily News Bulletin 162

Economie Data 142

Gazette de Jerusalem 17

Jerusalem 16

Jerusalemmer Anzeiger see: *Gazette de Jerusalem*

News Bulletin of the Palestine Daily Mail 133

מפתח העורכים והאישים

המופיעים במפתח זה הם עורכים, להוציא אלה המסומנים בסימן כוכב (*)

- אברהם ב"ר יוסף בן יחיא המכונה אלשיך 92
 אדלמן, מרדכי 18, 25
 אדלר, שאול 120ה
 אהרנוביץ, יוסף 61
 אוסובצקי, בוריס 49
 אורנשטיין, יעקב 27
 אורנשטיין, יצחק 109ה
 איזנברג, אהרן 49ה
 אלוף, יהושע 107ה
 אלמאליח, אברהם 68ה, 77, 80, 111ה, 112, 115
 אלקלעי, אריה 129ה
 אפרתי, צבי 170
 אפשטיין, שלמה 32
 אשור, זאב 82
 אשכנזי, יצחק 45ה
- באדה"ב, יצחק ב"ר מיכאל 50
 בחבוט, אליהו 151
 בית ישראל ראה: פינס, יחיאל מיכל
 בלוי, משה 146ה
 בלוי, עמרם 146ה
 בלומנטאל, אברהם יוחנן 51
 בלומנטאל, אהרן שמחה 35, 47
 בלזר, שלמה 125
 בלקינד, ישראל 20ה
 בן-אב"י, איתמר 21ה, 34ה, 48ה, 69, 80ה, 111, 114ה
 בן אמת ראה: בלומנטאל, אהרן שמחה
 בן בינישתי, עזרא 7
 בן-יהודה, אליעזר 6ה, 20, 21, 31, 34, 36ה, 40, 48, 62, 63, 69ה
 בן-יהודה, חמדה 21ה, 48ה
 בן-יעקב, חיה ראה: הירשנון, חוה
 בן-ישי, אהרן זאב 136, 143, 145, 148, 155
 *בן נאים, מ"ח 77ה
 בן-עטר, חיים 68, 73, 77, 83ה
 בן-ציון, ש' 59, 90ה
 ב"ק, ישראל 5, 6, 7
 *ב"ק, ניסן 31ה
 ברידורא, יששכר דב 111ה
 ברינסקי, משה 111ה
 ברגמן, י' 49
 ברדקי, ישראל 74ה
 ברי"ל, יחיאל 4
- ברנר, יוסף חיים 94
 *גולדברג, חיים 85ה
 גולדברג, יהודה ליב 108ה
 גושצניני, יצחק 9, 16, 28ה
 גינזבורג, פסח 111ה, 147
 גליקמן-פרוש, משה 146ה
 גליקסון, משה 108ה
 גפני, ש' 129
 גראייבסקי, פנחס 41ה
 גרוס, משה דוד 99ה
 גרוזבסקי, יהודה 40
 גרינברג, אורי צבי 111ה
 גשורי, מאיר שמעון 165
- ד' בן רשד (שם בדוי) 84
 דגן, פרץ 111ה, 114ה
 דוידזון, ש"י 74ה
 דולז'נסקי, יעקב 120ה
 *דייטן, יעקב 144ה
 *דיסקין, בנימין 14ה
 *דיסקין, יצחק ירחם 14ה
 *דיסקין, משה יהושע יהודה ליב 14ה
- הויזדורף, חיים אליעזר 28
 הורביץ, אריה ליב 3
 היילפרין, יחיאל 149
 הירשנון, חוה 36ה
 הירשנון, חיים 23, 36ה
 הירשנון, יצחק 9ה, 21, 36ה, 37
 הלפרין, מרדכי אהרן 129
- וויינטרוב, יעקב 89, 93
 *ווייס, יודא אהרן סג"ל 81ה
 *ווייצמן, אשר זליג 123ה
 וינץ, ליאו 111ה
 ויסנשטרן, אהרן 109
 ורטהיימר, שלמה אהרן 46
- ז'בוטינסקי, זאב 111ה
 זוטא, אריה 169ה
 זוננפלד, אברהם אהרן 51
 זוסמאן, אברהם 8

- זכאי, דוד 141
זסלנסקי, אהרן יצחק 125
זקס, צ' 129
זרובבל, יעקב 97
- טויבר, אריה לייב 113
טורוב, ניסן 108
טורקניץ, אהרן 61
טיקטין, שמואל אפרים 39, 86
טראגאן, בן־ציון 55, 56
- יודילוביץ, דוד 40, 48
ייבין, יהושע השל 111
ייבין, שמואל 123
ילין, אביעזר 107, 132, 170
ילין, דוד 12, 59, 90
ילין, יצחק יעקב 81, 98, 99, 100, 150
יעבץ, זאב 33
יפה, אריה לייב 108, 138
יפה, יצחק 154
יקותיאל, יוסף 107
ישראל, מרדכי 45
- כהן, א' 16
הכהן (פרידמן), אברהם 15
*כהן, אברהם אלברט 2
הכהן, מיכל 4, 6, 8, 11, 16
הכהן, מנחם שם טוב 45
הכהן, מרדכי בן־הלל 108
כ"ץ, שלום ירמיה 85
- לודויפול, אברהם 108
לז'ינסקי, אלתר 65, 87
הלוי, ח"ש 152
לוי, י' 74
לוי, יצחק 154
לויץ, אהרן 30
לויץ, אלתר 76
לונץ, אברהם משה 9, 17, 26, 38, 44, 58, 123
לוריא, יוסף 108
לוריא, שמעיה 146
ליפסון, מרדכי 111
- מאירוביץ, מנשה 20, 37, 49
המאירי (פורשטיין), אביגדור 157
*מונטיפיורי, משה 22, 129
- מזי"א, אהרן מאיר 120, 123
מטראני, ברוך בן יצחק 22, 43
מיוחס, יוסף בר"נ 42
מיכאלי, מרדכי 129
מיכלין, חיים מיכל 76
מלול, נסים 134
מלצר, יהודה לייב 111
מרגלית־קלואריסקי, חיים 49
מרט, מאיר 107
- נחמני, אהרן 150
נייגו, יוסף 49
נימן, שמואל גדליה 165
- סולודר, אברהם 137
סוסקין, זליג 49
סוקניק, אליעזר ליפא 123
סילמן, קדיש לייב (יהודה) 72, 77, 83, 95, 119, 128, 158
סלומון, יואל משה 3, 4, 10
סלושץ, נחום 123
סמילנסקי, זאב 59, 61
סמילנסקי, משה 108
ספיר, אשר 114, 133
- עזיאל, ש' 107
עזריאל, משה א' 55, 57, 68, 77, 83
ענתבי, אלברט 79
- פיגנבאום, אריה 120
פיינברג, יוסף 20
*פיינגולד, שלמה 80
פיכמן, יעקב 108, 118, 128
פינס, יחיאל מיכל 21, 41
פישמן (מימן), יהודה לייב הכהן 124
פלמן, ש' 114
פלש, גאורג 107
פרידמן, דוד אריה 120
פרומקין, ישראל דב 6, 11, 45
פריימן, נחום דב 91
פרלמן, שמואל 108, 111
פרס, חיים 9
פרס, ישעיהו 123
- צבי, מ' 96
צבי, מ' 129
*צוקרמן, שמואל הלוי 29

- צפרוני, אברהם 90ה
צ'רניאק, מרדכי הכהן 35ה
- קואינקה, בן-ציון אברהם 45
קוק, שאול חנא הכהן 67ה
קזרמן, נתן 49ה
קנטרוביץ, יהושע בצלאל 103א
קורנפלד, פרץ-ראה: דגן, פרץ
קלזנר, יוסף 90ה, 108ה, 118
קמחי, דב 101, 126
קצנלנבויגן, רפאל 135, 146
קרניאל, ישעיהו 69, 130ה
- רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד 60, 67ה
*רוהולד, ברוך 86ה
רוהולט, שלמה הלוי 35ה
רוזנטל, אברהם 120ה
רוטנברג, אברהם 10ה
*רוטשילד, וולף 45ה
*רוקח, אליעזר 28ה
רוקח, יהודה ליב 120ה
- רזא-ראה: בן-ישי, אהרן זאב
ריבלין, א' 74ה
ריבלין, יוסף 5ה
ריזיס, י' 129
רפאלוביץ (רפאלי), שמואל 24ה, 32
שווארץ, יהוסף 1, 2ה
שווארץ, ליאון 20
שווארץ (בן ברוך), שלום 167
שור, אברהם צבי 113ה
שחר, חיים דב 103, 169
שחראי (שירמן), אלתר יעקב 121, 124ה, 143, 165
שטיינברג, יעקב 102
שיריזלי, שלמה ישראל-ראה: שריזלי, שלמה ישראל
שירמן, אלתר יעקב-ראה: שחראי, אלתר יעקב
שלוזינגר, עקיבא יוסף 15
שמעוני, יצחק 114ה
שפיגלמן (יצבי), יצחק 102
שקדי, מאיר 107ה
שריזלי, שלמה ישראל 48ה, 54, 56, 70, 75, 76
תשבי, נחום 171

יחיאל בריל

ביבליוגרפיה: עיתונים וכתבי־עת יהודיים בירושלים, תרי"ד-תרפ"ג

מפתח המדפיסים והדפוסים

לוי, דפוס 147	אדלמן, מרדכי 25ה
לונץ, אברהם משה 25, 26, 38, 40, 44, 58, 66, 79	אחדות, דפוס 82, 91, 94, 96, 97ה, 102
הסולל, דפוס 133	איתן ושושני, דפוס (יפו) 122
סילמן, קדיש יהודה 170	ארץ־ישראל, דפוס 139ה
סלומון, יואל משה 3, 4, 10, 15ה, 53	ב"ק, ישראל 1, 2, 5, 6, 7
עזריאל, משה א' 57, 61ה, 68, 71, 73, 77, 80, 83, 104, 106	ברי"ל, יחיאל 4
פרומקין, ישראל דב 6, 11, 17, 20, 50	גושצינני, יצחק 8, 9, 15, 16, 28
פרומקין, דפוס 100, 119, 128	היילפרין, יחיאל 101ה, 132, 136
פרץ, משה 9	הירשנזון, חיים 23
הצבי, דפוס 54	הירשנזון, יצחק 21, 31, 32, 35, 36, 37, 49
צוקרמן, שמואל הלוי 27, 29, 33, 98, 109, 121, 135, 156	השקפה, דפוס 48, 54, 62, 63
ציון רוהלד, דפוס 166, 167	זוסמאן, אברהם 8
רוטנברג, אברהם 10	טיקטין, שמואל אפרים 39
רוקח, אהרן עזיאל 15ה	טננבוים, אלחנן 15ה
שעהנבוים-ווייס, דפוס מוריה של 74, 80, 143, 145, 148	הכהן, מיכל 4, 8
שריזלי, שלמה ישראל 70, 75, 76, 78 (= דפוס הפרדס), 97ה	הכהן, רפאל חיים 101, 103, 110
ששון, אליהו ומשה חי 14, 15ה	כהנא, א"ל 108
	לוי, יצחק נחום 52, 67, 86

ישראל דוב פרומקין

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv ● 6

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM ● DECEMBER 1977

EDITOR: YAACOV SHAVIT

CONTENTS:

INTRODUCTION 1

THE TERMS 'OLD YISHUV' AND 'NEW YISHUV' IN CONTEMPORANEOUS USAGE (1882-1914) AND IN HISTORIOGRAPHICAL USAGE / YEHOASHUA KANIEL 3

THE BEGINNINGS OF JEWISH AGRICULTURE IN THE JAFFA REGION / HANNA RAM 20

CHANGES IN THE URBAN LANDSCAPE OF JERUSALEM IN THE 19TH CENTURY / YEHUDA KARMON 38

ACTIVITIES OF THE JERUSALEM MUNICIPALITY IN THE OTTOMAN PERIOD / RUTH KARK 74

POPULATION CENSUSES IN JERUSALEM IN THE LATER OTTOMAN PERIOD / ADAR ARNON 95

'GARDEN SUBURBS' IN JERUSALEM - PLANNING AND DEVELOPMENT UNDER EARLY BRITISH RULE, 1917-1925 / GIDEON BIGGER 108

HISTORY OF THE GAZA STRIP - A GEO-POLITICAL AND GEO-STRATEGIC VIEW / MORDECHAI GICHON 133

DOCUMENTATION

HAHACHAM DR. MOSHE GASTER AND THE YEMENITE COMMUNITY IN JERUSALEM (FOLLOWING HIS VISIT TO ERETZ-ISRAEL IN THE SPRING OF 1907) / NITZA DRUYAN 167

BIBLIOGRAPHY

JEWISH NEWSPAPERS AND JOURNALS IN JERUSALEM, 1853-1923 / GIDEON FUKS 187

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications Jerusalem 1977
Assisted by the Ministry of Education and Culture
Printed in Israel